

400
Կֆիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւն

№ 86

Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական
և բանասիրական տեղեկութեանց

Մ Ա Ս Ն Գ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ,
ՄԻՆՅԵՒ Ի ԲԱՐՁՈՒՄՆ ՆՈՑԱ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Տպարան Մ. Գ. Ռոտինիանցի

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр., д. № 41.

1895

Ընկերութեան հետեւեալ հրատարակութիւնները վաճառուով են
Ընկերութեան գրասենեակում եւ հենարոնական գրաւաճառա-
նոցում:

	Բ.	Կ.
1 Քաւածագ մեղու (սպառ.)	{	Թարգմ. օր. ն. — 40
2 Կարմիր լապտեր	}	Տէր-Մարկոսեան — 30
3 Մանկական երգեր, Գամառ-Քաթիպալի		— 15
4 Թովմաս եղբոր անակը, (սպառ.)	{	Թարգմ. օր. ն. — 45
Նոյնը կազմած	}	Տէր-Մարկոսեանի — 60
5 Մորեխ եւ նրա ջնջելու հնարները, աշխ. Հ. Տ.-Քարսեղեանի		— 10
6 Նեղ եւ խոնաւ բնակարանների մասին, Հ. Առաքելեանի		— 10
7 Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց		— 80
8 Փոքրիկ ձեռնարկ գործնական անտեսութեան, Մօրիս Բլօքի		— 50
9 Գամառ-Քաթիպալի բանաստեղծութիւններ, (սպառ.)		— 50
10 Ռօրինդօնի պատմութիւն, թարգմ. Գիւտ ք. Աղանեանի		— 60
11 Ուխտաւորք, գործ Ալիշէյմ Հաուֆի, աշ. Ռ. Պատկանեանի		— 75
12 Գառնուկ եւ Լուսատանիկ, Ծմիգաի, թարգմ. Նուարդի.		— 25
13 Սալեաթ-Նովա, ազգային երգիչ		— 5
14 Ծննդեան պատմութիւնը		— 10
15 Ազաթանդեղեայ պատմութիւն		1 —
16 Գիւղական խալիֆայ, Ա. Արաբատեան		— 50
17 Վանայ սող, Գ. Ներենցի		— 75
18 Փնջիկ, գրեց Աղէքս. Արարատեան		— 20
19 Նամուս, վէպ, գրեց Շիրվանզադէ		1 —
20 Ստեփանոսի Տարօնեցու Ասողկան Պատմ. տիեզերակրան		2 —
21 Թիֆլիսեցոյ մտաւոր կեանքը (Տէր-Աղէք		1 50
Նոյնը ընտիր թղթի վերայ) սանդրեանի		2 —
22 Ղևոնդ սրամագիր		2 —
23 Սրբազան պատմութիւն (սպառ.)	{	Ս. քաՏ. Սա — 30
24 Նոյնը ուսուցիչներէ համար	}	Հակեանի 1 75
25 Սոկրատէս, թարգմ. օր. Թ. Ստեփոյեան		— 10
26 Պատմութիւն Հայոց, Պարսաանեանի (սպառ.)		1 50
27 Ազգեցոյց գործնական շերամապահութեան, Կ. Մել-Շահն.		— 40
28 Ժամանակագրութիւն Հայոց Յ. Կարգելի		1 25
29 Վաղ-Ռէսիին Սպիրի, թարգմ. Ի. Յ.		— 10
30 Նով եւ Գամառեանի, Ֆ. Ծմիգաի		— 20
31 Աստուած գիտէ արգարն ու մեղաւորը, Կոմս Լ. Տօրաոյի		—

3014

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւն
№ 86
Ա. Մ. ԳԱՐԱԳԱՇԵԱՆ

ՌԻ
35919

Ք Ն Ն Ա Կ Ա Ն

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Հ Ա Յ Ո Ց

ըստ նորագոյն պատմական, լեզուաբանական
եւ բանասիրական տեղեկութեանց

Մ Ա Ս Ն Գ.

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԵԱՆ,
ՄԻՆՉԵԻ Ի ԲԱՐՉՈՒՄՆ ՆՈՑԱ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Տպարան Մ. Դ. Ռօտինաւցի
Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр., д. № 41.
1895

ს. ს. ს. ს. ს.

ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს.

დავით აღმაშენებლის ძეგლის აღწერა და მისი მნიშვნელობის შესახებ

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 20 Декабря 1894 года.

ს. ს. ს. ს. ს.

ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს. ს.

ს. ს. ს. ს. ს.

ს. ს.

შ. ა. ს. ვ.

**არქივითა და სხვა სახის მასალების შესახებ,
სახელმწიფო არქივის ნიშნად.**

Մ Ա Ս Ն Գ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅՔ ԸՆԴ ՀՈՈՍԱՅԵՑԻՈՎՔ:

Ա. ՏՐԴԱՏ ՄԵԾ. ԶԱՌԱՄՆԱՄԵԱՅ ԴԱՇԻՆՔ:

1. Հայք ընդ Հռոմայեցւովք. Տրդատ մեծ: 2. Վկայութիւն Բուզանդայ, Ագաթանգեղոսի, Խորենացոյն: 3. Ժամանակագրութիւն ի Տրդատայ մինչև ի վախճան Արշակունեաց: 4. Թէ ինչ կրնայ համարուիլ ստոյգ յազգային սասնողութեան: 5. Մուտն քրիստոնէութեան ի Հայս: 6. Թուսկան մահուան Տրդատայ:

1. Ոչ Սեքստոս Բուփոմ և ոչ Եւարոպիոս կը լիշեն, սակայն յայտնի է պատմութենէ, թէ Միջագետաց հետ Հայաստան ևս տրուեցաւ Հռոմայեցւոց և մտաւ միւսանգամ ընդ վերին իշխանութեամբ նոցա: Առ այս ունիմք անուղղակի վկայութիւն Ամմիանոսէ, որոյ պատմութեան նայելով՝ Եապուհ Բ. երկայնակեաց (309—381), իբր 60 տարի լեռոյ (358) զկնի դաշանց Դիոկղետիանոսի՝ կը պահանջէ ի Կոստանդայ (337—361) լաջորդէն Կոստանդիանոսի՝ Միջագետաց հետ նաև զՀայս իբրև վաղեմի ստացուած, զոր նենգութեամբ կորցեցին, ասէ, Հռոմայեցիք ի հաւէն իւրմէ ներսեհէ.—«Պարտ իմն են ինձ առնուլ այսրէն զՀայս, որպէս և զՄիջագետս, որ դաւով իմն հանան ի հաւէն իմմէ» (Ամմ. ժե. 5). և Կոստանդ իւր պատասխանին մէջ կը համարի զՀայաստան իբրև հռոմէական մարմնոյն մասերէն մին, զոր տալ ոչ այլ ինչ էր՝ եթէ ոչ խեղել այն մարմինը.—«Պիտոյ են ինձ, ասես, Հայք, որպէս և Միջագետք. և խրատ տաս ինձ յապաւել մարմին մի ողջ, զի մնացէ առողջ» (Անդ): Այլ թէ զինչ արարին յայնժամ Հռոմայեցիք զՀայս՝ կը լուէ ժամանակակից պատմութիւնն: Սակայն հարկ է դնել նախ՝ թէ թողաւ Հայաստան, որպէս և էրն յառաջ քան զյարձակումն ներսեհի՝ ուրոյն թագաւորութիւն ընդ

Տակոզութեամբ Հռոմայեցւոց, իբրև հարկատու կամ դաշնակից տէրութիւն, հզօր պատուար ընդդէմ Սասանեան զօրութեան: Այս ոչ միայն համաձայն էր սկզբան Գիսկղեօտիանոսի, որ օգտակար կը համարէր հռոմէական զինուք նուաճեալ հեռաւոր երկիրներ թողուլ ինքնզրէն, այլ և առանց այսր անմեկնելի կը մնայ Արշակունեաց զոյութեան պատճառը Գիսկղեօտիանոսէ և այսր մինչև ի վախճան թագաւորութեանն: Երկրորդ՝ թէ թագաւորն որ դրուեցաւ կամ հաստատուեցաւ Գիսկղեօտիանոսէ՝ էր Տրդատ մեծ: Եւ այս ևս չէ առանց վկայութեան: Սոգոմենոս, եկեղեցական պատմիչ Ե. դարու՝ ի վերջ կոյս Գ. դարու կամ ի սկզբան Գին կը լիջէ Տրդատ ոմն թագաւոր Հայոց, առ որով եղած կը պատմէ երկրին մեծ և ընդհանուր դարձն ի քրիստոնէութիւն: Սոգոմենոսի վկայութիւնն, նայելով այս եկեղեցական պատմչին թերութեանն ի մասին առողջ դատողութեան՝ կրնար թերևս համարուիլ հիմնեալ վկայաբանական աղբիւրներու վրայ ուստի և կասկածելի՝ եթէ չունենայինք քան զայս հզօրագոյն վկայութիւն, այն է ազգային աւանդութիւնն, և հնագոյն, գրեթէ ժամանակակից:

2. Բուզանդ (որ ծաղկեցաւ առ անմիջական յաջորդօք Տրդատայ, այն է ի Խոսրովէ Կոտակայ մինչև ի բաժանումն թագաւորութեանն, կամ մինչև ի դժբախտն Արշակ վերջին, և որ կը գրէ այն ժամանակին պատմութիւնը, որով մեծագոյն մասին էր ակառնատես և կամ ի մօտոյ տեղեակ)՝ գիտէ զՏրդատ որդի Խոսրովու (այս Խոսրով է Տրդատ Բ. ըստ արտաքին պատմութեան), զհայր և նախորդ Խոսրովու Կոտակայ, թագաւոր Հայոց անդէն իսկ ի սկզբան Գ. դարու. «Ի թագաւորութեանն Տրդատայ (այսինքն Տրդատայ մեծի, որ է Տրդատ Գ.), որդւոյն Խոսրովու (Տրդատայ Բ.), լուսաւորութեամբ հաճոյական սիրով և աստուածապաշտութեամբն հաւատոյ, ծանօթութեամբ ի ձեռն Գրիգորի մեծի քահանայի, և որոյ ընդ նմին կրտսեր որդին Արիստակէս հօրն էր զործակից եպիսկոպոսակից յամենայն ընթացս վարդապետութեանն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, մինչև յօրն քրիստոսակոչ հանգստեան իւրոյ» (Բուզ. Գ. Բ): Կամի ասել. ի թագաւորութեանն Տրդատայ, Խոսրովու որդւոյն, որ եղև անուանի առաքինութեամբն և աստուածապաշտութեամբ լետ ընդունելոյ զծանօթութիւն քրիստոնէական հաւատոյ ի ձեռն Գրիգորի՝ քահանայապետ էր ինքն Գրիգոր, որոյ էր զործակից և եպիսկոպոսակից կրտսեր որդին Արիստակէս, —այլովքն հանդերձ: Ապա լետ լիշելոյ զմահ և զհանգիստ նոցա, որպէս և զտեղիս հանգստեան նոցա, լուելեայն նաև զՏրդատայ (Բուզ. Գ. ԺԳ)՝ կը լուելու. «Ապա լետ այսորիկ թագաւորեալ

Խոսրով Կոտակ, թոռն Խոսրովու, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի» (Բուզ. Գ. Գ): Պատմութիւնն Ազաթանգեղոսի, թէ Գիսկղեօտիանոս թագաւորեցուց Հայոց զՏրդատ (իբրև ի վարձ մենամարտութեան նորա և յաղթութեան ընդդէմ Գոթաց թագաւորին. թողլով իբրև անտեղի՝ զայս և Տրդատայ անձին և զործերուն վերաբերեալ ուրիշ անհեղեղ պարագաներ) — ըստ էութեան կրնայ ընդունուիլ իբրև ճշմարիտ: Ապա կրնանք, առ ի չգոյէ ժամանակակից լայտնի և ստուգագոյն վկայութեան՝ գէթ իբրև հաւանական ընդունել, թէ իսկ և իսկ զինի դաշանց Գիսկղեօտիանոսի (297) թագաւորեց կամ հաստատուեցաւ Տրդատ մեծ ի կողմանէ և զօրութեամբ Հռոմայեցւոց: Ոչ փոքր նպատակ կը մատուցանէ այս կարծեաց և վկայութիւն Խորենացւոյն, որ Գիսկղեօտիանոսի երրորդ տարին կը դնէ թագաւորեալ զՏրդատ. — «Քանզի ոչ է պատմութիւնն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան՝ վասնորոյ մանրախուզիւ քննեալ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ յերրորդ ամի Գիսկղեօտիանոսի» (Խոր. Բ. 2Բ): Ապաքէն ճշգագոյն լինէր ժամանակագրութիւն Խորենացւոյն, եթէ փոխանակ «յերրորդ» ամին՝ դնէր յերկրորդ ամին, իբրև տասն ամօք լետոյ, այսինքն՝ փոխանակ 287, որ է երրորդ ամ Գիսկղեօտիանոսի՝ 297, այն է նշանաւոր դաշնագրութեան տարին. բայց կրնայ նաև իբրև ճշմարիտ ընդունուիլ հաշիւ Խորենացւոյն՝ եթէ դնենք զՏրդատ թագաւորեալ տասն ամօք յառաջ քան զդաշնագրութեան տարին, այն է 287-ին, և ապա լետ պատերազմին և յաղթութեան Գաղերիոսի՝ յամին դաշնագրութեան, 297, հաստատուած ի թագաւորութեանն ի կողմանէ Հռոմայեցւոց: Թէ ո՞վ էր արդեօք հայր Տրդատայ, Արտաւազդն որ լիշուեցաւ ի վերոյ, թէ Տրդատն Բ. արտաքին պատմութեան, ազգային անուամբ Խոսրով՝ չունիմք ասել ինչ ստուգիւ, թէպէտ վերջինն թուի հաւանականագոյն:

3. Յառաջ քան զմիտել մեր լայս վերջին մասն պատմութեան Արշակունեաց, այն է ի թագաւորութեանն մեծին Տրդատայ մինչև ի բարձումն թագաւորութեանն՝ կարևոր է դնել Տրդատայ մինչև Արտաշիր տասն թագաւորաց — Տրդատայ, Խոսրովու, Տիրանայ, Արշակայ, Պապայ, Վարազդատայ, Արշակայ վերջնոյ, Խոսրովու, Վառձապհոյ և Արտաշրի (վերջին արշակունի թագաւորին), եթէ ոչ բոլորովն ստուգ՝ գէթ կարի հաւանական ժամանակագրութիւնը, որչափ հնար է զգուշութեամբ քաղելով արտաքին և տոհմային աղբիւրներէ, ի համեմատութենէ զիպաց պատահելոց իւրաքանչիւր թագաւորի իշխանութեան ժամանակ, և կշուելով իւրաքանչիւրին ժամանակն հռոմայեցի և պարսիկ թագաւորաց ժամա-

նակներուն հետ: Հոս դնենք մեր ընդհանուր հաշիւն հանդերձ պատճառներով՝ որչափ մարթ է համառօտիւ:

Տրդատայ թագաւորութեան սկզբան, ինչպէս նաև Արշակունի հարստութեան բարձման թուականներն բարեբախտութեամբ ծանօթ են մեզ, այն է՝ առաջնոյն համար՝ Գիոկղետիանոսի գաշանց տարին, 297, յորում թագաւորեց կամ հաստատուեցաւ Տրդատ, և երկրորդին համար՝ Վառամայ Ե-ի (421—442) 7-երորդ տարին, որ է 428 լետ Քսի: Արդ Տրդատայ մահը չկրնար գրուիլ ոչ յառաջ և ոչ լետոյ քան զամն 336, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև: Եւ որովհետև յայնի է նաև, ըստ պատմութեան Ամմիանու, Պապայ սպանման տարին, որ է 374՝ եթէ համարինք զնա թագաւորեալ 7 տարի ըստ Խորենացւոյն՝ Պապայ թագաւորութեան սկիզբը կը հանդիպի 368-ին: Ապա ի մէջ ամացն 336 (վերջին ամ Տրդատայ) և 368 (առաջին ամ Պապայ), այն է 32 տարի՝ կը մնայ զեռեղել երկից թագաւորաց, Խոսրովու, Տիրանայ և Արշակայ թագաւորութեան ժամանակներն: Տալով Խոսրովու թագաւորել ամսութիւն, ըստ Խորենացւոյն, այն է 336—343, և Տիրանայ՝ մետասան ամ, այն է 343—353, նոյնպէս ըստ Խորենացւոյն՝ Արշակայ կը մնայ 15 տարի, այն է 353-էն, որ է Տիրանայ զերութեան տարին՝ մինչև Պապայ թագաւորութեան տարին, որ է 368, այսինքն Կոստանդայ 16-երորդ տարիէն մինչև Վաղեսի 5-դ տարին, և Պարսից՝ Շապհոյ Բ-ի 43-դ տարիէն մինչև 58-դ տարին. ուստի և թագաւորութիւնն Արշակայ կը հանդիպի Կոստանդայ, Յուլիանոսի, Յովիանու և Վաղեսի կայսրութեան ժամանակներուն, և Պարսից՝ Շապհոյ Բ-ի, համաձայն պատմութեան պարագաներուն ըստ Ամմիանու և Բուզանդայ: Կը մնայ Պապայ մահուանէն մինչև ի վախճան թագաւորութեանն Արշակունեաց, կամ 374—428,—54 տարուան միջոցը, յորում պարտ է զեռեղել Պապայ յաջորդէն Վարազդատէ մինչև Արտաշիր տիրող թագաւորաց և զիպաց ժամանակը: Վարազդատայ ըստ Խորենացւոյն չորս տարին կ'իյնայ 374—377: Որովհետև զիտենք այլուստ Հայաստանի բաժանման տարին, որ է 384, և որովհետև թագաւորութեանն Արշակայ վերջնոյ, որդւոյն Պապայ, կը տրուի (ըստ Խորենացւոյն) 5 տարի կամ սակաւ ինչ աւելի յառաջ քան զբաժանումն՝ ապա Արշակ վերջին, յաջորդն Վարազդատայ լինի թագաւորեալ յամին 379: Կը մնայ նախընթաց երկու տարին, 377—379, և այս է Սուրենայ մարզպանութեան ժամանակն, կամ ժամանակ յանձանձչութեան Մանուէլի: Ապա Արշակ վերջին թագաւորեց 379—383 կամ 384-ին կէսը: Յետ իրր միոյ ամի կամ երկուց՝ Շապուհ Ք. (385—389) կը թա

գաւորեցունէ իւր բաժնին վրայ զԽոսրով, որ կը թագաւորէ 5 կամ 6 տարի, այն է 386—391 կամ 392: Եթէ Վառամշապհոյ, Խոսրովու յաջորդին տանք, ինչպէս կու տան Կորիւն և Խորենացի, 22 տարի՝ Վառամշապուհ լինի թագաւորեալ 392—413: Յաջորդ տարին 414՝ է Խոսրովու երկրորդ անգամ թագաւորելուն տարին: 414—418 է Շապհոյ չորեքամեալ իշխանութեան ժամանակն: Յաջորդ չորս տարին, այն է 418—422՝ է ապստամբութեան ժամանակն, որում կը յաջորդէ վերջին Արշակունի թագաւորին Արտաշրի վեցամեալ թագաւորութիւնն, 422—428,—ամ բարձման թագաւորութեանն Արշակունեաց: Այսպէս Վարազդատայ թագաւորութենէն մինչև թագաւորութեան բարձման միջոցը կը հանդիպի Վաղեսի 5-դ տարիէն մինչև փոքուն Թէոդոսի (408—450) 20-դ տարին, և Պարսից՝ Շապհոյ Բ-ի, Արտաշրի Բ-ի, Շապհոյ Գ-ի, Վառամայ Գ-ի, Յազկերտի Բ-ի և Վառամայ Գ-ի ժամանակներուն: Յետ զնելոյ զայս հաշիւ, որ կը թուի մեզ հաւանականագոյն և մերձաւոր հաշուին Գաթրքեանի՝ յառաջ տանինք մեր պատմութիւնն ի Տրդատայ մեծէ մինչև ի բարձումն թագաւորութեանն Արշակունեաց:

4. Արտաքին ժամանակակից պատմութենէ զիտենք սուղիւ, թէ լետ պատերազմին և գաշանցն Գաղերիոսի՝ Միջագետաց հետ նաև Հայաստան անցաւ ի Հռոմայեցիս, և Պարսք հրաժարեցան վերին իշխանութենէ այն երկիրներուն վրայ: Աւելի քան զայս սաջափ միայն զիտենք, իրաց վիճակէն գուշակելով՝ թէ լետ այն պատերազմին Հայաստան չեղաւ նահանգ հռոմէական, այլ թագաւորութիւն որպէս յառաջն, առանձին թագաւորաւ: Նայելով հանդամանաց ժամանակին և ազգային զրեթէ ժամանակակից աւանդութեան (Բուզանդ)՝ այս թագաւորն ոչ այլ ոք կարէ լինել, եթէ ոչ Տրդատ մեծ. այլ թէ ինչպէս և ինչ պայմանաւ եղաւ այս՝ որպէս սասցաք, չէ լայտ արտաքին պատմութենէ. երկու տէրութեանց յարաբերութենէն անտի և առյապա՝ կը տեսնուի միայն ըստ բաւականին, թէ Հայաստան ճանչցուեցաւ յայնժամ երկուստեք իրրև գաստակերտ կամ աւատ հռոմէական պետութեան: Զայս կը թուի ակնարկել «գաշն» կամ «ուխտ» բառն, որ սակայ կը լիշուի մեր պատմիչներէն (Բուզանդ, Եղիշէ) ի մէջ Հռոմայեցւոց և Հայոց, առանձինն՝ ի մէջ Կոստանդիանոսի և Տրդատայ, ոչ առանց քրիստոնէական ինչ նշանակութեան: Արտաքին պատմութեան ևս չէ անձանօթ այսպիսի գաշնադրութիւն (Եւսեբիոս, Ամմիանոս):

Գալով պատմելոյն զՏրդատայ լԱգաթանգեղոսէ, որմէ կ'առնու Խորենացին յաւելլով ինչ ինչ որ չկան լԱգաթանգեղոսի՝ մեք այս երկու ազգային աղբերաց վաւերականութեան վրայ պիտի խօ

սինք լետոյ: Այն պատմութեանը իբրև ստույգ և վաւերական հոս կ'առնուենք միայն սա ազգային աւանդութիւնը, թէ Տրդատ էր արդարև «ուժով պնդութեան հաստատութեամբ, բուռն ոսկերօք և յաղթ մարմնով», թերևս նաև «բարձր և լայն հասակաւ», ուստի և «քաջ և պատերազմող անհնարին»: Եւ զայս կ'ընդունինք իբրև պատմական՝ լենլով յազգային երգն, զոր կը բերէ Ագաթանգեղոս իբրև զրոյց ի բերանս հասարակաց, կամ որպէս նայն ասէ՝ «պատշաճեալ ի բանս կարգի առակաց»—«իբրև զսէզն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զթումբս գետոց և ցամաքեցոյց ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց» (Ագաթ. ժԱ):

5. Կը մնայ միւս ևս զարմանալի ինչ, որ արդարև կը թուի եղած առ Տրդատաւ, այն է քրիստոնէութեան հանդիսաւոր մուտն ի Հայաստան: Այս դիպումն ինքն ի յաջորդ պարագաներուն վրայ, որ վիպարանական են մանաւանդ քան պատմական՝ պիտի խօսինք լետոյ. հոս կը լիշենք միայն երկու ժամանակակից կամ իբր ժամանակակից վիպութիւն, որոց մին, որ է Նւսեբիոսէ՝ կը ցուցնէ զՀայաստան արդէն ազգովին քրիստոնեայ ի սկզբան Պ. դարուն, և միւսն ի Սոզոմենոսէ, կարճ և աղօտ լուծ՝ դարձէն Հայոց ի քրիստոնէութիւն: Ըստ Նւսեբեայ՝ Հայք, ջերմագոյնք յաստուածապաշտութեան՝ կու տան պատերազմ ընդ Մաքսիմինոսի Պալայ (307—313, տէր Ասիոյ և Եգիպտոսի), որ կ'ստիպէր զնոսա ի կռապաշտութիւն, և խորտակեցին զնա չարաչար.— «Բրգուեցաւ, ասէ, պատերազմ ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց, որ ի սկզբանէ բարեկամք և նիզակակիցք էին հռոմէական ժողովրդեան: Եւ զի նոքին ևս քրիստոնեայք էին և ջերմագոյնք ի բարեպաշտութեան որ առ աստուածութիւնն՝ ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կոոց և դիւաց, և լայն սակս դբարեկամսն լատելիս, զդաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց... այլ ինքն ի պատերազմի անդ հանդերձ զօրու իւրով գունակ գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար» (Նւս. Եկ. պտմ. Թ, Գլ. Ը): Իսկ Սոզոմենոս, մերձաւոր ժամանակաւ, սաչափ միայն ասէ, թէ սքանչելիք «աստուածանշանք» եղան ի տան թագաւորին, որ դարձաւ և դարձոյց ևս զազգն ի քրիստոնէութիւն: Սոզոմենոս կու տայ արդարև զանուն թագաւորին—Տրդատ, բայց ոչ կը լայանէ, թէ ինչ էին այն նշանք, և ոչ կը լիշէ զԳրիգոր և զՀովհաննիս, որ ըստ ազգային աւանդութեան էին գլխաւոր գործիք այն դարձին: Զարմանալի է սակայն իսպառ լռելն Նւսեբեայ զդարձէն Հայոց, բայց ի լիշատակութենէ պատերազմին, ուր զՀայս կը դնէ վաղուց քրիստոնեայս:

6. Տրդատայ մահուան թուականն չէ ստուգիւ լայտնի: Սակայն հաւանական կը թուի, թէ այս չեղաւ ոչ շատ յառաջ և ոչ շատ լետոյ քան զմահն Կոստանդիանոսի (337): Եւ առ այս ունիմք բաւական ապացոյց: Ըստ արտաքին վիպութեան՝ իսկ և իսկ զկնի մահուն Կոստանդիանոսի, ի վախճանի քառասնամեայ խաղաղութեան (297—337), այն է Պաղերեան դաշանց թուականէն մինչև ի մահն Կոստանդիանոսի՝ կ'սկսին յուզմունք ի Հայս: Եւ յազգային պատմութենէ (Բուզ.) գիտենք, թէ այն յուզմունք սկսան անմիջապէս լետ մահուն Տրդատայ: Արդարև զօրութիւն և համբաւ երկու մեծ և հզօր թագաւորաց դաշնակցաց, Կոստանդիանոսի և Տրդատայ էր, որ կը բռնէր և՛ զներքին խռովիչս, և՛ զարտաքին թշնամին Շապուհ Բ. (309—381): Զիարդ և իցէ՝ մահն Կոստանդիանոսի և Տրդատայ տուաւ վերջ, ինչպէս ընդհանուր խաղաղութեանն արևելից՝ նոյնպէս հանդարտութեանն զոր վայելեցին Հայք ի բովանդակ ժամանակս թագաւորութեանն Տրդատայ:

Բ. Ի ՄԱՀՈՒԱՆԷՆ ՏՐԴԱՏԱՅ ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՐՇԱԿ:

1. Առաջին երկու յաջորդք Տրդատայ: 2. Համեմատութիւն Բուզանդայ ընդ Խորենացոյն: 3. Ամիհանոս, Յուլիանոս, Բուզանդ: 4. Երկու ցեղք: 5. Յարձակումն Մազքթաց: 6. Պատճառ այս յարձակումն. Գրիգորիս: 7. Պարթեպ և շինութիւնք Խոսրովու: 8. Թշնամիութիւն ի Շապհոյ. Դատաքէ. Մատնութիւն. Վաչէ սպարապետ. Ջնջումն ցեղին Բգնունեաց: 9. Ապստամբութիւն քոնշիսին Ադանեաց: 10. Պատերազմ ընդ Պարսս. Սպանումն Վաչէի. 11. Արտաւազդ որդի և յաջորդ Վաչէի ի սպարապետութեան: 12. Մահ Խոսրովու և Վրթանայ: 13. Միջոց հոռմէական ազդեցութեան: 14. Վարչութիւն Տիրանայ: 15. Յուսիկ կաթողիկոս. Խնդիր ձեռնադրութեան: 16. Նկարագիր Յուսիկ. սպանումն նորս. ընդ պատճառ այս սպանումն: 17. Որդիք Յուսիկան: 18. Ժերունին Դանիէլ: 19. Մեղադրութիւն Բուզանդայ զազգէն: 20. Պատմութիւն Դանիէլի ծերոյ: 21. Խորհրդածութիւն զմարգարէութենէ ծերունոյն Դանիէլի: 22. Ներքինիք: 23. Անմիտ բաղաբակամութիւն Տիրանայ. Դաւաճանութիւն. Փիսակ: 24. Հայք զկնի ձերբակալութեանն Տիրանայ:

1. Զերկուց առաջին յաջորդացն Տրդատայ, զԽոսրովայ կուչեցելոյ Կոսակ, այն է փոքր (336—343), և զՏիրանայ, զորդունն և զյաջորդէ այս վերջնոյն (343—353)՝ չիք լիշատակութիւն յարտաքին պատմութեան, բայց բարեբախտութեամբ պատմութիւնն, որ-

այէս ասացաւ ի վերայ՝ անդատին ի Խոսրովայ կ'սկսի լինել ազգային և ժամանակակից: Բուզանդ և Խորենացին կու տան մեզ սուսանիւթ այն ժամանակին վրայ, բայց մեք կ'ընտրենք զԲուզանդ քան զԽորենացին, որ ոչ միայն չէ ժամանակակից, ժամանակագրութեան կողմանէ ևս շփոթ է և հակասական և զիսպաց կարգին և ընծայութեան կողմանէ այնպէս խառնակ և կրճատ, որ պատճառի և գործոյ կապակցութիւնն կը խանգարի, և քննողն անկանի լանել լարիւրինթոս՝ այլ և է անմիաբան ընդ արտաքին ժամանակակից պատմութեան: Այս կը տեսնուի յայտ յանդիման ի համեմատութենէ Խորենացուոյն ընդ Բուզանդայ ի սկզբանէ պատմութեան սորա մինչև ի կատարածն, այն է ի Խոսրովայ մինչև ի բաժանումն թագաւորութեանն Արշակունեաց:

2. Բուզանդ, իբրև արիատնեան թել երթալով յառաջոյ քրննողին, աջակցութեամբ արտաքին ժամանակակից պատմութեան, ուր այս վերջինն ունի աղերս ընդ ազգայնոյն՝ կը հանէ գնա (զքրննողն) նեղ և գժուարին կիրճերէ, ընդ որս ելանել ի զիւր անհնար է Խորենացուով: Բուզանդայ մի միայն յանցուածն է սիրելն զհրաշալիս և լինելն կարի իմն յարեալ յազգային եկեղեցական մարմինն, որ մեծ թեր ունի մեր պատմութեան այս մասին մէջ. բայց և ոչ Խորենացին ազատ է յայսցանէ: Սակայն նախամեծարութիւնն զոր կու տանք Բուզանդայ՝ չէ այնպիսի որ չկացուցանէ զմեզ ազատ անաչառ քննելէ այնչափ գնա, որչափ միւսը, մանաւանդ ուր միամիտ պատմիչն մեր կը թողու զինքն տանել յորձանաց իւրոյ միամտնն ի հրաշալիս և ի կուսակցութիւն եկեղեցական խմբի, յորմէ և ինքն է:

3. Ասացաք թէ չունիմք լիշատակութիւն արտաքին պատմութենէ զերկուց յաջորդացն Տրդատայ, զԽոսրովէ և զՏիրանայ. զԱրշակ միայն կը լիշէ յանուանէ Ամմիանոս 360-ին իբր արդէն թագաւորեալ. զժբախտութեամբ կորուսեալ են Ամմիանու առաջին երեքտասան զիրք, յորս կը գտնէինք անտարակոյս ինչ ինչ լիշուած գնախորդացն Արշակայ: Ունիմք սակայն բարեբախտութեամբ վաւերական ինչ լիշատակութիւն ժամանակակից, թէպէտ կարճատու յոյժ և ազօտ, այն է առաջին ճառն, զոր խօսեցաւ Յուլիանոս առաջի Կոստանդայ լեա զարձին նորա յաղթութեամբ ի Պաննոնիոյ (353), այն է լեա նուաճելոյ արևմտից ապստամբութիւնը և միացունելոյ ամբողջ հռոմէական կայսրութիւնն ընդ իւր ձեռամբ: Ճառն Յուլիանոսի կը բովանդակէ արդարև համառօտիւ զանցս Հայոց ի մահուանէ Տրդատայ, կամ ի թագաւորութենէն Խոսրովու Կոստակայ մինչև ցԱրշակ (336—353), առանց ոչ սորա և ոչ նոցա

անուան լիշելու: Ըստ բանից Յուլիանու՝ ի սկզբան կայսերութեանն Կոստանդայ պատերազմ ի վերայ կայր յարևելս Պարսից զէմ, (քանզի Շապուհ Բ. զրժած էր զաշանց որ կուեցան առ Ներսէհիւ հաւուն նորա), գժուարին կ'երևէր սակայն յաջողութիւնն: Թող ուրիշ գժուարութիւններ և վիշտեր, որ կը ծագէին ամէն կողմանէ՝ Հայոց մէջ ևս կային յուզմունք: Մի մասն ապստամբած և յարած էր ի Պարսիկս, այլք խոյս տուած էին հանդերձ թագաւորուն. կային նաև որ զիմած էին ի Յոյնս: Բայց երբ Կոստանդ վճարելով արևմտից պատերազմը միացուց կայսրութիւնը՝ ամենայն ինչ յարգարեցաւ: Հայք շահուեցան, քանզի թէ նոքա, որ յարած էին ի Պարսիկս և որոց երկիւղէն խոյս տուած էր «երկրին իշխանը», և թէ նոքա, որ ի Յոյնս ապաւինած էին՝ զարձան իրենց երկիրը. առաջինքն կը զղջային ամօթով իրենց ստահակութեան համար, վերջինքն ուրախ էին որ մնացին հաւատարիմ. և թէ նոքա և թէ սոքա գոհ էին, քանզի գտան պատիւ և խաղաղութիւն միանգամայն: Ահա ճառին այս մասը. «Վ ժախճանել Կոստանդիանու (այլ) բիւր անհարթութիւնք և վիշտք որ յամենայն կողմանց բուսանէին՝ գժուարագոյն զյոյս պատերազմին (արևելից) գործէին. մանաւանդ Հայք, հին նիզակակիցք, որ անդէն չլրեանս յուզեալք ապստամբութեամբ և ոչ փոքր ինչ մասամբ լետս ի Պարսիկսն կացեալ էին և յարուարձանեալ սահմանս տապառակէին հինիւ»: Բայց լեա զարձին կայսեր ի Պաննոնիոյ՝ իրք Հայոց յարգարեցան. — «Այնք ի Հայոց որ ի թշնամիս անդր յարեալ էին՝ ի բաց կացին, յորժամ և՛ զնոսա, յորոց իշխան աշխարհին—(Յուլիանոս չէր համարէր արժանի Հայոց թագաւորներուն տալ թագաւոր տիտղոսը)—ստիպեցաւ փախչել՝ աճեր առ մեզ, և՛ այնոցիկ որ փախեանն այսր՝ ապահով և աննենգ զարձ ի բուն աշխարհն յարգարեցեր: Եւ այնպէս իսկ մարգասիրութիւն առ այնոսիկ ցուցեր, որք յառաջ քան զսակաւ մի առ մեզ եկեալ էին, և քաղցրութեամբ գնացեր ընդ այնոցիկ, որք ընդ իշխանին իւրեանց զարձան լետս՝ զի ոմանք մեծապէս ընդ այն սորջացան, զի յառաջագոյնն լետս կացին, այլք զմօտաւորսն նախամեծար քան զառաջին իշխանութիւնն համարէին: Իսկ որ յառաջագոյն այսր տապաստանեալ եկեալ էին՝ ասէին թէ յարգեանց և ի գործոց ուսաք վարել չափաւորութեամբ. իսկ զարձեալ այլք խոստովան լինէին, թէ զչապստամբելոյն ըստ արժանաւորութեան ընկալաք հատուցումն վարձուց: Այնչափ պարգևս և պատիւս յաճախեցեր այնոցիկ որ զարձանն այսրէն՝ զի չզարէին և չնախանձէին ինչ ընդ թշնամիսն իւրեանց, որք և բախտաւորքն էին և իբրաւ ի պատուի: Զայս ամենայն ի սակաւ ժամանակի

կարգեալ հաստատեցեր» (Գաթըրճ. Տիեզ. պտմ. հտ. Բ. 463, ծան 1): Բուզանդ երկար կը նկարագրէ Յուլիանոսի այս ծրագիրն Հայոց վրայ, ինչպէս պիտի տեսնենք արդ: Սաչափ միայն ըսենք կանխաւ համառօտիւ, թէ Յուլիանոսի ճառն է համառօտութիւն Բուզանդայ Գ. գպրութեան ժէ, ժԼ, Ի, ԻԱ. և Գ. գպրութեան Ա. գլուխներուն:

Բուզանդ լետ լիշելոյ համառօտիւ (Գ. Բ.) երկու առաջին քահանայապետներն «ի թագաւորութեանն Տրդատայ», զԳրիգոր և զԱրիստակէս, որոց հանգստեան տեղերը կ'անուանէ—միոյն Թորգան ի Գարնաղեաց գաւառին, միւսոյն Թիլն ի գաւառին Եկեղեաց'—կ'սկսի (Գ. Գ.) իւր պատմութիւնն ի թագաւորութենէն Խոսրովու փառաւոր գովեստիւ. «Յետ ալսորիկ թագաւորեաց Խոսրով Կոտակ, որդի քաջի և առաքինւոյն Տրդատայ արքայի: Յաւուրս սորա եկաց և եղև քահանայապետ յաթուռն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և եղբօրն իւրոյ՝ երէց որդին Գրիգորի Արթանէս: Խաղաղութիւն և շինութիւն, մարդաշատութիւն և առողջութիւն, պտղաբերութիւն և ստացուածաշատութիւն և շահեկանութիւն, և մեծն աստուածասէր պաշտօն ի հաճոյակատարն բարութիւն յամս յաւուրս սորա տճել բազմացաւ: Լուսաւորէր և առաջնորդէր նոցա սուրբն Արթանէս իբրև զհայրն, իբրև զեղբայր իւր. իրաւունք և արդարութիւն ծաղկեալ էին ի դարուն յայնմ»: Բայց արագ կը հասնին յուզմունք: Արթանէս կը կրէ զառաջին յարձակումն քրմական կուսակցութենէ մը.—«Սա (Արթանէս) երթեալ, ասէ, կատարէր զպատարագն գոհութեան ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց լերկրին Տարօնոյ:... Որք միանգամ զհնութիւն կռապաշտութեան հեթանոսութեան մինչև ցայնժամ ունէին դադանի՝ ժողովեալք հասանէին իբրև երկու հազարք, խորհուրդ եղեալ ընդ միմեանս՝ սպանանել զքահանայապետն Աստուծոյ զԱրթանէս... հրամանաւ մեծին Հայոց տիկնոջն... վասն զի յանգիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան»: Սակայն չլաջողեցաւ խորհուրդն, թերևս ակնածութենէ քահանայապետին կամ առ երկիւղի թագաւորին: Սակայն Բուզանդ իսկ և իսկ կը հասցունէ սքանչելիս.—«Որոց առ հասարակ որք ի դնդին էին՝ բազուկք իւրաքանչիւր լետս դարձեալ ի վերայ իւրաքանչիւր թիկանց, առանց իրիք կապելոյ սքանչելապէս կապեալ լինէին: Այսպէս պաշարեալք ընկալածեալք գելեալք վանեալք կծկեալք, ամենեքեան առհասարակ լերկիր անկեալք անբարբառ կային, անխաղացք ի տեղոջէն, որք էին տոհմք և ազգք աշխարհակերք աշխարհաւերք ժանդագործ քրմացն:... Իսկ Արթանէս մատուցեալ հարցա-

նէր զնոսա, եթէ դուք ոչք էք, կամ ուստի՞ գայք, կամ զո՞ խընդրէք: Իսկ նոցա զարգարն սկսեալ խօսել՝ խոստովան լինէին, եթէ եկաք զի աւերեսցուք զտեղիս և զքեզ սպանցուք, հրամանաւ համարձակեալ ակնարկելով մեծին Հայոց տիկնոջն»: Որպէս զի թերի չմնայ հրաշագործութիւնն՝ Բուզանդ կը յաւելու. «Իսկ երանելին Արթանէս... աղօթս մատուցանէր և խնդրէր յԱստուծոյ. բժշկէր և արձակէր զնոսա յաներևոյթ կապանացն և յանհնարին կծկութենէն տանջանացն»:

4. Բան զայս աւելի ծանր էր երկու մեծ նախարարութեանց, Մանաւագեանց և Որդունւոց կռիւն, որոյ վախճանն եղաւ երկու ցեղերուն միանգամայն կորուստը.—«Չայն ժամանակաւ յարեալ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք և իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեարք անկանէին ընդ միմեանս և տալին մտրտ պատերազմի առանց իրաւանց... իշխանն Մանաւագեան տոհմին և միւս ևս նահապետն Որդունւոց տոհմին: Կուռեցան ընդ միմեանս մեծաւ պատերազմաւ, և բազում մարդկան լինէր ծախումն կտորածոյ: Ապա առաքեցին թագաւորն Խոսրով և մեծ եպիսկոպոսապետն Արթանէս զպատուական զմեծ եպիսկոպոսն Աղբիանոս ի մէջ նոցա խօսել ի հաշտութիւն խաղաղութեան:... Անարգեցին զնա և ոչ յուան բարեխօսութեանն եկելոյն:... Ապա մեծ ցասմամբ և բազում սրտմտութեամբ արձակեաց թագաւորն ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Արտաւազդայ, զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին, յազգէ սպարապետութեան Հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոց՝ սատակել կորուսանել զազգսն զերկուսեան: Երթեալ հասանէր զօրավարն Վաչէ, հարկանէր վանէր զնոսա և ոչ թողոյր զերկուցունց տոհմացն զորձ կորիւն և ոչ զմի. և ինքն գառնայր առ արքայն Խոսրով և առ եպիսկոպոսապետն Արթանէս» (Բուզ. Գ. Գ.):

5. Երրորդ մեծագոյն վտանգն եղաւ Մազքթաց թագաւորին Սանեսանայ յարձակումն ի Հայս մանր մանր հիւսիսային (Սկիւթացի) ցեղերու բազմութեամբ.—«Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանեսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն սխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, և զուժարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց և Գղուարաց, Բուզարաց, Շչբաց և ձղբաց և Բաղասճաց և Եղերսուանացն և այլոց, խառնաղանճ բազմութեամբ անթիւ անբնակն վաչկատուն զօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ ելից

գերկիրն Հայոց աշխարհին: Եւ չգուր թիւ բազմութեան հեծելա-
 զօր գնդացն, և ոչ համար շերտաւոր հեռակա զօրուն: Եւ ելին
 լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին,
 առհասարակ աւերեցին. սիւսեցան տարածեցան զսահմանօքն, լի
 և լի ծաւալեցան մինչև ի փոքր քաղաքիկն Սատաղու և մինչև ի
 Գանձակ, սնհմանս Ատրպատականի. խաղացուցին, ի մի վայր ժո-
 զովեցին, ի ժամադիր կողմանս Սյրարատեան գաւառին բանակ
 մեծ լինէր: Եւ խոյս ետ թագաւորն Հայոց Խոսրով լիւրմէ եղ-
 բարցն, ի Սանեսանայ յարքայէն Մազքթաց, և անկաւ յամուր
 բերդն Գարեւնից լերկիրն Կովղայ, և ընդ նմա ծերունին Արթա-
 նէս եպիսկոպոսապետն Հայոց: Ապա առնուին պահս պահել և
 խնդրել լ'Աստուծոյ, զի փրկեցէ զնոսս յայնմ ի դառն գահճէն:
 Եւ նա ծածկեալ բռնացեալ ունէր զերկիրն առհասարակ իբրև
 տարի մի: Ապա եկն եհաս Վաչէ որդի Արաւաւազայ ի Մամիկո-
 նեան առհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց Մեծաց, զի երթեալ էր
 նա ի ժամանակին յայնմիկ զերկայն ճանապարհս ի կողմանս Յու-
 նաց: Ապա ժողովեաց նա զամենայն քաջս քաջս նախարարացն,
 և զունդ կազմէր բազում յոյժ և հասանէր անկանէր ի վերայ
 բանակին յառաւօտուն ժամուն ալգենալոյն պաշտամանն, զի բա-
 նակեալ էին նոքա ի լերինն որ կոչի Յլու գլուխ, և առ հասա-
 րակ ընդ սուր հանին զամենեսեան, և ոչ մի ոչ սպրեցուցանէր,
 և զարձուցանէր զբազմութիւն զերեացն: Եւ լետ այնորիկ առնուր
 զաւարսն, խաղայր գնայր ի դաշտն Սյրարատեան գաւառին, զը-
 տանէր զՍանեսան բուն գնդաւն ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ա-
 ռեալ զգունդն Վաչէ յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին: Եւ իբրև
 տեսին զնա յարձակեալ ի վերայ իւրեանց՝ փախեան՝ ելին ի քա-
 ղաքէ անտի յառապարն ի կողմն Օշական բերդին, և զանապատն
 և զքարուտ տեղիսն սպաւէն իւրեանց համարեցան. և լինէր
 սաստիկ պատերազմ յոյժ յոյժ: Եւ նիզակակիցք զօրավարին Հայոց
 էին Բազարաա Բազրատունի, Մեհուենդակ և Գարեգին Ռշտունիք
 և Վահան նահապետն Ամատունեաց առհմին և Վարազ Կամինա-
 կան: Հասանէին հարկանէին սատակէին զգօրսն Ալանացն և Մազ-
 քթացն և Հոնացն և զայլոց ազգացն, և լնուին զգաշտն առապա-
 րացն առհասարակ զիակամբք մեռելոց:... Ապա եկեալ արքային ի
 տեղի ճակատուն, և ընդ նմա մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց՝ տե-
 սին զկոտորածն հարելոց, զի նեխէր երկիրն ի հստոյ մեռելոցն,
 և ետուն հրաման գուգաղ հանել յաշխարհէ և անդէն ծածկել
 քարակարկոտ վիմօք, զի մի ի շարաւոյ հոսոյն մեռելոտի ոսկե-
 րացն երկիրն պղծեացի» (Բուզ. Գ. Ե.):

6. Բուզանդ կու տայ այս յարձակման պատճառը: Գրիգորիս,
 երէց որդին Արթանայ, որ կարգեալ էր եպիսկոպոս կողմանցն Ա-
 զուանից, թերևս Տրդատայ ժամանակէն, որպէս ասէ Խորենացին՝
 կարի իմն կրօնական նախանձու կերթայ քարոզել ուրիշ Աղուան
 ցեղերու, որ չէին ընդ իշխանութեամբ Հայոց: Գրիգորիսի քարո-
 զութիւնն ի սկզբան կը գործէ բաւական ազդեցութիւն. լետոյ այն
 բարբարոսք, որոց գլխաւոր գործն էր աւարառութիւն, յափշտա-
 կութիւն, սպանութիւն, այլովքն հանդերձ՝ կարծեցին թէ Գրիգո-
 րիսի գալուստն էր դաւ Հայոց թագաւորին կողմանէ՝ կասեցունե-
 լու համար զնոսս իւրեանց սովորական զբաղմանէն, ուստի թըշ-
 նամացան, և սպաննելով զԳրիգորիս՝ յարձակեցան ի Հայս: Թերևս
 զբզոռոյներ ևս գտնուեցան. — «Իբրև ուղղեաց (Գրիգորիս) սեղան և
 նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն Աղուանից՝ եհաս նա մին-
 չև ի ճամբար բանակին Արշակունւոյ արքային Մազքթաց, որոյ ա-
 նուն իւր Սանեսան կոչէր, քանզի և՛ նոցա և՛ Հայոց թագաւորացն
 մի ազգաւորութիւն էր առհմին բնութեան: Եւ երթեալ յանդիման
 լինէր թագաւորին Մազքթաց... սկսաւ քարոզել և աւետարանել
 նոցա զՔրիստոս: Սկսան քննել զօրէնսն Քրիստոսի, և ուսան ի
 նմանէ, թէ տաելի է Աստուծոյ աւարառութիւն և յափշտակութիւն,
 սպանութիւն, ազահութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն,
 ցանկութիւն այլոց ստացուածոց. զայրացան ընդ բանս նորա և
 ասեն. Զի ոչ յափշտակեցուք, զի ոչ աւարեցոյնք, զի ոչ աւուրք
 զայլոյ, թէ կեցցուք այսչափ անչափ զօրաց բազմութիւնք:... Եկեալ,
 ասեն, սա այսպիսի բանիւք կամի ի քաջութենէ որսոյն կենաց մե-
 րոց խափանել զմեզ. եթէ սմա լուիցուք և զարձուք յօրէնս քրիս-
 տոնէութեան՝ թէ կեցցուք: Այս խորհուրդ, ասէին, Հայոց թագա-
 ւորին է. զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսմամբ խափանեցցէ զմեր
 արշաւանս ասպատակութեան հինի յաշխարհէն իւրմէ. այլ եկայք
 զսա պակասեցուցուք ի միջոյ, և մեք ի Հայս արշաւեսցուք, աւա-
 րաւ զմեր աշխարհս լցցուք»:

7. Ի վարձ այս յաղթութեան Խոսրով կու տայ մեծամեծ պար-
 գեւներ նախարարաց. — «Ապա ետ հրաման թագաւորն Հայոց Խոս-
 րով տալ պարգևս արանցն քաջացն, որ վաստակեցին նմա և փո-
 խանակեցին զանձինս իւրեանց փոխանակ աշխարհին Հայոց Մեծաց
 յամենայն ի մարտս ճակատուցն պատերազմաց: Եւ ետ Վաչէի զօ-
 րավարին զականս Զանջանակին և զՋրաբաշխիս և զՅլու գլուխ ա-
 մենայն գաւառաւիօքն հանդերձ. նոյնպէս և այլոց նախարարացն
 մեծամեծ պարգևս» (Բուզ. Գ. Ը): Այս պատերազմէն անմիջապէս
 ետքը կը գնէ Բուզանդ զշինութիւնսն Խոսրովու, զԳուրին և զեր-

կոսին անտառան, զճաճար մայրին առ Ազատ գետով ի Գառնուղ մինչև ի Գուլին ուր էին ապարանքն Տիկնունի, թերևս ամարանոց տիկնանց, և անտի ի խոնարհ գէպ ի հարաւ զԽոսրովակերան, միւս ևս անտառ իբրև «տեղիք որոց զբօսանաց ուրախութեան» թագաւորութեան նորա, հանդերձ արքունի ապարանօք. — «Եւ ետ հրաման թաքաւորն զօրավարին իւրոյ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կողին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին, և առեալ (սկսեալ) յամուր բերդէն արքունի որում կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն որ անուանեալ կոչի Գուլին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկողինն, և կոչեաց զանուն նորա ճաճար մայրի: Եւ միւս ի մայրեացն յեղեգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն տնկով, և կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ, և անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, և զերկոսեան տեղիսն (անտառան) պարսպեալ փակեցին, և ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին: Եւ աճեաց բարձրացաւ. և ապա զամենայն երէս և զգազանս հրամայեաց ժողովել թագաւորն և ընուլ զքաղաքորմսն (զանտառան փակեալս իբրև զքաղաք որմովք), զի լիցին նոցա տեղիք որոց զբօսանաց ուրախութեան թագաւորութեան նորա: Եւ զօրավարն Վաչէ կատարէր վաղվաղակի գասացեալսն արքայի» (Բուզ. Անդ): Գուլին ուրեմն և առ Հայովք պարտեզք հասարակաց կամ արգելոցք գազանաց և էրէոց (ménagerie):

Տ. Այն ինչ ազատած էին Հայք յարշաւանէն Մազքթաց՝ Շապուհ տեսնելով զթուրութիւն, թերևս և զտկարութիւն Հռոմայեցոց, որ 338-էն հետէ, այն ի մահուանէն Կոստանդիանոսի և յեղծանելոյ դաշանցն կ'սպառնային Պարսից, բայց չկրցան վճարել ինչ, և զՀայաստան թողեալ գրեթէ անօգնական՝ սկսաւ յայտնի թշնամութիւն Հայոց դէմ: Մինչ Խոսրով կ'զբաղէր անտառներով՝ Շապուհոյ զօրքը կը մտնեն ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ: Իսկոյն Գատարէ նահապետ Բզնունեաց կը զրկուի զօրօք. կը մտնէ զօրքը Պարսից. Խոսրով և Վրթանէս կը դիմեն յաղօթս. Վաչէ նոր գընդաւ, իբր 30 հազարաւ, կը զարնէ թշնամին առ ծովուն Բզնունեաց. մատնիչն Գատարէ կը բռնուի և կը պատժուի ազգովին. — «Մինչդեռ նա (Խոսրով) զմայրեօքն տնկելովք էր՝ յանկարծակի գուշակ հասանէր առ Խոսրով ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառէ, թէ պատրաստեալ են զօրքն Պարսից գալ հասանել ի գործ պատերազմի ի վերայ քո: Ապա հրաման ետ արքայ Խոսրով Գատարայ նահապետի Բզնունեաց գուզազ (անկանոն զօրք) հանել յաշխարհէ

աւելի քան զչափն, և զհամար (կանոնաւոր) զօրսն մատենիկ գընդաւն ընդ առաջ նոցա խաղալ հասանել ի դիմի հարկանել, արգելուլ զթշնամին: Իբրև հասանէր Գատարէն՝ խորհուրդ միաբանութեան դնէր ընդ իշխանս զօրացն Պարսից, կամեցաւ մատնել ի ձեռս նոցա զարքայն Հայոց զտէրն իւր: Գարան հրամայեաց գործել թշնամեացն ի վերայ իւրոց զօրացն. յանկարծ յեղակարծումն տարակարծի զքառասուն հազար զօրսն Հայոց զկէսս կոտորէին, և այլքն փախտական լինէին: Եւ Գատարէն չարագործ առեալ զգօրսն Պարսից՝ և կամէր անկանել ի վերայ թագաւորին Հայոց: Ապա փախտականք զօրացն վաղ հասանէին ի բանակ արքային Հայոց, գուժ առնել զանհնարին կործանումն իրացն եղելոց, զչարագործութիւն մատնութեանն անօրէն Գատարէնայ:

Ապա անկանէր թաւալէր ինդրէր յԱստուծոյ բազում պաղատանօք և ուժգին արտասուօք թագաւորն Հայոց Խոսրով հանդերձ Վրթանու քահանայապետին: Եւ յետ այսորիկ աճապարէր կուտէր զօրս առ ինքն իբրև երեսուն հազար հանդերձ զօրավարան Վաչէիւ, զայր հասանէր ընդ առաջ նոցա ամենայն աւագախումբ մեծամեծ նախարարօք իւրովք: Եւ զիսկեցան միմեանց առ ամին ծովուն Բզնունեաց, յԱռետտն աւանի, ի ձկնատեսանսն արքունի ի վերայ գետակի. տեսին զգօրսն Պարսից զի եկեալ էին անթիւ փոք և անչափ զօրօք. և սորա հասին անկան ի վերայ բանակին Պարսից. հարին սատակեցին, և թափէին աւար բազում, և զփիղսն և զամենայն ոյժ զօրութեան նոցա: Զերբակալ արարեալ զԳատարէն Վաչէ սպարապետն և քաջն Վահան Ամատունի՝ աճէին զնա առաջի մեծի թագաւորին Խոսրովու, և քարկոծ առնէին զնա քամբք իբրև զայր՝ որ աշխարհի և զնդի և զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ: Եւ զազգ նորա և զկին և զորդիս գտանէր յամրոցի անդ իշխանին Ռշտունեաց յանուանեալն յԱղթամար կըղզուջ Վաչէ սպարապետն, և ի նաւ ելեալ, անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ գէղ թողոյր և ոչ զարու: Եւ այսպէս բարձաւ ազգատոհմ նախարարութեանն այնորիկ, և զտուն նոցա յարքունիս կալան» (Բուզ. Գ. Ը): Բուզանդ կը յաւելու, թէ Պարսք չդադարեցին յարուցանելէ պատերազմ Խոսրովու դէմ, և Խոսրով չէր վրստահ նախարարաց, և չէր հեռացուներ զնոսա լիւրմէ, բաց ի սպարապետէն Վաչէէ և ի Վահանայ Ամատունուոյ, յորս վստահ էր բոլորովին և յորոց ձեռս էր բոլոր զինուորական զօրութիւն երկրին. — «Բայց յետ այսորիկ ոչ դադարէին Պարսք ի տալ պատերազմ ընդ Խոսրովու արքային. և նա դնէր օրէնս՝ զի մեծամեծ աւագանին, նախարարքն աշխարհակալքն աշխարհատարքն որ էին բիւ-

բաւորք և հազարաւորք՝ կայցեն առ արքային և ընդ նմա շրջեցին, և մի ոք ի նոցանէ երթիցէ ընդ զօրս արքունի: Զի երկնչէր նա լերկմտութենէ նոցա, թէ գուցէ զնոյն գործ Գատաբենայն գործիցեն և ապստամբ լինիցին ի նմանէ: Բայց վստահ լինէր ի ծերունին Վաչէ, ի բուն սպարապետն ի զօրավարն Հայոց Մեծայ, և ի քաջն Վահան լՍմատունի: Գումարէր զզօրսն ամենայն տանցն աւագանւոյն ընդ զօրսն արքունի, և տայր զգումարտակն ամենայն ի ձեռս նոցա. և հանապազ կային նոքա ի քաջութեան ի մարտ պատերազմի ի սահմանս Պարսից, և ոչ տային անխտիր արշաւել աւերել զերկիրն Հայոց. և կայր արքայ ի հանգստի, և աշխարհ ի շինութեան և ի խաղաղութեան զամենայն աւուրս կենաց նոցա» (Բուզ. Անդ):

Ծ. Նապուհ յարոյց Խոսրովու գէմ ուրիշ թշնամի բուն իսկ նախարարներէն, այն է զբեշիւն Աղձնեաց, որում և օգնական էր զօրօք. բայց այս ապստամբութիւնն ևս զսպուեցաւ կորստեամբ ցեղին բաց ի մանուկ ժառանգէ մը, զոր ազատեցին Մամիկոնեանք. — «Զայնու ժամանակաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա, մեծ իշխանն Աղձնեաց որ անուանեալ կոչէր բդեաշխն, որ էր մի ի չորից, գահերէց բարձերէց տաճարին արքունի: Ետ ձեռս յարքայն Պարսից և մտանեաց զարքունի տունն (կալուած) որ լեց լինքն էր: Եւ էած զօրս արքային Պարսից ի թիկունս իւր, և հատաւ լերկրէն իշխանութենէն Հայոց և տայր պատերազմ ընդ արքային Հայոց ուժով Պարսից թագաւորութեանն, և սասականայր մարտ պատերազմին: Ապա առաքէր թագաւորն Հայոց զբարեկիր զճառայս իւր, զիշխանն Կորդուացն զՋոնն, և զիշխանն մեծի Ծոփաց զՄար, և զիշխանն Ծոփաց Նահէի Ներսէհ, և զիշխանն Սիւնեաց զՎաղինակ, և զիշխանն Հաշտենից զԳատ, և զիշխանն Բասենոյ զՄանակ, հանգերձ բազում զօրօք: Ապա չոգան լազիթեցին զօրացն Պարսից, և սպանին զբդեաշխն եղբարբք և որդւովք իւրովք հանգերձ: Բայց զաղջիկ մի զգուստր, և զզլուխ Բակուր բդեշխին բերին առ արքայ. և ետ արքայ զաղջիկն կնութիւն սիրելւոյն արքայի Վաղինակայ Սիւնուոյ և զտունն Աղձնեաց, և արար զնա բդեաշխ և պայազատ տան նորուն: Ժառանգն բազմացաւ, և հանգերձ աշխարհաւ և ամենայն ուժովն կայր բդեաշխն Վաղինակ ի ծառայութեան արքային հանապազ: Բայց յորդուոյն Բակուր բդեշխի պատանեակ մի փախեաւ անկաւ առ զօրավարն Հայոց Վաչէ, և անդ ապրեցաւ թագուեցեալ ի տան նորա, որ առ յապա ժառանգ տան նորա լինէր, և յայլում ժամանակի զարձաւ կալաւ զտունն իւր, որոյ անուն Խեշա կոչէր» (Բուզ. Գ. Թ):

10. Աւելի սաստիկ եղաւ Պարսից գէմ Խոսրովու վերջին պատերազմն, յորում մեռաւ սպարապետն Վաչէ և այլք ի նախարարաց. — «Յետ այսորիկ յաւել լինել մարտ խստութեան պատերազմի ի մէջ Պարսից և Հայոց. զի ժողովեցան հասին կուտեցան առնուլ զազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն. և ելանէր տայր ընդ զօրսն Պարսից պատերազմ, և լինէր անհնարին կոտորուած լերկոցունց կողմանցն, և բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն: Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ, և լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին, զի բազում անգամ էր Տեառն փրկութիւն տուեալ Հայոց ի ձեռն նորա» (Բուզ. Գ. ԺԱ): Թէպէտ չթուիր թէ շահեցան ինչ Պարսիկք այս պատերազմաւ՝ սակայն վախճանն ոչ սակաւ աղետալի եղաւ Հայոց համար. — «Բազում անձկայրեաց տրտմութեամբք և արտասուակաթ ողբովք և ծանրաթախիծ հոգով, մեծաւ կոծով և անհնարին աշխատանօք պաշարեալք՝ զգնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ սղային» (Բուզ. Անդ): Աւստի, որպէս ասէ Բուզանդ՝ ի միթարութիւն և ի քաջալերութիւն ազգին որոշեց Վրթանէս ամի ամի կատարել անկելոց տօնն իբրև վկայից, և ոչ նոցա միայն, այլև այնուհետև հայրենեաց համար բոլոր անկելոց ի պատերազմին. — «Զորս մատուցեալ սփոփէր մեծն Վրթանէս և ասէր. Միթարեցարուք ի Քրիստոս, վասն զի որք մեռանն՝ մեռան յազազս աշխարհի և եկեղեցեաց և աստուածագործ օրինացն տուչութեան, զի մի գերեալ քանդեսցի աշխարհս:... Որք այսմ ամենայնի փոխանակ զանձինս իւրեանց ոչ խնայեցին՝ ընդ վկայս Քրիստոսի է նոցա համար պատուոյ: Արդ մի լացցուք զնոսա, այլ պատուեցուք ընդ նահատակն, զիցուք ընդ աշխարհ օրէնս, զի ամենայն ոք զսոցա իշատակ քաջութեանն իբրև Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարեսցէ:... Եւ եղ օրէնս ընդ աշխարհ մեծ քահանայապետն Վրթանէս՝ զնոցա առնել զիշատակն տմ յամէ, և որք փոխանակ աշխարհին փրկութեան մեռանիցին ի նմանութիւն նոցա՝ եղ կանոն իշել զնոսա առ սուրբ սեղանն Աստուծոյ ի ժամ պատարազին, յորժամ զանուանս սրբոցն կարգիցեն, և ապա զկնի նոցա զնոցայն, և մնացելոցն լանցելոցն դուժ և խնամ կայցին» (Անդ):

11. Սակայն մահուամբն Վաչէի չառնուեցաւ սպարապետութիւնն ի Մամիկոնեանց, այլ անցաւ ի մանուկն Արտաւազգ որդի Վաչէի, զոր իբրև խնամակալ սնուցին Արշաւիր Արշարունի և Անդովի իշխան Սիւնեաց, որ էին փեսայք Մամիկոնեանց. — «Սակայն զՎաչէի զօրավարի փոքրիկ մանկիկ մի... ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին, որում անուն էր... Արտաւազգ: Առաջի թագաւո-

3014

րին զհօրն պատինն ի գլուխն դնէին, և զսպարապետութեանն նորա տեղի. զի կարի որդի վաստակաւորի էր և վաստակաւոր ազգէ, զի այլ յազգին ոչ գտաւ հուժկու, զի ի մեծ պատերազմին մեռան: Եւ զգորավարութեանն զգործ յանձն առնէին Արշաւրայ Կամսարականի իշխանին Նիրակայ և Արշարունեաց, և Անդովկայ իշխանին Սիւնեաց, զի նորա փեսայք էին տանն Մամիկոնեան տոհմին: Եւ հրաման ետուն մեծ եպիսկոպոսապետն Վրթանէս հանդերձ թագաւորուն Արշաւրայ և Անդովկայ՝ սնուցանել զպատանեակն զԱրտաւազգ, զի կացցէ ի տեղի նախնեացն իւրոց և հօր իւրոյ, և գործ քաջութեան գործեսցէ ամենատեառն Քրիստոսի և առաջի իւրոց մարմնաւոր բնակ տերանց Արշակունեաց քաջ արանց, և տան և կենաց, և խնամակալ լիցի այրեաց և որբոց» (Անդ):

12. Յետ սակաւուց (343) մեռան Խոսրով և Վրթանէս. — «Ապա լետ այսորիկ փոխեալ լինէր քաջ արանցն աշխարհաշէնն Խոսրով, թագաւորն Հայոց Մեծաց: Ժողովեալ, աշխար եղեալ՝ լացին ամենայն սահմանք աշխարհաց գաւառաց Հայոց Մեծաց, և տարան առ իւր նախնինսն յԱնին, լեկեղեցագաւառն Գարանաղեաց: Եւ լետ սորա փոխեցաւ ևս յաշխարհէ մեծ քահանայապետն Վրթանէս, և ժողովեցան ամենայն աշխարհն Հայոց, և մեծաւ պաշտամամբ, սաղմոսիւք և երգովք հոգևորօք, կանթեղօք և մոմեղինօք և խնկածու հոտովք, արքունական կառօք զսուրբն Վրթանէս, անհնարին բեկմամբ վասն իւրեանց յայնմ ի հոգևոր վարդապետութենէն որբ մնալոյ՝ մեծաւ լալեաց տրտմութեամբ մինչև ի գեւղն Թորգան ի Գարանաղեաց գաւառն յուղարկէին: Եւ անդ առ մեծի հայրապետին Գրիգորի զսորա սուրբ ոսկերսն հանգուցանէին, և զմշտակատար զսորա կենդանի լիշատակն ի վերայ կատարեալ դառնային» (Բուզ. Գ. ԺԱ):

13. Ինչպէս կը տեսնուի ցարդ պատմութեանս՝ ի մահուանէն Տրդատայ և այսր Հայք մնացին առանձինն, և իւրեանց զօրութեամբ միայն դէմ դրին այնչափ դժուարութեանց: Չմիջամտութենէ Հռոմայեցւոց լիրս Հայոց Տրդատայ յաջորդաց Խոսրովու և Տիրանայ ժամանակ՝ չիք լիշատակութիւն ոչ յարտաքին ժամանակակից պատմութեան և ոչ ի մերումն: Թէպէտ պատերազմն ընդ Շապհոյ հրատարակուեցաւ Կոստանդայ կայսրութեան յաջորդ տարին (338) — քանզի այն տարին էր որ Շապուհ, հակառակ Քաղերեան դաշանց մտնելով ի Միջագետս պաշարեց զՄծբին, բայց չկարելով վճարել ինչ՝ դարձաւ լետս, — սակայն կռիւն յառաջ կը տարուէր երկուստեք թուլութեամբ, քանզի Շապուհ էր ի կուռի ընդ արևելեան դրացեաց իւրոց, Հոնաց և Մագքթաց, և Կոստանդ յարև-

մուտս ընդդէմ անստամբաց, Մագնենտիոսի և այլոց: Արդարև Շապուհ, կամ մանուկանդ գործակալք նորա կը նեղէին և զՀայս ուղղակի կամ անուղղակի, բայց սոցա չէր մարթ յուսալ օգնութիւն ի Հռոմայեցւոց՝ իրոց այն վիճակին մէջ: Բուզանդ սր այնպէս նախանձաւոր է ի պատմել որ և իցէ օգնութիւն Հռոմայեցիներէն եղած առ Հայս՝ չիշէր ամենեկին այսպիսի ինչ առ Խոսրովու և առ Տիրանաւ, այլ ցուցանէ զՀայս, ինչպէս տեսանք՝ թողեալ լիւրեանս. մինչ Խորենացին կու տայ թագաւորել հռոմէական զօրութեամբ և՛ Խոսրովու և՛ Տիրանայ, հակառակ ակնարկութեան ճառին Յուլիանոսի, որ Կոստանդայ դարձէն ետքը միայն ի Պաննոնիոյ, այն է 353-ին, որ է հաւանական թուական Արշակայ թագաւորելուն՝ կը գնէ յարդարեալ զիրս Հայոց միջնորդութեամբ. Հռոմայեցւոց, ճիշդ համաձայն Բուզանդայ, որ ի սկզբան թագաւորութեանն Արշակայ միայն կու տայ միջամտել Հռոմայեցւոց զինու զօրութեամբ լիրս Հայոց: Այսպէս Հայք, թէպէտ առանձինն առանց նիւթապէս օգնական ունենալու զՀռոմայեցիս, բաւական զօրացեալք քառասնամեալ խաղաղութեամբն առ Տրդատաւ՝ կարող եղան առ Խոսրովու ութ տարի զդէմ ունել ներքին և արտաքին թշնամիներու, մանաւանդ զի Խոսրով էր սիրով ոչ ընդ Վրթանայ միայն, որոյ խորհրդով, ինչպէս տեսանք, կը շարժէր միշտ՝ այլև ընդ հաւատարիմ և քաջ ազգին Մամիկոնէից, որ ըստ Բուզանդայ (Գ. Բ) ի բնէ, «ի նախնեացն կարգաց», ունէին ժառանգութեամբ զսպարապետութիւնն — (զՄամիկոնեանց իբրև զսպարապետաց տես և Բուզ. Գ. Գ, է, ԺԱ, ԺԸ, և այլ բազում ուրեք) — և ընդ այլ նշանաւոր նախարարս, որպիսի էին Արշաւիր Կամսարական և Անդովկ Սիւնի, խնամիք Մամիկոնեանց, և Ամատունին Վահան: (Չարմանայի է, որ Խորենացին չտար զսպարապետութիւնն Մամիկոնեանց, և ոչ կը լիշէ իբրև սպարապետ՝ Խոսրովու Կոտակայ, Տիրանայ, Արշակայ և Պապայ քաջ զօրավարներն Մամիկոնեան ցեղէն, որպիսի էին Վաչէ, Արտաւազգ, Վասակ, Մուշեղ. զՎասակ հաւատարիմ և անուանի զօրավարն Արշակայ կը կոչէ «ղինակիր արքայի» (Խոր. Գ. ԻԵ), նույնպէս գերէց եղբայր նորա զՎարդան երկիցս (Խոր. Գ. ԻԲ. և ԻԵ), թէպէտ չէր սա զօրավար. և ոչ Մուշեղայ կու տայ զօրավար անունը (Խոր. Գ. ԼԵ):

14. Առ Տիրանաւ յաջորդաւ Խոսրովու կը քայքայի այս ներքին զօրութիւնը: Նիւթական զօրութիւնն սկսած էր տկարանալ, և Տիրան, որպէս ասէ Բուզանդ՝ իւր «խօլութեամբն», այն է անմիտ գնացիւք՝ խրտեցոյց ոչ միայն եկեղեցական դասն, այլև նախարարներն, զՄամիկոնեանս իսկ որ էին գլխաւոր նեցուկ սերու-

Ձայս կը հաստատէ նաև Խորենացին համառօտիւ ըստ իւրում ոճոյ. «Պապ կացոյց զոմն յազգէ Աղբիանոսի, որում անունն Շահակ կոչիւր, զոր կացոյց փոխանակ Ներսիսի՝ առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու» (Խոր. Գ. 1Թ). ուստի յայտնի է, թէ «առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Կեսարու» գնել կաթողիկոս մինչև ցալն-ժամ չէր օրէն կամ գէթ սովորութիւն: Պապայ այս նշանաւոր գործը, որով ազատեց Հայոց եկեղեցին կախմանէն զոր ունէր սա ի Կեսարիոյ և արար անկախ եկեղեցի՝ կ'երևի թէ թուեցաւ հաճոյ Հայոց, քանզի նորընտիր կաթողիկոսաց ձեռնադրութեան համար Կեսարիա երթալու սովորութիւնն կը թուի դադրած այնուհետև, թէպէտ ոչ նոյնպէս պահանջումն եպիսկոպոսին Կեսարու, ինչպէս պիտի տեսնենք: Եւ թէպէտ հաւանական է, թէ, որպէս ասէ Բուզանդ, ի սկզբան եպիսկոպոսացուք Հայոց, կամ գէթ նոցա մեծ մասն հնազանդելով Կեսարիոյ եպիսկոպոսին հրամանին իբրև թեմական եպիսկոպոսի, ի Կեսարիոյ սկսան առնուլ ձեռնադրութիւն՝ սակայն չիք տարակոյս, թէ այս ևս դադրեցաւ լեռոյ ժամանակաւ, մանաւանդ լեռ քաղաքական բաժանման երկրին, երբ Յունաց հետ հաղորդակցութիւնն արգելուեցաւ Պարսից բաժնին Հայոց: Իրաւասութեան այս խնդիրն, ինչպէս նաև հակառակութիւնն որ ծագեցաւ այս պատճառաւ ի մէջ Հայոց և Կեսարիոյ՝ կը հաստատուի մանաւանդ ի Խորենացւոյն, որ ի պատմելն զթշնամութիւնն Կեսարիոյ եպիսկոպոսին, որ արգելեց Սահակայ և Մեսրոպայ վարել իրաւասութիւն Յունաց բաժնին Հայոց վրայ՝ այս հակառակութեան պատճառը կ'ընծայէ ձեռնադրութեան բարձման. — «Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ և բերեալ զնշանադիրս մերոյ լեզուիս... ուսոյց զբնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից, բայց ի Յունաց մասնէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան, վիճակեալ յաթոռն Կեսարու» (Խոր. Գ. ԾԿ): Նոյն զՍահակայ ասէ, թէ չընդունուեցաւ ի բաժնին Յունաց իբրև կաթողիկոս այն բաժնին Հայոց. — «Ըբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից՝ գնաց նա զկողմամբ արևմտից մերոյ աշխարհիս ի բաժնին մասինն Յունաց, և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ» (Խոր. Գ. ԾԷ). և ինքն Սահակ ասէ ի թղթին առ Թէոդոս ըստ Խորենացւոյն. «Ոչ հանդիպեցալ ընդունելութեան լիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ՝ մինչև զնշանադիրս անգամ ոչ ընկալան զորս երեր նոյն այր (Մեսրոպ), զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ զորա լԱսորոց աշխարհին: Արդ հաճոյ թուեցցի տէրութեանդ ձերում ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվար-

դապետութիւնս (զուսումն) մեր» (Խոր. Անդ): Այս ընդգիծութենէն առ Սահակ կը տեսնուի, թէ նա ևս առած չէր ձեռնադրութիւնն ի Կեսարիոյ: Սահակ խորագիտութեամբ գտաւ հնարս բերել ի ձեռս զիրաւասութիւնն ի վերայ Հայոց որ ի բաժնին Յունաց, բողոքելով առ կայսր և առ պատրիարքն Կոստանդնուպոլսի Ատաիկոս, որ մտադիւր ընկալաւ Սահակայ բողոքն զմետրապոլտէն, ի մէջ որոյ և պատրիարքին կար իրաւասութեան վէճ: Ի թղթին կայսեր կը տեսնենք արգարև, թէ կայսրն իշխանաբար կու տայ հրաման ընդունել զՍահակ ի բաժնին Յունաց իբրև թեմական եպիսկոպոս հաւասար մետրապոլտին Կեսարու. — «Գրեցաք զի զքեզ պատուով ընկալցին որպէս զարգարև վարդապետ իւրեանց, հանգսյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու» (Խոր. Անդ):

Ոչ փոքր ապացոյց է այս նախկին յարաբերութեան Հայոց ընդ Կեսարիոյ՝ վկայութիւնն Գեղասիոսի Կիզիկենացւոյ (մատենագրի Ե. դարու, պատմչի գործոց ժողովոյն Նիկիոյ), որ զՂևոնդիոսէ Կեսարիոյ եպիսկոպոսէն, զոր կը կոչէ զարդ եկեղեցւոյ Աստուծոյ՝ ասէ, թէ ունէր իշխանութիւն ինչպէս ի վերայ եկեղեցեաց արևելեան մասին Փոքուն Ասիոյ, որպէս Կապադովկիոյ, Գաղատիոյ, Պոնտոսի՝ նոյնպէս Մեծին և Փոքուն Հայոց (առ Գաթրըճ. Տիեզեր. պամ. Հա. Բ. 479, ծան. 1), և ի կարգս անուանց եպիսկոպոսաց ժողովոյն կայ՝ և «Արիստակէս Հայոց Մեծաց», զկնի անուան եպիսկոպոսին Կեսարու, իբրև ընդ նորա իշխանութեամբ (Անդ, էջ 480):

Թէ ի սկզբան, ի ձեռնադրութեան Լուսաւորչին այնպիսի ինչ պայման հաստատուեցաւ ի մէջ Հայոց և Կեսարիոյ վիճակին՝ յայտնի է նաև պատմութենէ: Առնուլն Լուսաւորչին զձեռնադրութիւնն ի Կեսարեայ՝ է առանց ուրանալոյ: ԶԱրիստակէայ և զՎրթանայ չկայ լիշուած թէ գնացին ի Կեսարիա: Զսոցանէ համառօտիւ միայն կ'անցնի Բուզանդ. զԱրիստակէայ ասէ, թէ «Հօրն էր զործակից և եպիսկոպոսակից» (Բուզ. Գ. Բ), և զՎրթանայ ասէ միայն. «Յաւուրս սորա (Սոսրովու) եկաց և եղև քահանայապետ յաթոռն հօրն, փոխանակ հօրն իւրոյ և եղբօրն իւրոյ երէց որդին Գրիգորի Վրթանէս» (Բուզ. Գ. Գ): Ազատեցեղոս ասէ զԱրիստակէայ, թէ Լուսաւորիչ ձեռնադրեց զնա եպիսկոպոս փոխանակ իւր ի հրամանէն Տրդատայ. — «Այս աղաչեաց երանելի թագաւորն Տրդատ զսուրբն Գրիգորիոս, զի փոխանակ այնր զի ոչ հաւանեցաւ զալ և չրջել ընդ նմա և սիրեաց զմենաւորութեան կեանս՝ ձեռնադրեցէ տացէ նմա եպիսկոպոս զսուրբ որդին իւր զոր ետ ամէլ ինքն, զՌըստակէս. զոր ձեռնադրեաց լեպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր... և լեռ նորա կալաւ զտեղի հայրենեացն, անդէն նստաւ յաթոռ կաթողի-

կոսութեան Հայոց» (Ագաթ. ձԻԳ): Եթէ չգնաց Արխտակէս ի Կեսարիա՝ թերևս պատճառ այն էր, զի արդէն ձեռնադրեալ էր նա եպիսկոպոս հօրմէն, ուստի և չունէր պէտք երթալ ի Կեսարիա ձեռնադրութեան համար: Իսկ զԱրթանայ ասէ Ագաթանգեղոս, թէ էր երէց. «Արթանէս որ յաշխարհակեաց կեանս էր, որ ապա և նա յաշտիճան պաշտաման եկաց յերիցութեան» (Ագ. ձԻԳ), և թէ զնսց եպիսկոպոսութեան համար ի Կեսարիա, թէ և սա առ կենդանութեամբ հօրն ձեռնադրեալ էր եպիսկոպոս՝ չէ յայտ: ԶՅուսկանէ, զորդուին և զյաջորդէն Արթանայ ասէ Բուզանդ, թէ զըրկուեցաւ ի Կեսարիա յարքայէն Տիրանայ, և կը լաւելու՝ «ըստ սովորութեան օրինակին».— «Գումարեաց (թագաւորն Տիրան) ընդ նմա զմեծամեծ նախարարսն, ըստ սովորութեան օրինակին, ... զի նրատուսցեն զերանելին Յուսկի յարքունական կառսն, խաղասցեն զնասցեն ի սահմանակիցս իւրեանց ի մայր քաղաքացն Գամրաց ի Կեսարիա...: Գնացին ի քաղաքն Կեսարացուց, ետուն ի կաթողիկոսութիւն զՅուսկին ձեռնադրեր» (Բուզ. Գ. ԺԲ): Նոյնպէս կը պատմէ նոյն պատմագիր զՓառնայ որ յաջորդեց Յուսկան. «Յայնմ ժամանակի արժանի համարեցան զՓառնէն ոմն երէց... և առաքեաց զնա թագաւորն պատարագօք և հրովարտակօք և ճոխ իշխանօքն... ի մայրաքաղաքն Գամրաց ի Կեսարիա, և անդ ձեռնադրեցին զնա ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց» (Գ. ԺԶ): Յետ նորա զյաջորդէն նորա զՄահակայ ասէ նոյնպէս. «Ապա միաբանս խորհեցան աշխարհօրէն խորհուրդ, եթէ ում պարտ իցէ զհայրապետութեանն զկաթողիկոսութիւնն ունել. ապա հաւանեցուցին զՄահակ ոմն անուն ի տոհմէ զաւակին Աղբիանոս եպիսկոպոսին, և առնեն ընդ նմա տասն նախարարս, և լուզարկեցին զնա մեծամեծ պատուով յերկիրն Գամրաց ի մեծ քաղաքն Կեսարիա, և անդ ձեռնադրեն զՄահակն ի կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց» (Գ. ԺԷ): Նոյն Բուզանդ զՆերսիսէ ասէ. «Ապա գումարեցին զիշխանսն մեծամեծս, զի առցեն զցանկալին Ներսէս և զնասցեն ուր սովոր էին զհայրապետսն օժանել... զնոսա զամենեսին կաղմեցին և արձակեցին բազում ընծայիւք և մեծամեծ պատարագօք և հաւատարիմ հրովարտակօք առ կաթողիկոսն Եւսեբիոս յերկիրն Գամրաց, ի մայր քաղաքացն նոցա ի Կեսարիա, զի ձեռնադրեցեն անդ զսուրբն Ներսէս կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց» (Բուզ. Գ. Գ): Այնչափ մեծ համարուած էր առաքումն ի Կեսարիա ի կաթողիկոսութիւն՝ որ միշտ երևելի իշխանք կը զրկուէին ի միասին, կամ ընդ զըրխաւորութեամբ մեծի ուրուք նախարարի: Այսպէս Յուսկան հետ գացին երկոտասան նախարարք, որոց զլիսաւորն էր «մեծ հազարա-

պետն», որ էր հաւանականապէս իշխանն Գնունեաց: Ընդ Փառնի զրկուեցան «մեծ զօրավարն Հայոց Վասակ ի Մամիկոնեան տոհմէն, Անդովի Սիւնի և Արշաւիր Կամսարական, որ էին արդարև, որպէս ասէ Բուզանդ՝ «մեծ և զլիսաւոր նահապետք», հանդերձ այլ ևս տասն նախարարօք ի պատուականաց, որպէս ասէ: ԶՄահակ տարաւ Հայր իշխանն մարզպետութեան, այն է ներքինապետն Հայոց, հանդերձ իշխանաւ Գարդմանայ ձորոյն, որ լաւագաց կը համարուէր, հանդերձ ուրիշ տասն նախարարօք: Իսկ Ներսիսի հետ զնացողներն էին նոյնպէս «Հայր իշխանն մարզպետութեան և Բագարատ մեծ իշխանն ասպետութեան», հանդերձ այլ ևս վեց իշխանօք, որոց ամենքն էին երևելի, ինչպէս Ծովաց, Ռշտունեաց, Սիւնեաց, Շիրակայ և Արշարունեաց, միւս Ծովաց և Ամատունեաց իշխանք: Այսպէս մեծ էր պատիւ կաթողիկոսաց առ Հայս:

Յուսկի որ այնպէս մեծ պատուով զրկուեցաւ ի Կեսարիա՝ նոյնչափ մեծ պատուով ընդունուեցաւ ի դարձին ի թագաւորէն. — «Ինքն արքայն, ասէ Բուզանդ, ընդ առաջ երանէր նմա ի դաշտն յայնկոյս գետոյն Տափերն կամրջի (Արտաշատու) ամենայն բանակօքն բազմութեամբք. ապա ողջոյն տուեալք միմեանց, անցեալ ընդ կամուրջն Տափերայ, մտեալ ի քաղաքն մեծ Սրտաշատ՝ յեկեղեցին դառնային և նստուցանէին զցանկալի մանուկն Յուսկի յաթու հայրապետական» (Բուզ. Գ. ԺԲ):

16. Նկարագիր մանուկ կաթողիկոսին առ Բուզանդայ է արժանի լիշատակութեան. «Աւուրբք, ասէ, մանուկ, տիօք առոյգ և բարձր հասակաւ, գեղով երեսաց սքանչելի և չքնաղ, զի այլ ոչ գտանէր նման նմա. սուրբ և պայծառ հոգևով. ամենեկին ոչինչ զբաղեալ ընդ աստիս, իբրև զքաջ սպառազէն Քրիստոսի, իբրև զախոյեան նահատակ... ակն առնուլ կամ աջառել մարդկան բնաւ ամենեկին ոչ զիտէր, այլ զբան Հոգևոյն սրբոյ սուսեր ածեալ ընդ մէջ իւր կրէր... Այնչափ էր երկիւղած ի Տեառնէ, զի զսէր և զահ թագաւորին առ ոչինչ համարէր... Հանապաղ ընդդիմացեալ լինէր երանելի հայրապետն Յուսկի... և այս մարտ պատերազմի էր սորա առ հասարակ ընդ ամենեսեան: Իբրև օր մի լաւուրց տարեկան զիմեաց գալ թագաւորն Տիրան հանդերձ այլովք աւագանուփն մտանել յեկեղեցին՝ նա ընդդէմ բարբառեալ ասէր. Զես արժանի, հիմ գաս, մի գար ի ներքս: Վասնորոյ անդէն ի ներքս քարշէին զնա յեկեղեցոյն: Բրածե՞ծ եղեալ ջախջախեալ քահանայապետն Աստուծոյ սուրբ երանելի մանուկն Յուսկի կիսամահ կողկո՞ծեալ ընկեցեալ լինէր: Զոր բարձեալ պաշտօնէիցն զբան եկե-

դեցույն ի Բնաբեղ բերդէն արքունի մեծ Ծովաց գաւառին՝ եկին բերին ի գաւառն Կարանաղեաց ի գեւղն Թորգան, և անդ ոչինչ յետ բազում աւուրց հանգեալ, և եղաւ մօտ առ Գրիգորի ընդ հարս իւր» (Բուզ. Անդ): Այսպէս, ըստ Բուզանդայ՝ առաքելական եռանդն մանուկ կաթողիկոսին եղաւ պատճառ մահուան նորա: Այս չէ անհաւանական, սակայն կար ուրիշ պատճառ սխուժեան ի մէջ թագաւորին և Յուսիկ: Ի նմին Բուզանդայ գիտենք, թէ Տիրան լառաջ քան զթագաւորութիւնն կը սնուցանէր զՅուսիկ, որում և տուաւ իսկ զգուստր իւր կնուժեան, որպէս լալտ է՝ լառաջ քան զկաթողիկոսութիւնն: Յուսիկ, որոյ ախորժակին համաձայն չէր ամուսնական կեանք, և երեսս առնելոյ վասն յանձն առած էր ամուսնութիւնը՝ զղջացաւ, և յետ մի անգամ մերձենալոյ ի կինն՝ զատուեցաւ անկողնով, բարեպաշտ իմն եռանդով, որ մանաւանդ քրիստոնէութեան այն դարերուն մէջ՝ հրաժարիլ ի մերձաւորութենէ կանանց կու տար համարել առաւել աստուածահաճոյ քան կեալ յամուսնութեան: Զխարզ և իցէ՝ այս պատճառաւ ծագած կը թուի գժտութիւն մեծ ի մէջ երկուց խնամեաց: Եթէ գեռանդն Յուսիկ համարինք ևս գովելի ըստ մտաց ժամանակին՝ ազգականաց հարսին և նորին իսկ, ի վեր քան զամենայն աղջկան հօր գժկամակութիւնը, որ հաւանական է թէ էր այս պատճառաւ՝ չենք կրնար գտնել անիրաւ: Վերջապէս կը մեռնի կինն, թերևս առ վշտին և առ սրտցաւութեան, որ չէր անբնական այն գրեթէ բռնի գրկման համար ամուսնական յարաբերութենէն: Ահա բանք Բուզանդայ. — «ԶՅուսիկ սնուցանէր Տիրան որդի թագաւորին Խորովու, և ետ արքայորդին Տիրան զգուստր իւր կնուժիւն Յուսիկանն, որդու Վրթանիսի: Այլ լալր նա և աղաչէր զԱստուած և ասպաշխարէր մեծաւ տառապանօք, զի յամուսնանալն բռնադատեցաւ ի թագաւորէն իբրև զմանուկ: Եւ յետ միոյ գիշերոյ ի կինն մերձենալոյ՝ այլ ոչ ևս մերձեցաւ ի նա: Լաւ համարէր զճառայելն միայն Քրիստոսի, ոչինչ ածէր ընդ միտ զսէր թագաւորին կամ ի նմանէ կուսէ զպատուեալն, կամ զմեծութիւն կամ զընտանութիւն փեսայութեան թագաւորին: Բայց զի թշնամացեալ էր տուն թագաւորին ընդ նմա, և մինչդեռ վասն այնորիկ զգուէին զնա աներք նորա՝ մեռաւ կին նորա» (Բուզ. Գ. Ե): «Ազատացեալ լինէր Յուսիկ ի բաներոյն», ասէ Բուզանդ, բայց ոչ նոյնպէս ի հետեանաց որ բերաւ նմա այն աղետալի մահը: Բուզանդ առ արդարացուցանել զՅուսիկ (որ թէպէտ բարեպաշտ, սակայն վարուած էր առանց խորհրդոյ իբրև պատանի իսկ)՝ զհրաժարումն նորա յամուսնական պարտուց կ'ընծայէ

աստուածային իմն տեսեան, որով որպէս թէ լայտնուեցաւ նմա, թէ որդիքն երկուորեակք որ պիտի ծնանէին այն առաջին մերձաւորութենէն՝ լինելոց էին չար և անպիտան ի պաշտօն եկեղեցույ, և այս եղաւ պատճառ Յուսիկան զղջանալոյ ամուսնանալէն. — «Յետ մի անգամ լառաջնում գիշերին մտանելոյ՝ լղացաւ կինն: Եւ իսկ և իսկ ետես (Յուսիկ) ի տեսեան զի երկու էին մանկուներն, և ոչ հաճոյ ի պաշտօն Տեառն Աստուծոյ, և զղջացաւ զամուսնանալն... իբրև ոչ եթէ զամուսնութիւնն ինչ աղտեղի համարէր, այլ կասկածէր նա ի տեսեանէն զոր ետես, եթէ ընդէր բնաւ ի նմանէ այնպիսի գաւակ ծնանիցի» (Անդ): Բուզանդ որ հրաշալիս կուտել կը սիրէ, յետ պատմելոյ զայս տխուր տեսիլ՝ կը լաւելու պատմել միւս ևս երկրորդ, որ միտթարական էր Յուսիկան, քանզի հրեշտակ երևելով նմա աւետեց, թէ ուրիշ ազնուագոյն որդիք պիտի ծնանէին նորա զաւակէն. — «Եւ մինչ նա վասն այսորիկ հոգալով կայր յաղօթս առ Տէր՝ երևեցաւ նմա հրեշտակ Տեառն ի տեսեանն և ասէ ցնա. Յուսիկ, որդի Գրիգորի, մի երկնչիք. զի լուաւ Տէր աղօթից քոց, և ահա ծնցի ի քո զաւակացդ այլ զաւակ. զի լիցին նոքա ի լուսաւորութիւն գիտութեան և աղբիւրք իմաստութեան Հայաստան աշխարհիս: Եւ ի նոցանէ բղխեսցեն շնորհք պատուիրանացն Աստուծոյ, և խաղաղութիւն բազում և շինութիւն և հաստատութիւն բազում եկեղեցեաց ի Տեառնէ նոցա տոցի, բազում յաղթութեամբ և մեծաւ զօրութեամբ, և բազում մուրեկալք գարձցին ի ճանապարհս ճշմարտութեան, որով և Քրիստոս բազում լեզուօք փառաւորեսցի նոքօք: Արք սիւնք եկեղեցեաց լինիցին, և մատակարարք բանին կենաց, և հիմունք հաւատոց, պաշտօնեալք Քրիստոսի և արբանեակք Հոգւոյն սրբոյ, զի ուստի հիմն իցէ շինուածոյն՝ և կատարն անտի լինիցի: Եւ բազում տունիք պտղաբերք և շայկանք և օգտակարք ի հոգևոր գրախտին ի նոցա մշակութեանն աջոյն անկեսցին և ընկալցին զօրհնութիւն լուստուծոյ: Իսկ որ ոչն կամիցին անկել նոքօք և ի նոյն հոգևոր ցօղոյն գիտութենէ ըմպել խոտան գտանիցին մերձեալք յանէճս. և վաղջան նոցա լիցի այրումն հրոյն: Բազում անգամ վասն Տեառն լինիցին նոքա ի հեռ և ի նախանձ յանարժանացն. այլ կացցեն ի հաւատս անշարժ իբրև զվէմ, և յաղթեսցեն նոցա համբերութեամբ բազմաւ: Եւ յետ նոցա թագաւորեսցէ ստութիւն յապարասան, յանձնասէր, յարժաթասէր, ի մտախար, յանպատասպարան, յանպիտան, ի սուտակ և ի բանսարկու մարդկանէ. և սպա եթէ ոք գացի որ արացցէ ունել զուխտ հաստատութեան հաւատոյ՝ հազիւ հազիւ» (Բուզ. Գ. Ե): Հրեշտակին յղնակի խօսելէն,

զգաւակաց և ոչ զգաւակէ, կը տեսնուի թէ այս տեսլեան ստեղծումը թարգմանչէն է և ոչ ի Բուզանդայ, քանզի կ'ակնարկէ ոչ զՆերսէս և եթ, զոր միայն կարէր գիտել Բուզանդ, այլ և զՍահակ, նա թերևս և զժամանակն Վարդանանց:

17. Յուսկան ծնան արգարև երկու որդիք, այսինքն երկուորեակք, Պապ և Աթանազինէս, որք փոխանակ նուիրելոյ զանձինս ի պաշտօն եկեղեցւոյ ըստ նմանութեան Հօրն և Հաւուն իւրեանց՝ յետ առնլոյ ձեռնադրութիւն սարկաւազութեան՝ հրաժարելով մրտան ի զինուորութիւն և առին թագաւորին քոյրերը: Անուն կրնոջն Պապայ էր Վարազդուխտ որ մնաց անորդի, և Աթանազինեայ կնոջ անունն էր Բամբիշն, որ եղաւ մայր մեծին Ներսեսի: Եթէ պարտ է հաւատալ Բուզանդայ՝ այնպէս չար էին Պապն և Աթանազինէս, որ անգամ մը մինչ Աշտիշատու գիւղն էին, ուր էր մայր եկեղեցին շինեալ ի սրբոյն Գրիգորէ (Ագաթ. ձժԵ), կ'ուտէին և կ'ըմպէին մինչև արհամարհել և պղծել այն սուրբ տեղերն անառակութեամբ՝ եղան կայծակնահար, կամ, բանիւ Բուզանդայ՝ զարնուեցան հրեշտակէ: Բուզանդ ըստ իւրում զուարթ և միամիտ ոճոյ՝ մանր կը յօրինէ այն դժբախտ ամուսնութեան պտուղներուն վարքը և մտհր.— «Եւ ծնաւ կինն (Յուսկան) երկուորիս, և կոչեցին զանունն առաջնոյն՝ Պապ, և զերկրորդին՝ Աթանազինէս:... Սորա ճանաչէին ստահակք և անխրատք, որք ոչ Հօրն իւրեանց նմանեցին միտ եղեալ, և ոչ մեծին Գրիգորի յառաքինութիւնսն ուշ եղին, ... այլ ժամանակի դարուն նմանեալ, ակամայ առեալ զձեռնադրութիւն սարկաւազութեան՝ հարին զաւանդն հոգևոր, առին ևս իւրեանց կանայս զքորս թագաւորին, և պանծացեալք իւրեանց յանցաւոր սնտի ի մարմնաւոր տոհմականութիւն ազգականութեանն՝ զզինուորական զվարսն ընտրեցին:... Բայց անուանք կանանց նոցա էին—անուն կնոջն Պապայ՝ Վարազդուխտ, նոքանգաւակ անորդի ելին յաշխարհէ. անուն կնոջն Աթանազինի՝ Բամբիշն. ի սոցանէ ծնաւ այր սքանչելի և զարմանալի Ներսէս, որ առ յապալն եկաց քահանայապետ: Այլ ինքեանք զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց ի մեծի յանգձնութեան էին: Եւ էին նոքա (յաւուր միում) լերկրին Տարօնոյ յաւանին Աշտիշատ, ուր զառաջինն էր շինեալ եկեղեցին ի հաւոյն նոցա Գրիգորէ: Անդ ի բազում հատեալ յարբշուութիւն՝ զԱստուծոյ տաճարաւն այսին առնէին. մտանէին յեպիսկոպոսանոցն որ էր անդ, և ըմպէին անդ զինի բոգօք և վարձակօք և զուսանօք և կատակօք, զսուրբ և զնուիրեալ տեղեօքն քամահեալ: Եւ մինչ էին յուրախութեան մեծի բազմեալք՝ յանկարծակի հրեշտակ Տեառն երևեցաւ ի նմանութիւն

փայլատական, և հարեալ սատակէր զերկոսեան զեղբարսն միանգամայն ի բազմականի անդ: Եւ այլ մարդիկն որ տաճարակիցք էին, ուրախակիցք և բազմականակիցք՝ առհասարակ թողին և փախեան:... Եւ Պապն և Աթանազինէս այսպէս սատակեցան, և դրունք տաճարին ի բաց կային, և ոք հուպ չիշխէր երթալ, մինչև նեխեցան մարմինք նոցա և կողոպտեցան, և յաղկեցան քակեցան լուծան ի միմեանց, ցրուեցան ոսկերք նոցա: Եւ բազում ամիսք անցանէին ի վերայ իրացն, ապա իշխեցին մտանել ժողովել բառնալ հանել անտի զոսկերս նոցա, և գտանէին զնոսա լոկ ցամաքեալ զկճղացեալ զոսկերս նոցա և թաղէին յալգուջն եկեղեցւոյն որում Ագարակն կոչեն» (Բուզ. Գ. Ե, ԺԷ, ԽԹ.): Որչափ և չափաորում Ագարակն կոչեն» (Բուզ. Գ. Ե, ԺԷ, ԽԹ.): Որչափ և չափազանց համարինք Բուզանդայ պատմութիւնն զՊապայ և զԱթանազինէայ՝ սաչափ գոնէ ճշմարիտ է, թէ վարք և գործք այս երկու ժառանգորդաց տան Լուսաւորչին չէին կրնար գոհացունել կղերք, որ յետ փորձելոյ վերջին փորձը, տալով նոցա աստիճան սարկաւազութեան՝ չհամարձակեցան տալ միում ի նոցանէ կաթողիկոսութեան մեծ պաշտօնը: Եւ որովհետև բաց լերկուց անտի չկար չափահաս ոք ի քահանայապետութիւն՝ ընտրեցաւ յաշակերտաց անտի Լուսաւորչին Տերունին Գանիէլ, զորոյ զպատմութիւնն կը համառօտէ Բուզանդ այսպէս.

18. «Ոչ այլ ոք ի նմին տանէ զաւակին Գրիգորի գոյր որ զառաջնորդութիւն գլխաւորութեան քահանայապետութեանն յաջորդէր: Բայց դեռ ևս կենդանի էր Տերունի սուրբն, մեծ քորեպիսկոպոսն Գանիէլ, այր սքանչելի: Աշակերտ եղեալ էր սա մեծին Գրիգորի: Էր ազգաւ ասորի և ունէր զաստիճան աստուոյն գլխաւորութեան Տարօնոյ. և կը թուէ կարգաւ նմա յանձնուած տեղերը. «նախ, ասէ, մեծն և առաջին եկեղեցին ի մայր եկեղեցեացն ամենայն Հայաստանեայց, (զոր ի գլուխն Գ. կ'անուանէ «Եկեղեցի Աշտիշատու»), նոյնպէս և ի ներքոյ քան զնա մարգարէանոցն Յովհաննու, (զոր հոն Գլ. Գ. կը կոչէ «մարգարէարան մատուռն Յովհաննու»), նոյնպէս մօտ ի տուն Տեառն (յեկեղեցին)՝ հանգիստ առաքելոցն», (զոր «Առաքելարան Տեառն աշտիկերտացն» կ'անուանէ հոն): Այս տեղիքս, ասէ, սմա (Գանիէլի) էին յանձն հանդերձ գաւառօքն»: Ըստ Բուզանդայ՝ Գանիէլ էր «վերակացու», այսինքն առաջնորդ ոչ միայն այս ամենայն եկեղեցեաց Տարօնոյ, այլ և «տեսուչ և հոգաբարձու (այցելու) ամենայն եկեղեցեացն Հայոց Մեծաց»: Գանիէլ ըստ նոյն պատմագրի կը վարէր անապատական կեանք, բայց ժամանակ ժամանակ կ'իջնէր յայցելութիւն իւր եկեղեցիներուն.— «Եւ բնակութիւն կայենիցն (նորա) յանմարդի լերինս էր. միահան-

դերձ, մաշկանափորան, սանգաղաւոր, և կերակուր իւր արմատք բանջարոց, և դաւազան անգամ ընդ ինքեան ոչ ունէր, այլ—կը լաւելու—գտեսչութիւն մարդկան պիտոյից ոչ երբէք անփոյթ առնէր, և կայեանք տեսչութեան նորա», այսինքն իւր պաշտօնական տեղն, «յորժամ լանապատաց ի շէնս իջանէր վասն գործոյ Աստուծոյ՝ ի գլխաւոր տեղիս եկեղեցեացն լինէր: Եւ լաճախ լակն աղբերն ի ներքոյ սարաբարձը մեհնատեղէոյն Հերակղեայ, որ կայ դէմ լանդիման լերինն մեծի որում Յուլն անուանեալ կարգան, ի բագնին տեղւոջէ ի բացագոյն իբրև քարընկէց ի մի ներքոյ կուսէ, ի գոյցն ծործորակին, ի սակաւ անտառակին, ի հացուտ պուրակին, որում անուն տեղւոյն իսկ Հացեացն գրախտ կոչեն: Այս այն աղբերն է, յորում առնէր լայնժամ ևս վաղ մեծն Գրիգոր զմկրտութիւնսն զօրացն բազմաց (Ագաթ. ձժԶ. ձժԸ.): Յայնմ տեղւոջ էր սորա կայեանք իցկան սրբոյն Գանիելի. էր դարափոր արարեալ ի բնակութիւն, և լայնմ տեղւոջ գգիտաւորութիւն (տեսչութիւն) այցելութեանն կատարէր»:

Բուզանդ ըստ իւրում սովորութեան ինչպէս ամէն սուրբ անուանեալ անձն՝ նոյնպէս զԳանիել կը փութալ երեցունել իբրև մեծ սքանչելագործ: Գանիել կօշիօք կ'երթար ջուրերու վրայ անթաց. երբ կամէր ճանապարհորդել ի ձմերան՝ ձիւները կը հալէին լանկարծ, և գետինը լինէր ցամաք. եթէ հեռու ուրեք երթալ կամէր՝ լանկարծ կը գտնէր զանձն հոն՝ ուր դէմ եղեալ էր երթալ. և ոչ այսչափ միայն. Գանիել կը բժշկէր հիւանդներ, կը լարուցանէր մեռելներ և կը գործէր քան զոտա աւելի մեծ նշաններ: Կը հարցունենք սակայն, թէ քան զմեռեալս լարուցանել ինչ մեծ նշան կայ, զորմէ լուծեամբ կ'անցնի Բուզանդ: Զիարդ և իցէ՞ տեսնենք բուն բանս Բուզանդայ. «Սա, ասէ, առնէր նշանս և զօրութիւնս մեծամեծս լանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Կօշիօք քալելոյն գնայր ի վերայ ջուրց գետոց, և ոչ թանային (ոտքն): Եւ լաւուրս ձմերայնոյն, յորժամ կուտեալ զիղեալ էր բազմութիւն թանձրութեան ձեանցն ի վերայ ձմերային լերանց, և նա լայնպիսի ժամանակի կամէր ուրեք երթալ ի պէտս՝ լանկարծօրէն ձիւնն ցամաք արջն լինէր առաջի նորա: Եւ եթէ կամէր ի հեռաստան ուրեք երթալ՝ իբրև զփայլակն սրացեալ լինէր անաշխատ, իբրև թուղեալ՝ յոր կամէրն երթալ ի տեղին՝ լանկարծօրէն անդ գտանէր: Յարուցանէր զմեռեալս, առնէր և բբժշկութիւնս հիւանդաց, և այլ և՛ս մեծ նշանս և զօրութիւնս քան զնոյնս զգործէր, զորս ոչ բաւեսցէ սք ընդ գրով նշմարանաց փա-

կեր» (Բուզ. Գ. ԺԳ.): Այս Գանիել է որ կոչուեցաւ ի կաթողիկոսութիւն յետ Յուսկան:

19. Բուզանդ լաւաջ քան պատմելն զկոչումն Գանիելի ի կաթողիկոսութիւն՝ կը դնէ զթագաւորէն, զնախարարաց և զագգէն երկայն իմն մեղադրութիւն իբրև նկարագիր բարուց ժամանակին: Մեր կորովի պատմագիրն համեմատելով երկու առաջին քրիստոնեայ թագաւորաց ժամանակն Տիրանայ թագաւորութեան ժամանակին հետ՝ չվարանիր կոչել այս վերջինն «անմիտ և անպիտան» (Գ. ԺԳ.), և այլուր (Գ. Բ.)՝ «խօլութեան ժամանակ»: Եթէ չասէր ևս զայս Բուզանդ՝ չէր մեղ դժուարին իմանալ ի գործոց անտի Տիրանայ: Այս դժբախտ թագաւորն չունէր ոչ հաւուն իւրոյ Տրդատայ ազդեցութիւնն ի սանձել, և ոչ հօր իւրոյ Խոսրովու հլութիւնն ի լինել՝ օրինակ: Յայս թերութիւն Տիրանայ կը նախ մեղադրութիւնն Բուզանդայ: Յետ ասելոյ, թէ «Թագաւորն Տիրան և այլ մեծամեծ աւագանին նախարարացն և աշխարհն ամենայն ոչինչ ըստ Աստուծոյ կամացն վարս յանձն առեալ իմաստունս գընացեալ լինէին»՝ կը լաւելու. «Զի զթագաւորն իւրեանց օրինակ չարի արարեալ՝ նորին օրինակաւ ձևել սկսան և նոյնպէս գործել: Ի հեռ և ի նախանձ ընդ միմեանս, չարակնութեամբ, թշնամութեամբ ռիութեան զմիմեանս խածատել, և նենգել այր զընկեր և զեղբայր:... Անդ էր տեսանել այր ընկերի արեամբ ծարաւեալ»: Բուզանդ կը լաւելու ևս, թէ շատ ամօթալի գործերու պէս, նաև հին հեթանոսական պաշտամունք կը կատարուէին գաղտ.—«Եւ զղիցն հնութեան պաշտամունս, ի նմանութիւն պոռնկութեան գործոյն, ընդ խաւար կատարէին, և ոմանք զնոյն իսկ զցանկութիւն պոռնկութեան կատարէին լանձինս իւրեանց»: Այս ամենայն լաւաջ քան զմահն Յուսկան. իսկ յետ մահուն նորա, երբ անառաջնորդ մնացին՝ ևս աւելի.—«Մանաւանդ, ասէ, յորժամ զգլխաւոր առաջնորդն թոպամահ սպանին՝ այնուհետև ըստ կամաց գնային, քանզի ոչ սք այն գոյր յորոյ խիթային լանդիմանութեանէն, և որ նոցա արդէլ արկանէր գնալ լանօրէն ճանապարհն»:

Այն դարուն Հայոց համար, որ այն ինչ դարձած էին հեթանոսութենէ ի քրիստոնէութիւն՝ կայ կարևոր իմն կէտ ի զիտել: Ժողովուրդ մը որ չունի բարձր գաւառաբարութիւն և փիլիսոփայական հանճար կանոնել իւր առանին և ընկերական կեանքը՝ պարտի ունենալ իւր կրօնական օրինագիրը (code): Քրիստոնեան պարտի ունենալ իւր Աստուածաշունչը, ինչպէս մահմետականն իւր Աուրանը: Առանց այսպիսի օրինադրի ժողովուրդ մը չկրնար օգուտ քաղել իւր կրօնից: Բուզանդ շատ գեղեցիկ կը լուսաւորէ զայս. «Ի

վաղնջուց, ասէ, յորմէ հետէ առին նորա» (Հայք. «նոքա» կը ցուցնէ թէ օտարազգի է պատմիչն) զանուն քրիստոնէութեանն՝ լոկ միայն իբրև զիրօնս իմն մարդկութեան, և ոչ ջերմեռանդն ինչ հաւատով ընկալան: Ոչ եթէ որպէս պարտն էր գիտութեամբ յուսով կամ հաւատով, բայց միայն սակաւք որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի գալրութեանց՝ էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ. իսկ որ արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին էին այն խառնադանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն և կամ շինականութիւնն, եթէ զցալք և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իբրև զյորդահեղեղ ինչ անձրեաց սաստիկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին՝ ոչ որ ի նոցանէն ոչ մի բան և ոչ կէս բանի, և ոչ գոյզն լիշատակ ինչ և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն՝ կարէին առնուլ ի մտի»: Կալ թերևս աւելաբանութիւն ի բանս Բուզանդայ, չէ սակայն օտար ի ճշմարտութենէ. գիտելու արժանի է մանաւանդ, որ Բուզանդ ժողովրդեան անընդելութիւնն քրիստոնէական վարդապետութեանց՝ կ'ընծայէ տգիտութեան նոցա լոյն և ասորի գալրութեանց, քանզի այն լեզուաց հմուտք միայն կրնային ընթեռնուլ եկեղեցական գրեան, մանաւանդ հին և նոր կտակարաններն, զորս չունէին տակաւին Հայք իւրեանց լեզուաւ առ ի չգույէ հայերէն գալրութեան, և այս պակասութիւնն արգարև եղաւ պատճառ, որ իբր կէս դար յետոյ առաքելաշնորհքն Սահակ և Մեսրոպ այնչափ փոյթ տարին ընուլ այս մեծ թերին հայ ժողովրդեան: Կորիւն ազգին գիտութիւնը քրիստոնէական վարդապետութեանց յառաջ քան զթարգմանութիւնն Ս. Գրոց կ'ակնարկէ ի պատմութեան գիւտի նշանադրաց և թարգմանութեան գրոյն յասելն, թէ «Երկիր որ համբաւուցն անգամ օտար էր (յառաջ քան զթարգմանութիւն Գրոյն) կողմանցն այնոցիկ, յորում ամենայն աստուածագործ սքանչելագործութիւնքն (պատմեալք ի Ս. Գիրս) գործեցան՝ (յետ թարգմանութեան Գրոյն) առ ժամայն վաղվաղակի ամենայն իրացն եղելոց խելամուտ լինէր... և ամենայն աստուածատուր աւանդութեանցն»:

Հայք յետ դարձին իւրեանց չունենալով քրիստոնէական կրթոնից վերաբերեալ գրեան՝ հարկաւ կը սիրէին և կ'ուսանէին իւրեանց վիպասանական երգերն. ուստի ըստ մեզ անիրաւ է մեղադրութիւնն Բուզանդայ—«Եեգերեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն, .. զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք և նմին հաւատացեալք և ի նոյն հանապաղորդեալք»: Զիք տարակույս, թէ հեռացնելու համար զժողովուրդն այն հին հեթա-

նոսական լիշատակներէ՝ քրիստոնէական նախանձն ամէն ջան ի գործ դրաւ, յառաջ և յետոյ քան զգիւտն գալրութեան, խափանել հին ազգային երգերն որ հեթանոսական ժամանակի ծնունդ էին, տալով ազգին քրիստոնէական առատ գալրութիւն, այնպէս որ հին վիպասանութենէն հազիւ մնացին գոյզն նշխարք, զորս Խորենացին կ'աւանդէ, և այն՝ առասպել անուամբ:

20. Գանք այժմ ի պատմութիւն Գանիէլի: Գանիէլ ըստ խորհրդոյ մեծամեծաց կը բերուի առաջի թագաւորին, առ որում ժողովեալ էին նախարարք, և կ'սկսի երկայն լանդիմանութիւն մի, ուր յետ յուշ առնելոյ նոցա Աստուծոյ մեծ շնորհն, որով հրաւիրեց զնոսա ի լոյս ճշմարտութեան, և նոքա մոռանալով զնա դարձան կռասպշտ նախնեաց մոլութիւններուն՝ կը յարէ համառօտ պատմական ակնարկութիւն մի, ուր լռելեայն կը լիշուին Թագէոս, Լուսաւորիչն, Հռիփսիմեանք և յաջորդք Լուսաւորչին, յորոց զոմանս սպանած էին, զայլս չարչարած, և փոխանակ անսալոյ խըրատչաց և վարդապետաց իւրեանց և պատուելոյ զնոսա՝ անարգեցին, և ի լրումն չարութեան իւրեանց սպանին չարաչար զմանուկ հայրապետն իւրեանց զՅուսիկ: Ի վախճանի կ'իմացունէ, թէ չէր կարող ընդունել ազգին հրաւերն ի կաթողիկոսութիւն՝ եթէ չըգառնային բոլոր սրտիւ առ Աստուած: Այն ինչ բանքն ի բերան էին ձերունի եպիսկոպոսին՝ հրաման ելաւ թագաւորէն՝ անդէն ի տեղւոջն խեղդամահ առնել զնա, և իսկոյն կատարեցաւ հրամանն, թէպէտ շատ ջանացին, ասէ Բուզանդ, նախարարքն՝ յետս կացուցանել զթագաւորն անգամ խորհուրդէն.—«Ապա ժողովեալ մեծամեծք նախարարացն... հաւանեցուցանէին զթագաւորն ածել զձերունին Գանիէլ, զի կացուցեն զնա իւրեանց զլուխ առաջնորդ: Եւ յեցին առ նա զՈմն, իշխանն Սահառունեաց տոհմին և զԱրտաւան զիշխանն Վանանդայ և զՎարէն իշխանն Ամատունեաց տոհմին և զՎարագ իշխանն Գիմաքսենից տոհմին: Եւ եկին նախարարքն հասին գաին զնա լեկեղեաց զաւառին, ի գեւղն եկեղեցւոյն ի Թիլն, զի գեւ իմն զգործ մշակութեանն Աստուծոյ գործէր: Եւ առին զնա և ածին առ թագաւորն Տիրան ի զաւառն Աղձնեաց, ի Բառաշլ աւան: Եւ իբրև մտանէր առաջի թագաւորին Տիրանայ քորեպիսկոպոսն մեծն Գանիէլ՝ անդէն ի ձեռն առնոյր զկշտամբութիւն լանդիմանութեանն: Ընդէր մոռացարուք դուք, ասէ, զԱստուած զարարիչն ձեր, և զգութ նշանացն և խըրատուց և զսքանչելեաց զոր արար առ հարսն ձեր և առ ձեզ, և դարձալք ի մոլորութիւն կռասպշտութեան նախնեացն ձերոց, ի յափշտակութիւնս և յազահութիւնս և ի զրկութիւնս և յաղքս-

տակերութիւնս, ի սրբանկութիւնս, ի նենգութիւնս և ի միմեանս-
 գրկութիւնս և ի սպանութիւնս: Կործանեցաւք լքալք կասեցէք
 կողացալք յարգարութեան ճանապարհաց: Մինչ դուք զձեր ան-
 ձինս անգիւտս արարեալ էիք ի կորստեանն՝ նա եկին ի խնդրել
 զձեզ. դուք փոխանակ երախտեացն ապախախտ հատուցէք. նախ
 զձեր զբարոզն և զհրաւիրակն զառաքեալ առ ձեզ (զԹագէոս) սպա-
 նէք, և զհետ նորա գնորին նմանին (զԳրիգոր) չարչարեցէք. զկնի
 սորին եկին բազմութիւնք սրբոց վկայիցն Աստուծոյ (Հովհիս-
 մեանք).. սակալն և առ նոսա լցէք զսովորութիւն սպանութեանց
 ամբարշտութեան կամացն ձերոց:.. Եւ լետ այսորիկ ետ ձեզ վար-
 զապետս զսիրելիս իւր.. որք ուսուցիչքն էին ձեր, որք հանապազ
 տքնէին վասն փրկութեան սգուց ձերոց, և արժան էր ձեզ ունել
 դուժ ընդ նոսա. դուք զորդիս և զժառանգս և զգործակիցս և
 զնմանորս նոցին սպանէք. զուրբ մանուկն Յուսիկ զհայրապետն
 զաթոռակալն զվիճակալն վիճակին Թագէոսի առաքելոյն և զնո-
 րին նմանոյն Գրիգորի:.. Արդ զի կոչեցէք զիս ելանել գալ առ
 ձեզ, գալս ամենայն կամէիք լսել դուք լինէն: Յղեցէք առ իս,
 թէ եկ կաց մեզ գլուխ և առաջնորդ: Զիարդ լինիցիմ գլուխ և
 առաջնորդ այնոցիկ, որք ոչ գառնայցեն զկնի Տեառն, կամ զիարդ
 բառնայցեմ զձեռս իմ աղօթիւք առ Աստուած վասն այնոցիկ, որոց
 ձեռք շաղախեալ են արեամբ սրբոց Տեառն: Զայս բանս խօսեցաւ
 սուրբ Տերուհին Գանիէլ քորեպիսկոսպոսն առաջի թագաւորին Տի-
 բանայ և առաջի իշխանացն, պետացն և ամենայն զօրաց: Եւ մինչ-
 դեռ խօսէր նա զայս ամենայն՝ հիացեալ զարմացեալ թագաւորն՝
 միտ զնելով լուռ և եթ կայր: Եւ եղև իբրև զայս ամենայն լուռ
 բորբոքեալ ի բռնաւորութիւն գառնութեան ամբարշտութեան ցաս-
 ման իւրոյ՝ տայր հրաման անդէն խեղզամահ առնել զնա: Զոր
 լուեալ սպասաւորացն կատարեցին զգործ հրամանին վաղվաղակի:
 Բայց մեծամեծ նախարարացն աւագանին շատ եղին ի մտի ար-
 քային, զի մի կատարեցէ զշարութիւն կամացն իւրոց. նա առ
 գառնութեան սրաին ցասման, առ զայրուցս բարկութեանն ոչինչ
 անսաց նոցա, այլ ճոպան ի փոքս եղեալ խեղզամահ արարին զնա:
 Այսպէս կատարեցաւ սուրբն Գանիէլ» (Բուզ. Գ. Ժ. Գ.):

21. Գանիէլի լանդիմանութեան մէջ զոր բերինք համառօ-
 տիւ, կայ մաս մը, որ զօգցես զուշակութիւն է ազգին առլապալ
 պատմութեան.— «Ասան այսչափ ստութեանց ձերոց և սղծու-
 թեանց, ասէր Գանիէլ, բարձրէ Տէր զթագաւորութիւնդ ձեր ի
 ձէնջ. ցրուեսջիք և բաժանեսջիք, և ցրուեսջին սահմանք ձեր որ-
 պէս և Բարալէլ, և անաերուեսջք և անխնայ և անխնամք լիջիք, և

լիջիք դուք իբրև զխաշինս՝ զի ոչ գուցէ նոցա հովիւ: Մասնեսջիք
 իբրև զհօտ ի ձեռս զազանաց, և անկջիք ի փառաց ձերոց, և ի
 ձեռս օտար թշնամեաց մասնեսջիք դուք ի գերութիւն և ի լուծ
 ծառայութեան, և ոչ բարձրի երբէք կամ պակասեցէ լուծ շար
 ստրկութեան ծառայութեանն ի պարանոցաց ձերոց. հաշեսջիք և
 մաշեսջիք ի ցանկութիւնս ձեր: Արպէս պատառեցաւ Բարալէլ, և
 ոչ կարկատեցաւ՝ սոյնպէս և դուք ցրուեսջիք և կործանեսջիք, և
 այլք վաշելեսցեն ի վաստակս ձեր, և այլք կերիցեն զգօրութիւնս
 ձեր, և ոչ ոք գտանիցի որ փրկեսցէ զձեզ, և ոչ հաճեսցի ընդ
 ձեզ Տէր, և ոչ նայեսցի և ոչ փրկեսցէ այլ զձեզ»: Յանդիմանելն
 Գանիէլի զՏիրան և սպանուիլն այն պատճառաւ՝ է արդարև ճըշ-
 մարիտ, այլ թէ լանդիմանութիւնն, զոր կը գնէ Բուզանդ, մանա-
 ւանդ մարգարէութիւնն, են բան առ բան Գանիէլի՝ չէ ամենեւին
 հաւանական: Չիք տարակուս սակալն, թէ զարմանալի հանդիպումն
 կայ ի մէջ այն մարգարէութեան և ճակատագրի ազգին: Եւ որով-
 հետև այն իբր մարգարէութեան գլխաւոր կէտերն, ինչպէս բար-
 ձումն թագաւորութեան, բաժանումն երկրին, գէթ ըստ մասին
 ցրուումն ազգին և մատնելն ի ծառայութիւն, եղան առ Յազկեր-
 տիւ Ա. (400—421), և առ Վաւաւ Ե. (421—442)՝ թարգմա-
 նիչն Բուզանդայ, որ էր մին ի թարգմանչաց, ահանատես վկայ ժա-
 մանակին, տալով պատմութեան մարգարէական ձև՝ զբաւ զայն ի
 բերան Գանիէլի: Այս է բնական և բանաւորագոյն մեկնութիւն
 այս երկրորդ Գանիէլեան մարգարէութեան: Այսպիսի լանդիմանու-
 թիւն մի հանդերձ իբր մարգարէութեամբ ունինք ի Խորենացւոյն
 ի վերջին գլուխ Բ. զպրութեան, լետ պատմութեան մահուն Տըր-
 դատայ:

22. Բուզանդ կը լիշէ ուրիշ տխուր գէպ, որ ուժացուց ի
 Տիրանայ զնախարարս, մանաւանդ զՄամիկոնեանս, որ էին թև և
 թիկունք տէրութեանն: Ի հնումն ոչ միայն արևելեան, այլև
 արևմտեան արքունեաց մէջ ներքինիք, որ մեծ ազդեցութիւն ու-
 նէին առ թագաւորին իբրև մարգպետք, այսինքն վերակացուք
 կանանոցին՝ շատ անգամ կու տալին գործել թագաւորաց, մանա-
 ւանդ տկարագունից, յորոց մին կը թուի թէ էր Տիրան՝ մեծամեծ
 անիրաւութիւններ: Ամմիանոս ի զովելն զԵւթեր ներքինի Կոս-
 տանդայ, զայր լաւ և իմաստուն՝ ասէ. «Գովեստ զառնէ ներքինուոյ
 կասկածելի է ի բերան ուրուք, թէպէտ Սոկրատ ոմն իցէ կամ
 Նուամ Պոմպիլիոս որ զովէն, ևս և լետ երգման՝ թէ ոչ այլ ինչ
 խօսելոց է՝ եթէ ոչ զճշմարտութիւն» (Ամմ.): Իբրև զսովորական
 ներքինիս և ոչ իբրև զԵւթեր էր ըստ Բուզանդայ՝ Տիրանայ ներ-

քինապետն, որ հասարակ անուամբ այն պաշտօնին մարդոց՝ կը կոչուէր Հայր, և քսութեամբ եղաւ պատճառ նախարարաց շատերուն կորստեան, յանուանէ Ռշտունեաց և Արծրունեաց, զորս ազգովին տուաւ ջնջել. — «Յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի — են բանք Բուզանդայ — ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց, այլև բարեկամք բարեկամաց և ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին: Բայց քան զամենեսին աւելի այր մի անօրէն և ալսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն գրգռէր զթագաւորն Տիրան: Այս ինքն որ ունէր զպատիւն մեծի մարգալտութեանն, այր ներքինի, չարասիրտ, չարախորհուրդ, չարագործ, որում Հայր կոչէին: Զբազումս ի նախարարացն ետ քսութեամբ առանց վնասու կոտորել և խանգարեաց զմեծ տէրութիւն թագաւորութեանն: Մանաւանդ աւելի զերկուտոհման զաւագս տայր իւրով չարախօսութեամբն հանել ընդ սուր, և անուղ (անզաւակ) առնել միահաղսին, զտոհման Ռշտունեաց և զտոհման Արծրունեաց. բառնային ի միջոյ առանց ամենայն վնասու և լանցման, մինչ անգամ և զէգան կոտորեցին աղագոցն: Յայնմ ժամանակի ի գայթակղի՝ գտանէին ի դայեակս մանկունս փախրտեայս, զճաճատ որդի Մեհնդակայ Ռշտունու, և միւս ևս Շաւասպ որդի Վաչէի Արծրունու, զորս ածին առաջի թագաւորին: Իբրև տեսանէր՝ տայր հրաման հանել փողոտել զմանկունսն, զի նօքա և եթ ճեռք մնացեալք էին լազգացն: Եւ անդ զիպեալ Արտաւազդ և Վասակ, արք ի Մամիկոնեան տոհմէն, որք յարուցեալք անկան ի վերայ մանկանցն տղայոց, մէն մի յանթի հարեալք ի դուրս գնացին. զէն ի վեր առեալք կռուոյ պատրաստէին ի վերայ այնց մանկանց մեռանել: Զի թէպէտև սնուցանէին նօքա զորդին զարքային զԱրշակ՝ սակայն զչարեալք ընդ գործ ժամանակին՝ թողին զսանն իւրեանց զԱրշակ և գնացին ի բաց ի բանակէն արքունի: Եւ չօքան լաշխարհն իւրեանց յամուրս Տայոց, և անդ նստան ամս բազումս ընտանեօք իւրեանց, և թողին զայլ զտուն (կալուածս) իւրեանց: Եւ սնուցանէին զայն մանկունսն, զՇաւասպն և զճաճատ, և ետուն նոցա զգտտերս իւրեանց ի կնութեան, ուստի դարձեալ միւսանգամ ազգն այն սերեցան, և ոչ խառնէին նօքա ի խորհուրդս Հայոց մինչև ի բազում ամս» (Բուզ. Գ. ԺԸ.): Թէ այսպէս թողուլ զնայն նախարարաց, մանաւանդ Մամիկոնեանց, ինչ մեծ աղետից պատճառ եղաւ Տիրանայ՝ պիտի տեսնենք լետոյ:

23. Մինչև ցարդ խօսեցանք Տիրանայ ներքին գործոց վրայ: Քանք այժմ արտաքին քաղաքականութեան նորա: «Բարեկամու-

թիւն էր, ասէ Բուզանդ, ի մէջ թագաւորին Հայոց և Պարսից»: Այս արդարև կարի հաւանական է, նայելով արտաքին պատմութեան այնր ժամանակի: Տիրան կը թագաւորէր այնպիսի ժամանակ (343—353), երբ կուսակալք Հռոմայեցւոց յարևելս յանպիտանութիւնս հատեալ՝ երկիրը կեղեքելու և զերար կործանելու միայն ունէին ուշ (Ամմ.), մինչ Շապուհ, թէպէտև զբաղեալ պատերազմներով, ինչպէս լիշեցինք, արևելեան բարբարոսներու զէմ՝ չէր զադրած զիտելէ Հռոմայեցւոց շարժումներն ի ձեռն զօրավարաց իւրոց. զրեթէ անդադար մարտ էր ի մէջ երկու սոսիս տէրութեանց: Պաշարումն Մծրնայ կրկնեցաւ և երեքկնեցաւ, այն է 347-ին և 350-ին: Քաղաքն ազատեցաւ անտարակոյս տեղւոյն ամբողջութեան և բնակչաց քաջութեան պատճառաւ, թէպէտ Քաթրըճեան կը համարի եղած «քաջալերութեամբ և աղօթիւք սրբոյ եպիսկոպոսին իւրեանց Յակոբու», և կը կարծէ ևս, առնելով Թէոգորետոսէ եկեղեցական պատմչէ Ք. դարու՝ թէ «Շապուհ զարհուրեալ ազգի ազգի տեսնէ՝ մեկնեցաւ լետս»: Իրաց այս վիճակին մէջ չէ անհաւանական, թէ Շապուհ ընտրեց շահել զՏիրան, ցուցնելով նմա բարեկամութիւն, մինչև ըստ աւանդութեան իրիք, ազատել զնա հիւսիստկան ազգաց յարձակմանէն (Խոր. Գ. ԺԲ.): Տիրան ևս տեսնելով Հռոմայեցւոց ապիկարութիւնը՝ հաւանական է թէ լաւ համարեցաւ մօտենալ ի Պարսիկս: Վարազ Շապուհ անուն ոմն կը նստէր յայնժամ Ստրպատականի իբրև սահմանապահ Շապուհ կողմանէ — թերևս էր սա Գենշապուհն Ամմիանոսի, — և ինչպէս կ'երևի՝ պատգամազնացութիւնք ի ձեռն սորա լինէին ընդ Տիրան և ընդ Շապուհ: Յայս բարեկամութիւն Շապուհ թերևս յուսացեալ Տիրանայ՝ նշկահեց նախարարաց, սակայն խաբուեցաւ նենգաւոր Պարսիկէն, որ պատճառանս կը խնդրէր նուաճել զՀայս. և այս եղաւ զոյգն ինչ պատճառաւ, «վասն կաշոյ միոյ», որպէս ասէ Բուզանդ, ոչ առանց քսութեան թշնամեաց Տիրանայ: Տիրան ասէ Բուզանդ, զեսպանութեամբ տու այն Վարազ զիւր սենեկապետն զՓիսակ Սիւնի. և որովհետև Տիրան ունէր ձի մի աննման և՛ գունով, և՛ հասակաւ, և՛ արութեամբ՝ Փիսակ առաւել հաճոյ երևելու համար Վարազայ՝ կը խրատէ զնա խնդրել զձին ի Տիրանայ հանգերձ թղթով, ուր ի մէջ այլոց կար լիշատակութիւն ձիոյն, զոր կը խնդրէր Վարազ ընծայ: Տիրան որ չկամէր հանել լիւրմէ զձին՝ ուրիշ ձի գտնելով նմին նմա գունով այլ ոչ մեծութեամբ՝ կը զրկէ առ Վարազ ի ձեռն Փիսակայ: Փիսակ ոչ միայն կը հանէ ի վեր գաղտնութիւնը, այլ և կը լուելու ամբաստանութիւն զՏիրանայ, որպէս թէ Տիրան ունէր ի մտի օգնութեամբ կայսեր հանել

Պարսից թագաւորութիւնն ի Սասանեանց և դարձուցանել այսրէն իւր ցեղն Պաշլաւեան: Այս ամբաստանութիւն կ'երթայ յսկանջս Շապհու, որ համարելով զՏիրան մէտ ի Հռոմայեցիս՝ կը հրամայէ Վարազայ դաւով բռնել զՏիրան: Վարազ ծածկելով իւր սիր վասն ձիոյն՝ կը պատճառի անձուկ սիրոյ՝ անձամբ տեսանելոյ զՏիրան, որ Դընդունի առաջարկութիւնը: Ի պատիւ Վարազայ Տիրան կուտայ պատրաստել որսոյ տեղիս զբօսանս հիւրոյն, բայց զգուշանալով տալ առիթ նախանձու նենգաւոր Պարսկին, և խորհելով իւր սպասաւորներուն հետ՝ կ'ընարէ երկրորդական տեղ որսոյ լերկրին Սպահունեաց ի հիւսիսոյ Բդնունեաց ծովուն: Եւ որովհետեւ, որպէս ասէ Բուզանդ, առ Տիրանայ չկային բաւական զօրք, և նախարարք հեռացած էին արգէն՝ Վարազ որ երեք հազարաւ եկած էր՝ ժամ պատեհ համարեցաւ տալ ձերբակալել զանօգնականն Տիրան ի հացի, և կուրացուցանելով զնա տարաւ ընտանեօք առ Շապուհ (353): Առնլով այս ձախողութեան գոյժն՝ արթնցան նախարարք և եղան հետամուտ Վարազայ, բայց անագան: Թէ ինչ եղաւ լետոյ՝ պիտի տեսնենք զկնի: Սակայն հետաքրքրական է լսել վերոյիշեալ պատմութիւնը բուն իսկ ի Բուզանդայ. — «Մինչ գեռուս լուծ խաղաղութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց՝ անկաւ ի Տեառնէ խռովութիւն ոչինչ բանիւք, արամբ միով անարգաւ, որ ոչինչ պակաս քան զգե էր մոլութեամբ, որոյ անուն Փիսակ կոչէր, որ սենեկապետն էր արքային Տիրանայ, ազգաւ Սիւնի: Սա գեսպանագնացեալ էր առ Վարազ Շապուհ, զոր թողեայն էր սահմանապահ արքային Պարսից լԱտրպատական աշխարհին: Զայնու ժամանակաւ ձի մի էր երկվար արքային Տիրանայ, զորմէ կարի զարմանալին: Եւ էր ձին գունով ճարտուկ ճանճկէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի և հոյակապ, մեծ և բարձր, երկայն քան զամենայն ձիս, և տեսանելով քան զայլս գեղեցիկ, զանագան՝ որ համեմատ նմա այլ ոչ գտանէր: Զորմէ լերթալն իւրում ի գեսպանութիւն սենեկապետն արքային Փիսակ մատնեաց զձին Վարազայ, վասն զի բարեկամացեալ էր ընդ նմա, և ի նմանէն ինքն թուղթ առեալ, բերեալ մատուցանէր արքային Հայոց, որ չհաւանեալ՝ տալ ոչ առնուր յանձն: Այլ վասն զի կասկածէր լուռնէն, զի գուցէ խռովութիւն ինչ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց արացե՛ ի խնդիր անկանէր գտանել զնոյն գոյն ձի, զնոյն նշան, զնոյն պատկեր, բաց ի մեծութենէ, զի այնչափ մեծ ուրեք ոչ գտանէր: Արդ՝ զնոյն նման, զնոյն կերպարանս ճարտուկ ճանճկէն գտեալ՝ հանդերձ հրովարտակօք և պատարագօք ի ձեռն մոլեկան Փիսակայն առ իշխանն լԱտրպատական առ Վարազն արձակէր. և միտս գնելով խոր-

հուրդ տայր. Ասացես, ասէ, եթէ այս ինքն է զոր խնդրեցերն, զի առ սէր քո ոչ խնայեաց ի քէն: Իսկ նա հասեալ առ Վարազն՝ յայտ առնէր զիրս խնայութեանն ասելով, եթէ Այնչափ ի հեռ և ի նախանձ, ի չարակնութեան և ի-թշնամութեան, յատելութեան և ի չկամութեան, լերկմտութեան և լաներկիւղութեան է առ թագաւորն և առ ամենայն զօրսն Պարսից արքայն Հայոց Տիրան՝ մինչ անգամ վասն կաշոյ միոջ խնայ արարեալ՝ թագուց, և զքեզ ճաղր արարեալ, առ զմիտս քո զողանալ՝ զայս այլ ընդ այլոյ լիմ ձեռն առ քեզ առաքեաց: Եւ ոչ այդ միայն է, ասէ, այլ ի կայսր և ի զօրս նորա լուսացեալ խորհի հանել զթագաւորութիւնն Պարսից յազգէն Սասանայ, զի ասէ, թէ մեր լեալ է և հարցն մերոց այն տէրութիւնն: Արդ ասէ, թէ չեմ ծուլալոց մինչև դարձցի պատիւ հարցն նախնեաց, և զնախնի թագաւորութիւնն այսրէն առ որդի և առ զաւակ նոցա յազգս իմ և ի տունս իմ և յանձն դարձուցանեմ: Եւ այսչափ և այսպիսի բանիւք զբզուէր զնա Փիսակն անօրէն ի վերայ տեսան իւրոյ բնակի, և նիւթէր զմահ ի վերայ իւրոյ թագաւորին: Ապա իբրև զայս ամենայն լուաւ Վարազ Շապուհ Ստրպատական մարզպանն ի կատաղախօս, ի շնաբերանն Փիսակայ՝ վաղվաղակի նամակ ամբաստանութեան գրեալ Վարազայ զարքայէն Հայոց՝ մատուցանէր արքային Պարսից: Եւ այնչափ զայրացոյց զբռգուեաց լուգեաց զրդեաց սրտմտեցոյց բարկացոյց զթագաւորն Պարսից ի վերայ արքային Հայոց՝ զի ապա առ հրաման ի նմանէ, զի եթէ է հնար, գտանել մարթասցէ ճանապարհս՝ մեքենայիւք գալ թակղութիւնս գնել, որսալ ըմբռնել զարքայն Հայոց: Ապա արձակէր Վարազ գեսպան առ արքայն Հայոց դաւով խօսել ընդ նմա, զանձուկ սիրոյ պատճառեալ՝ համարձակութիւն խնդրէր գալ նմա առ նա: Իսկ իբրև լուաւ զայն Տիրան արքայն Հայոց՝ փութապէս վաղվաղակի մեծաւ ուրախութեամբ առ ինքն կոչել հրամայէր: Եւ մինչև նա եկեալ էր, խորհէր արքայն ընդ իւր ծառայան ներքինսն սպասաւորսն իւրոյ սենեկին, տսէ. Արժան է մեզ զայր որ գայ առ մեզ՝ զբօսուցանել և ուրախ առնել որսովք և բազմականօք և ամենայն պէսպէս վայելչութեամբք: Այլ ոչ այնչափ ինչ արժան է զմեծ ինչ որսոյ տեղիս ի մերում երկրի աստ նմա տեսանել, վասն չարակնութեան յաջողանաց չարաբարութեան նենգութեանն ազգին Պարսկաց. նմա ցուցէք տեղիս գոյգնազիւտ որսոց ինչ, որով լոկ զբօսուցուք զնա և մի ցուցցուք զառատ ինչ որսոց տեղիս, և մի մեծ ինչ նախճիրս որսոց կոտորեցուք առ ի ցոյցս առնելոյ, այլ վարկալարազի արասցուք վասն չարութեան գառ-

նացող ազգին. լերկրին Ապահունեաց, լոտին մեծի լերինն Մասեաց զայն տեղին ցուցցուք որում անուն կոչի Աղիսրսք:

Ապա եկն եհաս Շապուհ Արարչն երիւք հազարօքն և լանդիման եղև թագաւորին լերկրին Ապահունեաց և մեծապէս մեծաբեցաւ ի նմանէ: Եւ այն բանքն որ վասն որսոյն ի թագաւորէն սասցան՝ վաղվաղակի լուենկն զօրավարին Պարսից հասանէին ի բերանոյ շորիկն շոգմոզն տիրանենդն և տիրադրուծն, տիրասպանուն, տիրամատնիչն Փիսակայ, լաշխարհակորոյս լառնէ անտի: Աւուրս սակաւս ուրախ լինէին ի միասին. այլ իշխանն Պարսից զթշնամու թիւնն զոր առնէր ի ներքոյ՝ խորամանկեալ ծածկեալ մեքենայեալ սուազաստեալ բերէր, և առնէր սպաս զգաւն կատարել: Եւ ի ժամանակին լայնմիկ այնպէս դիպեցաւ, զի զօրավարքն (Մամիկոնեանք) չէին անդ, այլ սարտուցեալ էին, և այլ մեծամեծք նախարարացն և աւագ տանուտէրք ազատանին, սոյնպէս և զօրքն լիւրաքանչիւր կայեանս, լիւրաքանչիւր դադարս դադարեալ էին, և ոչ ոք էր որ մնացեալ էր առ թագաւորին, և ոչ գունդ և այլևէի, բայց միայն սակաւ սպասաւորք հանդերձ որոցն պառականօք և ռահվիրայ մարդկաւն և խառնադանջ խորանասպահ զօրուն և ռամիկսպաս զօրօքն, և տիկնաւն հանդերձ արքայորդին մանուկն Արշակ: Այսպէս սակաւուք դիպեալ ի ժամանակին լայնմիկ, թէպէտև ետես հարուստ գնդաւ եկեալ զզօրավարն Պարսից—զի էին ընդ նմասպառազէն վառեալք արք իբրև երեք հազարք—ոչինչ խիթացեալ զգուշաւ՝ անկասկած լինէր, քանզի տեսանէր գնա իբրև ի պատճառս խաղաղութեան եկեալ, մեծաւ պատարագօք և պատուական ընծայիւք և մեծաշուք մեծարանօք: Եւ իբրև ոչինչ բազում աւուրք ընդ մէջ եղեն՝ լընթրիս կոչնոց ի հաց հրաւիրեալ կոչէր Վարագ զարքայն ի պատիւ մեծարանաց: Ապա իբրև ընդ գինիս մտին և քաջ արբեալ լինէին թագաւորն և որ ընդ նմայն էին՝ զօրն դարանակալ լանպատրաստից լանկարծօրէն լայլակարծուց զնոսս լանկարծուստ լիւրաքանչիւր բազմականի ի վերայ հասեալք ըմբռնէին, և վահանափակ շերտաւորացն պատէին զթագաւորն Տիրան, և կալեալ կապէին գոտս և զձեռս նորա ի կապս երկաթիս, և զբանակն և զոր ինչ գտանէին՝ աւար հարկանէին, և զգանձս և զստացուածս, զկին և զորդիս թագաւորին զորս գտին ի բանակին՝ խաղացուցին լերկրէն Ապահունեաց: Իբրև եկին հասին ի գիւղ մի որում անուն Ռալարիս կոչէին, և յորժամ եկն եմուտ զօրավարն Պարսից ի ներքս ի գիւղն՝ ածէր կապեալ զարքայն Տիրան ընդ իւր: Եւ ասէ Վարագ. Աղէ, տեսէք ածուղ, որով երկաթ շոգացուցուք, զի զաչս խարեսցուք զարքայիս Հայոց: Եւ առգէն բե-

րին ածուղ, որով խարէին զաչսն Տիրանայ: Ապա ինքն խօսել սկըսաւ Տիրան և ասէ. Փոխանակ զի իմ երկու աչքս լուսաւորքս խաւարեցան լայս տեղուոյն՝ արդ փոխանակ Ռալարեացս անուան Ածուղ անուն լիցի սմա մինչև ցլաւիտեանս ժամանակաց, և այս երևոյթ նշանակս մնացէ իմ լիշատակի: Այլ ինձ լուշ եղև և գիտեմ, զի խնդրեցաւ լինէն վրէժ չարեաց մեղացն իմոց, փոխանակ զի խաւարեցուցի ես զաշխարհս որում թագաւորեալ էի՝ լերկուց լուսաւոր վարդապետացն, և կարծեցի շիջուցանել զլոյսն ճշմարտութեան քարոզութեան երկուց հաւաւարմացն, վասն այսորիկ խաւարեցաւ լոյս տեսանելեաց աչացս իմոց: Եւ լայնմ ժամանակի վաղվաղակի փութանակի չու առնէր լԱծուղ գեղջէն, խաղայր գնայր ճեպով իշխանն արքային Պարսից հանդերձ Տիրանաւ արքայիւ և ամենայն գերութեամբն լերկրին Պարսից, և երթայր լԱտրեստան առ տէրն իւր յարքայն Պարսից: Իբրև լու եղև այս ամենայն կործանումն գուժի չարեացն լանկարծօրէն թշուառութեանն հասելոյ՝ ժողով լինէր նախարարացն և իշխանացն, ընդ որս էին գործակալք և զօրագլուխք, պետք և ամենայն աշխարհաժողովք բազմութեանն եկելոց կուտելոց: Թէպէտև ժողովեցան կազմեցան գունդ եղեն, պատրաստութեամբ զհետ կրթէին Վարագայ՝ ոչինչ կարացին յասանել: Սակայն հասանէին առնուին զկողմ մի ի Պարսից աշխարհէն, առհասարակ մարդակոտոր առնէին և զաշխարհն լայրեաց և լաւեր դարձուցանէին: Եւ ինքեանք դառնային և ի մի վայր ժողովէին, կոծ եղեալ աշխարանօք լային զիւրեանց ընակ տէրն զարքայն Հայոց, այնպէս և զկորուստ աշխարհին, և զանձանց անտէրընչութիւն կործանման վարանացն աղիողորմ կոծէին» (Բուգ. Գ. Ի.):

Տիրան, ինչպէս տեսանք, առանց լայտնի ընդգիմանայնու Հռոմայեցուց—և չէր իսկ կարող առնել զայս—յարած էր ի Շապուհ, որ կը փայփայէր գնա առ ժամն՝ բռնելու համար գնա լետս Հռոմայեցիներէն, մինչ ինքն գհետ էր գրաւել զՄիջագետս:

24. Երբ անկաւ Տիրան ի խաբս և երկիրը մնաց անտէր՝ նախարարք, ըստ Բուզանդայ, ի խորհուրդ մտանելով որոշեցին դիմել առ կայսր, և զրկուեցան այս պաշտօնիւ Անդովկ Սիւնի և Արշաւիր Վամոսրական.—«Ապա ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեան մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին, նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, գատաւորք, պետք, իշխանք, այլև ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն: Խօսել սկսան այր ընդ ընկերի և ասեն. Զինչ է այս, զի ի սուգ մտեալ եմք. թշնամիք այսու զամագիւտ լինին. այլ քան սակաւ ժամանակք են, այսրէն արշաւեսցեն թշնամիքն: Այլ

եկալք զանձինս անձամբ միսիթարեսցուք, անձանց և աշխարհի պահ կայցուք և զտեսան բնակի վրէժ խնդրեսցուք»:

Գ. Մ Ի Չ Ա Ս Տ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Հ Ռ Ո Ս Ա Յ Ե Յ Ի Ո Ց:

ՅԱՐՇԱԿԱՅ ՄԻՆՉԵԻ ՊԱՊ:

1. Կոստանդ: 2. Արշակ կը թագաւորէ: 3. Պաշտօնէութիւնք նախարարք: 4. Կաթողիկոսութիւնն: 5. Ներսէս մեծ: 6. Կարգ հաստատեալք ի նմանէ: 7. Արտաքին քաղաքականութիւն Արշակայ: 8. Արշակ կը հրաւիրուի ի Շապհոյ. Աներկիւղութիւն վասակայ սպարապետի: 9. Արշակ կ'երդնու. կը դրժէ ևրդմանն. Հալածումն ընդդէմ քրիստոնէից ի Պարսա: 10. Ներքին գործք Արշակայ. շինութիւն Արշակաւանի: 11. Փառանձեմ. Գնէլ և սպանումն նորա: 12. Տիրիթ կը խնդրէ զՓառանձեմ յԱրշակայ և կ'սպանուի: 13. Արշակ կ'առնու կին զՓառանձեմ: 14. Անյուր դատմանութիւն Փառանձեմայ ընդդէմ Ռոմայայ: 15. Ներսէս կը մեկնի յԱրշակայ. Չոնակ ոմն կաթողիկոս հակառակ Ներսիսի: 16. Սպանմունք նախարարաց: 17. Չար խրատտուք Արշակայ: 18. Վարդան Մամիկոնեան կ'սպանուի յեղբորէն: 19. Փորձ հաշտութեան ի մէջ Հռոմայեցոց և Պարսից չաջողիր: 20. Պատերազմը կ'սկսի: 21. Արշակ օգնական Պարսից ընդդէմ Հռոմայեցոց: 22. Արշակ կը հեռանայ ի սպառ ի Շապհոյ հնարիք նախարարաց: 23. Ամիդ կ'առնուի. Արշակ կը միտէ ի Յոյնս: 24. Կոստանդ կը մեկնի. Յուլիանոս կայսր. Չթղթոյ նորա առ Արշակ: 25. Յաղթութիւն Յուլիանոս. Մահ նորա: 26. Յովիանոս և զաշինք նորա: 27. Պայման Յովիանեան զաշանց զՀայոց: 28. Ամիանոս զԱրշակայ: 29. Հայք յետ զաշանցն Յովիանոս. Պատգամաւորութիւն առ Վաղէս. զարտրէն Ներսիսի: 30. Խրատ և նշանագործութիւնք նորա ըստ Բուզանդայ: 31. Թշնամութիւնք Շապհոյ. Հնգամայ վիճակ Հայաստանի: 32. Մերութան Արծրունի. Յարձակմունք Պարսից թելադրութեամբ նորա: 33. Ասպատակութիւնք Պարսից: 34. Երկպառակութիւն նախարարաց: 35. Միւս ևս ընտանի թշնամի—Վահան Մամիկոնեան: 36. Վատ խորհուրդ նախարարաց. Ներսիսի խրատն: 37. Արշակ կ'ստիպուի նրթալ առ Շապհոյ: 38. Մնասպաշտ փորձ Շապհոյ ըստ Բուզանդայ: 39. Արշակ կը դրուի յԱնյուշ բերդն. Վասակ սպարապետ կ'սպանուի: 40. Անք աշխարհին Հայոց: 41. Հայք կը դիմեն առ Յոյնս. Փառանձեմ կը սպառուի յԱրտազերս: 42. Արտազերից բերդը կ'առնուի Փառանձեմ կ'սպանուի թշնամանօք: 43. Անխրամութիւնք ի պատմութեան Բուզանդայ: 44. Հայք կը ընտաղատուին յուրացութիւն. Նահատակութիւնք. Վկայական մահ Համագասպունայ:

1. «Յայնմ ժամանակի առաքեցին ի մեծ նախարարաց անտի Հայոց հանդերձ պատարագօք առ թագաւորն Յունաց, զի ի նա ձեռս տուեալ ծառայեսցեն նմա հնազանդութեամբ, և լինիցի նա նոցա թիկունք օգնականութեան՝ խնդրել վրէժս ի թշնամեաց նոցա: Ապա առաքեցին զԱնդոփկ նահապետ Սիւնեաց և զԱրշաւիրն Կամսարական նահապետն Արշարունեաց» (Բուզ. Գ. ԻԱ.): Այս կարի համաձայն է պարագայից ժամանակին: Գրեթէ նոյն տարին (353) էր, որ Կոստանդ յետ նուաճելոյ զարեմուտս և միացունելոյ զԿայսրութիւնն ընդ իւրով ձեռամբ՝ կը դառնար յարեւելս ի գործ պատերազմին Պարսից, ուստի և պատեհ ժամանակ էր Հայոց դիմել լօգնութիւն Հռոմայեցոց: Համաձայն է նաև Յուլիանոսի ճառին, զոր վերագոյնն լիշեցաք և զոր խօսեցաւ Յուլիանոս ի դարձին Կոստանդայ լաղթութեամբ յարեմտից, և կը խօսի, ինչպէս տեսանք՝ զՀայոց, որ ցրտացած էին ժամանակ մի և սպա դարձան առ Հռոմայեցիս: Կայսրն, ասէ Բուզանդ, լսեց աղաչանաց Հայոց.—«Արք (Անդոփկ և Արշաւիր) երթեալ հասեալ էին յաշխարհն Յունաց... տալին զհրովարտակն և մատուցանէին զաշխարհասպառ պատգամն առաջի թագաւորին: Իրբև լուաւ կայսրն զիրան զայնոսիկ՝ մեծաւ փութով և բազում պատրաստութեամբ ի խնդիր ելանէր իրին հասելոյ և օգնական և թիկունք լինէր աշխարհին Հայոց» (Անդ.): Հոս կը լիշէ Բուզանդ զաշինս իմն իբրև ի վաղուց եղեալ ի մէջ Կոստանդիանոսի և Տրդատայ. «Մանաւանդ զի, ասէ, զուխան լիշէր զգաշանցն կուելոց զերզմանցն հաստատութեան, որ միջնորդութեամբ ի մէջ կայսերն Կոստանդիանոսի և ի մէջ թագաւորին Տրդատայ եղեալ էր»: Թուղթն Վրթանայ ևս առ Կոստանդ, ըստ Խորենացոյն, կը դնէ գաշն Կոստանդիանոսի ընդ Տրդատայ. «Յուշ լիցի բեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդիանոսի որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ» (Խոր. Գ. Ե.): Բուզանդ այլուր, այն է յետ թագաւորելոյն Արշակայ, ինչպէս պիտի պատմենք ի ստորև՝ կը լիշէ գաշինս ինչ եղած ի մէջ Հայոց և Հռոմայեցոց, առանց տալոյ զանուն այս կամ այն թագաւորի կամ կայսեր.—«Ապա վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան գաշինն որ էր աշխարհին Հայոց ընդ կայսերն Յունաց՝ գէպ եղև առաքել զմեծն Ներսէս և ի մեծամեծացն Հայոց սատրապս տասն, զի երթիցեն, ի մէջ կայսերն և ի մէջ իւրեանց զուխտն հաւանութեան և խաղաղութեան նորոգեսցեն» (Բուզ. Գ. Ե.): Իսկ Նղիշէ եպիսկոպոսներէն և նախարարներէն առ Թէոդոս գրուած թղթին մէջ (որ կը թուի նմանութիւն վերոլիշեալ թղթոյն Վրթանայ, թէպէտ այն թուղթ ևս, նայելով պարագայից ժամանակին՝ է կասկածելի, ինչպէս պիտի

աղիւ եւ ամենայն մեծաւ կարաւանաւ, փղակոյտն բազմութեամբ հանդերձ, անթիւ վաճառօք եւ ամենայն կանանօքն եւ հանդերձ փիկնանց փիկնաւն՝ եկն ի սահմանս Հայոց, խճողեաց ելից գերկիրն առ հասարակ: Յալնմ ժամանակի ազատագորքն նախարարացն Հայոց տպեալք զիւրաքանչիւր ընդանիս՝ լինէին փախստականք, ի կողմանս Յունաց անգանէին, գոյժ տալին կալսերն բազմագունդ բանակին նախարարացն: Ապա իբրև զայս ամենայն լսէր թագաւորն Յունաց՝ նոյն օրինակ եւ նա զիւր զօրան գումարէր եւ չու արարեալ գալր հասանէր յերկիրն Հայոց ընդգէմ թագաւորին Պարսից: Եւ եթող զիւր զբանակն զՍատաղ քաղաքաւն, եւ ինքն ընտրեաց իւր արս երկուս գլխաւորս, արս իմաստունս հայաստան բանակէն, այսինքն զԱրշաւիրն եւ զԱնդովին, զի այս արք էին որ չոգան առ նա զեսպանութեամբ յառաջնում նուագին: Եւ այսպէս հանդերձ նոքօք ինքն իսկ կալսրն ի շինականութեան կերպարանս, ի կազմբավաճառի օրինի, մտանէր ի բանակն Պարսից: Իբրև նոքա բանակեալ էին ի գաւառին Բասենոյ, ի գիւղն որ անուանեալ կոչի Ոսխալ՝ եկին մօտն սոքա ի բանակն արքային Պարսից, զիտեցին քննեցին զչափ աւին գնոցա զօրութեան զօրացն: Եւ անտի դարձեալ լիւրեանց բանակն՝ կազմեցան պատրաստեցան, գալին հասանէին, գտանէին զբանակն արքային Պարսից ի նմին տեղաջ բանակեալ ի սղերգութեան յանհոգութեան յանկասկած խողազութեան: Ապա հասեալ ի տուրնջէն ժամուն՝ անկանէին ի վերայ թագաւորին Պարսից, ընդ սուր զբազումս ի զօրացն հանէին: Եւ առին զկտուրտ գաւար բանակին, եւ զկանայս թագաւորին եւ զբամբիշն, եւ զինչս եւ զստացուածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա եւ զգանձս եւ զկեանս եւ զկազմած նոցա: Բայց միայն թագաւորն սլրծեալ մագապուր, մի սուրհանդակ առաջի՝ ելանէր փախստական. հաղիւ ուրեմն կարէր անկանել հասանել յաշխարհ իւր: Իսկ կալսրն մեծաւ շքեղութեամբ անուանի սերճացեալ ի մէջ բանակին երևէր: Եւ ի վերայ երկրին թողեալ իշխանս վերակացուս՝ մեծապարզեւ մեծապատիւ մեծարէր, եւ յանձն արարեալ զնոսա ամենայն իշխանացն եւ զաշխարհն նոցա՝ ինքն չու արարեալ գնաց յերկիր իւր յերկիրն Յունաց:

Եւ արքայն Պարսից գնացեալ փախստական յերկիր իւր, իբրև եհաս անգր՝ ի խոյզ եւ ի խնդիր անկանէր: Խորհուրդ ի մէջ առնոյր հարց եւ քնին առնել, հրամայէր զի տեսցեն եւ յայտ արտացեն, թէ ուստի եղև սկիզբն պատերազմին: Ապա ի վեր եկին եւ յալտնեցան իրքն առաջի նորա, զի յոչինչ իրաց եւ ի վատթար բանից, վասն ձիոյ միոյ եղև այն ամբոխ խռովութեան ի մոլեկան

առնէն Ծապուհ Վարազալ: Ապա հրաման ետ հանել զպատիւն ի բաց եւ մերկանալ ի նմանէ զպատուական պատմուճանն, եւ մեծաց հարուածոց արժանի առնէր զՎարազն: Ըստ պարսկի օրինակին հրամայէր զմորթն ի բաց հանել եւ խոտով լնուլ, եւ ի հրապարակի իւրում ի տեսիլ ծանականաց կանգնել հրամայէր: Եւ ինքն ի զըզլումն եկեալ վասն իրացն եղելոց՝ արձակէր աղօթիկերս՝ ի հաշտութիւն խողազութեան խօսել ընդ կալսերն, զի գոնեայ զկանայս իւր արձակեցէ ի գերութենէն եւ բարձցէ ի նմանէ զծանակութեանցն զգորովութեանցն նախատինս: Նախ դու, ասէ թագաւորն Յունաց, դարձուցես զգերութիւն առեալ յերկրէն Հայոց, եւ զթագաւորն ինքնին գլխովին. ապա յորժամ գալդ արացես՝ եւ ես զիմս դարձուցից զոր առեալ եմ, զի եթէ նախ դու զնոցա գաւարն դարձուցես՝ եւ ես ապա զքոյդ դարձուցից: Եւ իբրև լուաւ զայս արքայն Պարսից՝ վողվազակի գիրսն կատարէր. . . Եւ եղև իբրև լուաւ թագաւորն Յունաց, եթէ կատարեաց ի գլուխ եհասն զայս ամենայն թագաւորն Պարսից, եւ դարձ արար գերութեանն Հայոց եւ Տիրանայ արքային՝ հաճեցաւ: Յալնմ ժամանակի եւ թագաւորն Յունաց առնէր գերեզարձ գերութեան արքային Պարսից: Եւ հանդերձեաց կազմեաց թագաւորն Յունաց զկանայս թագաւորին Պարսից մեծաւ պատուով, եւ զամենայն գերութիւնս նոցա ընդ նոսին յերկրէն Յունաց յերկիրն Պարսից դարձուցանէր, եւ բարեաւ առ թագաւորն յուղարկէր» (Բուզ, Գ. ԻԱ.):

Թողլով այս պատմութենէ ինչ ինչ, զորօրինակ զանունն Ներսէս փոխանակ Ծապհոյ, զգնայն կալսեր անձամբ ի Հայս եւ լրտեսել զբանակն Պարսից երկու մարդով, զանկանելն գերի կանանունն Պարսից թագաւորին ի ձեռս Յունաց,—պարագայք, որ կը ցուցնեն, թէ Բուզանդ կը շիթթէ այս պատերազմն ընդ պատերազմին Ներսէսի առ Գաղերիոսիւ—բնական է, եւ արդիւնք իրացն իսկ կը պահանջեն ընդունել՝ թէ այնպիսի պատերազմն եղաւ արդարև, եւ թէ վտանգեցան Պարսք այն պատերազմին մէջ, մինչև ստիպել Ծապհոյ հաճել՝ միւսանգամ թագաւորեցուցանել զՏիրան, կամ, ի հրաժարել նորա վասն կուրութեանն՝ զորդին Արշակ ի վերայ Հայոց, մանաւանդ որ Ծապհոյ համար շահ մեծ էր, Հռոմայեցոց գէմ պատերազմաց համար որ առաջի կալին՝ այն բարերարութեամբ ունել զՀայս լիւր կողմն: Այն ևս հաւանական է, թէ Կոստանդունէր ի նպաստ իւր մեծ պատերազմի մը մէջ յաղթող լինելոյ առաւելութիւնն: Մեծ իմն պատճառ ընդունելոյ մեզ Բուզանդայ այս պատմութիւնն՝ է նախ լինելն նորա ժամանակակից: Գծուարին էր Բուզանդայ, որ ըստ ամենայն հաւանականութեան կ'ապ-

բէր առ Արշակաւ իբրև թելակալ Ներսիսի՝ պատմել պատերազմ մի այնպէս մանր մասամբ իբրև եղած առ կենդանութեամբ նորա՝ եթէ չունէր այն ամենն ին տեղի: Երկրորդ՝ առանց մեծ պատերազմի և յաղթութեան ի կողմանէ Հայոց և Յունաց՝ անմեկնելի կը մնայ Հայոց, որ ըստ վկայութեան ճառին Յուլիանու պառակտեալ ցրտեալ և անտերունջ մնացած էին՝ վերստին միանալ և նորոգել, դարձեալ, ըստ ճառին Յուլիանու, օգնութեամբ Յունաց:

2. Ըստ Բուզանդայ՝ թագաւորելն Արշակայ եղաւ հաճութեամբ երկուց թագաւորաց, Կոստանդայ և Ծաղկոյ, որ մեծ փառօք արձակեաց զԱրշակ լերկիր իւր հանդերձ հարբն և ամենայն ընտանեօք: Աստահութիւնն հաստատուեցաւ, փախուցեալ նախարարք դարձան լեռս, և Արշակ սկսաւ կարգել և յարգարել զերկիրն.— «Իբրև եղև հաճութիւն և բազում խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Յունաց և արքային Պարսից՝ ապա և թագաւորն Պարսից Ներսէս (իմա՝ Ծաղուհ) թագաւորեցոյց զԱրշակ որդի Տիրանայ, և արձակեաց մեծաւ փառօք:... Եւ եղև խաղաղութիւն մեծ ի ժամանակին յայնմիկ: Ժողովեցան ամենայն թագուցեալքն, փախուցեալք և կորուսեալք երկրին Հայոց, և էին անկասկածք բնակեալ ի խաղաղութեան մեծի ընդ հովանեաւ արքային Արշակայ: Կարգեցաւ կազմեցաւ յօրինեցաւ խաղաղացաւ աշխարհն Հայոց ի մէջ երկուց թագաւորացն, և յայնմ հետէ բնակեալք խաղաղութեամբ՝ վալելէին լիւրաքանչիւր արարս իւրեանց» (Բուզ. Գ. Ա): Ռըշափ համաձայն է այս՝ ճառին Յուլիանու:

Առաջին գործ Արշակայ լեռ թագաւորելոյն եղաւ ածել զիւրև զՄամիկոնեանս, զիւր դայեակն, որ ինչպէս տեսանք՝ զգուելով ի գործոցն Տիրանայ՝ առանձնացած էին լիւրեանց ժառանգական երկիրն ի Սպեր, ի Տայս: Աարդան, երէցն, հաստատուեցաւ ի նահապետութեան տոհմին, երկրորդն, Աասակ, ի սպարապետութեան, նոյնպէս կրտսերն ի զօրավարութիւն, և այլ ևս նախարարք իւրաքանչիւր լիւր գործ, և սահմանք երկրին ամրացան զօրօք որպէս յառաջն էր.— «Յայնմ ժամանակի ի խնդիր ելանէր Արշակ տոհմին զօրավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնէից, մանաւանդ զի իւր դայեակքն և սնուցիչք էին: Երթեալ գտանէր զնոսա յամուրս աշխարհին Տայոց լիւրեանց աշխարհին, և դարձուցանէր զնոսա լընտանութիւնն, զի պառակտեալք և քակտեալք էին լընտանութեանէն և յամենայն գործոց Հայոց ի ժամանակս խօլութեանն Տիրանայ: Եւ կացոյց արքայն զԱարդան զերէց եղբայրն ի նահապետութեան ազգին իւրեանց, և զԱասակ միջին եղբայրն, զիւր դայեակն՝ ի սպարապետութիւնն զօրավարութեան լիւր պատերազմացն, սոյն-

պէս և զկրտսերն ի պետս զօրացն կացուցանէր: Սոյնպէս և զամենայն ազգս մեծամեծաց նախարարացն, որպէս առաջին թագաւորքն՝ նուաճէր իւրաքանչիւր չափու, և զգօրսն բոժանեալ յամենայն կողմանս սահմանացն Հայոց սահմանապահս կացուցանէր» (Բուզ. Գ. Բ): «Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ, կը կրկնէ Բուզանդ, տէրութիւն թագաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս և զառաջինսն, մեծամեծքն լիւրաքանչիւր գահու, և զարձակալքն լիւրաքանչիւր չափու» (Անդ):

3. Բուզանդ նոյն Գ. դարութեան Բ. գլխոյն վերջին մասին մէջ ունի մութ հատուած մի, որ կը թուի ցուցնել թագաւորին տաճարին (սեղանին) փառաւորութիւնը, միանգամայն զճոխութիւն տէրութեանն, և լեռ լիշելոյ երկու գլխաւոր գործակալութիւն (պաշտօնէութիւն), այն է՝ զհազարապետութիւնն և զսպարապետութիւն՝ ի սոցանէ «Ի խոնարհ, ասէ, ինն հարիւր բարձ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեան բազմականացն կարգելոց, թող զոտնկալս գործակալութեանն սպասու»: Բուզանդ կոչելով զհազարապետութիւնն «աշխարհատես խնամակալութիւն, աշխարհաշէն աշխարհատաճ դեհկանութիւն»—(պարսկերէն *աիհզան* բառէն, որ կը նշանակէ զիւրապետ, Հլկ. Բո.), — և զազգն Գնունեաց, որոց յանձն էր յայնժամ այս պաշտօն, կոչելով «շինականաշէն»՝ կը ցուցնէ թէ հազարապետն էր վերականգն մշակութեան և բերոց, յորոց է բոլոր հարստութիւն երկրին, և խնամակալ շինականաց, որպիսի էին արիւրունք ժողովրդեան առ Հռոմայեցիս: Պալով սպարապետութեան, որ էր, որպէս ասէ, «ի վերայ ամենայն զօրաց բազմութեան Հայոց մեծաց»՝ Բուզանդ—թող փառաւոր գովեսալ զոր կուտայ Մամիկոնեանց, կոչելով զնոսա «աներկիւղք, քաջասիրտք, քաջանունք, բարենշանք, բարեհամբուրք, յաջողակք ի գործ պատերազմաց, հանապազ յամենայն ժամ յաղթող, բարիանուն, իրաքաջ», — տալով նոցա վերագիր «աղանազրօշ (թերևս աղանազրօշ), «արծուէնշան, վարժնականիշ» անուններ՝ կը թուի ակնարկել նոցա դրօշներն՝ աղաւնոյ, վարուժանի և արծուոյ նշաններով:

4. Երկրորդ կարևոր պէտքն էր, զինի սպարապետութեանն և աշխարհական պաշտօնէութեանց՝ կաթողիկոսութիւնն, որոյ աթոռն էր պարապ մահուամբն Ծահակայ: Յետ եղբերական վախճանի սրբոյ Յուսիանն, ինչպէս տեսանք, առ ի չգույն յարմարագոյն ուրուք ի գաւակէ Լուսաւորչին՝ աթոռակալութիւնը տրուեցաւ Փառէն անուն երիցու «ի գաւառէն Տարօնոյ, ի մեծէ մարգարէանօցէն Յովհաննու», որ և «նստաւ յաթոռն հայրապետական սակաւ ժամանակս», ասէ Բուզանդ: Յետ սորա ընտրեցաւ ըստ Բուզան-

զայ՝ Նահակ ոմն «ի տոհմէ զաւակին Աղբիանոսի եպիսկոպոսին»։ Աղբիանոսս այս էր մին յեպիսկոպոսաց ձեռնադրելոց ի սրբոյն Գրբիգորէ, որ և ըստ Ագաթանգեղոսի՝ «կողմանցն Նփրատական գետոյն լինէր վերահացու»։ Աղբիանոս էր երևելի ի մէջ եպիսկոպոսաց նաև առ Խոսրովաւ, այնպէս որ Խոսրով և Վրթանէս զսա ընտրեցին երթալ համոզել ի մէջ երկուց նախարարութեանց, Մանաւազեանց և Որդունուց, որ էին ի կուռի, և յետ ջնջելոյ սոցա՝ Մանաւազակերտ ոստանն Մանաւազեանց արուեցաւ ի կալուած Աղբիանոսի։

5. Զիարդ և իցէ՝ ի թագաւորելն Արշակայ արդէն վախճանած էր Նահակ. և որովհետև պատանին Ներսէս, որդին Աթանազինեայ որդւոյ Յուսկան հասած էր ի չափ՝ իբրև մի միայն արժանաւոր ժառանգ տան Լուսաւորչին՝ ժողովուրդը խնդրեց զնա Արշակայ ի կաթողիկոսութիւն, ոչ միայն վասն արժանաւորութեանն, այլև, «վասն զի, ասէին, նորոգեաց Աստուած զթագաւորութիւն ձեր՝ սոյնպէս պարտ է յայնմ զաւակէ (այն է ի զաւակէ Լուսաւորչին) նորոգել զհոգևոր նահապետութիւնն, զի ընդ նորագել այնր աթուոյ՝ նորոգեսցին պայծառ վարք աշխարհիս Հայոց»։ Զայսմ ընտրութենէ, որպէս և զանձնէ Ներսիսի՝ ժամանակակից և գործակից նորա Փաւստոս Բուզանդ կը գրէ այսպէս. «Ապա յականէ յանուանէ իսկ խնդրեցին աշխարհաժողով զօրքն բազմութեան զայն որ անուանեալ կոչէր Ներսէս, զորդի Աթանազենի, զթոռն քահանայապետին Յուսկան, որդւոյ Վրթանայ, որդւոյն Գրիգորի մեծին առաջնոյ քահանայապետին, և մօր սորա Բամբիշն (էր) անուն, քոյր արքային Տիրանայ։ Սա լեալ էր ամուսնաւոր յաշխարհակեաց կեանս նախ յաստիս մանկութեան, ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի Վեսարացոց քաղաքին Փամբաց ընդ հաւատարիմ վարդապետօք և ցանկալի եղեալ իւրոց համարուեստն զուգակցաց։ Այլ ի ժամանակին յայնմիկ էր ի վարս զինուորութեան ի գործակալութեան, սիրելի սենեկապետ արքային Արշակայ, հաւատարիմ ի վերայ ամենայն կարգաց կենաց թագաւորութեանն» (Բուզ. Գ. Գ.)։ Ապա գալով ի նկարագիր անձին նորա՝ ասէ. «էր սա մեծ և բարձր, ցանկալի հասակաւ և վայելուչ գեղով, տենչալի ցանկալի և զարմանալի և ահագին ամենայն նայեցող տեսողաց, և նախանձելի յարութեանն ի զինուորական կրթութեանն։ Երկիւղած ի Տեառնէ Աստուծոյ, յոյժ աւանդապաշ պատուիրանաց նորա. մարդասէր, սուրբ, զգաստ, սասաիկ իմաստուն և առանց ակնառութեան, իրաւանց իրաւարար, ցածուն, քաղցր, խոնարհ, ի սրբութիւնս ամուսնութեանցն օրինաւոր և կատարեալ սիրովն Աստուծոյ և առ իւր ըն

կերս ըստ պատուիրանին՝ սիրել զամենայն ընկեր իբրև զանձն... Եւ զաղքատս և զտառապետս այնպէս սիրէր և ակն ածէր ի վերայ նոցա, զի զիւր ինչ զհանդերձս և զկերակուր հասարակէր ընդ նոսա. և նեղելոց և տարակուսելոց օգնական և վերակացու, և ջատագով ամենայն զրկելոց լինէր նա։ Մինչ զեռ ևս զգինուորական ձևն լինքեան բերէր և զարդարեալ էր գեղեցիկ պատմուճանաւ ի զարդ վայելուչ և ցանկալի գեղով իւրով, երկայն հասակաւ և չքնազատես հերօք վարսից իւրոց, կայր ի սպասու թագաւորին մօտ ի սնարս արքային, զարքունական սուսերն զպողովատիկն զօսկեպատեանն հանդերձ ականակապ մարգարտազարդ կամարուն ի սպասու նորա բարձեալ ունէր՝ առհասարակ ատեանն զբողոք բարձեալ աղաղակէին, եթէ Ներսէս լիցի մեր հովիւ։ Զոր իբրև լուեալ, զբողոք բառնալով զանձն անարժան համարեալ՝ չկամէր, չառնոյր յանձն։ Իսկ յորժամ տեսնէր զամենեսեան ի նոյն լառաջին բանին վերայ պնդեալ, զի զնոյն աղաղակէին առաջի թագաւորին, ասէին, Ոչ ոք լիցի մեր հովիւ բաց ի դամնէ, և ոչ ոք նացի այլ յայնմ աթոռ բաց գա. իսկ նա զանձնն չկամէր արժանի իրին առ յոյժ խոնարհութեան իւրում. ապա ի մէջ եկաց, սկսաւ խօսել զանձնէ իւրմէ զանօրէնութիւնս և զբամբաստան մեղաց՝ զոր իւր չէր գործեալ։ Զոր իբրև լուան բազմութիւնքն, զիտացեալ զստեղն նորա վասն անձինն՝ ամենեքեան առհասարակ հանդերձ թագաւորաւն թալացեալ էին ի ծաղուէ. իսկ զօրքն աղաղակէին առհասարակ. Ի մեզ և ի գլուխ մեր դարձցին այն մեղք զոր գործեցերն, ի վերայ անձանց և ի վերայ որդւոց մերոց լիցին գործքն. բայց դու զգործս հօրն քս Գրիգորի, զնոյն առաջնորդութիւն նորոգեա մեզ։ Իսկ նա իբրև այլ ինչ ոչ եգիտ տալ նոցա բանիցն պատասխանի՝ ասէր. Անօրէնք էք և պիղծք. ես ոչ կարեմ ձեզ հովիւ կալ, և ոչ զձեր մեղսք ընդ անձամբ առնուլ. ոչ կարեմ աչառել, և ոչ ձերում չարութեանդ համբերել. այսօր տարապարտուց սիրէք դուք զիս, և վաղիւ իբրև ատելի և թշնամի՝ թակն զգլխոյ ձերմէ կոշկոճիչ կարծէք զիս։ Այլ զբողոք բառնալին բազմութիւնք զօրացն և ասէին, եթէ Այդ մեղաւորդ լիցի մեզ հովիւ։ Այնչափ պնդեալ էր մարդկանն, զի յԱստուծոյ տեսչութենէն լինէր այնպէս։ Ապա թագաւորն Արշակ ինքն ձգեալ զսուսերն արքունական կամարաւն, զոր նմա Ներսէսն բարձեալ ունէր ի սպասու ըստ օրինաց սենեկապետութեանն՝ ի բաց հանէր ի նմանէ, և զհերսն գանգրագեղս զվայելուչ թագազանգուր վարսիցն՝ զայն ի բաց խղեալ հրամայէր, և ընդ նմին զվայելուչ պատմուճանն՝ զայն ի բաց պատառեալ հրամայէր։ Հրաման տալը, և բերին զհանդերձս կղերիկոսաց, և զգե-

ցուցանէին նմա. ետ հրաման, և կոչեցին զճերունի եպիսկոպոսն որում անուն էր Փաւստոս, և տալը զնա ձեռնադրել ի սարկաւազութիւն: Բայց յորժամ զճերսն դեռ վիրային ի նմանէ՝ առ յալժ զեղեցիութեանն բազումք յարտասուս հարան որք տեսին զնա, ի գեղն աւելիեալ՝ զկերպարանն փոխելովն. այլ յորժամ տեսին զնա քրիստոսեան գեղովն զարգարեալ՝ բազմաց լինէր ուրախութիւն» (Անգ):

Յետ ոչ բազում աւուրց զրիււեցաւ Ներսէս հանգերձ մեծամեծ իշխանօք, որպէս վերագոյնն ասացաւ, ի Աեսարիա, առնուլ զձեռնադրութիւն կաթողիկոսութեան: Բուզանդ հոս դարձեալ կը դիմէ լիւր սովորական արուեստն սլաւոնցի, որպէս թէ ի ժամու ձեռնադրութեանն աղանի մի թուուցեալ կու գայ կը նստի նախ սրբոյն Բարսղի վրայ, և ապա ի կատարել արարողութեանն՝ կ'երթայ հանգչել ի վերայ Ներսիսի. — Ապա գումարեցին զիշխանն մեծամեծս, և արձակեցին զՆերսէս բազում ընծայիւր և մեծամեծ սլաւաբագօք և հաւատարիմ հրովարտախօք առ կաթողիկոսն Եւսեբիոս յերկիրն Քամրաց, ի մալր քաղաքացն նոցա ի Աեսարիա, զի ձեռնադրեցեն անդ զսուրբն Ներսէս կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծաց:... Եւ եղեն մեծ սքանչելիք. զի մինչդեռ այն ինչ մտեալ էին յեկեղեցին՝ էջ աղանի սպիտակ ի վերայ սեղանոյն լանդիման քահանայութեանն և յանդիման ամենայն ժողովրդեանն: Եւ իբրև եմուտ Եւսեբիոս արքեպիսկոպոսապետն և երիցունքն ընդ նմա, և երիցապետ մի սուրբ որում անուն Բասիղիոս կոչէր՝ թըռեալ աղանին ի սեղանոյն և հանգեալ ի վերայ նորա և յամեաց բազում ժամա: Իսկ իբրև եհաս ժամն, կամեցան զՆերսէս ձեռնադրել՝ վերացաւ աղանին ի սրբոյն Բարսղէ և նստաւ ի վերայ գլխոյն Ներսիսի» (Բուզ. Գ. Գ.):

Ներսէս լետ ձեռնադրութեանն կը դառնայ ի Հայս իւր մեծաշուք ուղեկիցներով, և կ'ընդունուի Սրշակայ, որ կ'երթայ նմա ընդ առաջ մինչև Առիւծ կոչուած լեւը, հաւանականապէս արտաքոյ Մեծին Հայոց. քանզի ասէ լետոյ. «Եւ անդուստ յաշխարհն դարձան». — «Եւ եկին հասին նոքա (Ներսէս և որ ընդ նմայն էին նախարարք) մեծապարծ երևելի հոգևորագգեաց փառօք ի Հայաստան երկիրն. և արքայն Սրշակ զնացեալ էր ընդ առաջ նոցա մինչև ի լեառն որ անուանեալ կոչի Առիւծ. և անդ պատահեալ միմեանց մեծաւ լըջմտութեամբ, լցեալք օրհնութեամբ ողջունին՝ անդուստ յաշխարհն դարձան»:

Գ. «Եւ նստաւ սուրբն Ներսէս լաթու հայրապետութեան. ի հովուութեանն նորա բազում խաղաղութիւն լինէր աշխարհին. զի

ի վարս կարգաց զնացից իւրոց նմանեաց իւրոյ հօրն մեծին Քրիստոսի. արգարև հայրաբարոյ գտանէր» (Անգ): Ըստ Բուզանդայ՝ Ներսէս կը գործէր նաև սքանչելիս. — «Մեծամեծ նշանս և բժշկութիւնս առնէր հիւանդաց ուր դէպ լինէր»: Բայց կարևորագոյն գործք Ներսիսի և որ կը թուին ճշմարտագոյն՝ էին եկեղեցական կարգք և կանոնք, որ ըստ հանգամանոց ժամանակին կրնան կոչուիլ նաև քաղաքական: Բուզանդ խօսելով զկարգաց եղելոց ի Ներսիսէ՝ կը պատմէ մանր, թէ ինչպէս Ներսէս գումարելով ժողով եպիսկոպոսաց Սշտիշատ, տեղի ժողովոց Հայոց «նախնեացն», իմանդստին ի Քրիստոսէ՝ դրաւ բոլոր երկիրն համար օգտակար հաստատութիւններ, որպիսի տեսած էր անշուշտ ի Յոյնս, զոր օրինակ՝ աղքատանոցս և ուրկանոցս բորտներուն համար, որ հեթանոսական անգթութեամբ կը թողուէին անգարման և անուճիկ. հրամայեց չտալ նոցա թուլ մուրանալ դրանէ ի դուռն. արգելեց հեթանոսաբար կոծ դնել մեռելոց. ամուսնացելոց համար ևս դրաւ կանոն, արգելլով մերձաւորաց հետ ամուսնութիւն. հաստատեց նաև այլևայլ տեղեր ի գաւառս գաւառս դպրոցներ յոյն և ասորի դպրութեան, ինչպէս յայտնի է՝ առ ի չգոյէ հայերէնին: Լուիցուք նորին իսկ Բուզանդայ բանիցն որ կարի հետաքրքրական են. «Եւ ինքն երթեալ հասանէր ի կողմանս Տարօն գաւառին և ժողովէր առ ինքն զամենայն եպիսկոպոսունս Հայոց աշխարհին: Ժողովեցան ի գիւղն Սշտիշատ, ուր գառաջինն զեկեղեցին էր շինեալ, զի նա էր մալր եկեղեցեացն և տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնհոգօսին:... Յայնմ ժամանակի կարգեցին կազմեցին կանոնեցին յօրինեցին և արարին զամենայն ժողովուրդս երկիրն Հայոց իբրև կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի, բայց միայն յամուսնութեան օրինացն: Հրամայէր յամենայն յաշխարհս և ի գաւառս և ի կողմանս, ի կոյսս կոյսս, ի խորշս խորշս սահմանացն Հայոց զպատեհ տեղիսն զատուցանել, շինել աղքատանոցս և օրկանոցս, ի ժողովել զախտաթէտս և զօրկունս և զմարմնավարս և զամենայն ցաւոտս, և նոցին կարգել դարմանս և ուճիկս և պատանս. և սոյն կամ եղև ամենայն սուրբ ժողովոյն՝ զի այնպիսիքն միայն նստեալ լիցին լիւրաքանչիւր կայեանս, և մի ելանել ի մուրոյն տառապանս և մի բնաւ ելանել ըստ իւրաքանչիւր դուրս, այլ զի ամենայն ոք պարտապան է նոցա: (Պատուիրէր) զի մի զմահ մարդկանն առանց դարձի միւսանգամ կենդանանալոյ համարիցին, և անյուսութեամբ ի վերայ զնացելոցն ոճիրս գործիցեն յայեացն կոծոյն»: (Էր արգարև ի հոսմն, ինչպէս ուրիշ հեթանոս երկիրներ՝ նոյնպէս ի Հայս, յուսահատաբար դնել կոծ ի վերայ մեռելոց, փետել զհերս, ցտել

գմարմինս, մինչև յանձն առնուլ կամաւոր մահունս ի վերայ դիականց: Այսպիսի սպանութիւնք կը պատմուի թէ եղան ի մահունսն Տրդատ-Արտաշիսի այնչափ, մինչև, ըստ վիպասանաց, գանգատել որդւոյն Արտաշիսի, Արտաւազդայ, առ հայրն, թէ Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար, ես աւերակացս օրպէս թագաւորեմ): «Պատուիրէր ևս, զի լինիցին յամուսնութեան օրինաւորք. մի ստել և մի դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւնընկալ կողմանց, և փախչել աւելի ի մերձաւոր և յազգին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութենէն, և մանաւանդ ի մերձաւորական ի նուոց, և որ գամ մի այսմ նման լեալ էր ինչ:... Կարգէր և ի տեղիս տեղիս դպրոցս յունարէն և ասորերէն յամենայն դաւառս Հայոց»: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլև «ամենայն աշխարհին պատուիրէր, ասէ Բուզանդ, և գլխովին թագաւորին, առհասարակ ամենայն մեծամեծացն և ամենեցուն, որ ոք ի վերայ ընկերին ունիցի իշխանութիւն՝ դուրս ունել ընդ իւրեանց ծառայս և ընդ կրտսերս և ընդ աշակերտս, և սիրել (գնոսս) իբրև զընտանիս, և մի անարժանս և աւելի տարապայմանս հարկօք նեղել քան զչափն, յուշ առնելով՝ զի և նոցա տէր գոյ չերկինս»: Քաջով բուն անձին Ներսիսի՝ կը յաւելու Բուզանդ, թէ «այրեաց և որրոց և չքաւորաց հանգիստ և դարման առնէր, և աղքատք զօրհանապազ ընդ նմա ուրախ լինէին, և տաճար իւր և սեղան զօրհանապազ աղքատաց և օտարաց էր և հիւրոց: Եւ այսպէս առ յով աղքատասիրութեանն, զի թէպէտև շինեաց զամենայն աղքատանոցս ընդ ամենայն դաւառս և կարգեաց նոցա անդէն դարմանս, այնպէս զի ըստ իւրեանց անկողինս մահճացն մի ուրեք աշխատ լինիցին ելանել՝ սակայն և զիւր տաճարն առանց նոցա ոչ առնէր, այլ կաղք և կոյրք և մարմնահարք և խուլք և հաշմեալք և ցականեալք և կարօտեալք ընդ նմա և ի նորա ակրմբի դարմանէին բազմեալք: Եւ ինքն իւրովք ձեռօքն լուսնայր զամենեսեան, օծանէր, պատէր, և ինքնին իսկ ջամբէր նոցա զիւրաքանչիւր կերակուրս, և զամենայն ինչ ի պէտս նոցա ծախէր, և ամենայն օտարք ընդ նմա, ընդ հովանեաւ նորա հանգուցեալք զազարէին» (Բուզ. Գ. Գ.): Բուզանդ կը վերջացունէ իւր գովեստն զՆերսիսէ ասելով. «Ոչ երբէք ուրեք եղև նման նմա այլ ոք ի Հայաստան երկրին»: Այս բանք Բուզանդայ են ասալքէն ժամանակին համար որ յառաջ քան գնա, և թերևս կայ չափազանցութիւն յայսմ. ընդհանրապէս խօսելով՝ ճշմարիտ կը թուի սակայն, թէ Ներսէս էր արժանի մեծ անուանն, որով յորջորջի նա ի բովանդակ պատմութեան Հայոց:

7. Այսօրիկ են ներքին ուղղութիւնք որ գործեցան ի սկզբ-

բան թագաւորութեանն Արշակայ: Քանք այժմ արտաքին քաղաքականութեան նորա: Արդէն ցուցուեցաւ, և է արդարև հաւանականագոյն, թէ երկու մեծ դրացի տէրութեանց հաճութեամբ առաւ Արշակ զիւր հայրենի թագաւորութիւնն որ արդէն ջնջուած էր, և զայս առնել հաճեցան, ինչպէս հաւանական է՝ Կոստանդ և Շապուհ, որ էին անդուլ ի պատերազմի ընդ միմեանս, յուսով կորզելով իւրաքանչիւր իւր կողմն զՀայս, ուստի և բնական էր որ երկոքին ևս, գէթ առ երեսս, սիրով և բարեկամութեամբ գնային ընդ Արշակայ: Կոստանդ յայտնեց այս բարեկամութիւնն ոչ միայն արձակելով զպառանգսն զորս տուած էր Տիրան, այն է զերկօսին եղբօրորդիս Արշակայ զԳնէլ և զՏիրիթ, այլ և տալով նմա կին յօրիորդաց անտի կայսերական պալատանն զՈղոմպիա: Բուզանդ զարձակումն պատանդիցն կ'ընծայէ Վաղեսի, յայտնապէս շփոթելով զՎաղէս ընդ Կոստանդայ, ինչպէս կը շփոթէ զՆերսէս ընդ Շապուհոյ: Ըստ Բուզանդայ՝ Վաղէս լետ աքսորելոյ զՆերսէս որ զրկուած էր առ նա հրեշտակութեամբ՝ որպէս թէ ի շնորհուկս Արշակայ կ'արձակէ պատանդներն.— «Ապա վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաշինն որ էր աշխարհին Հայոց ընդ կայսեր Յունաց՝ դէպ եղև առաքել զմեծ կաթողիկոսն Հայոց Ներսէս և ի մեծամեծացն Հայոց ստարապս տասն:... Իսկ թագաւորն Վաղէս արգել աքսորեաց զՆերսէս, և փոխանակ սորա արձակեաց զեղբօրորդիս թագաւորին Արշակայ զԳնէլ և զՏիրիթ» (Բուզ. Գ. Ե.): Կարգ պատմութեանն կը պահանջէ սակայն զնել զարձակումն պատանդիցն ի սկզբան թագաւորութեանն Արշակայ, ուստի և ի Կոստանդայ և ոչ ի Վաղեսէ: Նոյնչափ և աւելի ևս սխալ է զնելն Բուզանդայ զամուսնութիւնն Ողիմպեայ կնոջ Արշակայ լետ առնելոյ զՓառանձեմ: Ըստ Բուզանդայ՝ Արշակ լետ առնելոյ կին զՓառանձեմ, երբ չսիրուեցաւ ի նմանէ՝ զրկեց բերել տուաւ կայսերական տոհմէ զՈղիմպիա ի կնութիւն.— «Եւս իւր Արշակ կին սերական տոհմէ զՈղիմպիա ի կնութիւն.— «Եւս իւր Արշակ կին զՓառանձեմ. և որչափ սիրէր արքայն Արշակ զկինն՝ նոյնչափ ատեաց կինն զարքայն Արշակ, ասելով թէ թաւ է մարմնով և թուխ է գունով: Ապա իբրև կինն ի նա ոչ յանգուց զմիտս իւր՝ առաքեաց արքայն Արշակ չերկիրն Յունաց, և խնդրեաց էսծ անտի կին ի կայսերական տոհմէն, անուն նորա Ողոմպի» (Բուզ. Գ. ԺԳ.): Չէ նախ հաւանական, թէ Ողոմպիա կը արուէր կին Արշակայ, եթէ Արշակ էր արդէն ամուսնացեալ: Երկրորդ անգամ՝ գիտենք այլուստ, թէ Ամբղաւիտի ուրումն անձնապահապետի դուստր էր Ողոմպիա, խօսեալ Կոստասայ, և Կոստանդ տուաւ զնա կին Արշակայ: Աթանաս կը պարսաւէ զԿոստանդ, թէ բարբարոսաց տուաւ

զնորմայիա, զոր խօսեալ էր ինքեան Կոստաս և մինչև ի վախճանելը պահեց զնա և կը սնուցանէր՝ որպէս զի առնէր զնա կին: (Աթան. թուղթ առ միայնակ. առ Գաթրըճ. Տիեզ. պամ. հտ. Բ. էջ 490, ծան. 3): Յայտ է ուրեմն, թէ այս ամուսնութիւն ևս եղաւ ի սկզբան թագաւորութեանն Արշակայ, ի կողմանէ Կոստանդայ, թերևս աւելի պնդով կապելու համար ընդ ինքեան զԱրշակ, և ոչ ի խնդրոյ Արշակայ, և որպէս կարգ պատմութեանն կը պահանջէ՝ յառաջ քան զամուսնն Արշակայ զՓառանձեմ:

Տ. Մապուհ սր կը գիտէր զգործս Կոստանդայ, մանաւանդ զխնամենայն նորա ընդ Արշակայ՝ խորհեցաւ ինքն ևս կապել զնա ընդ իւր այլ իմն օրինակաւ, ուստի հրաւիրելով զնա յարքունիս իւր, ուր մեծ պատուով ընդունուեցաւ Արշակ՝ գրաւ ընդ նմա ուխտ, երգմնցունելով զնա յԱւետարանն: Հոս կը պատմէ Բուզանդ Արշակայ սպարապետին Վասակայ հաւատարմութեան և համարձակութեան գործը, թէ ինչպէս սպանեց նա Մապուհ արքայուհեան, անարգելոյն համար զԱրշակ, և դովուեցաւ այս անվեհերութեանն համար ի Մապուհոյ: Բայց Արշակ չետ գնելոյ զուխտն՝ խոյս կու տայ գաղտ թելագրութեամբ սպարապետին իւրոյ Վասակայ, և Մապուհ վրէժխնդրութեան համար կու տայ սպանանել զՄարի, երէց եկեղեցւոյն Տիգրանի որ առած էր Արշակայ երգումը, և կը յարուցանէ հայածանս ընդդէմ քրիստոնէից.— «Յայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Մապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ, որ մեծարեցաւ ի նմանէ բազում պատուով և մեծաւ փառօք, բազում զանձու ոսկւով և արծաթով և ամենայն մեծութեամբ թագաւորութեանն, և իբրև զեղբայր, որպէս որդի գրգեալ եղև ի նմանէ, և երկրորդական զմեծ տունն տայր նմա յԱտրպատական աշխարհին, և ի միասին ի միում տախտի գահուն ի ժամ ուրախութեանն բազմէին, զմիագոյն զմիանշան զհամահանգերձ զարգու: Եւ զմիօրինակ զթագն օրըստօրէ ինքեան և նմա թագաւորն Պարսից զարգ պատրաստէր, զոյգ երկոքին ի միասին որպէս զեղբարս հարազատս անբաժինս յզփացեալք էին ի միում ուրախութեան, և յանպատու ուրախութեան ուրախ լինէին: Ապա եղև օր մի յաւուրց, եկն եմուտ թագաւորն Հայոց Արշակ շրջել զասպատանաւ միով զարքային Պարսից. իսկ արքայուհեան արքային Պարսից նստէր ի ներքոյ ի տան ասպատանին: Իբրև տեսանէր զթագաւորն՝ ոչինչ առ լուս կալեալ մեծարեաց զնա, և ոչինչ շուքս գնէր նմա, այլ և անարգանս ևս գնէր թշնամանաց, աւելով ի պարսկերէն լեզու, թէ Այծից Հայոց արքայ, եկ նիստ ի խրճան խոտոյ վերայ: Զոր բանս իբրև լսէր սպարապետն զօրավարն Հայոց

Մեծաց որում Վասակն կոչէր, ի Մամիկոնեան տոհմէն՝ մեծաւ բարկութեամբ և բազում սրտմտութեամբ բարկանայր. ի վեր առեալ զսուսերն զոր ընդ մէջ ունէր՝ հարեալ անդէն ի տեղւոջն զախուսական արքային Պարսից զխառէր ի ներքս յասպատանի անդ: Զի ոչ կարաց լսել և ժոյժ ունել իւրոյ թագաւորին զանարգանս. զիւր մահն առաջի եղեալ լաւ հաշուէր բազում անգամ՝ քան զտեսուն իւրոյ լսել զվատթարութեան թշնամանս: Իբրև ի Պարսից աշխարհին էին, յայլոց ի տեղի և ի նոցուն հրապարակի՝ աներկիւղ և անկասկած յանկարծօրէն զայսպիսի զգործ կարաց գործել: Իսկ թագաւորն Պարսից յորժամ զայս լսէր՝ բազում շնորհ ունէր զօրավարին Վասակայ, ընդ քաջատուութիւնն զարմացեալ և ընդ բազում աներկիւղութիւնն: Եւ բազում պարգևաց և պատուոյ արժանի առնէր, զքաջութիւնն և զտիրասիրութիւնն զովեալ: Վասն այնր իրաց մեծաւ սիրով սիրէր զնա և ըստ արժանի իւրում պատուէր զնա, մեծարէր զամենայն աւուրս հաշտութեանն և խաղաղութեանն սր ի մէջ նոցա էր:

Զ. Ապա մինչդեռ անդէն ևս էր արքայն Հայոց առ արքային Պարսից, և մեծ սէր էր ի մէջ նոցա և մեծ խաղաղութիւն՝ երկրնչելով երկեաւ թագաւորն Պարսից Մապուհ, եթէ զուցէ ստեսցէ սիրոյն նորա Արշակ արքայ Հայոց և լիցի միաբան ընդ կալսերն Յունաց և կամ կողաքակ ինչ լինիցի ի նմանէ: Եւ ոչ հաւատայր նմա, թէ պահեցէ առ նա զմտերմութիւն սիրոյն, և կացցէ յուխտին միաբանութեան ընդ նմա: Վասն այսորիկ երգումն պահանջէր ի նմանէ, մինչև կորի ստիպեալ բռնադատեաց զնա. Հաւանեաց, առէ, և երգուիր ինձ յօրէնս քո, զի մի ստեսցես ինձ: Եւ իբրև կորի բռնադատեցաւ և ի նեղ անգաւ և շտապեալ տագնապեցաւ՝ ետուն հրաման ածել զերիցունս եկեղեցւոյն Տիգրանի քաղաքի, որում անուն գլխաւորին Մարի. և բերին զԱւետարանն սուրբ, և տայր երգումն արքայն Պարսից Մապուհ արքային Հայոց Արշակայ՝ երգնուլ յաստուածեան Աւետարանն, զի այլ մի ևս ստեսցէ նմա, այլ կացցէ յուխտի նորա և պահեցցէ զգաշինս նորա: Եւ վասն զի պատգամաւոր իրացս այսոցիկ էր տանուտէրն նահապետ Մամիկոնեան տոհմին, երէց եղբայր Վասակայ սպարապետին, որում անուն Վարդան կոչէր՝ մեծապէս արքայ Մապուհ յակն առեալ սիրէր զնա: Իսկ իւր եղբայրն Վասակ զօրավարն Հայոց նախանձ բերէր ընդ երիցու եղբօրն իւրում ընդ Վարդանայ: Կամեցեալ խանգար առնել ի մէջ նորա (Մապուհ) և Արշակայ թագաւորին Հայոց՝ ետ նմա (Արշակայ) փախչել: Այլ ասէր Մապուհ (ցերիցունսն): Եթէ ձեր սրտի մտօք էր տուեալ զերգումն՝ զիսրգ

կարէր նա ըստ հաւանութիւն ելանել երգմանցն և կամ փախչել: Այլ, ասէ, գիտեմ զի կախարդութեամբ խաբեցէք զիս, և որ ունի զօրէնսն ձեր՝ զնա սիրեցէք, և նենգութեամբ նմա խորհրդակից եղեալ՝ լինէն փախուցէք: Եւ կամիք զուր զտէրութիւն Արշակունեաց ի վերայ ձեր և զնոյն խնդրէք: Եւ երգնու արքայ Մալուհ յարեգակն և ՚ի ջուր և ի կրակ, եթէ ոչ միում մարդոյ որ չալգմ օրէնս քրիստոնէութեան է՝ ոչ տամ ապրել. և հրաման տայր զամենեսեան տանել սպանանել: Եւ տանէին զգլխաւորն նոցա զՄարի երէց, և զայլ երիցունսն և սարկաւազունսն, աւելի քան զեւթանասուն այր, ի մի գուր զամենեսեան զնոսա փոզոտէին, և զԱւետարանն սուրբ չոր երգուաւ թագաւորն Արշակ՝ կապէր պատէր երկաթի սարեօք, և իւրով մատանեաւ կնքեալ ի գանձատան հրամայէր, և տայր հրաման պահել զգուշութեամբ: Եւ յարոյց հալածանս մեծ Մալուհ արքայն քրիստոնէութեանն հաւատոց, հարկօք և պէսպէս վշտօք նեղէր զնոսա և հարուածովք բազում: Եւ լետ այսորիկ հրաման տայր ընդ ամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ, թէ որ միանգամ զանուն քրիստոնէութեան ունիցի լիշխանութեան իւրում՝ զամենայն մարդ միանգամայն հանցեն ընդ սուր և սատակեցեն: Ապա բիւրս բիւրուց կոտորէին և հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրաման ի թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայ անուն ի սահմանս նորա մի գտցի» (Բուզ. Գ. ԺԶ, ԺԷ):

Ի պատմութեան աստ Բուզանդայ զհալածանաց Մալուհի Բ. կայ արգարե աւելարանութիւն: Գիտենք սակայն այլուստ, թէ առ Մալուհի Բ. գրեթէ անգողար հալածումն էր, և ոչ իսկ Կոստանդինոսի միջնորդութիւնն (333) եղաւ բաւական՝ մեղմացուցանել Մալուհի հալածանաց խտութիւնը: Սելուկիոյ եպիսկոպոսն Ծմաւոն սպանուեցաւ ուրիշ հարիւր կղերականօք (343), նոյնպէս երկուքին յաջորդք նորա, և ասիոն մնաց գատարկ մինչև 365: Սոգոմենոս մինչև վեշտասան հազար կը հանէ ծանօթ սպանելոց թիւը: Ապաքէն ժամանակ ժամանակ կը մեղմանար հալածումն. թերևս յայնժամ ի շնորհս Արշակայ դադրած էր. բայց երբ փախաւ Արշակ հակառակ երգմանն՝ Մալուհ զայրանալով եկեղեցականաց, թէ նենգութեամբ առին զերգումնն՝ նորոգեց հալածումը: Երկար և սաստիկ հալածումն առ Մալուհի, որ կը թուի լինել Մալուհ Բ.—կը լիջէ և մոգպետն առ Եղիշէիւ (էջ 101—105), կամ մանաւանդ Եղիշէ որ կու տայ մոգպետին խօսել քրիստոնէաբար. թէպէտ ի վախճանի, ասէ, ձանձրանալով Մալուհ կամ մտնաւանդ չաղթուելով քրիստոնէից հաստատամութենէն՝ շնորհեց ընդհանուր կրօնական ազատութիւն. այլ այս չէ հաւանական: Այնպիսի ազատութիւն չիւշ-

ուիր ի պատմութեան ոչ առ Մալուհի և ոչ առ յաջորդօք նորա: Առ Յազկերտիւ Ա. միայն (400—421) զազարեցաւ հալածումն միջնորդութեամբ Հռոմայեցուց (Թէոդոսի փոքու). բայց 418-ին նորագուեցաւ միւսանգամ, երբ Արգիսս եպիսկոպոս կործանեց ատուշան մի ի Մօշ: Առ Վաւաւ Ե. յաջորդաւ նորա (421—442), առ սրով բարձաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնն և որ սաստիկ թըշնամի էր քրիստոնէութեան՝ այն աստիճան սաստկացաւ հալածումը, մինչև սղոցել զքրիստոնեայս: Թէոդոս Բ. պատերազմաւ զազարեցուց զայն հալածումն յամին 422:

Թէպէտ, ինչպէս հաւանական է, խտութեամբ վարուեցաւ Մալուհ իւր քրիստոնեայ հպատակաց հետ ի վրէժ փախստեանն Արշակայ հակառակ երգմանն, զոր նենգութեամբ և ոչ հաւատեաւ եղած կը համարէր ի կողմանէ զերգումն ընդունող երիցանց՝ ընդ Արշակայ կը խօսէր քաղցրութեամբ և սղոքով ի ձեռն հրեշտակաց, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև:

10. Այժմ գանք վերստին ի պատմութիւն Արշակայ ներքին գործոց, զորս, բնութեամբ, պիտի գտնենք շատ տխուր: Արշակ տեսնելով թերևս զանձն այնպէս փայլալեալ երկու դրացի տէրութիւններէն՝ սկսաւ զնալ ամբարտաւանութեամբ ի հեճուկս ոչ նախարարաց միայն, այլև ներսիսի.—«Չայնու ժամանակաւ Արշակ արքայ Հայոց ոչինչ կարի ի ճանապարհ Աստուծոյ զնացեալ լինէր. զի որչափ ի մատաղութեան հասակին ըստ աստուածեղէն իմաստութեանն զնացեալ լինէր՝ նոյնչափ յաւազութեանն ի լիտութիւն և ի շողաշատութիւն հատաւ» (Բուզ. Գ. ԺԲ): Արշակ տեսնելով նախարարաց ցրտանալն իւրմէ, փոխանակ ջանալոյ շահել զվստահութիւն նոցա՝ ևս աւելի զայրացոյց զնոսա, շինելով իւրում գաւառին ի Կոզ նոր քաղաք, ուր հրաւիրեց ամէն կարգէ մարդիկ, ևս և սրիկայս, ի պաշտպանութիւն իւր: Տրտունջք կը յաճախեն. կը խրատէ զնա ներսէս բառնալ զգալթակողութիւնն, բայց ի զուր. ի վախճանի կ'իլնայ տարափոխիկ ախտ քաղաքին բնակչաց մէջ. ի սակաւ ժամանակի լինի քաղաքն գրեթէ անմարդի, և Արշակ համարելով զիրսն իբրև աստուածուստ պատիժ՝ կը հաշտուի ընդ ներսիսի և կը խոստանայ այնուհետև հնազանդել նմա.—«Չայնու ժամանակաւ շինեաց իւր արքայն դաստակերտ մի ի Հովիտն անուանեալ ի Կոզ գաւառի»: Բուզանդ շատ տխուր կը նկարագրէ այս քաղաքը: Յետ ասելոյ, թէ Արշակ հրաման հանեց բոլոր անգղամ մարդոց գալ բնակել անդ՝ ասէ. «Եւ ժողովեցան յայն տեղի ամենայն զողք և աւազակք, արիւնհասնք, սպանողք, սուտք և մարդելոյք, վնասակարք, գանձահատք, զրկողք, ստաղատք, գրախօսք,

գերփողք, լափշտակողք, ժլատք:... Իսկ տեղին աւանանայր, քաղաքանայր, մեծացաւ, բազմացաւ և ելից զհովիտն ամենայն: Ապա տայր հրաման արքայն Արշակ գնել անուն գաստակերտին լիւրահից անունն Արշակաւան, և շինեցին ևս անդ ասարանս արքունի: Ամենայն մարդ զրկեալ էր իրօքն այնքիւք, և բազմաց հառաչ աղաղակի արնոջելոյն յաճախեալ բազմանայր:... Այլ հայրապետն Ներսէս իբրև լսէր զամենայն անօրէնութիւնս չարութեան ծուռ գնացիցն թագաւորին՝ տրամէր, լայր, ողբայր և կոծէր մեծամեծ հեծեծանօք, մանաւանդ վասն քաղաքին Արշակաւանին, զի անօրէնութեամբ և չարութեամբ և լափշտակութեամբ շինեցաւ բազում մեղօք: Ապա սուրբ հայրապետն Ներսէս մտանէր առ թագաւորն, խօսէր ընդ նմա... Իսկ թագաւորն ծաղր առնէր զբանս կաթողիկոսին, և մկիթայր զնորա ասացելովքն:... Եւ մտանեաց Տէր զգիւղաքաղաքն զԱրշակաւանն ի ձեռս հարուածոց, և սկսաւ հատանել զոր չարակեղն իմն կոչեն, իսկ կէսքն ժանգ անուանեն, ելանէր ի վերայ մարդկանն և անասնոց: Բուզանդ որ այս հարուածը կ'ընծայէ անիծիցն Ներսիսի՝ իբր երեք աւուր մէջ անմարգացեալ կը պատմէ բոլոր քաղաքը.— «Այ աւելի, ասէ, քան զերիս աւուրս լերկարեցաւ, զի անմարգացաւ. քան զքսան հազարք սատակեցան երդք մարդկան, աւհասարակ սատակեցան կոտորեցան լանկարծօրէն քանդեցան, զի միահաղոյն եկն սատակումն ի վերայ նոցա: Յետ այնորիկ ինքնին թագաւորն ելանէր ի խնդիր հայրապետին Ներսիսի, և գտեալ խնդրէր ի նմանէ, զի մատուցէ աղօթս վասն նորա, զի մի գուցէ և նա սատակեցի, քանզի զարհուրեալ էր:... Ի գուճս հարեալ մեծաւ աղաչանօք և բազում աղօթկերօք աղաչէր թագաւորն հաշտել ընդ նմա. և եղ ուխտ զի այլ ոչ ևս երբէք անցցէ զբանիւք նորա» (Բուզ. Գ. ԺԳ.): ԶԱրշակաւանէն խօսեցանք այլուր:

Բայց այս խոստումն Արշակայ չտեսց երկար: Արշակ գործեց աւելի մեծ անիրաւութիւն. թէպէտ յայսմ չունէր Արշակ լանցանս բաց ի դիւրահաւանութենէն՝ սակայն պարտ էր նմա անսալ գէթ խրատուն Ներսիսի, ըստ որոյ հրաման խոստացած էր չելանել:

11. Վերագոյնն լիշեցաք Փառանձեմ զոմն, իբրև երկրորդ կին կամ հարձ Արշակայ. տեսցուք այժմ, թէ ո՞վ և ո՞րպիսի կին էր սա: Փառանձեմ դուստր էր Անդովկայ նահապետին Սիւնեաց, նշանաւոր գեղեցկութեամբն, այլ ոչ նոյնպէս բարուցն լաւութեամբ: Զսա արարեալ էր կին եղբօրորդին Արշակայ Գնէլ զոր լիշեցաք ի վերոյ. բայց Տիրիթ միւս եղբօրորդին Արշակայ, հարեալ ի սէր կնոջն՝ խորհեցաւ հնարս կորուսանել զԳնէլ, զի թերևս լինէր նմա

հնար առնուլ զկին նորա լետ մահու առն նորա: Այս խորհրդով շահեալ զոմանս ի մտերմաց արքայի, յորոց մին կը թուի թէ էր Վարդան Մամիկոնեան՝ սկսաւ ի ձեռն նոցա մատուցանել քսիս ամբաստանութեան զԳնէլայ առ արքայ, որպէս թէ Գնէլ ի խնդիր էր սպանանել զնա և առնուլ զթագաւորութիւնն, և այսմ պատճառ կը ցուցնէին մեծ սէրը զոր ունէին նախարարք առ Գնէլ: Չէ բոլորովին անհաւանական, թէ գէթ ոմանք ի նախարարաց կամէին զթագաւորելն Գնէլայ, որ ինչպէս կ'երևի, ըստ ներքին և արտաքին հանգամանացն՝ չէր անարժան թագաւորելոյ: Չերևիր սակայն, թէ կար, գէթ ի կողմանէ Գնէլոյ, յայտնի ինչ նշան թեկնածութեան ի թագաւորութիւն, մանաւանդ թէ ըստ աւանդութեան իրիք (Խոր. Գ. ԻԲ.) Գնէլ զգուշացաւ յամենայնէ որ կրնար տալ կասկած Արշակայ: Արշակ հաւատարմով քսութեանց թշնամեացն Գնէլոյ, կամ մանաւանդ բարեկամաց Տիրիթայ՝ կը խնդրէր կորուսանել զպատանին.— «Զայնու ժամանակաւ էր դուստր մի գեղեցիկ Անդովկայ ուրումն նահապետի Սիւնեաց որում անուն Փառանձեմ կոչէր, կարի անուանեալ գեղեցկութեամբ: Ապա Գնէլ պատանեակն, եղբօրորդի արքային, էսո զնա կնութիւն իւր: Եւ համբաւ գեղեցկութեան աղջկանն ընդ վայրսն տարածեցաւ, և համբաւ գեղոյ նորա յաճախեալ բազմանայր և հնչէր: Ապա առ համբաւ ցանկութեան անուանն արփեալ լինէր մին ևս հօրեղբօրորդին Գնէլոյ որում անուն Տիրիթ կոչէր: Վասնորոյ անկանէր ի գաղտագողօնս, մինչ զի զնուն իւր տեսանել կարացէ: Եւ յորժամ կարացն տեսլեանն որում ցանկայր՝ այնուհետև հնարս խնդրէր առն կնոջն կարստեան, ո՞ զիտէ զկնի նորա նմա հնար լիցի լափշտակել: Ապա Տիրիթն ի հնարս նենգութեան մտանէր, և բազում վարձէր իւր օգնականս և սատարս, որով զիւր չարախօսութիւնն լաւաջ վարել կարացէ: Եւ քսիս ստութեան զԳնէլոյն նենգութեամբ առ թագաւորն Արշակ մատուցանէր, թէ Գնէլ թագաւորել կամի և զբեզ սպանանել. և ամենայն մեծամեծք և նախարարք և սգառք սիրեն զԳնէլ, և ամենայն աշխարհիս նախարարք կամին զտէրութիւն նորա ի վերայ իւրեանց առաւել քան զքո: Արդ, ասեն, զիտեա և տես, արքայ, զինչ գործեցես, որպէս և կամիս, զիւրդ մարթասցիս ապրիլ: Եւ այսպիսի բանիւք գրգռէին զթագաւորն Արշակ, մինչև հաստատէին ի միտս թագաւորին զիւրեանց ասացեալսն: Ապա յիացեալ թագաւորն ընդ պատանեկին Գնէլոյ՝ և բազում անգամ հալածական առնէր զնա և նիւթեալ լինէր նենգութիւն բազում ժամանակ» (Բուզ. Գ. ԺԵ.):

Նաւասարդի ժամանակ կը կատարուէր ի Բագաւան ի լիշա-

տակ սրբոյն Յովհաննու տօն մեծ որ էր կարգեալ ի սրբոյ Լուսա-
 ւորչէն: Արշակ և Ներսէս էին ի բանակին ի Շահապիվան որ մօտ
 էր ի Բագարան, և Գնէլ էր ի գեւղն անուանեալ Առաւիւտոց, որ
 չէր հեռի ի Շահապիվանէ: Եր գիշեր, և կը կատարուէր պաշտօն
 նաւակատեաց տօնին, ուր առաջիկայ էր Ներսէս հանդերձ բազ-
 մութեամբ եկեղեցականաց: Արշակ զիսոյ համարեցաւ տօնին պատ-
 ճառաւ հրաւիրել զԳնէլ ընտանեօք ի բանակն, և կատարել սպան-
 ման խորհուրդը զոր կ'երկնէր ի վաղուց: Վարդան կը զրկուի հրա-
 շիրակի, և Գնէլ կու գայ համօրէն տամբն առաւօտուն մօտ, և
 զօրքն որ յառաջագոյն պատրաստուած էին՝ կը բռնեն զԳնէլ, որ
 խփոյն կը տարուի կառափման տեղն, որ մօտ էր ի Շահապի-
 վան, և կ'սպանուի: Ի զուր կը բողոքէ կինն առ Ներսէս, որ մըտ-
 նելով առ թագաւորն ի վրանն՝ կ'ազատէ ընդ վայր. հրամանը կը
 կատարուի խփոյն: Այս եղերական գործը կը պատմէ Բուզանդ եր-
 կար և արգարե վիպասանական սճով.— «Ձնաւասարգաց ժամանա-
 կօքն առնէր խորհուրդ թագաւորն Արշակ կոչել առ ինքն զպատա-
 նեակն Գնէլ և սպանանել: Առաքէր զՎարդան զեղբայր սպարա-
 պետին զնահապետ Վամիկոնեան տոհմին՝ մեծաւ երդմամբ և նեն-
 գութեամբ կոչել, զի մի խորհուրդն յայտնեսցի, գուցէ փախիցէ և
 ապրիցի: Եւ էր բանակ թագաւորին ի Շահապիվանի, ի բուն բա-
 նակի տեղսն Արշակունեաց, ի վերայ ասպարիսացն: Վարդան եկն
 եզիտ զպատանեակն Գնէլ ի մօտաւոր տեղւոջն, ի գեւղն Առաւիւ-
 տոց անուանեալ: Մեծաւ ուխտիւ և բազում պատրանօք զպատա-
 նեակն Գնէլ հանդերձ իւրով կնաւն և դրամբն հաւանեցուցանէր
 երթալ ի բանակն արքունի: Թագաւորն Արշակ, ասէ, ոչ կամեցաւ
 զտօնս նաւասարգաց առանց քո անցուցանել, զի հաճեալ և քաղց-
 րացեալ է ընդ քեզ, վասն զի ըստ բանից չարախօսացն ոչ ինչ
 գտաւ ի քեզ չարութիւն. և եհաս ինքն ի վերայ, զի զուր ցայժմ
 ատէր զքեզ որ ի նմանէն մեծ սիրոյ արժանի ես: Ապա չուեաց
 ամենայն կազմութեամբ իւրով Գնէլ, երթեալ հասանէր ի բանակն
 արքունի զգիշերն ամենայն բազում փութով տազնապաւ, վասն
 զի վաղիւն հասելոյ առաւօտուն օրն լուսանայր կիւրակէն, և յայնմ
 աւուր տօն զիսկեցաւ լիշատակի մեծին Յովհաննու, որ ի Գրիգորէ
 և ի Տրդատոյ յաւանին Բագաւանին կարգեալ էր:.. Եւ յայնմ զի-
 շերի ցայգապաշտօն մեծ եղև ի բանակին առ կաթողիկոսին: Իբրև
 առաւօտն ծագեաց՝ հասանէր վաշտն Գնէլոյ ի բանակն արքունի.
 և մինչ Գնէլն արքունեական բանակին լինէր միջամուխ՝ ազգ լի-
 նէր թագաւորին եկն նորա: Ապա ելանէր հրաման յարքունուստ՝
 արտաքս ունել զնա և տանել սպանանել: Եւ մինչդեռ գայր նա

ընդ բանակամէջն, էր հեծեալ լերիվարին իւրում. իբրև մերձ եղև
 ի հրապարակն արքունի՝ և անդ յարքունուստ հասանէին բազում
 սպասաւորք վառեալք, սուսերաւորք, նիզակաւորք, վաղրաւորք,
 սակրաւորք, սունաւորք և սպարակիրք հեռակալք, որք մատու-
 ցեալք բուռն հարեալք ընկենուին լերիվարէ անտի զպատանեակն
 Գնէլ, և ձեռն յետս կապէին զնա և առեալ զնային ի տեղի կա-
 ռափելոյն: Եւ քանզի կին նորա եկեալ էր ընդ նմա ժանուաւ՝ ի
 նմին ի նորին վաշտու էր ընդ առն իւրում. իբրև տեսանէր թէ
 կալան գայր իւր և կապեցին՝ վաղվաղակի ընթացաւ լեկեղեցախո-
 բանն ուր պաշտօն մարգկան բանակին առ Աստուած կատարէր,
 մինչդեռ առաւօտին աղօթքն մատչէին, և անդ մեծն Ներսէս
 եպիսկոպոսապետն: Իսկ կինն հասեալ առ արքեպիսկոպոսապետն՝
 գոյժ արկանէր զիւրոյ առնն տարապարտ կորուստն, ճչեալ մեծա-
 ձայն. Վաղ հասիր, ասէ, դեռ զամուսինն իմ զուր առանց վնասու
 և յանցանաց խողխողեն: Իսկ նորա խափանեալ զպաշտօնն՝ ընթա-
 նայր ի խորանն արքունի. հասեալ ի դրացն ի ներքս առ թագա-
 ւորն անգանէր: Իսկ թագաւորն իբրև տեսանէր զմեծ քահանայա-
 պետն, գիտացեալ զբարեխօսութիւն համոզելոյն վասն առնն մահ-
 ուանն զի մի մեռցի՝ զիւր սամոյրսն զգլխովն ածեալ, ի մորթ
 կնջանն մտեալ, զիւր դէմս երեսացն ծածկէր, քնոյ պատճառ ե-
 զեալ, զի զնորա բանսն մի լուիցէ: Սուրբն Ներսէս մատուցեալ բուռն
 հարկանէր զթագաւորէն խօսել ընդ նմա: Իսկ թագաւորն սալա-
 ցեալ ոչինչ լսէր. զերեսսն վտաւատօքն ծածկեալ՝ ոչ բանայր և ոչ
 կամէր առնել բանիցն պատասխանի, այլ ընկողմնեալ պատեալ
 ծածկեալ կայր ի գահոյսն, զի և շարժել անգամ ոչ տղէր: Եւ
 մինչդեռ նա բանս ողորոյ ընդ թագաւորին խօսէր՝ գայր արքու-
 նուստ գահճապետն Երազմակ ի խորանն արքունի, սկսանէր պատ-
 մել. Ի գլուխ հանի, կատարեցի, ասէ, զամենայն հրամանս ար-
 քունի. առի գնացի զԳնէլ, տարայ մինչև յորմ Սիւսին, սպանի և
 անդէն թաղեցի:.. Արգարե զպատանեակն Գնէլ առնուին զնային
 մօտ ի Սիւսն արքունի, և անդէն կառափէին ի սարակ լերինն,
 որում տեղւոյն Լսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որ-
 սոյն էրիոց, ընդդէմ մուրտաստանին աղբերացն բազմոցացն ար-
 քունի, յանդիման բանակետեղ ընին: Ապա հրաման եղև յարքայէն.
 ամենայն մարգիկն որ իցեն ի բանակին, մեծ և փոքր առհասարակ
 բակ՝ մի ոք իշխեսցէ չերթալ, այլ ամենայն ոք առհասարակ եր-
 թիցեն զիցեն աշխար կոծոյ և լացցեն զԳնէլ մեծ սեպուհն Ար-
 շակունի զսպանեալն: Իսկ ինքն թագաւորն գնացեալ ի լալիսն՝
 նդտեալ լայր զեղբօրորդին իւր զոր ինքն եսպան: Երթեալ նստէր

մօտ առ զին, լայր ինքն և տայր հրաման կոծ մեծ և աշխար գընել շուրջ զսպանելով զխակամբն: Իսկ կին սպանելոյն, Փառանձեմն, զհանդերձսն սրտառեալ, զգէսս արձակեալ, մերկատիտ ի մէջ աշխարանին կոծէր. ձայն արկանելով ճչէր, յողբս արտասուաց աղիսողորմ գուժի առհասարակ զամենեսեան լացուցանէր: Իսկ թագաւորն Արշակ ի լալիսն տեսանէր զկին սպանելոյն, տուփէր և ակն դնէր անուշ զնա իւր կնուժիւն» (Բուզ. ԺԵ.): Այսպէս Արշակ ոչ միայն կու տայ սպանանել զանմեղն, այլ և շնական լըբութեամբ կ'երթայ զնել կոծ առ զխակամբ նորա իբրև ընդ հենգն և՛ ազգին, և՛ Ներսիսի: Արշակ նմանեցաւ արգարև Գաւթի, որ սպան զՈւրիա և առ զԲերսարէէ: այլ իցիւ նմանէր և սպաշխարելոյն. վասնորոյ լսեց վճիւր զոր Բուզանդ կը դնէ ի բերան Ներսիսի. «Այլ դու, Արշակ, փոխանակ զի զգործս Կայենի գործեցեր՝ զանէժսն Կայենի զգեցչիր. անկջիր կենդանուոյն ի թագաւորութենէդ քուսմէ, և չարչարեսցիս առաւել քան զՏիրան հայր քո, և զառն մահուամբ զկեանս քո լերկրէս մեծ նեղութեամբ վճարեսջիր». բայց չլսեց սպաշխարելոյն աւետիսը, թէ «Եւ Տէր անցոյց զքև զմեղս քո»: Եթէ ոչ կանխասացութիւն՝ դէթ զարմանալի նախատեսութիւն է և այն, զոր Բուզանդ կու տայ նոյն առթիւ ասել Ներսիսի բանիւ մարգարէին. «Ըմպել ազգին Արշակունեաց զլեանն բաժակն, ըմպել արբենալ և կործանել, և այլ մի ևս կանգնել: Ո՛վ, ինչ ահաւոր է իշխանի, իւր և իւր սերնդեան համար, փոխանակ լինելոյ սպաշտօնեայ արգարութեան առ որ սահմանեալ է՝ լինել զործի անիրաւութեան: Բայց մենք մտաչինք յառաջ:

12. Մինչ այս կոծը կը կատարուէր՝ Տիրիթ, որ չէր գիտեր թագաւորին խորհուրդը՝ կը զրկէ սրտգամ առ կին սպանելոյն, թէ Մի արամիր. ես կ'առնուժմ զքեզ. միթէ չե՞մ լաւ քան զԳնէլ: Փառանձեմ կը հռչակէ Տիրիթայ սրտգամը, և ձայնարկուք կ'սկըսին երգել: Արշակ իմանալով Տիրիթայ նենգութիւնը՝ կը զայրանայ յոյժ, բայց կը լռէ առժամն: Յետ առուրց ինչ Տիրիթ կը խնդրէ թագաւորէն հրաման առնուլ զՓառանձեմ կնութեան: Արշակ կը հասկնայ, թէ ինչ որ լսած էր զՏիրիթայ՝ էր ճշմարիտ, ուստի կ'որոշէ սպանանել զնա. Տիրիթ իմանալով կը փախչի, բայց բռնուելով կ'սպանուի. — «Իսկ որ զնենգութիւն քսութեանցն նիւթեաց և դաւով ի վերայ իւրոյ հարազատին սպանութիւնս կատարեաց, զՏիրիթն ասեմ, որ յառաջագոյն հարեալ էր ի կնոջն լայնմիկ՝ սկսանէր ժոյժ չուներ տուփանացն, և մինչդեռ կոծն սաստկացեալ էր՝ սրտգամ յղէր առ կին մեռելոյն, ասէ. Մի կարի զանձն քո աշ-

խատ առներ այնչափ, զի այր բարի ես եմ քան զնա. ես սիրեցի զքեզ, վասն այսորիկ մատնեցի զնա ի մահ, զի զքեզ առից ինձ կնութեան: Արդ մինչդեռ կոծ մոլութեան զգիտեմքն ջայլէին՝ զայսպիսի սրտգամս առաքէր Տիրիթն առ կինն, որ բողբ բառնայր, թէ Առաքուք ամենեքեան, զի՛ մահ տուն իմոյ վասն իմ եղև, զի որ ինձ ակն եղ՝ վասն իմ զայրն իմ ետ սպանանել: Զհերն փետէր, ճչէր ընդ կոծելն: Ապա իբրև իրքն համարձակ լայնեցան ի լսելիս ամենեցուն և ի ձայնարկուսն ամենայն՝ եղև նա մայր ողբոցն, և ձայնարկուքն ամենայն ի ձայն ողբոցն սկսան նուագել զիրս տուփանացն Տիրիթայ, զակն զնէլն, զքսութիւնն, զհնարս մահու նիւթել, զսպանուսն. ձայնիւքն մրմնջոցն ի վերայ սպանելոյն ի մէջ կոծոյն բարբառէին զեղգեղեալ խանդաղատութեամբ: Այսպէս իրն յայնեալ հռչակ հարկանէր: Իբրև լուաւ թագաւորն Արշակ և եհաս ի վերայ իրացն՝ զարմացեալ լինէր, արմանայր ընդարմանայր, սորջացեալ ի միտ առնայր զիրան: Ապա խօսել սկսանէր թագաւորն, ծափ զծափի հարեալ մեծաւ զղջմամբ ընդ իրան զոր գործեաց, ասէ. Վասն զի ի կնոջն Գնէլոյ անարժան սիրով հարաւ Տիրիթն՝ առ այնմ զչարիսն նիւթեաց, զքսութիւնն, զմահուսն գոռութիւն զուր և տարապարտ, և զմեզ ևս արդար արեանն շողախեաց վասն իւրոյ պղծութեանն. զեղբայրն իւր ետ կորուսանել, և զանհնարին չարիսն և զանէժս, որ ոչ անցանեն՝ ետ մեզ ժառանգել: Իբրև այսպէս հասանէր թագաւորն իրացն հաստատութեան վերայ և ճշգրտէր զիրան՝ խիստեալ անսայր բանին առ ժամանակ մի:

13. Իսկ իբրև զմեռեալն ծածկեցին անդէն ի տեղուոյն յորում սպանուան, և առուրք հարուստ անցին ի վերայ իրացն գործելոց՝ սրտգամ յղէր Տիրիթն առ թագաւորն. Կամ լիցի, ասէ, քեզ արքայի, զի հրաման տացես, զՓառանձեմ կին Գնէլոյ թող առից ինձ կնութեան: Զոր իբրև լուեալ արքային՝ ասէ. Արդ հաստատ գիտեմ, թէ զոր լուայն ստուգ է. վասն կնոջն իւրոյ եղև մահն Գնէլոյ: Եւ անդէն արքայն մահ խորհէր, սպանանել զՏիրիթ ևս փոխանակ ընդ մահուսն Գնէլոյ: Զոր իբրև լուաւ Տիրիթ՝ զահի հարեալ յարքայէն, գիշերի փախստական լինէր: Ապա ազգ լինէր թագաւորին Արշակայ փախուստն Տիրիթայ. տայր հրաման թագաւորն Արշակ ազատագունդ բանակին զհետ լինել Տիրիթայն, զի իբրև հասցեն նմա՝ անդէն ի տեղուոյն սպանեցն: Բագուժք և քաջք զհետ լինէին փախուցելոյն Տիրիթայ. ապա երթեալ հասանէին ի գաւառին Բասենոյ ի մէջ մայրեացն, ի տեղուոյն յորում հասանէին՝ անդէն զՏիրիթն սպանանէին»:

14. Արշակ կ'առնու կին զՓառանձեմ, որ կը ծնանի նմա

զՊասլ, և նախանձելով ընդ Ողոմսի՝ կու տայ սպանանել զնա Մըր-
ջիւնիկ անուն չար երիցու, հաղորդութեան հացին հետ խառնել
տալով թոյն. — «Եւ յետ այտորիկ էառ իւր Արշակ զկին սպանելոյն
զՓառանձեմն: Եւ որչափ սիրէր արքայն Արշակ զկինն՝ նոյնչափ
ատեաց կինն զարքայն Արշակ, ասելով, թէ Թաւ է մարմնով և
թուխ է գունով: ... Բայց ծնաւ ասլա Փառանձեմ թագաւորին ուստր
մի, և կոչեցին զանուն նորա Պասլ, և սնուցին զնա և ի չափ հա-
տուցին: Եւ իբրև ջրթափեաց և եղև հուժկու՝ ետուն զնա պա-
տանդ ի դուռն կայսերն յերկիրն Յունաց: Իսկ Փառանձեմն մեծ
նախանձու և սխուժեամբ զնայր ընդ Ողոմսիւնոյն, և խնդրէր սպա-
նանել զնա դեղովք: Իբրև ոչինչ հնարս մեքենայից կարէր գտա-
նել, — վասն զի անձին իւրում կարի զգոյշ կայր նա, մանաւանդ ի
կերակրոց և լրմսելեաց, բայց զիւրոց նաժշտացն կերակուրս արա-
բեալ և զնոցին պարզեալ զգինի ճաշակէր, — ասլա զգրան երէց ոմն
արքունի Մըջիւնիկ անուն, յԱրշամունեաց տեղեացն ի նահանգէն
Տարօն գաւառէն, զնա ի բնս արկանէր Փառանձեմն անօրէն:
Ձանարժանս, զանկատար, զանջնջելի չարեաց մեղաց, չմուսցական
տանջանաց կատարեաց նա զգործ, զանարժան, զանտես, զանլուր, որ
ուրեք երբէք յուժեքէ ի վերայ երկրի ոչ գործեցաւ: Ընդ տէրու-
նական ընդ սուրբ ընդ աստուածական մարմինն, ընդ հացն օրի-
նաց խառնէր զգեղն սատակման երէցն Մըջիւնիկ, տայր լեկեղե-
ցւոյն Ողոմսիայ տիկնոջն և սպանանէր, և յանօրէնն Փառանձե-
մայ պարգև առնուր զգեղն որում անուն Գոմկունք կոչի, ուստի
իսկ ինքն էր, ի նահանգէն Տարօն գաւառէն» (Բուզ. Վ. Անդ):

15. Ներսէս, որոյ միջնորդութիւնն առ Արշակայ վասն Գնելոյ
չեղաւ լսելի՝ մեկնեցաւ տրտմութեամբ ի թագաւորէն և այլ ևս
չտեսաւ զերեսս նորա, ասէ Բուզանդ. ուստի Արշակ տուաւ փո-
խանակ նորա ձեռնադրել կաթողիկոս զՉոնակ ոմն, բայց բաց չե-
պիսկոպոսաց Աղձնեաց և Կորգուաց՝ ոչ այլ ոք լեպիսկոպոսաց եկաւ
ի ձեռնադրութիւնն. — «Այլ սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս այլ ոչ ևս
լաւել տեսանել զերեսս թագաւորին Արշակայ մինչև յօրն նորին
կորստեան. այլ փոխանակ Ներսիսի զՉոնակ ոմն անուն կացուցին
զլուխ քրիստոնէութեանն. և էր ստրուկ ի ստրկաց արքունի: Ասլա
հրաման տայր թագաւորն կոչել զամենայն եպիսկոպոսս Հայոց աշ-
խարհին, զի եկեցեան ձեռնադրեցեան զՉոնակին ի կաթողիկոսութիւն
Հայոց: Եւ ոչ մի ոք ոչ հաւանեաց զալ, բայց միայն Աղձնեաց և
Կորգուաց եպիսկոպոսք եկին և զՉոնակին ձեռնադրեցին կաթողիկո-
սութիւն ըստ հրամանի թագաւորին: Եւ էր Չոնակին այն զգօն, և

ոչ ինչ ունէր լեզու յանդիմանութեան կամ խրատու, այլ հաւա-
նեալ էր թագաւորին զինչ և նա գործիցէ» (Բուզ. Վ. Անդ):

16. Յետ զնայոյ սրբոյն Ներսիսի ի բանակէն արքունի, ասէ
Բուզանդ, Արշակ սկսաւ ևս իմն աւելի համարձակ գործել: Նախա-
րարներէն զորս միանգամ կամէր՝ կուտար սպանանել. զԿամսարա-
կանս, որ էին ազգականք թագաւորին՝ զրեթէ ջնջեց ազգովին,
զբաւեց զերկիր նոցա յարքունիս և շինեց յերկրին նոցա յԱրշարու-
նիս բերդ ամուր, այն է զբերդն Արտագերից, որ այլ է ի հին բեր-
դէն Արտագերից առ Եփրատաւ, վաղուց կործանեալ ի Հռոմայե-
ցւոց. — «Ի ժամանակին յորժամ մերժեցաւ յարքունական բանակէն
սուրբ եպիսկոպոսապետն Ներսէս՝ ոչ ոք գոյր ընդդիմացեալ թա-
գաւորին որ տայր նմա զյանդիմանութեան զխրատն. այնուհետև
ըստ կամաց չարութեան իւրոյ զնացեալ լինէր նա. և զբազումս ի
նախարարացն կոտորեաց, և զբազմաց տունս հատանէր յարքունիս:
Բայց զտոհմս Կամսարականացն որ էին գաւառաց տետրք Երակայ
և Արշարունեաց՝ ազգատ առնէր, և զգաւառան ունէր յոստան:
Բայց յազգէն յայնմանէ մանկիկ մի փոքրիկ, անուն Սպանդարտ՝
թագուցեալ ապրեցուցանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Վասակ,
և յետոյ լինէր նա ժառանգ աշխարհին: Թագաւորն Արշակ հրա-
ման տայր յԱրշարունեաց գաւառին շինել իւր բերդ մի ամուր Ար-
տագերս անուն, և զգաւառն յուտեստ ի պատրաստութիւն համ-
բարաց թողուր բերդին, վասն զի կարի ամուր էր բերդն այն»
(Բուզ. Վ. ժԹ.):

17. Ինչպէս կը տեսնուի յանցից Գնելայ՝ Արշակ կը գործէր
շատ բան թելադրութեամբ ոմանց ի նախարարաց, որ աւելի մտե-
րիմ և մերձաւոր էին նմա: Այսպիսիք ոմանք էին յանուանէ Հայր
մարգարտան և Վարդան նահապետն Մամիկոնեան տոհմին: Այս
այն մարգարտան էր, որ ինչպէս արդէն լիչեցինք՝ առ Տիրանաւ
հարբն Արշակայ տուաւ կոտորել նախարարաց տոհմերէն զոմանս,
ինչպէս զՌշտունիս և զԱրծրունիս, նոյնպէս և աւելի ևս չարիս
կը գործէր սա իւր ազգեցութեամբն առ Արշակաւ ըստ Բուզան-
դայ: Այս մարգարտան անգամ մը, մինչ էր հիւր առ Ներսիսի
յԱշտիշատ՝ արբենալով սկսաւ ամբարտաւանութեամբ սպառնալ՝
յարքունիս ունել Աշտիշատու եկեղեցւոյն կալուածներն, որոց գե-
ղեցիկութեան զարմացած էր, և համարելով այն տեղերն իբրև ար-
գարև թագաւորապայել՝ ոչ սակաւ թշնամանս կը դնէր Տրգատայ,
որ այնչափ և այնպիսի երկիրներ տուած էր պարգև կանանցա-
հանգերձ մարդոց, այն է եկեղեցականաց: Սուրբն Ներսէս իմացուց
նմա մեղմով, թէ չէ բարւոք ցանկալ ուրիշի ստացուածող, մանաւանդ

այնց որ նուիրեալ են Աստուծոյ, և թէ պիտի չհասնէր կատարել՝
ինչ որ սպառնացաւ: Եւ արդարեւ լեա սակաւուց սպանուեցաւ
մարդպետն դաւով յորսի ի Ծաւասպալ ումեննէ Արծրունուոյ:— «Եւ
էր մարդպետն Հայր այր չար և ժանտարարիւք անօրէն և անի-
րաւ քան զառաջին Հայր անուն մարդպետն: Սա կոտորեաց զո-
մանս ի նախարարաց ազգաւ ի ժամանակս թագաւորութեանն Տի-
րանայ արքայի, և սոյնպէս առ թագաւորութեամբն Արշակայ և՛ս
չար քան զառաջինն գործէր չար առ ամենայն մարդ: Արդ ելանէր
սա շրջել ընդ մարդպետութիւնն իւր. ապա եկն էջ ի գաւառն
Տարօնոյ ընդ իւր գեւղսն տեսանել: Զայնու ժամանակաւ սուրբն
Ներսէս շրջէր ընդ իւր ձեռական իշխանութիւնն, զի հնգեաասան
գաւառ ձեռական իշխանութեան ունէին իրրե սեպհական ի բնմէ,
և գլխաւոր գաւառք էին Այրարատ, Գարանաղէ, Եկեղեցաց, Տարօն,
Բզնունիք, Ծոփք և որ ընդ մէջ նոցա և որ շուրջ զնոքօք»: Այս
գաւառներուն մէջ, կամի ասել Բուզանդ, ունէին եկեղեցիք, կամ
թերևս, կաթողիկոսունք ի տանէ Լուսաւորչին՝ մեծամեծ կալուած-
ներ: «Եկն էջ Հայրն մարդպետ զիւրով իշխանութեամբ շրջել. ապա
եկն և սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս յառաջին տեղին, ուր նախ էր
գեկեղեցին շինեալ ի Գրիգորէ և զվկայարանսն սրբոցն վկայիցն, և
անդ զիշատակս սրբոցն կատարէր: Ապա դէպ եղև անցանել Հայր
մարդպետին առ տեղօքն, ցանկացաւ իւրանել ի սուրբ տեղինն Աշ-
տիշատու կալ յաղօթս և առնուլ սղջոյն ի սուրբ եպիսկոպոսապե-
տէն Ներսիսէ: Հրաման տայր սուրբ հայրապետն Ներսէս՝ եկեղեցն
ճաշ պատրաստել: Եւ մինչդեռ նոքա պատրաստէին ինչ ըստ նմա
արժանի աւագօրէն սպաս՝ նա ելանէր յեպիսկոպոսական կայնէն
յապարանիցն մինչև ի վկայարանս սրբոցն, ի մեծ և ի գեղեցիկ
հրապարակին գերթեկէս առեալ շրջէր, զճեմս առեալ: Ապա տե-
սանէր զգեղեցիութիւն վայրացն, զնիստ շքեղութեան ի բարձրա-
ւանդակ տեղեացն և զնայեացն ի խոնարհ, զի կարի վայելուչ էր
տեղին, և չարակնեաց: Ապա եմուտ բազմեցաւ լուտել և լրմպել:
Իսկ յորժամ արբեցաւ՝ սխալակեցաւ, սկսաւ խօսել ներքինին բանս
հարտաս և ամբարտաւանս յարբելեաց. գնէր թշնամանս Տրդատայ
արքայի, ի մեռեալս և կենդանեացն ի կեանս, ազգի և տակի և
տոհմի Արշակունեաց թագաւորացն Հայոց: Զխորդ, ասէ, զայսպիսի
տեղիս կանանցահանգերձ մարդկան տուեալ է և ոչ արանց: Եւ
զսուրբ տեղեօքն քամահեալ արհամարհէր և ասէր, եթէ Զայս
տեղիս ի բաց քակեմք, զի աստ պարտ է շինել զապարանս արքու-
նի, և թէ՛ Ես Հայր մարդպետ եթէ կենդանի իցեմ և սո թագա-
ւորն հասից՝ որ ինչ աստ իցէ՛ զայն ի բաց փոխեցից, և որ աստ

իցեն զնոսա հանից, և զտեղիս արքունի սենեակ կազմեցից: Իսկ
սուրբ եպիսկոպոսապետն յորժամ լսէր՝ ասէր. Տէրն մեր Յիսուս
Քրիստոս որ ընտրեաց զայս տեղի գնել զանուն իւր աստ՝ պատուի-
րեաց մի ամենեւին յայլոց ինչ ակն զնել կամ ցանկալ, մանաւանդ
որ ժլատեալք ի նորա նուէրսն բերեն աչս և այնմ ցանկան. վասն
այսորիկ նա մի հասցէ առ այն որով սպառնացաւն, այլ խափան
լիցի նմա բազում մակարդ մեղացն իւրոց գործելոց: Ապա գնայր
մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն, և էջ լափն գետոյն հոսանացն
Եփրատու, ի հովիտսն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառ-
նունսն երկուց գետոցն, ի թաւուլ խարձիցն մամխեացն, յորում
տեղւոջ էր ի հնոցն իմն քաղաք շինեալ Սանատրուկ արքայի (մասն Բ.
եր. 262), որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի: Իրրե եկն Եհաս յայն
տեղի՝ ապա յուզեցաւ զատաստան բարկութեան ի Տեառնէ ի վե-
րայ անօրէնն Հայրի: Մտանեցաւ նա ի ձեռս առն միոյ որոյ անուն
Ծաւասպ կոչէր, մնացորդ ազգին Արծրունեաց: Մինչդեռ նստէր
նա ի կառս և երթայր զճանապարհն՝ եկն Ծաւասպն: Սկսաւ պատ-
մել մարդպետին սուտ ի քմաց իւրոց և ասէ. Արջ մի տեսի սպի-
տակ իրրե զձիւն: Եւ հրապուրեաց զմարդպետն իջանել ի կառաց
անախ և հեծանել ի նժուզի. և մտեալ պառակէին մայրեացն: Իսկ
իրրե ընդ թաւութան անկանէին՝ զկնի եղեալ սակաւ մի Ծաւասպն,
յետագոյն մնացեալ յետոյ յառաջ նետիւ հարկանէր զմէջ ներքի-
նուոյն Հայրի, անդէն թափ հանեալ զնեան. և անդ լերկիր անգեալ
սատակեցաւ մարդպետն: Եւ առն Աստուծոյ ասացեալն հուպ ընդ
հուպ վաղվաղակի կատարեցաւ. զի ամենեւին բան ի գետին ոչ անկա-
նէր առն Աստուծոյ» (Բուզ. Գ. ԺԳ.): Ծաւասպս այս, ինչպէս յայտնի
է ի բանից Բուզանդայ, որ մնացորդ կ'անուանէ զնա ազգին Արծրու-
նեաց՝ էր համանուն պատանին, զերծեալն այն ցեղին կոտորածէն որ
եղաւ առ Տիրանաւ: Սպանուան Հայրի ի ձեռն Ծաւասպայ կը ցուցնէ,
թէ արդարեւ, ըստ պատմութեանն Բուզանդայ՝ թելազրութեամբ
ներքինուոյն եղած էր այն կոտորածն, որոյ վրէժն միայն և ոչ այլ
ինչ էր մարդպետին բռնի օրհասն, զոր Բուզանդ, ըստ իւրում սո-
վորութեան՝ կ'ընծայէ ի վեր քան զընութիւն պատճառի, այն է
«բանից առնն Աստուծայ», որոց չտար «ամենեւին ի գետին անկանել»:

18. Արդէն լիշուեցաւ, թէ ինչպէս լեա փախստեանն Արշակայ
Շապուհ սղբով կը խօսէր ընդ նմա ի ձեռն պատգամաւորաց:
Այս պատգամաւորներէն յականէ յանուանէ կը լիշէ Բուզանդ զՎար-
դան Մամիկոնեան, որ եկաւ ի կողմանէ Ծապհոյ հրովարտակաւ,
ուր կը խոստանար Շապուհ մոռանալ ինչ որ եղաւ, լիշեցունելով
նմա նաև երգումը՝ կը յորդորէր զնա կալ ի բանին: Ըստ Բուզան-

գայ՝ Արշակ միտեալ էր անսալ խրատուն Շապհույ, և սիրով ընդունելով զՎարդան՝ կը զրկէ զնա ի տուն իւր հանգչել աւուրս ինչ աշխատութենէն: Բայց Վասակ որ էր թշնամութեամբ և նախանձու ընդ եղբօր իւրում՝ միաբանեալ ընդ կնոջ թագաւորին Փառանձեմայ, — որ ունէր որս ընդ Վարդանայ, վասն զի սորա նենգութեամբ բռնուած և սպանուած էր այր նորա Գնէլ՝ — հաւանեցոյց զթագաւորն, թէ Վարդան ի խնդիր էր մատնել զնա Շապհույ, և զրգուեց զԱրշակ այնչափ, մինչև հրաման տրուեցաւ նմա երթալ դաւով սպանանել զեղբայր իւր զերէց ի տան նորա, մինչ էր նա յանգոյշս, չառնելով երեսս կնոջ նորա անգամ, որ ի սպանման ժամուն էր լերկուես: Այս եղերելի տեսարանը կը նկարագրէ Բուզանդ այսպէս. «Իսկ Վարդան, Մամիկոնեան տոհմին տանուաւորն, գայր հասանէր հրեշտակութեամբ յարքայէն Պարսից առ արքայն Հայոց Արշակ և մատուցանէր զհրովարտակն առաջի նորա: Եւ տայր պատգամ, թէ որ ինչ եղևն՝ այն ահա թողեալ լիցի. բայց դու յայտ հետէ կաց յուխտին բանի և մի անցաներ ըստ բան երգմանցն քոց օրինաց յոր երգուար: Ապա թէ ոչ՝ դու զիտես և բո օրէնքն որում ստեսն: Իսկ Արշակ թագաւորն սիրով ունէր և սիրով լսէր պատգամին և հաւանէր զասացելոցն: Եւ խաղաղութեամբ արձակէր զմեծ նահապետն ի տուն իւր, զի երթիցէ հանգիցէ յաշխատութենէն լերկայն ճանապարհէն, և զնաց: Եւ յորժամ եկն նահապետն Վարդան առ Արշակ՝ ոչ զիպեցաւ անդ կըրտսեր եղբայր նորին Վասակ առ արքայի: Ապա յետ այսորիկ եկն Վասակն և զրգուէր զթագաւորն ընդ իւրում եղբօրն երկու, ասելով, թէ Վարդան է որ մատնէ զքեզ թագաւորին Պարսից և կամի կորուսանել զքեզ. եթէ ոչ աճապարեսցես վաղագոյն սպանցես զնա՝ դու կորնչիս և աշխարհս Հայոց: Ապա և կին թագաւորին ևս զրգուէր զթագաւորն սովին բանիւք, և զբանս զօրավարին Վասակայ հաւատարիմ առնէր նմա: Վասն զի ունէր նա զոխան զայն ընդ Վարդանայ, զի նենգութեամբ և դաւով և մեծաւ երգմամբ սա այս Վարդան կոչեաց զԳնէլն զայր նորա, յորժամ սպանանէր զնա թագաւորն Արշակ: Իսկ կինն զնոյն սխուծիւնս պահէր նմա, վասն այնորիկ աւելի ևս զրգուէր կինն զթագաւորն ի վերայ նորա, մինչ զի և զօր գումարեցին ի վերայ Վարդանայ, զի երթեալք սպանցեն զնա, նա ինքն իսկ իւր եղբայրն Վասակ երթալք ի վերայ նորա: Ապա երթեալ գտանէին զնա լիւրում գաւառին ի Տայս, լիւր ամուր բերդին, որում անուն էրախանի կոչի: Իբրև տեսին զգունդն, թէ Վասակ է՝ ոչ ինչ երկեան և ոչ զգուշացան կամ կասկածեցին. համարեցան զգօրն եղբօրն, թէ խաղաղութիւն է

եկն նորա, մինչ իջին ի խորանին դուրս, զի էր հարեալ զխորանն ի ձոր յունջ բերդին: Եւ մարդիկ զօրացն Վասակայ էին ամենեքեան ի ծածուկ վառեալք և ի վերայ ագուցեալք հանդերձ: Եւ մինչդեռ նա յուանայր զգլուխ իւր մերկանդամ՝ հասանէին սուսերօք բազում մարդիկ, և խոցստէին զնա, մինչդեռ նա կայր խորհրէալ՝ զի արկցեն ջուր ի վերայ նորա: Եւ ոչ որ տայր ժամանել յառնել, զի անդէն ի կողի սպանանէին զնա: Եւ կինն նորա լի էր, և հասեալ էին աւուրք ծննդեան իւրոյ: Մինչդեռ ի վերջի էր, և հասեալ էին աւուրք ծննդեան իւրոյ՝ եղև գոյժ սաստիկ. իսկ նա ի բերդին նստէր ի գահոյս իւրում՝ եղև գոյժ սաստիկ. իսկ նա իբրև զձայն գուժոյն լսէր՝ վազէր ի գահոյից անտի, և ընդ վազելն ծնանէր զմանուկն. և կոչէին զանուն մանկանն յանուն հօր իւրոյ Վարդան» (Բուզ. Գ. ԺԸ.):

19. Այս ամենայն գործ Արշակայ, թէ ուղղութիւնք նորա և թէ յուսութիւնք՝ կը թուին գործուած ի միջոցի իբր հինգ կամ վեց ամաց, այն է 353—359, թուական՝ երբ սկսաւ բուն պատերազմն ի մէջ Հռոմայեցւոց և Պարսից: Յետ առաջին պատերազմին որ զերծոյց զՀայս և որոյ արդիւնք եղաւ թագաւորելն Արշակայ, թէպէտ յաղթութիւնն մնաց Հռոմայեցւոց կողմը՝ սակայն թշնամութիւնը չվերցաւ: Ստէպ ստէպ ասպատակութիւնք լինէին (355) մերթ ի Հայս և մերթ ի Միջագետս Պարսից կուսէն, թէպէտ չկար յայտնի պատերազմ 350-էն հետէ, երբ Շապուհ չլաջուպէտ չկար յայտնի պատերազմ 350-էն հետէ, երբ Շապուհ չլաջուպէտ չկար յայտնի պատերազմ Մծբնայ՝ դարձաւ յետս և կը գտնուէր իւր երկրին արևելեան ծայրն ընդդէմ բարբարոսաց ի պատերազմի. — «Գործակալք արքային Պարսից, ասէ Ամմիանոս, որոց գունդք կային բանակեալք առ եղբր սահմանակից գետոց, մինչ տէրն նոցա կայր արգելեալ ի ծագս սահմանաց իւրոյ տէրութեանն՝ ոչ դադարէին արձակել հէնս նեղել զերկիր մեր: Առաւել իմն յանդգնեալք յանպատիժն մնալոյ՝ ասնէին նշաւակ աւառարութեանց իւրեանց մերթ զՀայս և մերթ զՄիջագետս, և զայս յանդիման առաջի աչաց կուսակալաց Հռոմայեցւոց, որ ոչ զայլ ինչ ամէն զմտու, բայց միայն զինչս քաղաքացեաց իւրեանց» (Ամմ. ԺԵ. 13). և այլուր (ԺԶ. 9) ասէ. «Սակայն Պարսիկք խլրտէին յարևելս, առանց ասնելոյ ասպատակ ի հեռաւոր տեղիս որպէս յառաջն. բաւական համարէին վարել զմանս ի գերութիւն և հանել հօտս ինչ խաշանց և արջաուոց: Էր զի յաջողէին, գտանելով զմերսն ի գեղծի, էր ևս զի տեսեալ զմեզ հօրագոյնս՝ վրիպէին յորսոյն իւրեանց: Բազում այն էր, զի յոյս աւարի նոցա ելանէր ի գերև առ զգուշութեան գոր առնէին բնակիչքն՝ չթողուլ ինչ ընդ ձեռամբ նոցա»: Մուսոնիանոս, Հռոմայեցւոց կողմանէ կուսակալ արևելից, այլ իմաս-

տուն, քաղցրաբարոյ և բանխրուն», այլ զօշաքաղ, որպէս ասէ Ամմիանոս, տեսնելով զայս ամենայն և համարելով զիպող ժամանակ, քանզի ի նեղ անկեալ կ'երևէր Շապուհ՝ ի ձեռն Գենշապուհոյ ուրումն առաջարկեց (356) Շապուհոյ առնել հաշտութիւն. բայց ի պատճառս հեռաւորութեան տեղւոյն ուր կը գտնուէր Շապուհ՝ թուղթերը կը հասնէին անադան: Ահա բանք Ամմիանու. «Արգէն եղեն բանք զՄուսոնիանոսէ կուսակալէ (արևելից), զառնէ նշանաւորէ, որ սակայն ազահ էր բարուք և զոր ակնկալութիւն շահու գիւրաւ իմն խոտորեցուցանէր ի պարտուց: Մուսոնիանոս ունէր լրտեսս յաջողակս ի մէջ Պարսից, և ի ձեռն նոցա ջանալը ի վերայ հասանել մտաց թշնամուոյն: Ըստ տեղեկութեանն զոր տալին լրտեսքն՝ Շապուհ յայնժամ զբաղեալ ի ծագս սահմանաց իւրոյ տէրութեանն՝ հազիւ իմն և ոչ առանց մեծի կորստեան մարթէր ունել ի չափու զազգս պատերազմողս: Իբրև զայս լուաւ Մուսոնիանոս՝ սկաւ բանագնաց լինել զազա ի ձեռն սմանց աննշան զինուորաց ընդ Գենշապուհոյ ումեմն որ էր հրամանատար զօրուն Պարսից որ զմերով կողմամբ, ստիպէր զնա տալ տեառն իւրում թըղթովք խրատ՝ փութալ խօսել ի հաշտութիւն ընդ կայսեր: Այսու, ասէր, առնիցէ զկողս և զթիկունս իւր յապահօվս, և եզիցի ազատ տանել զբովանդակ զօրութիւն իւր անդր՝ ուր հօրազօյն է թըշնամին: Հաճեալ Գենշապուհոյ ընդ խորհուրդն՝ գրէր առ Շապուհ, եթէ Կոստանդ ըմբռնեալ սաստիկ պատերազմաւ ալլուր՝ խնդրէր թախանձանօք խաղաղութիւն: Այլ անցանէր ոչ սակաւ ժամանակ, մինչև հասանէին թուղթքն ի ձեռս Շապուհոյ» (Ամմ. ժ. 2. 9): Հազիւ 358-ին եկաւ պատասխան ի Շապուհոյ, որ կ'ընդունէր առաջարկութիւնը ծանր պայմանօք, պահանջելով լետս զՄիջագետս և զՀայս, զոր Հռոմայեցիք, ասէ, գաւով հանեցին ի հաւէն իւրմէ ներսէսէ: Կոստանդ չառաւ յանձն պայմանը: Շապուհ վախճան տալով պատերազմին ընդ բարբարոսս և առնելով իւր զաշնակից զթագաւորն Հոնաց՝ դարձաւ ի Տիգրան: Հրեշտակք Կոստանդայ եկան ի Տիգրան հաւանեցուցանել զՇապուհ, բայց չյաջողելով դարձան լետս, և սկսան երկուստեք պատերազմին պատրաստութիւններն (358).—«Թագաւորն Պարսից լետ ընդ երկար կռուելոյ ընդ ազգս արուարձանեալս՝ կուէր գաշինս նիզակակցութեան ընդ երկուս հօրազօյնս ի ցեղից անախ, այն է ընդ Հանս և ընդ Գեղս, և մինչ հանդերձէր գառնալ լետս՝ ընկալաւ զթուղթն, որով ազգ առնէր նմա Գենշապուհ զյօժարութիւն կայսերն առնել խաղաղութիւն: Ի միտ առեալ Շապուհոյ, եթէ ի նեղ անկեալ էր կայսր՝ առաւել ևս ամբարտաւանէր: Հաճել հաճէր առնել խաղաղութիւն, այլ

կամէր զնել պայմանս խիստս: Առաքէր առ Կոստանդ հրեշտակութեամբ զՆերսէս ոմն հանդերձ հրովարտակաւ, որ լի էր ամբարտաւանութեամբ ըստ սովորութեան Պարսից և որոյ պատճէն այսպիսի ինչ էր. «Արքայից արքայ Շապուհ, հաղորդ աստեղաց, եղբայր արեգական և լուսնի, Կոստանդայ կայսեր, եղբօր իմում ողջօյն շատ: Ուրախ եմ յոյժ, զի զգաստացար յակն զնելոյ կարի լինչս այլոց:... Երկիր իշխանութեան իմոց հարց ձգէր մինչև ի Ստրիմոն գետ և մինչև ի սահմանս Մակեդոնացոց: Զեր իսկ պատմութիւն վկայէ այսմ: Զայսոսիկ պահանջել իրաւունք են ինձ. այլ ես խնդրեմ զՄիջագետս և զՀայս որ հանան ի հաւէն իմմէ նենգաւ:... Կամիս զհետ երթալ բարւոյ խրատու.—խոտեա զգողն մասն որ պատճառ է քեզ կռուոյ և արիւնհեղութեան, զի զմնացեալսն ունիցիս անկասկած: Լեր նմանող իմաստութեան բժշկի, որ արկանէ ի կիր դանակ և խարանս ի բառնալ զփուտն, զի զառողջ մասնն պահեցէ: Զիք յանասունս անգամ որ չգիտիցէ բնական ազգմամբ, եթէ պարտի հատանել ընկենուլ յանձնէ՝ որ ինչ տալ որսորդին զհետ մտանել նմա: Իսկ որ ինչ վասն իմ է՝ ի գառնալ գեսպանին իմոյ ձեռնուեալսն՝ լետ անցանելոյ ձմերայնոյն, յարգարութիւն և իրաւունս իմ ապաստան՝ արարից զոր ինչ ձեռնհաս իցեմ»: Կոստանդ, ասէ Ամմիանոս, լետ ընթեռնելոյ զթուղթս և խորհելոյ քաջ՝ ետ պատասխանի հանդարտութեամբ. «Կոստանդ, միշտ աւգոստոս, լողթող ի ծովու և ի ցամաքի. եղբօր իմում Շապուհոյ խնդալ: Ուրախ եմ ընդ ողջամբ դարձ քո իբրև բարեկամ, եթէ կամիցիս. այլ չեմ հաճ ընդ անյագն և անչափ ցանկութիւն քո մեծանալոյ: Ինձ պիտոյ են, ասես, Հայք, որպէս և Միջագետք, և տաս ինձ խրատ՝ յապաւել զառողջ մարմին զի մնացէ ողջ. խրատ՝ որ արհամարհանաց արժանի է մանաւանդ քան ընդունելութեան: Ահա ճշմարիտն զոր չէ պարտ ծածկել: Ոմն ի գործակալաց իմոց կամեցաւ, առանց իմոյ գիտութեան, խօսել զհաշտութենէ ընդ միում ի զօրավարաց քոց ի ձեռն արանց աննշանից: Ես ոչ անարգեմ զայս և ոչ մերժեմ, եթէ չխնդրիցի լինէն այնպիսի ինչ, որ չէ արժան և վայելուչ և կամ որ բերիցէ արատ իմում պատուոյ: Արդարև անճահ իմն է և անհեղեղ, մինչ ամենեցուն ականջք հնչեն ի համբաւոյ իմոց յաջողութեանց, մինչ պարտութիւն բռնաւորաց արկանէ զհամօրէն հռոմէական աշխարհն ընդ իմով ձեռամբ՝ առնուլ յանձն մանրել զոր պահեցաքն ցարդ անեղծ ի բազում վիշտս վտանգաց յարևելս: Օն անդր ի բաց տար զպառնալիսդ. չիք ոք անգէտ, եթէ առ իմաստութեան մանաւանդ քան առ վատութեան ինչ ընտրեմք զգուշանալ, քան յախուռն մտանել ի

մարտ պատերազմի. այլ յարձակումն ինչ, եթէ երբէք լինիցի յերկիր մեր՝ գտցէ զմեզ պատրաստ ի վանել զնա լետս: Ի փորձոյ և ի պատմութենէ զիտեմք, զի եթէ երբէք դեղեկեցաւ Հռոմ ուրեք ի կռուի՝ ոչ երբէք վատթարացաւ ի սպառ»: Հրեշտակ արքային Պարսից ոչինչ վճարեալ մեկնեցաւ, զի չէր իսկ առաւել քան զայս արժանի մեծարանաց ժլատութիւն Շապհոյ. այլ լետ ոչ բազում աւուրց Կոստանդ արձակէր դեսպանութեամբ զՊրոսպէր կոմս և Սպեկատոս տրիբուն և նոտար, յորս յաւելաւ ի խնդրոյ Մուսոնիանու Եւստաթիոս փիլիսոփոս, այր բանիբուն և խօսող, հանդերձ հրովարտակաւ կայսեր և ընծայւիւք, հրաման առեալ ջանալ կասեցուցանել զպատրաստութիւնսն Շապհոյ, մինչև փութացեն մերքն ամրացուցանել զհիւսիսային սահման մեր: Երեցունց դեսպանացն հասեալ ի Տիգրոն՝ մատուցին զհրովարտակն և զընծայս առաջի թագաւորին որ այն ինչ դարձեալ էր. ջանային ածել ի հաւան զթագաւորն առնել հաշտութիւն առանց նոր ինչ պահանջելոյ, ոչ ինչ թուլացեալք՝ յորոց պահանջէրն օգուտ և պատիւ տէրութեանն, պնդեալ մանաւանդ չառնել ինչ փոփոխումն վասն Հայոց և Միջագետաց: Յետ երկար ջանալոյ խախտել զյամառութիւն թագաւորին, իբրև տեսնն եթէ պնդեալ յամառեալ էր նա խնդրել լետս գերկոսին աշխարհսն որ յիշեցան, ոչինչ կարացեալ վճարել՝ դարձան: Յետ այսորիկ վասն նոցին իրաց առաքեցաւ Ղուկիղիանոս կոմս և Պրոկոպիոս գալիբ, որ լետոյ ի հարկէ իմն բռնադատեալ մտարերէր յապստամբութիւն» (Ամմ. Անդ.):

20. Յաջորդ տարին (359) Շապուհ մեծ պատրաստութեամբ, նիզակահցութեամբ թագաւորին Հոնաց, կ'անցնի զՏիգրիս. — «Թագաւորն Պարսից զօրացեալ օգնականութեամբ ազգաց վայրենեաց ընդ որս լեալ էր դաշնակից, և վառեալ ցանկութեամբ ընդարձակելոյ զտէրութիւն իւր՝ կուտէր յամենայն կողմանց զօր բազում, զէն և զարդ և պաշարս: Զգիսն կարգայր, զհմայս հարցանէր, և այսպէս յարգարեալ զամենայն՝ խորհէր յարձակել ի սկզբան զարնայնոյն» (Ամմ թԼ. 4): Հռոմայեցիք մեծ տազնապի մէջ էին: Քաջն Ուրսիկինոս, սպարապետ արևելից, որում յաջորդած էր Սաբինիանոս անպիտան ծերունի՝ կոչեցաւ յարևմտից ուր զրկուած էր, և կարգեցաւ զօրավար: Ուրսիկինոս որում ընկեր էր Ամմիանոս՝ եկաւ յարևելս: Զօրավարն քաջ իմանալով Պարսից զիտաւորութիւնը՝ փութաց ամրացունել զՄծբին: Բայց Պարսիկք որ անցած էին զՏիգրիս՝ թողլով ամուր քաղաքներ, ինչպէս նաև զՄծբին՝ կ'երթային դէպ ուղիղ յԵփրատ, զոր կը գիտէին անցանել: Յայնպիսում վրտանգի հարկ իմն էր կոչել զՈւրսիկինոս, որ վասն անհնարին յաջո-

ղակութեանն և հմտութեան կռուելոյ ընդ Պարսիկա՝ էր կարևոր յուժ յարևելս:... Այն ինչ հասեալ մեր մօտ յԵբրոս գետ՝. գտաք զհրովարտակ կայսերն, որ հրամայէր մեզ փութալ դալ ի Միջագետս, թէպէտ և անօգուտ էր պաշտօն մեր, զի յայլոյ ձեռս էր իշխանութիւնն: Իսկ և իսկ յուղի անկեալ եկաք յանդիման լինել Սաբինիանու. որ ընկալաւ զմեզ արհամարհանօք:... Սակայն համբաւն զոր բերէին լրտեսք զպատրաստութենէ զօրութեանն Պարսից՝ էր միաբան բանից փախստէիցն: Ուստի թողեալ մեր զայրն (զՍաբինիանոս)՝ փութացաք երթալ ամրացուցանել զՄծբին, երկուցեալ թէ գուցէ թշնամին որ թուէր զանց առնել զքաղաքաւն՝ գտցէ զնա ի զեղծի: Մինչ մեք զգործով ամրութեանն էաք ի ներքս ի քաղաքի անդ՝ սիւնք ծխոյ և նշույք լուսոյ, որ երևեալ յայնկոյս Տիգրիս գետոյ տակաւ մերձենային հուպ ի սահման անդր քաղաքին՝ յայտ առնէին, եթէ յառաջապահք Պարսից անցեալ էին ըստ գետն, և սկսեալ էր աւերն: Փոքր միւս ևս՝ և անկեալ էր իմ ի ձեռս նոցա: Մտրակեալ գերիվարն՝ սիրա ի բերան եկի առ մերսն: Ուրսիկինոս ևս խոյս ետ:.. Զերծեալ ի վտանգէ աստի՝ եկաք ի տեղի մի անտառախիտ, լի այգեստանօք և պղպտու ծառովք:.. Սակայն տազնապ էր մեզ, և ահն սաստկանայր ևս քան զևս, վասնորոյ աճապարեալ անկաք յԱմիգ, քաղաք՝ որ աղեալիքն եղև այնպէս անուանի առյապառ:.. Այլ զօրն Պարսից եթող զՄրծբին աստի, չհամարեալ արժանի զկալ առնուլ անդէն» (Ամմ. թԼ. 6, 7):

21. Զէ անհաւանական, թէ այս միջոցին էր որ Արշակ ի գլուխ տարաւ առ Մծբնու Հռոմայեցւոց դէմ այն յաղթութիւնը, զոր այնպէս մանր կը պատմէ Բուզանդ: Անհնար էր Արշակայ, իբրև բարեկամ և դաշնակից երկու տէրութեանց ևս՝ չօգնել միւսումն կամ միւսում. կը թուի սակայն թէ էր վարանեալ: Յօժաբազոյն էր օգնել Յունաց, բայց տեսնելով նոցա տկարութիւնը որում չկարէր լինել անգէտ, թերևս արհամարհանս ևս կրեալ ի նոցանէ, ինչպէս կ'ակնարկէ Բուզանդ—«Ոչ շուք ինչ եղին նմա և ոչ մեծարանս»,—կ'սպասէր, թէ սր կողմն առաջ պիտի կոչէր զնա յօգնութիւն: Շապուհ որ լետ մահու սիրելւոյն իւրոյ Վարդանայ ևս չէր դադարած ի յորդորելոյ զԱրշակ պահել ընդ նմա զուխտն՝ կը խնդրէր ստիպաւ օգնել նմա առաջիկայ կռուոյն մէջ: Հարկ իմն էր այնուհետև Արշակայ երթալ, և արդարև ըստ Բուզանդայ չօքաւ իւր զօրաց բազմութեամբ իւր տէրութեան հարաւային սահմանը դէպ ի Մծբին, որ էր ճանապարհ արշաւանին Շապհոյ, և առանց սպասելոյ զայլտեսն Պարսից՝ տարաւ, ըստ Բուզանդայ, նշանաւոր յաղթութիւն ի գլուխ հռոմայեցի զօրուն դէմ: Շապուհ

Հասնելով կը տեսնէ կատարուած մեծ յաղթութիւն ի ձեռն Արշակայ, և մեծ շնորհակալութեամբ կը պատուէ զԱրշակ, և ի հատուցումն այն մեծ ծառայութեան նորա՝ կ'առաջարկէ տանել զնա ի Պարսս և փեսայացուցանել զնա ինքեան: Բայց աներ նորա Անգովի, որ կը խորհէր թէ գուցէ զուտար իւր Փառանձեմ անարգուէր, եթէ Արշակ առնուր կին զգուտարն Շապհոյ՝ միանալով ընդ Վասակայ սպարապետին, կաշառելով ևս զոմն ի մտերմաց Շապհոյ՝ հաւանեցոյց զԱրշակ, թէ Շապուհ կը խորհէր արկանել զնա յորդալթ, տանելով զնա ի Պարսս, և սպանանել: Արշակ հաւատալով այսմ՝ ամէն բան կը թողու և կը փախչի զիշերայն իւր զօրօքն: Շապուհ կը գուշակէ, թէ նենգութեամբ իւրոցն եղաւ այս, կը լղէ դեսպան զկնի նորա գալ և յայտնել չարախօսաց նենգութիւնը, բայց ի զուր:

22. Արշակ այնուհետեւ լսել անգամ չկամէր Շապհոյ անունը, և սկսաւ յայտնի թշնամութիւն ի մէջ Արշակայ և Շապհոյ մանաւանդ երբ Հռոմայեցիք հրաժարեցան զաշամբ Հայաստանէ, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև.— «Երբև փախեալ թագաւորն Արշակ յարքայէն Շապհոյ և անարգեաց զնա յեա երգմանց իւրոց՝ զառաջինն Շապուհ արքայն Պարսից ոչ ինչ խտուրթեամբ ջանացաւ ընդ նմա, վասն զի մարտ դեռ բազում սաստկացեալ էր ի մէջ իւր և ի մէջ թագաւորին Յունաց: Եւ իբրև հաղ քան զհաղ յաւել լինել պատերազմ՝ թագաւորն Հայոց Արշակ զառաջինն ընդ միտս իւր մեծամտեալ էր, և նայէր տեսանել, թէ ո՞վ ի նոցանէն կոչեցէ զնա ի թիկունս օգնականութեան յաղագս գործոյ պատերազմին: Ակն ունէր երթալ կամելով յօժարութեամբ ի թիկունս կայսերն Յունաց. իսկ նոքա ոչ կոչեցին զնա և ոչ շուք եղին նմա և ոչ մեծարանս: Իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ լղէր առ նա (առ Արշակ) հրեշտակս խաղաղութեան, յուշ առնէր նմա զառաջին երգումն ասելով, եթէ կամ լիցի եղբօր, զի եկեացես օգնեացես ի գործ պատերազմիս, ի թիկունս հասցես քս գնգաւգ. թէ զու ի մեր կոյս լինիս՝ զիտեմք զի մեր լինելոց է յաղթութիւնն: Ապա յորժամ զայս լսէր Արշակ արքայ Հայոց՝ մեծաւ ուրախութեամբ կամեցաւ երթալ ի թիկունս օգնականութեան, զօրավիզն լինել Շապհոյ թագաւորին Պարսից: Ծայր հրաման Վասակայ իւրում ըստ պարապետին պատրաստել զօրս կուռ վառեալք, որ ընաիրք և պատերազմողք էին, լի արութեամբ արուեստաց նահատակութեանն, նիզակաւորք, սուսերաւորք, աղեղնաւորք անվրէպք կորովիք, վաղրաւորք, սակրաւորք, որք ոչ զիտէին զերկիւղ զանգիտելոյ յարանց ախոյանաց, համակ հեծելազօր զրահաւորք, պատենագէնք, սաղա-

ւարաւորք, գրօշաւորք, կազմ նշանաւորք, բազմաձայն փողաւորքն. խաղաց զնաց թագաւորն Արշակ բազմակոյտ նախարարօքն, չուեաց ընդ Ազձնիս ընդ իւր իշխանութիւնն. չոգաւ թափեցաւ լերկիրն Արուացաստանի գէմ յանգիման Մծբնացոց քաղաքին: Զօրքն Յունաց մածեալ բանակեալք էին. իսկ զօրքն Պարսից չե էին հասեալ: Բայց զօրքն արքային Հայոց կանուխ քան զՊարսսն ի տեղի ճակատուն հասանէին և զտեղի առեալ կային: Ապա տապել սկսան զօրքն Հայոց ընդ իւրեանց նիստ խափանածոյն, և ոչ առնուին յանձն մնալ կամ անսալ զօրացն Պարսից, այլ կամեցան յարձակել զիմել հասանել ի վերայ զօրացն Յունաց, ինքեանք առանց Պարսից զօրացն անձամբ վճարել զգործ պատերազմին: Եւ ալր ամենայն զօրացն Հայոց ինքնակամք իւրաքանչիւր արձակ արալր ամենայն զօրացն Հայոց ինքնակամք նոցին Վասակ քան զամեծակ խաղային. ևս առաւել զօրավարն նոցին Վասակ քան զամենայն զօրսն ելեւել առնէր, կապակոտոր լինէր, չմնայր հաւանութեան՝ մինչև զօրքն Պարսից եկեացեն: Ապա միահամուռ զօրքն Հայոց անկանէին առաջի և խնդրէին իւրեանց թագաւորէն Արշակայ, զի մի պահեցէ զնոսս մինչև եկեացէ արքայն Պարսից Շապուհ, այլ վաղազօյն նոցա զպատերազմն յանգիման արարեալ հաւան, այլ վաղազօյն նոցա զպատերազմն յանգիման արարեալ համէր պատրաստէր զամենայն զօրսն Հայոց Վասակ զօրավարն սպառնալ Հայոց Մեծաց: Վառէր զինէր, ժամակալ լինէր Վասակ, բապեան Հայոց Մեծաց: Վառէր զինէր, ժամակալ լինէր Վասակ, հանդերձ ամենայն պատերազմող զօրօքն Այրարատեան զնդաւն ելանէր անկանէր ի վերայ բանակին: Անդ սուր հանեալ կոտորէին, և առնէին զկապուտ զաւար յունական զօրուն: Յետ այսորիկ զտեղի ունէր արքայն Հայոց հանդերձ իւրովք զօրօքն, մինչև գալր հասանէր Շապուհ արքայն Պարսից: Իբրև եկն ետես զքաջութիւն գործոյն հայաստան զօրացն, զի զճակատ մղեալ, զպատերազմ յարգարեալ, զյաղթութիւն կազմեալ և զգործ վճարեալ էր՝ կայր զարմացեալ մեծապէս, և պատուէր զԱրշակ արքայ Հայոց մեծապէս և զամենայն մեծամեծս Հայոց, սոյնպէս և զսպարապետն Հայոց զՎասակ: Ապա խօսել սկսանէր թագաւորն Պարսից Շապուհ ընդ զօրս իւր, թէ Զինչ պարգևս բարեաց կամ զինչ հատուցումն կարեմք մեք հատուցանել արքայիս Հայոց Արշակայ, զի զայսպիսի գործ գործեաց, կամ զայսպիսի քաջութիւն արարեալ, կամ զայսպիսի թշնամիս եհար և զայսպիսի պատերազմ մղեաց, կամ այսպիսի ճակատու յաղթեաց և զայսպիսի անուն ստացաւ մեզ: Զի եթէ մեք լեալ էաք, ամենայն Արեաց զօրօք հանդերձ՝ այսպիսի քաջութիւն չգալր ի ձեռն. քաջ թէ զոյգ հասարակ այսպիսի գործ

ի միասին կարէաք գործել. արդ Հայոց արքայ իւրով զօրութեամբն ընդ մեր նահատակեալ զայսպիսի քաջութիւն արար՝ զոր ոչ ոք կարէ առնել ամենեւին: Արդ զորպիսի հատուցումն բարեաց կարացուք մեք առնել նմա: Ապա տալին պատասխանի նախարարքն իւր և ասեն ցնա, թէ Զինչ և կամիս, իւ կամիս՝ կարող ես հաճել զնա. ոսկի քո շատ և արծաթ, կերպաս և մարգարիտ. զինչ և միանգամ դու կամիս շնորհել նմա՝ տուր նմա: Ապա տայր պատասխանի Շապուհ թագաւորն Պարսից իւրոց իշխանացն և ասէ. Ոչ եթէ սէր ինչ է զոր դուքդ ասացէք. այլ եկալք անքակ սէր արացուք մեք ընդ Արշակայ արքային Հայոց, զի մինչև լաւիտեան անբաժին լիցի նա ի մէնջ: Տացեմ զդուստր իմ կնութիւն Արշակայ արքայի Հայոց, և տաց նմա տուն մեծ, զի յորժամ գնացէ ի Հայոց գալ առ մեզ՝ այնպէս տացուք նմա տուն մեծ, զի ի Հայոց մինչև ի Տիգրոն մինչև տու մեզ համակ լիւրում տան ազցի, մինչև առ մեզ եկեսցէ: Թագաւորին զայս արացուք. իսկ զօրավարին Վասակոյ կամ ալլոց մեծամեծացն և զօրավարացն տացուք ոսկի և արծաթ, կերպաս և մարգարիտ: Եւ հաճեցան մեծամեծքն և խորհրդակիցք թագաւորին Պարսից ընդ այս խորհուրդ, և հաստատէին զասացեալսն, թէ արժան է զայդ առնել: Իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ մեծաւ ստիպով ստիպէր զթագաւորն Հայոց զԱրշակ, զի առցէ գնացէ զնա ընդ ինքեան յԱսորեստան, զի անդ մեծափառ պատուով և փեսայութեամբ մեծարեսցէ զնա: Իսկ Արշակ և ամենայն զօրք իւր տաղտապէին երթալ զհետ ճանապարհն. զի ամենայն ոք յանձնիւր տուն, լիւրաքանչիւր տեղի զօրէն բարուց հայաստան մարդկան անձկացեալ էին: Եւ եղև իբրև ի վերայ հասանէր իրացն Անդովկ նահապետն Սիւնեաց գաւառին, եթէ Շապուհ կամի տալ զդուստր իւր կնութիւն Արշակայ՝ մեծապէս երկեալ, և բախեցաւ նորա կասկած մտացն: Զի եղ ի մտի իւրում, թէ յորժամ առցէ Արշակ կին իւր զդուստր թագաւորին Պարսից՝ յայտ է այնուհետև թէ անարգի դուստր նորա. վասն զի Փառանձեմ դուստր Անդովկայ որ էր կին լեալ Գնելոյ՝ ի ժամանակի անդ էր կին Արշակայ: Անկանէր այնուհետև Անդովկ ի հընարս և ի ծուփս խորհրդոց, զտանել պատճառ՝ զի ո՛ր զիտէ կարացէ ցրուել զսէրն մեծ որ էր անկեալ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց: Նախ բազում ոսկի զօրավարին Հայոց Վասակայ Անդովկն մատուցանէր. սոյնպէս և զամենայն մեծամեծսն կաշառէր, զի հընարեսցի քակել զմեծ սէրն որ ի մէջ թագաւորացն երկոցունց: Եւ ամենայն մեծամեծքն ձեռն յանձին հարկանէին, առեալ ոսկունցն կաշառօք խաւարեցան: Ապա զմի ոմն լաւագաց թագաւորին

Պարսից ի ներքին ի բուն խորհրդականացն ի բանի իւրում առնէր Անդովկ, զի բանս արկցէ ընդ թագաւորն Պարսից ընդ Շապուհ և ընդ Արշակ: Եւ տայր նմա Անդովկ ոսկի բազում, և դնէր բանս ի բերան, զի իբրև կերպարանս գուշակի արացէ ասել ցարքայ Արշակ, թէ Ապրեցո զանձն քո, զի ճշգրիտ խորհեալ է թագաւորին Պարսից ունել զքեզ և սպանանել: Եւ յորժամ դու զայս ասացես՝ ասէ, և զմեզ հրամայեալի կոչել ի խորհուրդն, և զքո բանս աւազանին հաստատեն: Ապա զայր մտանէր խորհրդակից արքային Պարսից առ արքայն Հայոց. խօսել սկսանէր ընդ նմա զբանս ի բերան եղեալ Անդուկայն չարագործի և ասէր, թէ Արքայդ Հայոց Արշակ, ապրեցո զանձն քո, զի խորհուրդ խորհեալ է թագաւորին Պարսից Շապուհ ունել զքեզ և սպանանել: Այլ հիացեալ և զարմացեալ արքայն Արշակ ընդ բանսն ընդ տյնոսիկ և ասէ. Ի մեծի վաստակոցն իմոց ի վերայ այս հատուցումն ի նոցանէն: Ապա հրաման տայր կոչել զառաջեալ իւրով արքայ Արշակ զամենայն զմեծամեծս իւր և զամենայն խորհրդակիցս իւր, զՎասակ սպարապետն և զԱնդովկ զաներն իւր, և որ միանգամ էին նախարարքն, և պատմէր նոցա զոր միանգամ լուաւ ինքն ի պարսկէ անտի: Ապա և նոքա ընդ մի բերան ասէին նմա, թէ Մեք զայդ վաղ լուաք, ցքեզ չիշխեցաք ասել. այլ իբրդ այդ հաստատ են: Բայց արդ, արքայ, գիտեա, տես, զիորդ ապրեցուցես զանձն քո և զմեզ: Ապա արքայ Արշակ բազում պարգևս գանձուց ոսկույ և արծաթոյ տայր պարսկին այնմիկ որ ասաց նմա զբանս զայսոսիկ: Եւ ինքեանք կազմեցան պատրաստեցան. խորհուրդ խորհեցաւ Արշակ թագաւորն Հայոց, և լառնէին ի գիշերի որ միանգամ մարդ էր ի բանակին Հայոց, հեծան ի ձիս և փախեան: Եւ առ ետեղ թողին զխորանս և զվրանս, զկահ և զկարասի և զկազմած իւրեանց և զբանակն իւրեանց, և զնացին գաղտուկ, և ոչ ոք ի բանակէն Պարսից գիտացին զայն մինչ ցայգ ցառաւօտն: Եւ իբրև եղև ժամ այգորելի առ թագաւորն Պարսից, և ամենայն թագաւորք և իշխանք մեծամեծք իւր այգորեալ զային արքային Պարսից՝ բայց միայն ոչ ուրեք ի մէջ երևէր թագաւորն Հայոց Արշակ հանդերձ իւրովք մեծամեծօքն: Ապա տայր հրաման Շապուհ թագաւորն Պարսից իւրոցն՝ երթալ տեսանել, թէ զինչ իբր իցեն ի բանակին Հայոց թագաւորին Արշակայ, զի այնչափ ժամս լամեաց զալ յայգորել թագաւորին Պարսից Շապուհ: Ապա երթեալ տեսանէին, զի թափուր կայր բանակն առանց մարդոյ. զի թողեալ էր իւրեանց զխորանս և զվրանս և զհովանոցս և զսրահակս և զգահայս և զանկողինս և զկահ և զկազմածս և զկարասի իւրեանց, և

զգանձս իւրեանց անգամ. բայց միայն զգէնս իւրեանց զոր բարձեալ էին ընդ ինքեանս և գնացեալք: Եւ որ չողան ի բանակն՝ գային զամենայն պատմէին Շապուհոյ արքային Պարսից: Եւ իբրև լուաւ Շապուհոյ, քանզի այլ իմաստուն էր, գիտացեալ ի կարծիս իմաստութեան իւրոյ զիրսն որ ինչ եղևն՝ անդէն ասաց, թէ Այն փախուստ թագաւորին Հալոց լիմոց աստի եղեալ է. զի ի մէնջ, ի դրանէ աստի էին, ասէ, որք փախուցին զայրն զայն զԱրշակ: Ապա լիւրոց աւագացն ի մեծամեծացն դեսպան ձեով զբաղումս լղէր զհետ թագաւորին Հալոց, հանդերձ երզմամբ ի սէր միաբանութեան և յանդիմանութեան, զի գարձցին և զչարսխօսութեան զբանս ի մէջ ամեալ կշտամբիցեն: Եւ ոչ կամեցաւ արքայն Հալոց ունկնդիր լինել բանիցն պատգամաւորացն թագաւորին Պարսից Շապուհոյ, և ոչ գործաւ այլ անդէն լերկիրն Պարսից: Ապա լայնմ օրէ հետէ և անդր լուզեցաւ պատերազմ զբզուութեան մարտից ճակատուց ի մէջ թագաւորին Հալոց Արշակայ և ի մէջ թագաւորին Պարսից Շապուհոյ» (Բուզ. Գ. Ի.):

23. Արդէն տեսանք Ամմիանոսէ, թէ ինչպէս Աւրսիկինոս և ինքն իսկ Ամմիանոս որ գործակից և խորհրդակից էր նմա, տեսնելով Պարսից արագ արշաւանն՝ թողին զՄծբին զոր ամրացունելու մտօք եկած էին, և ապա ինեցան լԱմիզ: Աւստի չէ ամենեին անհաւանական, թէ Արշակ ստիպեալ ի թախանձանաց Շապուհոյ, տեսնելով ևս ցրտութիւն ի կողմանէ Հռոմայեցւոց՝ այս վերջիններուն շիտթ ժամանակը տարաւ այն նշանաւոր յաղթութիւնն հռոմէական անկարգ և անզլուխ զօրաբաժնի մը գէմ առ Մծբնաւ. բայց թելադրութեամբ նախարարաց, որ միշտ տփգոհ էին Արշակայ մօտենալէն առ Շապուհոյ, ընդ որոյ բարեկամութիւնն չէին վստահ, և մանաւանդ հնարիւք Անգուկայ աներոյն իւրոյ, որ վրասանգ ևս կը տեսնէր վասն գտտեր իւրոյ, եթէ խնամենար Արշակ ընդ Շապուհոյ՝ կասկածելով հեռացաւ բունի նիզակակցութենէ խորամանկ Պարսիկին: Արշակայ այս կարճ միտումն ի Շապուհոյ չէ բնաւ հակառակ պատմութեան Ամմիանու, թէ Արշակ եկաց միշտ հաւատարիմ առ Հռոմայեցիս: Այս ճշմարիտ է լեա այս առաջին անգամուն ըստ նորին իսկ Բուզանդայ (Գ. ԻԱ.):

Շապուհոյ անշուշտ դնելով ի մտի հանել ի գէս ժամու, ըստ մտաց նորա, Արշակայ այս վտարանջութեան ոխը՝ կը մղէ լաւաջ զչուն գէս լիփրատ: Զճանապարհայն կ'առնուին բերդք ինչ, ինչպէս նաև մեծ և կարևոր քաղաքն Ամիզ լեա եօթանասուններեք օրեալ պաշարման, զոր մանր կը նկարագրէ Ամմիանոս իբրև ակառատես, քանզի էր ի քաղաքին, և հաղիւ գերծաւ մեծ գփուարու-

թեամբ և վտանգաւ: Նոյն տարին ի վերջ կոյս աշնան կը մեկնի Շապուհոյ մեծ աւարաւ և բազմութեամբ գերեաց: Յաջորդ ամին (360) դարձեալ կը յարձակի, և կ'առնուին ուրիշ երևելի քաղաքներ, ինչպէս Սինգարա, Բեծաւդէս և այլք. անհնարին էր աւերն: Շապուհոյ արշաւանաց և Ամգայ առման լուրն առնլով Կոստանդ կու գայ ի Կոստանդնուպոլիս, «զի կացեալ անդ, ասէ Ամմիանոս, իբրև առ սեամս արևելից՝ դիւրին իցէ նմա խորհել զարմանս աղետիցն Ամգայ և լինել զօրաժողով առ ի դիմակալ լինելոյ գոնեայ հաւասար զօրութեամբ թագաւորին Պարսից, զի եթէ ոչ երկնից հասեալ էր մեզ յօգնութիւն նոր իմն յաջողութեամբ՝ Շապուհոյ առանց երկբայութեան մղէր զպատերազմն ի Միջագետս և անդր ևս: Արդարև նոր արշաւան ի կողմանէ Պարսից էր մօտալուստ»: «Այս ամենայն անք անցին, ասէ նոյն պատմագիր, ի միւսմ ամի ի մէջ Տիգրիսի և Եփրատայ: Կոստանդ որ ի Կոստանդնուպոլիս ուր նստէր, տեղեկանայր ամենայնի մանր ի ձեռն սուրհանդակաց որ ստէպ երթալին և գային՝ տեսներ եթէ Պարսիկք արշաւելոց էին ի մօտոյ անդր իսկ քան զԵփրատ, փոյթ յանձին ունէր ամենայն հնարիւք որչափ ի կարի իւրում էր՝ զգէմ ունել նոցա: Գումարէր գէնս, զօրաժողով լինէր, կոչէր զլեզէոնս իւր յարանց մանկագունից, որ զօրեղքն էին և հմուտք պատերազմաց արևելից: Զանայր ևս առնել իւր թիկունս օգնականութեան բարեկամութեամբ կամ շահու զՍիլիսթացիս, առ ի լինելոյ անկասկած ի Թրակացւոց անտի, յորժամ թողուցու զնոսս ի գարնան երթալ ի բուն տեղի անդր պատերազմին: Զայնու ժամանակաւ Կոստանդ (որ էր ի Կեսարիա Կապադովկացւոց) կոչէր առ ինքն զԱրշակ արքայ Հալոց, և լեա ընդունելոյ զնա մեծաւ պատուով, բազում և ազգի ազգի բանս հաւանութեան ի գործ արկանէր հաճեցուցանել զնա՝ կալ մնալ բարեկամ և հաւատարիմ Հռոմայեցւոց: Քանզի լսէր,—կը լաւելու Ամմիանոս համաձայն Բուզանդայ—եթէ արքայն Պարսից փորձէր յաճախ զԱրշակ խաբանօք և սպառնալեօք և նենգութեամբ՝ ի բաց կալ ի բարեկամութենէն առ Հռոմայեցիս և կ'այել պնդով ընդ նմա: Արշակ երզնուր ստէպ՝ յանձն առնուլ մեռանել մանաւանդ քան փոխել զմիտան, և զառնայր մեծապարգև մեծարեալ ինքն և նախարարք զորս ամեալ էր ընդ իւր, և ոչ համարձակէր առ յապա գրժել երզմանցն. էր իսկ գտեալ ի Կոստանդայ բազում բարիս, մեծ քան զամենայն այն իսկ, զի տուեալ էր նմա Կոստանդ կին զՈղիմպիադա զգուստր Արգաբիոսի անձնապահապետի, զխօսեալն եղբօր նորա Կոստասայ» (Ամմ. Ի. 11): Յետ մեկնելոյն Արշակայ, Կոստանդ կ'երթալ լուռհա, անցնելով զԵփրատ, և անտի

յԱմիգ, որոյ աւերակները տեսնելով «յարտասուս հարաւ, սսէ Ամմիանոս, զմտաւ ածեալ զաղէտսն զոր կրեալ էր քաղաքն այն արժանի ողբոց»: Յետոյ գնաց պաշարել զԲեճաւդէս. բայց չկրնալով առնուլ՝ դարձաւ յԱսորիս և եկաւ յԱնտիոք: Պատրաստութիւնք արտաքին և ներքին պատերազմին յառաջ կը տարուէին ստիպաւ (քանցի Կոստանդ ունէր նաև պատերազմ ընդ Յուլիանու, որ թեկն ածէր կայսրութեան): Թագաւորն Պարսից մեկնած էր ակամայ ձմերան սաստիկութեան պատճառաւ, և երկիւղ էր, թէ դարնան յարձակէր միւսանգամ աւելի մեծ զօրութեամբ: Ուստի Կոստանդ զրկեց պատգամաւորներ այլևայլ քաղաքներու և նախարարներու՝ խնդրել օգնութիւն կամ գէթ յորդորել զնոսա մնալ չէզոք, ջանաց մանաւանդ շահել պարգևօք և մեծագին հանդերձներով զԱրշակ և զՄիհրան, մին Հայոց և միւսն Վրաց թագաւոր, որոց լետս կալն կարէր բերել մահացու հարուած կայսրութեան, և ինքն անցնելով զՅփրատ՝ գնաց միւսանգամ յՈւռհա հանդերձ գօրօք: Շապուհ անցնելու համար զՏիգրիս ոչ այլ իմիք կ'սպասէր՝ բայց յաջող պատասխանուլ հմայից, և եթէ տրուէր նմանցք ընդ Տիգրիս՝ կարող էր յառաջ խաղալ մինչև յՅփրատ:

24. Մինչ Կոստանդ կը պատրաստուէր բոլոր զօրութեամբ բռնելով պաշտպանողական զիրք չտալ թշնամուոյն ազատ մուտ՝ լսեց յանկարծ, թէ Շապուհ հակառակ գտնելով զհմայս՝ դարձած էր զօրօք լետս: Կոստանդ ազատելով առ ժամն այս երկիւղէն՝ պատահելու համար ամբողջ բանական, բաց ի Միջագետաց զօրուէն, իւր ներքին թշնամուոյն Յուլիանու՝ դարձաւ յԱնտիոք, և մինչ կը փութար անտի խաղալ յառաջ՝ մեռաւ ջերմամբ ի Կիլիկիա մօտ ի Տարսոն (361): Յուլիանոս կ'առնու կայսրութիւնը (361—363): Ինչպէս ամէն կողմերէ՝ նոյնպէս ի Հայոց կու գան պատգամաւորք յողջոյն նոր կայսեր և կը խնդրեն նորոգել զդաշն նիզակակցութեան: «Սակայն համբաւն, սսէ Ամմիանոս, հռչակէր առ օտարս զքաջութիւն նորա, զժուժկալութիւնն, զարուժիւնսն ի պատերազմի. և առ սակաւ սակաւ անուն նորա որ զարթուցանէր զիշատակս ամենայն առաքինութեանց՝ ընթանայր ընդ աշխարհ ամենայն: Եկին ի խօսել հաշտութիւն ընդ նմա ի Հայոց և յայլոց աշխարհաց որ յայնկոյս Տիգրիս գետոյ» (Ամմ. ԻԲ. 7): Յուլիանու գլխաւոր խորհուրդն էր յառաջ տանել պարսկական պատերազմն, «յորմէ մարթ էր նմա զերծանել, սսէ Բիզդէր, պատուաւոր իմն գաշամբ զոր առաջի արկանէր նմա Շապուհ. բայց ամբարտաւանութիւն և ունայնութիւն նորա դարձուցին զայն պատեհ առիթ յարշաւանս անմիտ վրէժխնդրութեան: Որպէս այլ ամենայն սմին

նման փորձք՝ նոյնպէս և այս յանգէր ի մեծ տկարութիւն հռոմէական զօրութեան առ Յուլիանու» (Բիզդէր, Երկրագր. հտ. է. էջ 131): Զարշաւանն Յուլիանու, որպէս և զօղորմ վախճան նորա կը համառօտենք առ այժմ ի Բիզդէրայ:— Յուլիանոս ելանէ ի ճանապարհ յԱնտիոքայ յամին 363, մարտ 3, և անցնելով զՅփրատ կը հասնի ի Խառան, երկու աւուր գնաց յարեւելից Ուռհայի: Անդ ուղին կը բաժնուէր երկու. մին կ'երթար ի ձախմէ առ Տիգրիսիւ ընդ Ադիաբեն, ընդ որ կ'արձակէ Յուլիանոս զմի մասն զօրուն իբրև օժանդակ գունդ, որում բոլոր զօրութեամբ օգնել կը հրամայէ Արշակայ: «Յուլիանոս, սսէ Ամմիանոս, առնէր բարուք ընդունելութիւն զեսպանաց եկելոց, այլ ազնուական իմն վստահութեամբ տայր պատասխանի, եթէ վայել է Հռոմայ փութալ ի թիկունս օգնականութեան իւրոց բարեկամաց և դաշնաւորաց, յոր ժամ և պիտոյ իցէ օգնել, այլ չէ արժան նմա օտար և եկամուտ օգնութեամբ պահանջել զիւրոց զրկանաց վրէժս: Սակայն յայտ առնէր առ Արշակ արքայ Հայոց՝ լինել պատրաստ, բազմաձեռն գնդաւ հասանել ի թիկունս զիւրդ և ուր պիտոյ իցէ, ըստ հրամանին զոր տալոց էր նմա լետոյ» (Ամմ. ԻԳ. 2): Գաթրըճեան կու տայ մեզ պատճէն մի իբրև օրինակ թղթոյ Յուլիանու առ Արշակ, զորոյ զմիտսն ամփոփելով իմն բերէ ի մէջ և Սոզոմենոս (Եկ. պատմ. Գպր. 2. գլ. Ա.): Պատճէն թղթոյն առ Խորենացւոյն (Գիրք Գ. գլ. ԺԵ.) ունի նմանութիւն միայն: Օրինակ վերագոյն ճառելոյ սպառնալից թղթոյն է այսպիսի ինչ. «Արշակայ Հայոց նախարարի: Փութա աճապարել իսկ և իսկ, Արշակ. վառեա զաջ քո ընդդէմ պարսկային մոլեգնութեանն: Քանցի է մեր այնպիսի կազմութիւն պատերազմի և ուժգնութիւն սգուոյ, զի մին լերկուց առաջի կայ մեզ. եթէ իրք Պարթևաց յաջողեցին՝ մեք քաջութեամբ զպատերազմն մղեալք և ամենայն զօրութեամբ ընդ թշնամուոյն մաքառեալք՝ մեռանիցիմք և զընութեանն պարախ հատուցանիցեմք, և կամ եթէ օգնական մեզ զիքն լինիցին՝ զՊարսիկն վանեալ վիանդեալ՝ դարձցուք այսրէն յաղթութեամբ և նշան յաղթութեան ի վերայ թշնամեացն կանգնեցուք: Սպա զամենայն իսկ յուլութիւն ծուլութեան և զխեռութիւն ի բաց թօթափեա, և զմտաւ ած զԿոստանդիանոսն սքանչելի և զզօրութիւն արանցն երեւելեաց, որ ի քեզ և յորս նման քեզ բարբարոսքն իցեն՝ ծախեցան ի յոյն և ի զառամեայն Կոստանդեայ, և զիս ևս այժմ ած զմտաւ զՅուլիանոս, զբրմապետ, զկեսար, զաւգոստոս և զսաշտօնատար զիցն և Արեայ, որ Փրանկացն և խժղժից ստաակիչն եղև, իսկ Գաղղիացւոցն և Իտաղիացւոց ազատիչն: Ապեթէ այլ ինչ ի մտի խորհի-

ցիս, քանզի լսեմ զքէն թէ խորամանկ իմն իցես, և զօրդ չարաբարոյ և ամբարտաւան, որպէս և իրքս որ առաջի կան ցուցանեն (քանզի զթշնամի զոմն հասարակաց օգտի առ քեզ թագուցեալ պահես և ի նմին ցայժմ տեսս՝ դէտ ակն կալեալ ելից պատերազմին). մեզ շատ և բաւական է դիցն օգնականութիւն՝ զի զամենեսին առնիցեմք սաստկաջինջ: Այլ եթէ այլ ինչ բաշխք բախտիցն կամիցին, քանզի սոցա զօրութիւն կամք դիցն են՝ հանդարտութեամբ և քաջութեամբ տարայց: Սակայն այնմ իմն գիտակ լեր՝ թէ (յայնժամ) ի հիմանց այրեալ տաշորիցի տուն քո, և քակեալ Հայոցն տէրութեան՝ եղիցես յաւելուած կամ արբանեակ պարսկական իշխանութեանն» (Գաթրըճ. Տիեզ. պոմ. Բ. 496. Ծան. 1): Այս թղթոյն հարազատութիւնը կասկածելի է: Արգարե չթուիր հաւանական, թէ Յուլիանոս լԱրշակայ, զոր թագաւոր անգամ կոչել չհամարիր արժանի, այլ դուրսն ոք նախարար՝ կը խնդրէր գունդ մեծ յօգնութիւն, և ոչ կը յանձնէր նմա իւր զօրաց երևելի մասին միոյ առաջնորդութիւնը, եթէ գիտէր զնա ծոյլ, յոյլ, խեռ, բարբարոս և նենգաւոր, և զզօրս նորա չարաբարոյ և ամբարտաւան: Յուլիանոս, թէպէտ խրոխտ՝ չէր սակայն այնչափ անմիտ, մինչև այնպիսի նախատական նամակաւ և այնպիսի փափուկ ժամանակ խրտուցանէր զԱրշակ, որում այնպէս պէտս ունէր: Թող որ, ըստ Ամմիանու, Յուլիանոս ոչ թէ գրեց թուղթ, այլ ազդարար (monuere) Արշակայ պատրաստել գունդ ստուար և սպասել հրամանի, զոր ծանուցանելոց էր նմա լետոյ (propere cogniturus): Մոլեռանգ քրիստոնեաներէ ստեղծուած են ի նախատինս ուրացեալ կալսեր սմին նման ոչ սակաւ առասպելք, յորոց մին ևս այն է, թէ Յուլիանոս ի վերջին ճակատուն յորում վերաւորեցաւ ի մահ՝ տունլով արիւնք ցանեց յերկինս ասելով. «Յաղթեցեր, Գալիլեացիք», կամ՝ «Առ, շիջ՝ զծարաւ քո», կամ թէ կամեցաւ նետուելով ի յորձանս լինել աներևոյթ իբրև զՀռոմուլոս: Զայսոսիկ կը պատմեն Թէոգորետոսի և Գրիգորի Նազիանզացոյ պէս մարդիկ:

Միևս ուղին էր յաջմէ առ Եփրատաւ, ընդ որ խաղաց ինքն Յուլիանոս բուն բանակաւ հանդերձ նաւատորմիւն: Երկուքին բանակք պիտի միանային առ Տիգրոնի, մայրաքաղաքին Պարսից:

25. Յուլիանոս հասնելով առաջի Տիգրոնի՝ զարկաւ ցրուեց պարսկական բանակը, բայց դժուարութիւնն էր առնուլ մայրաքաղաքն, ամուր դրին և պատրաստութեամբ: Շապուհ կ'առաջակէ հաշտութիւն. Յուլիանոս կը մերժէ, և կարծելով յաղթութիւնն արդէն ստացած՝ կու տայ այրել նաւատորմիլը: Սակայն նոր պարսկական բանակ կը մօտենար ընդ հրամանատարութեամբ Շապուհոյ:

Յուլիանոս կ'ստիպուի բռնել Ադիաբենի ուղին, ընդ որ պիտի գար օժանդակ գունդն, զոր լիջեցինք վերագոյնն՝ առաջնորդութեամբ Արշակայ, բայց յապաղեց, քանզի երկպառակութիւն ինկած էր զօրավարաց մէջ, և չէին գտած օգնութիւն լԱրշակայ: Յուլիանոս մնալով անօգնական՝ կը կրէր ստէպ ստէպ յարձակումն, մինչև պաշարեալ ամէն կողմանէ հեծելազօրուէն Պարսից՝ վարանեալ և յուսահատ կը մտնէ ի ճակատ անգրահ, և կը զարնուի շուրջ սլացող անթիւ նետերէ: Ի մահ վերաւորեալ կայսրը տարուեցաւ լիւր վրանն ուր մեռաւ լետ սակաւուց (363. Յուլ.), հանդարտութեամբ խօսելով զօգնութեանէ հոգւոյ: Մնացորդ բանակին մնաց երեք օր մեծ նեղութեամբ և վտանգաւ ի Տուրա առ Տիգրիսիւ ի հիւսիսոյ Տիգրոնի:

26. Յաջորդն Յուլիանու Յովիանոս բախտաւոր համարեցաւ զանձն՝ երբ Շապուհ շնորհեց նմա խաղաղութեամբ մեկնել մնացորդաւ զօրուն, տալով նմա ընդունել փոխանակ պատուաւորին, զոր մերժած էր նախորդ նորա՝ «զհարկաւորն, այլ զվտտանուն դաշն», ըստ Եւտրոպիոսի (ժ. 17) որ էր առաջիկայ: Ոչ արևելեան կողմն Տիգրիսի միայն, այլ և հինգ գաւառք յայսկոյս գետոյն յարևմտից նորա, զորս հաւն Շապուհ Ներսէս թողած էր Հռոմայեցւոց առ Գիոկղետիանոսիւ՝ տրուեցան լետս: Արևելեան սահման հռոմէական պետութեան մինչև ցայնժամ ընդարձակուած էր: Ադրիանոս անձկացոյց զայն կամաւ. այս անգամ զօրն, կամ մտնաւանդ ի նեղ անկեալ կայսրն, ջանաց այնպիսի կորստեամբ ճողպրել զանձն անհնարին տագնապէն: Փոխանակ չորս օր անցունելու բանազնացութեամբ ի Տուրա, ուր հարկ էր սպառել պաշարին սակաւ մնացորդը, եթէ քաջութեամբ յառաջ մղէր Յովիանոս զզօրն, որ 20 մղոն միայն հեռի էր Կորդուաց պտղաբեր երկրէն՝ մարթ էր նմա, հռոմէական բերդերուն ապաստան, աւելի պատուաւոր դաշինս առաջարկել: Բայց Յովիանոս զանց առնելով զայս՝ ստիպուեցաւ տալ Պարսից զԱրզն, զՄոկս, զԾոզէս, զՀեր և Զարեանդ, և զԿորդուս (գաւառք Մեծին Հայոց որ կը թուի թէ էին յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց), հանդերձ հնգետասան բերդիւք, թող զՍինգարա և զՄծբին որ կարևորագոյնք էին: «Ին փրկանաց մերոց, որպէս գրեալ է ի դաշինսն, ասէ Ամմիանոս, լինելոց էր դարձուցանել ի թշնամի անդր զհնգեսին գաւառսն յայնկոյս Տիգրիս գետոյ, այն է՝ զԱրզն, զՄոկս, զԾաւզէս, զՀեր և Զարեանդ և զԿորդուս հանդերձ հնգետասան ամուր քաղաքօք, յորս յաւելան սպա Մծբին և Սինգարա, որ ամուր պատուարքն էին ի

սահմանադրուիս մեր: Կուռել տասնապատիկ լաւ էր, քան յանձն առնուլ զմին ի պայմանաց անտի» (Ամմ. ԻԵ. 7):

27. Միւս ևս գլխաւոր պայման Յովիանեան դաշանցն էր թողուլ զՀայաստան իւր բախտին, և չլինել նմա ամենեւին օգնական. պայման՝ զոր ի վաղուց կը պահանջէր Շապուհ, և որ ոչ այլ ինչ էր՝ եթէ ոչ իսպառ դրաւումն Մեծին Հայոց.— «Միւս ևս պայման արդարեւ անիրաւ, կը յարէ Ամմիանոս, յաւելաւ ի դաշինս անդր, զի Արշակայ որ միշտ բարեկամ մեր էր և հաւատարիմ՝ մի տացի այնուհետեւ ի մէջնջ օգնութիւն ընդդէմ Պարսից: Սովին կամէր իմն թշնամին նախ պատուհասել զայրն վասն ասպատակութեանցն, զորս եղ նա ի կողմանս Պարսից հրամանաւ Յուլիանու երկրորդ անգամ՝ զի զիւրին լիցի Շապուհայ այնուհետեւ արշաւել ի Հայս, որպէս և եղևն իսկ: Զի լետ դաշանցն եղև կենդանուոյն ձերբակալն լինել Արշակայ, և ի պատճառս երկպառակութեանց որ զայնր գհեա եկին՝ կալան Պարսիկք զԱրտաշատ և գրեթէ զամենայն մասն Հայոց Մեծաց, որ սահմանակից էր Մարաց» (Ամմ. Անդ.)— գէպք՝ որ բոլորովին համաձայն են պատմելոցն զՀայոց ի Բուզանդայ լետ լիշեալ դաշանց Յովիանու, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև: Հոս կը գնենք Բուզանդայ Գ. դպրութեան ԻԱ. դրուխը, որ գեղեցիկ համառօտութիւն է մեծանուն հռոմայեցի պատմագրին, ընդ որում, ինչպէս արդէն ասացաւ՝ կարևոր կէտերու մէջ զոյգ կ'ընթանայ Բուզանդ: «Յետ գնալոյն փախչելոյն արքային Հայոց Արշակայ ի թագաւորէն Պարսից Շապուհայ՝ լուռ լինէր թագաւորն Պարսից ի թշնամութենէ, և խօսէր համակ ողորով և աղաչէր զԱրշակ Հայոց սիրով՝ հաշտ միաբան կալ ընդ նմա լուխտին խաղաղութեան: Վասն զի ի մեծ վտանգ շտապի էր թագաւորն Պարսից ստէպ ստէպ յանդադար պատերազմացն ի թագաւորաց անտի Յունաց (ի Կոստանդայ և Յուլիանոսէ): Իսկ Արշակ արքայ Հայոց ոչինչ կամէր անալ նմա, և ոչ հուպ ինչ լինել ի նա կամ չղել զեսպանս, և ոչինչ տալ պատարագս ընծալից, և ոչ հուպ ինչ կամ մօտ լինել ի նա ընաւին, և զանունն անգամ նոցա ոչ կամէր լսել: Իսկ թագաւորն Պարսից ստէպ ստէպ չղէր պատարագս առ նա, առաքէր զեսպանս, և ինքն հասցնէր կուռէր ընդ թագաւորան Յունաց: Այլ իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորացն Յունաց և ի մէջ թագաւորին Պարսից Շապուհայ՝ ուխտից նամակ գրեալ և կնքեալ տայր թագաւորն Յունաց թագաւորին Պարսից: Եւ գրեալ էր լուխտից նամակին այսպէս. Ետու քեզ, ասէ, զՄծբին քաղաք որ է Սրուեստանի, և զՄիջագետս Ասորոց, և մէջաշխարհին Հայոց. ձեռնթափ եմ, ասէ. թէ

կարացես չաղթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն՝ ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա: Արդ ի նեղ ուրեմն անգեալ թագաւորն Յունաց և ի նեղին վշտի զայս ձև օրինակի բանիցն կնքէր մուրհակ և տայր թագաւորին Պարսից, և սպա ճողոպրէր ի նմանէ» (Բուզ. Գ. ԻԱ.): «Վատթարութիւն Հռոմայեցւոցն՝ էր և պարտութիւն Հայոց թագաւորին», ասէ Գաթրճեան: Սակայն պարտ է գիտել, թէ ինչպէս կը հասկացուի ի բանից Ամմիանոսի՝ Յովիանու դաշանց այն մասին մէջ որ կը վերաբերէր Հայոց՝ կար պայման թողուլ զՀայս ուրոյն իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն, առանց ջանալոյ նուաճել զայն իսպառ ընդ ձեռամբ Պարսից: «Շապուհ արքայ Պարսից... լետ մահուն Յուլիանու և ամօթալի դաշանցն առ ժամանակ մի պահեալ զմիաբանութիւնն ընդ մեզ՝ սպա յանկարծ, որպէս թէ չէր ամենեւին ընդ պարտութիւն, առ սոն հարեալ զուխտն որ առ Յովիանու՝ լինէր ձեռներէց արկանել զՀայս ի սպառ ընդ իւրով իշխանութեամբ» (Ամմ. ԻԵ. 12): Ուստի Շապուհ բռնակով զԱրշակ բանտարկելն առանց տալոյ նմա յաջորդ՝ էր զրթել այն պայմանին, ուստի և բոլոր դաշնադրութեան անուղղակի: Վաղեսի արձակելն զՊապ լերկիւր իւր իբրև օրինաւոր ժառանգ, և ի հակառակելն Շապուհայ օգնելն նորա Հայոց զինուք, ինչպէս պիտի տեսնենք՝ չէր ամենեւին եղծումն Յովիանեան դաշանց:

28. Յառաջ քան սկսանելն մեր պատմել զանցս որ անցան ի Հայս լետ գժբախտ դաշանցն Յովիանու՝ բերենք Ամմիանոսի ԻԵ. դպրութեան ամբողջ 12-րդ գլուխն, ուր պատմագիրն քաջ և արդարախօս կը համառօտէ Արշակայ թագաւորութեան վախճանին և Պապայ թագաւորութեան սկզբան պատմութիւնն, որ կարճ լառաջաբան է պատմելոցն ի Բուզանդայ և կ'ամբողջացունէ ինչ ինչ, զոր պակաս թողած է այս վերջինն: Ահա պատմութիւնն Ամմիանու համառօտիւ: Յետ Յովիանու դաշանցն, որոյ զօրութեամբ Հռոմայեցիք կը հրաժարէին ի Միջագետաց և յօգնելոյ Հայոց սա պայմանաւ, որ Հայաստան պիտի մնայր ուրոյն իշխանութիւն՝ Շապուհ կը յարձակի հակառակ այս պայմանին ի Հայս. Արշակ կը բռնուի դաւով. Շապուհ երկու արբանեկաց իւրոց, Կիւղակայ և Արտաւանայ (անուանք՝ զորս չենք գտներ առ Բուզանդայ) կը յանձնէ զիսպառ նուաճումն Հայոց. սոքա կը պաշարեն զԱրտաշերս, ուր ապաւինած էր կինն Արշակայ հանգերձ որդւովն Պապաւ, բայց երկօքին արքն յանկարծ փոխուելով՝ կը բարեկամանան տիկնոջն և լինին այնուհետեւ նեցուկ տէրութեանն. զՊապ կը փախցունեն գաղտառ կայր, զորոյ օգնութիւնն կը խնդրեն: Վաղէս առանց զինուզօրութեան կը զրկէ զՊապ տիրել հայրենի երկրին: Շապուհ զայ-

րամանկութեանն չգուր չափ, և որ գիտէր, եթէ օգուտ անձինն այնպէս իմն պահանջէր մտանել ի կեղծիս բարեկամութեան՝ ջանայր ի ձեռն արբանեկաց իւրոց անձել զիւրեւ զՊապ: Յանդիմանէր զնա պատրուակաւ բարեկամութեան, զի այնչափ ազատութիւն չընորհեաց Կիւղակայ և Արտաւանայ, որոց, ասէր, լեալ էր գերի, անձին պահեալ զստուեր միայն թագաւորի: Կիւրահաւան թագաւորն անկեալ ի գաղտնի որոգայթն՝ տայր սպանանել զերկոսին արսն և լղէր զգլուխ նոցա առ Շապուհ իբրև ի նշան հպատակութեան իւրոյ: Այս անագորոյն մահ հռչակ հարաւ վաղվազակի ընդ ամենայն կողմանս: Վճարեալ էր վասն Հայոց, եթէ Պարսից երկուցեալ ի գայտենէն Արինթեայ՝ չէր գազարեցուցեալ զգործ դաւաճանութեանն: Ուստի հաճեցան խնդրել ի ձեռն հրեշտակաց՝ ըստ պայմանի դաշանցն Յովիանու չլինել միջամուխ: Վաղէս մերժէր զպատգամն, և Տերենտիոս առաքէր երկոտասան լեգէնոսք: Շապուհ տրտուենջ լինէր զիրացն եղելոց, նախ՝ թէ հակառակ դաշանցն Յովիանու ձեռն արկին Հռոմայեցիք օգնական լինել Հայոց, երկրորդ անգամ՝ թէ չարարին երեսս պատգամաւորութեանն զոր առաքեաց կարգել յարգարել զիրսն. սպա համարելով զգաշինսն եղծեալս՝ կոչէր զազգս արուարձանեայս յօգնականութիւն, և պատրաստէր մտանել ի ճակատ ի հասանել գարնայնոյն, տապալել զամենայն որ ինչ առանց նորա հաւանութեան գործեալ էր»:

Հայս պատմութիւն Ամմիանոսի եթէ համեմատենք ընդ պատմութեան Բուզանդայ՝ կը գտնենք արգարև տարբերութիւններ, կամ մանաւանդ պակաս, քանզի Պապայ յունական զօրօք թագաւորելուն նախընթաց դէպք, զորս լիշեցինք արդ Ամմիանոսէ՝ մեծաւ մասամբ չկան առ Բուզանդայ. և այսր պատճառ այն է, որ Բուզանդ թողլով Պապայ պատմութեան սկզբան պարագաներն՝ կ'առնու զպատմութիւն իւր Պապայ Հայաստան մտնելէն հռոմայեցի զօրօք առաջնորդութեամբ Տերենտի և Արինթեայ զօրավարաց Վաղէսի: Այսպէս Բուզանդայ պատմութիւնն զՊապայ կ'սկսի այս պատմագրին Ե. գլուխութեան առաջին գլխէն, ինչպէս պիտի տեսնենք: Գանք այժմ մեր պատմութեան կարգին, այսինքն առ այնս որ զիպեցան ի Հայս առ Արշակաւ լեա դաշանցն Յովիանու:

29. Յովիանոս մեռաւ դաշնադրութեան յաջորդ տարին (364), և Վաղենտինոս (364—375) առնլով զկայսրութիւնն՝ իսկ և իսկ ընտրեց իւր օգնական զեղբայր իւր զՎաղէս (364—379), տալով նմա զարևելս, մինչ ինքն առաւ զարևմուտս: Թէպէտ Հռոմայեցիք (իմա Յովիանոս) ի նեղ անկեալ թողին զՀայս իւրեանց բախտին՝ Հայք չթողին զնոսս: Ուստի ըստ պատմութեան Բուզանդայ,

և է հաւանական, Հայք պատշաճ դատեցան զրկել պատգամաւորութիւն առ նորապսակ կայսրն: Թէ Հայք ինչ մտօք զրկեցին զայս պատգամաւորութիւն՝ չէ մեզ ստուգիւ յայտ. սակայն էր այն՝ ազգ ինչ բողոքոյ առ հռոմէական ազգն, թէ ինչ իրաւամբ թողին Հռոմայեցիք ի վաղուց դաշնակից ազգ մի հաճուից բարբարոս թշնամուոյն. ուստի և, ասէ պատմութիւնն, պատգամաւորութեան առաջին նպատակն էր լիշեցունել կայսեր զհին դաշնակցութիւն ազգին, և թէ հռոմէական ժողովրդեան նուիրական պարտքն էր օգնել Հայոց դէթ ի մեծ կարօտութեան: Պատգամաւորութեան նուիրական բնութիւնն անտի ևս յայտնի է, որ այս անգամ ազգին հոգևոր գլուխն ընտրեցաւ գլուխ և առաջնորդ այն պատգամաւորութեան, այն է մեծն Ներսէս, որ կը թուի զիտմամբ լանձն առած անձամբ երթալ պատգամաւոր հանդերձ երևելի նախարարօք ոմամբք: Նախարարք զորոց անուանսն կու տայ Բուզանդ՝ զարձան արգարև ոչ անյուս ի Հայս, բայց առանց Ներսիսի.— «Ապա վասն խաղաղութեան ուխտին միաբանութեան դաշինն որ էր աշխարհին Հայոց ընդ կայսերն Յունաց՝ դէպ եղև առաքել անդր կազմութեամբ մեծաւ արքային Հայոց ինքնին զմեծ կաթողիկոսն Հայոց զՆերսէս, և ի մեծամեծացն Հայոց սատրապս տասն, զի երթիցեն և ի մէջ կայսերն և ի մէջ իւրեանց զուխտն հաւանութեան և խաղաղութեան նորոգեցցեն: Ապա չոգան գնացին հասին ի կայսերական պաղատն թագաւորացն Յունաց:... Այսօրիկ են իշխանքն որք չոգան ի թագաւորէն մեծէ Սրշակայ ի Հայոց աշխարհէն առ կայսրն Յունաց առ Վաղէս: Ինքնին մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս, և մեծ նահապետն Մամիկոնեան տոհմին Վահան, եղբայր մեծի սպարապետին Հայոց, և ընդ նմա Մեկեն նահապետն Ռշտունեաց և Մեհառ նահապետն Անձևացեաց, Գորջոյլ Մաղխազ նահապետն Խորխոռունեաց, և Գեմեա նահապետն Գնթունեաց, և Կիշկէն նահապետն Բագէնից, և Սուրիկ նահապետն Հրսիձորոյ, և Վրկէն նահապետն Հաբուժենից: Սոքա չոգան ի սէր միաբանութեան առ կայսրն Վաղէս, որ արգել աքսորեաց զմեծ քահանայապետն Ներսէս» (Բուզ. Գ. Ե, ԺԱ.):

Ասացաք «առանց Ներսիսի»: Վաղէս էր արիանոս, և կը հաւածէր ուղղափառ կոչուած, այն է Նիկիական հաւատոյն կողման եպիսկոպոսներն, նա և աքսորեաց իսկ (366) Կոստանդնուպոլսոյ արիանոս եպիսկոպոսին հետ չմիաբանող եպիսկոպոսներ: Չէ անհաւանական, թէ և Ներսէս, որ իբրև պատգամաւոր կը գտնուէր յարևմուտս, թերևս ի Կոստանդնուպոլիս՝ աքսորուեցաւ այն եպիսկոպոսաց հետ: Ըստ Բուզանդայ՝ որպէս թէ կայսեր միամօր որդին,

միայն ժառանգ թագաւորութեանն էր հիւանդ, և կայսրն որ ի սկզբան պատուով ընկալաւ զՆերսէս՝ խնդրեց ի նմանէ բժշկել զորդին աղօթիւք, և Ներսէս իմացունելով նմա, թէ Քրիստոս կարող էր բժշկել զորդին, եթէ կայսրն դառնայր յուղղափառութիւն՝ տուաւ նմա հնգետասան օր ժամանակ: Կայսրն բարկանալով կը մերժէ զՆերսէս, և պայմանեալ օրը կը մեռնի պատանին: Ներսէս կու տայ նմա յոյս, թէ պիտի յառնէր որդին, եթէ գայր կայսրն յուղիղ հաւատս: Վաղէս առաւել ևս զայրանալով՝ կը հրամայէ կորուսանել զՆերսէս, և մեծամեծքն հազիւ կ'ազատեն զնա, որ կ'աքսորուի հանդերձ ալլովք ի կղզի մի ամալի, ուր հրաշիւք կը կերակրի Ներսէս իւրովքն, մինչև զկնի մահու կայսերն կ'արձակուի և կը դառնայ ի Հայս.— «Չայնու ժամանակաւ թագաւորն մեծ Յունաց Վաղէս ի խոտորութեան հերետիկոսութեան Արիանոսաց էր: Իբրև ետես զնոսա (զպատգամաւորսն Հայոց)՝ գտաւ ջինն մեծաւ շքով մեծարեաց զնոսա: Ապա դէպ եղև, զի որդի միամօր կայսերն, այն իսկ գտանէր նորա զաւակ, անկեալ զնէր յախտ սաստիկ հիւանդութեան: Թագաւորն վասն աղօթս առնելոյ ի վերայ մանկանն ստիպէր զսուրբ կաթողիկոսն Հայոց զՆերսէս: Իսկ նա ասէ. Եթէ հաւատասցես թէ տէր մեր Յիսուս Քրիստոս որդի է և ճնունդ Աստուծոյ միածին իսկութենէ Հօր, և ոչ արարած՝... լինիմ երաշխաւոր զի զմանուկն ողջ անարատ առաջի քո կալայց: Եւ զայն յաւել, եթէ յօրէ յայնմանէ մինչև յաւուրս հնգետասան անսացեալ քեզ. եթէ ոչ եկեսցես յուղիղ հաւատս՝ յետ ընդ եղեալ կիտին մեռցի մանուկն: Իբրև լսէր թագաւորն զայս ամենայն՝ լուռ և եթ կայր, զոտն զոտամբ արկեալ, արմուկն ի ծունգ, և ձեռն ի ծընօտի: Ապա մեծապէս ի ցասումն բրդեալ՝ տայ հրաման երկաթի կապանօք կապել զսուրբ եպիսկոպոսապետն և արկանել ի փիղակէ, մինչև տեսեալ ուշ ունիցի մանկանն, եթէ կեցցէ թէ ոչ... Ի ընդ աւուրցն հնգետասանից սատակեցաւ որդի կայսերն: Իբրև ելաց և կոծեցաւ՝ ետ հրաման, և ամին առաջի իւր զսուրբն Ներսէս: Մօտ առ ինքն կոչեալ հարցանէր, եթէ ի ձէնջ եղև մանկանն մեռանել: Իսկ նա ետ պատասխանի և ասէ. Հնգետասան օր երկարեաց Քրիստոս, թերևս դարձիք. և այժմ եթէ հաւատասցես՝ կարող է որդին Աստուծոյ Յիսուս Քրիստոս յարուցանել զնա: Չայրացեալ ընդ բանն թագաւորն՝ կամեցաւ զնա շարամահ առնել. ապա մատուցեալ առ թագաւորն աւագք զբանն՝... հազիւ հազիւ կարացին ի հաւան ամել զթագաւորն, և արկին յայն չափս, զի աքսորեսցի միայն: Զի ասէին. Ոչ երբէք ուրեք եղեալ է, ոչ ի մէջ թշնամեաց և ոչ ի մէջ պատերազմի՝ թարմատար հրեշտա-

կաց ինչ կալ և կապ, թող թէ մահ. և սա այր մեծ է և աւագ, և աշխարհի միոյ գլուխ:.. Անսաց նոցա թագաւորն, և հրաման ետ աքսորել զերանելին Ներսէս ի կղզի մի մեծ ովկիանու ահագին ծովուն, յանասպատ յանջուր տեղի մի, ուր ոչ բոյս ինչ դալար և ոչ արմատ ինչ, և ոչ այլ ինչ ամենեւին որ ինչ ի պէտս մարդկան լինիցի, բայց միայն քար և աւագ սպառած, և ոչ ճանասպարհ ուրեք ընդ այն, և ոչ գնացք ինչ նաւաց: Եին ընդ նմա արք եւթանասուն, և չիւրոցն երկու, անուն միոյն Ռաստոմ սարկաւագ, և երկրորդին՝ Տիրանամ: Որ տկարագոյնքն էին ի նոսա՝ սկսան նքողել ծարաւել նուագել և ներգեւել զորսովել ի քաղցոյ և ի ծարաւոյ:.. Եւ ասէ Ներսէս. Իիք ծունր ամենեքեան: Եւ ի դնել նոցա երիցս անգամ ծունր և կալ յաղօթս՝ յարեաւ ի ծովու անդ հոգմ սաստիկ յոյժ, և սկսաւ ընկենուլ ի կղզի անգր ձուկն սաստիկ, մինչև շեղջս շեղջս կուտէր ի ցամաքի կղզւոյն, և ընդ նմին փայտ սաստիկ յոյժ: Իբրև հանին կուտեցին զփայտն՝ խորհէին թէ հուր պիտոյ է. յանկարծակի ինքնին լուցեալ փայտն հրով վառէր, և յարուցեալք յետ զաղօթսն կատարելոյ մատեան արկին ի խորովս և բազմեցան լուտել: Եւ իբրև կերան՝ պէտք եղև ըմպելոյ ջուր. և յտան եկաց սուրբն Ներսէս, և մատուցեալ փորեաց զաւագն ի կղզւոյ, և բըխեաց աղբիւր՝ ջուր քաղցր և անուշ, և անտի ըմպէին որք հանասպարհ էին ի կղզւոյն: Այսպէս հանասպարհ հանդերձ եղբարբքն արեգական մտանելոյ կային, և ապա տէրունատուր կերակրովն ուրախ լինէին լընգենուլ ալեացն զկերակուր:.. Զայս օրինակ համակ տայր նոցա զքաջալերութիւն սուրբն Ներսէս ամս ինն որ եղեն յայն կղզւոյ:.. Իբրև սատակեցաւ կայսրն՝ դարձան ամենայն հովիւքն եպիսկոպոսք որք աքսորեալք էին, յայնժամ դարձաւ և սուրբ կաթողիկոսն Ներսէս» (Բուզ. Գ. Ե, Զ, ԺԲ.):

Այս պատմութեան առաջին մասն, թէ Ներսէս զնաց հրեշտակութեամբ առ Վաղէս, և որեւիցէ պատճառաւ աքսորուեցաւ աղսն-գամիտ կայսերէն, անտարակոյս քիչ ժամանակ և ոչ ինը տարի, և ապա դարձաւ ի Հայս՝ չէ անհաւանական, ոչ այնչափ վասն վկայութեան Խորենացւոյն, որ զնոյն պատմութիւն կը կրկնէ համաօտիւ հանդերձ սքանչելեօք կերակրելոյ ի ձկանց, որչափ վասն զի աքսորել եպիսկոպոսունս հակառակ զաւանութենէ՝ սովոր էր Վաղէս, և որպէս ասացաւ՝ չէ անհաւանական, թէ և Ներսէս հանդիպեցաւ նոյն բախտին: Գալով պատմութեան միւս պարագաներուն, այն է մահուն կայսրորդւոյն գուշակութեամբ Ներսիսի, պահանջելոյ սորա կայսեր դարձն իբրև պայման բժշկութեան, նա և յարութեան իսկ որդւոյն, և մանաւանդ հրաշիւք կերակրելոյն նո-

րա իւրովքն ի հրաշալի ձկանց յամալի կղզւոջ ուրեք Ովկիանու (Միջերկրականին) են վէսք, հաւանականապէս առնուած վկայբանութենէ ուստեք վարուցն Ներսիսի, ուր ինչ ինչ խառն է և ի պատմութենէ վարուց Բարսղի: Չէ անհաւանական նոյնպէս և այն զոր կը պատմէ Բուզանդ, թէ Արշակ նեղանալով կայսեր վասն արտորանացն Ներսիսի՝ արար թշնամական ինչ ցոյց, ասպատակ զնելով ի կողմանս ինչ Կեսարիոյ, բայց ոչ «զվեց ամ զմիմեանց զհետ».— «Եկին հասին դեսպանքն երթեալք ի կայսերէն առ թագաւորն Հայոց Արշակ, և մատուցանէին նմա զհրովարտակն կայսերն... և զանթիւ կարասի զանձուց առաջի թագաւորին: Իսկ թագաւորն Արշակ իբրև լուաւ և ետես զայս ամենայն՝ անշնորհ առնէր զտալիսն և զբերելիսն կարասոյն: Ի ցտուածն մեծապէս բարկութեամբ ընդ կայսերն նիւթեաց, եթէ զիսորդ իշխեաց արգելլ զայնպիսի ալր զմեծ և զպատուական, զգլուխ և զվարդապետ զառաջնորդ աշխարհի և զթագաւորութեան միոջ: Քարինք բազումք, ասէ, ի վերայ կայսերն, և ձեր ի բերելդ. քարինք և մեր շատ կան ի թափել զատամունս նորա՝ ի տալն, և ձեր՝ ի բերելդ. զմեր վատթարութիւնս լմ տարայց. արդ այդմ երախտեացդ ես զարձուցանեմ: Տայր հրաման Վասակայ իւրում զօրավարին զօր ժողովել, զունդս բովանդակել, ելանել հարկանել և աւար առնուլ զկողմանս Գամրաց: Իսկ զօրապետն սպարապետն Վասակ վաղվազակի գտուեալ հրամանս նորա կատարէր. հարկանէր աւար առնուլ զկողմանս Գամրաց մինչև ի քաղաքն Անկուրացւոց. զվեց ամ միմեանց զհետ աւերէր զաշխարհ սահմանացն Յունաց» (Բուզ. Գ. ԺԱ.):

30. Բուզանդ Ներսիսի բացակայութեան առթիւ կու տայ մեզ Խազ անուն եպիսկոպոսի ուրուք պատմութիւնը: Այս Խազ ըստ Բուզանդայ էր ձեռնասուն Ներսիսի, ձեռնադրեալ ի նմանէ եպիսկոպոս Բագրևանդայ և Արշարունեաց: Սմա յանձնած էր Ներսէս աղքատանոցայ տեսչութիւնը: Այլուր կը կոչէ զնա Բուզանդ «աթուակից» Ներսիսի (Գ. ԺԵ.): Ներսէս, ըստ Բուզանդայ, ի զնալն ի Յոյնս՝ թողուց զԽազ տեղակալ, որ հաւատարմութեամբ կատարեց զիւր պաշտօն: Էր աղքատասէր, խնամոտ, անաչառ: Բուզանդ չհաներ զԽազ ևս անմասն սքանչելագործութեան պարգևէն: Հիւանդք կը բժշկէին ի ձեռն նորա. շտեմարանք և մառանք զոր կը թափէր (կը պարպէր) Խազ ի պէտս աղքատաց՝ կը ընուին հրաշիւք: Գողք հարեալք կուրութեամբ կը բերեն լեռ զիւրեանց գողօնն, և մեծապարգև լեալ կը մեկնին: Գե.ք որ ըստ Բուզանդայ խաղապատէին զՊատ, և զորս յոյտ յանդիման կը տեսնէր ամեն մարդ՝ զոտնաձայն միայն առեալ, որպէս զՆերսիսի,

նոյնպէս զԽազայ՝ լինէին աներևոյթ.— «Այրս այս Խազ բուն էր ի Կարին գաւառէ, ի գեղջէ Մարագայ. ձեռնասուն էր առ եպիսկոպոսապետին Ներսիսի, զառաջեալ իւրով զսա էր սնուցեալ: Այլ իբրև միտս աջողակս եբեր և յառաջագէմ եղև ի հաւատս և հաւատարիմ յամենայն գործս գտաւ, ևս առաւել ի պաշտօնն զոր ունէր և ի սէր ընդ եկեղեցին Աստուծոյ՝ ապա աղքատաց ևս տեսչութիւն ի սրբոյն Ներսիսէ սմա հաւատացաւ, և յայնժամ ևս առաւել զբարեխնամութիւն ցուցանէր: Ապա եպիսկոպոսապետն Ներսէս յորժամ երթայր յուղեղնացութիւնն յերկիրն Յունաց՝ ձեռնադրեաց զայս Խազ յեպիսկոպոսութիւն Բագրևանդայ և Արշարունեաց, և եթող զսա իւր փոխանակ ետեղապահ և զնաց: Իսկ աշխարհ ամենայն Հայոց լեզուին, ի գաւառաց գաւառաց, կողմանց կողմանց, տեղեաց տեղեաց, մեծամեծք, աշխարհակալք, գաւառատեարք, նահապետք մեծազգեացք և ամենայն ուխտ քահանայութեան, ժողովք միաբանական ժողովրդոցն, ի սուգ տխրութեան ընկղմեալ էին վասն իւրեանց հօտապետ գլխաւորին, զի հեռացաւ ի նոցանէ: Իսկ սուրբն Խազ եպիսկոպոսն առհասարակ աշխարհին տայր հրաման՝ ի պահս և յաղօթս մտանել և ի խնդրուածս, զի դարձ լիցի սրբոյն Ներսիսի: Եւ զամենայն ժամանակս որչափ և արգելաւ նա անդ՝ համակ խնդրէին պահօք ժողովուրդքն, և յամենայնի իսկ Խազն առաջնորդէր նոցա ոչինչ պակաս քան զիւրեանց բուն զհովուապետն Ներսէս մինչև ի գալուստն նորա, մինչև կատարեաց Տէր զաշխարհի խնդրուածս, և դարձաւ սուրբն Ներսէս ի տեղի իւր»: Եւ որովհետև անաչառ էր Խազ՝ բազում անգամ կշտամբէր, ասէ Բուզանդ, և յանդիմանէր զթագաւորն Արշակ և զամենայն մեծամեծս և զիշխանս, մանաւանդ յորժամ ստիպէին զնա, թէ Եկ, ուղղեա սեղան յեկեղեցւոյն յաւանն յԱրշակաւանն (որ էր ի վիճակի նորա յԱրշարունիս): Ես, ասէր նա, ետեղապահ եմ, և ոչինչ ասանց այնորիկ որ թողն զիս հայրն՝ ունիմ իշխանութիւն գործել ինչ: Ապա կամեցեալ Արշակ թագաւորն պատրուակաւ և ազահութեամբ կարասոյն մեքենայիւ խաբել զսուրբ եպիսկոպոսն Խազ՝ բազում սկիւ և բազում դանձս արծաթոյ և բազում նժոյգս զարքունական ձիոց արքունի օճառովք, սկիւարաւանդ սարգմովն տայր նմա, պատրել հաճել զմիտս նորա, լինքն յանգուցանել: Իսկ նա զկարասին զոր առնուլ յարքայէն՝ յանդիման նորա աղքատաց բաշխէր, և զյանդիմանութիւնն ոչինչ թուլացուցանէր, մինչև հրաման տայր արքայ հալածել զեպիսկոպոսն Խազ ի բանակէ անտի: Իսկ նա սու շրջել ընդ աշխարհն, կարգել և խրատել, ուսուցանել և դարմանել զաղքատսն, որպէս էր նմա յանձն արա-

րեալ սրբոյն Ներսիսի և իւր գնացեալ: Բազում նշանք և արուեստք և զօրութիւնք, բժշկութիւնք հիւանդաց լինէին ի ձեռս նորա: Իբրև պաշտէր զաղբատոն և սպառէր թափէր զամենայն յուրանս և զնորամանս և զմառանս գինւոյն, և զկարասս ամենայն մառանացն տայր բաշխել աղբատաց՝ երթալը յայլում աւուր տեսանէր լցեալ ինքնին իբրև ի հրամանէ Աստուծոյ, և դարձեալ օր ըստ օրէ մատակարարէր աղբատացն: Ի ժամանակեան միոջ եկին գողք և գողացան զեղինս եկեղեցւոյն սրբոյ զԽազայ եպիսկոպոսին, առին և գնացին: Իսկ ի միւսում աւուր աչք կուրացեալ եղեն գողոցն, և ինքեանք յանիմաստս առ խարխափս եկին ածին ի դուրս սրբոյն Խազայ զամենայն եղինսն: Իսկ ինքն սուրբ Խազ ելեալ տեսանէր զնոսս, և գոհանայր զՏեառնէ, որ այնչափ վերակացու և այցելու եղև հաւատացելոց իւրոց: Կայր յազօթս եպիսկոպոսն Խազ և բրժշկէր զաչս գողոցն, և հրաման տայր լուանալ զանձն նոցա, և զնէր ճաշ առաջի նոցա և քաջ ուրախ առնէր զնոսս մեծապէս: Ապա օրհնէր զնոսս և տայր զեղինսն, զոր իւրեանց էր գողացեալ, և արձակէր զնոսս զիւրեանց ճանապարհն, և գնացին: Եւ էին նորա երկու դստերք. և ետ զմինն Ասրկոյ ումեմն կին, և զկին աներոյն իւրոյ նա կալաւ զաթոռն Խազայ» (Բուզ. Գ. ԺԲ.): Ըստ Բուզանդալ՝ Ներսէս գոհ էր մեծապէս զԽազայ, մանաւանդ երբ լետ դարձին ի Յունաց տեսաւ նորա անարատ վարքը և իմաստուն զնացքը. — «Իբրև եկն հայրապետն Ներսէս ի Հայս և ի վերայ հասանէր իւրում ետեղապահին սրբոյն Խազայ, զի էր կացեալ ի ճշմարտութեան և լուզղութեան, և զնացեալ էր զճանապարհս տեսուն Աստուծոյ, զի զԽազ զհոգևոր որդեակն իւր եզիտ ըստ կամացն, որպէս ինքն կամէր՝ զնա անձկով տեսանէր. այլ յորժամ լսէր ի Խազայ զամենայն զանօրէնութիւնսն չարութեան ծուռ զնացիցն թագաւորին՝ արտմէր լայր ողբայր և կոծէր մեծամեծ հեծեծանօք» (Բուզ. Գ. ԺԳ.):

31. Մինչ այս մինչ այն՝ Ծապուհ, ժառանգական թշնամին Հայոց՝ կ'սպառնար, և մեծագոյն աղէտք այն էին, զի մեծ մասն նախարարաց Հայոց էին բաժանեալ թագաւորէն, կամ ոչ սերտիւ մի ընդ նմա: Յարձակումն ի կողմանէ Պարսից եկաւ հուպ ընդ հուպ, ոչ մի անգամ միայն, այլ բազմիցս. և թէպէտ Արշակ իւր աննման զօրավարովն Վասակաւ քաջութեամբ գէմ դրաւ իբր չորս կամ հինգ տարի՝ սակայն լքեալ սլարտասեալ ի վախճանի, բռնագատեալ և իւր նախարարներէն, որ մի ըստ միոջէ լուծան քակեցան, ձեռս տուին ի թշնամին՝ ստիպուեցաւ երթալ անձամբ առ Ծապուհ: Բուզանդ երկար և մանր կը սլատմէ Հայաստանի այս

հնգամեայ վիճակն, ինչպէս նաև զանձնատուր լինելն Արշակայ հանդերձ աղետիւք որ եկան ի վերայ ազգին: Ահա Բուզանդայ սլատմութիւնն, զոր քաղելով կը գնենք՝ թողլով աւելաբանութիւններն, մանաւանդ թուոց մասին:

«Իբրև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Յունաց (Յովհանու) և ի մէջ թագաւորին Պարսից՝ այնուհետև կազմէր զգօրս իւր Ծապուհ, և խաղաց ի վերայ Արշակայ մարտի սլատեալով: Իսկ սահմանապահքն թագաւորին Հայոց որ նստէին ի Գանձակ Ատրպատականի՝ վաղ ազգ առնէին նմա զիրսն, մինչև հասեալ էր նա ի սահմանս Ատրպատականի: Իբրև զայն զգայր Արշակ՝ հրաման տայր Վասակայ իւրում սլարապետին կազմել զամենայն զգօրս իւր և հասանել ի դիմի հարկանել թագաւորին Պարսից Ծապուհ: Ապա արագ ժողովեալ ի մի վայր՝ հանդէս առնէր Վասակ սլարապետն ամենայն զօրացն Հայոց, և գտան հեծելազօր սպառազէնք կուռ վառեալք նիղաիւտորք համակ վաթսուն բիւր (!), միասիրտք, միաբանք, միամիտք: Հանդերձ նոքօք յառաջ խաղայր Վասակ, հասանէր, բախեալ ի դիմի հարկանէր թագաւորին Պարսից» (Բուզ. Գ. ԻԱ.): Ըստ Բուզանդայ՝ այս ճակատուն մէջ յաղթող հանդիսացան Հայք: Բայց Ծապուհ որ դրած էր ի մտի շտալ ոգի առնուլ Արշակայ՝ աւելի մեծ պատրաստութեամբ յարձակեցաւ, և այս անգամ լերիս առաջս, յորոց միոյն, եթէ պարտ է հաւատալ Բուզանդայ՝ կը զօրավարէր Ծապուհ անձամբ: Հայք այս անգամ ևս մղեցին երեք բաժիններն ևս. — «Թագաւորն Պարսից միւսանգամ ժողովէր զգօրս իւր անթիւ և անհամար իբրև զաւազ առ ամն ծովու, և փիղս բազումս, և ընդ երիս բաժանեալ զգօրսն՝ երկուց գնդացն զԱնդիկան և զՀազարաւուխտ զօրագլուխս կացուցանէր, և միում զնդին ինքնին թագաւորն լինէր զօրագլուխ: Եւ հրաման տայր զօրացն ընդ երիս տեղիս խաղալ մտանել արշաւել յաշխարհն Հայոց: Այս բանք վաղադոյն ազգ լինէին առ թագաւորն Հայոց Արշակ և առ զօրավարն նոցին Վասակ. բազում զօր ժողովեցին, և թէ բիւր աճապարեցին՝ սակայն զօրքն Պարսից արշաւէին լերկիրն Հայոց և ընդ երիս ասպատակէին: Ապա և թագաւորն Արշակ զիւր զօրսն բաժանէր ընդ երիս, և տայր զմի գունդն Վասակայ սլարապետին, և զերկրորդ գունդն ի ձեռն Բազասի եղբօր նորին, որ ի գործ արութեան քաջ էր անհնարին, բայց ի գործ իմաստութեան բախած էր, և զմիւս գունդն իսկ թագաւորն Արշակ առնուր: Ապա զայր սլարապետն Վասակ, գտանէր զառաջին առաջն զօրացն Պարսից զՀազարաւուխտն, զի հասեալ էին ի գաւառն Վանանդայ, ի տեղւոյն որ անուանեալ կոչէր Երևեալ, և բախէր ընդ-

դէմ զօրացն Պարսից մարտիւ պատերազմաւ: Ի պարտութիւն մատնեցան զօրքն Պարսից, դարձան ի փախուստ, ցրուեցան սփռեցան: Նոյնպէս և Բագոս հանդերձ զօրօք որ ընդ իւրև էին՝ գտանէր զառաջ երկրորդ զօրացն Պարսից և զԱնդիկան զօրագլուխ նոցա, զի հասեալ մածեալ բանակէին ի վերայ ձկնատենիցն Առեստայ: Վաղ զգացին զօրքն Պարսից զհասանել Բագոսին, և պատրաստեցան ի մարտ պատերազմի ընդդէմ զօրացն Հայոց: Ապա հասանէր Բագոսն ամենայն գնդաւն, ընդդէմ յարձակէին ճակատուն Պարսից, անդէն հարկանէին սատակէին: Ապա զիպէր Բագոսն գնդին փղացն, և տեսանէր զմի ի փղաց անտի մեծապէս զարդարեալ, և զարքունական նշանս ի վերայ արձակեալ: Համարեցաւ զթագաւորն ի փղին յայնմիկ. իջանէր յերիւարէն, հանեալ զուսերն իւր յարձակէր ի վերայ փղին. գէն վերացոյց եմուտ ի ներքոյ փղին. հարկանէր զներդս փղին, և անդէն ընկենոյր զփիղն ի վերայ անձին իւրոյ, և սատակէին երկոքեան, զի ոչ ժամանէր ելանել ի ներքուստ ի փղէն: Իսկ թագաւորն Արշակ հանդերձ զօրօքն որ ընդ իւրն էին՝ հասանէր գտանէր զինքնին թագաւորն Ծապուհ, զի հասեալ մածեալ բանակեալ էր ի գաւառին Բասենոյ ի տեղիսն որ անուանեալ կոչի Ոսխա: Ապա անկանէր զիշերի արքայն Արշակ ի վերայ բանակին Պարսից: ՅԱստուծոյ եղև մեծ աջողութիւն յաղթութեան: Ապա ի կողմանս Պարսից սաստակէին, և հարկանէին մինչև ի կողմանս որ կոչին Խարաիզան» (Բուգ. Գ. ԻԲ.):

32. Անմխարանութեան վրայ որ արդէն կը տիրէր ի մէջ Արշակայ և նախարարաց՝ յուելաւ ուրիշ վիշտ: Մերուժան ոմն Արծրունի, թերևս ի վրէժ կոտորածին Արծրունեաց տոհմին առ Տիրանաւ՝ ապստամբելով յԱրշակայ գնաց առ Ծապուհ, և ուրանալով զհաւատն՝ եղաւ այնուհետև առաջնորդ գրեթէ յամենայն արշաւանս զօրուն Պարսից. — «Յայնմ ժամանակի ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն, Մերուժան անուն Արծրունի, և չողաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Ծապուհ, և գնէր ընդ նմա ուխտ երգմամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա: Ուրացաւ ի կենացն իւրոց զոր յԱստուածն ունէր, զի եթող զօրէնս քրիստոնէութեան և խոստովան եղև վասն անձին իւրոյ, թէ չեմ քրիստոնեալ. և կալաւ զօրէնս մազդեզանցն, այսինքն զմոզուցն. երկիր եպագ արեգական և կրակի և խոստովան եղև, թէ աստուածք այն են՝ զոր թագաւորն Պարսից պաշտէ: Եղ ուխտ ընդ Ծապուհոյ յայնմհետէ, թէ իցէ և կարասցէ յաղթել Ծապուհ Հայոց և ունել զաշխարհն և ինձ զարձ լիցի լիմ աշխարհն և լիմ տունն՝ նախ ես, ասէ, շինեցից ատրուշան լիմում ասնն սեպհա-

կանին, այսինքն տուն կրակին պաշտելոյ: Եւ զգօրսն Պարսից պատրաստէին առաւել ևս քան զառաջինն, և առաջնորդ ունէին զչարագործն Մերուժան, ասպատակել յաշխարհն Հայոց: Յանկարծօրէն այրեացաւեր զերկիրն Հայոց առնէին առաջնորդ Մերուժանաւ. զարս տային ի կոխումն փղաց, և զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին, առնուին կոտորէին զամենայն բնակիչս վերնագաւառացն Հայոց: Մինչդեռ թագաւորն Արշակ ի կողմանս ստորին գաւառացն Սնգեղ տան էր յուտեստ՝ զմիջնաշխարհն քանդեալ բրեալ զօրքն Պարսից ապականէին: Ապա զօրաժողով լինէր Վասակ զօրավարն Հայոց, և որ հասին ի ժամանակի անդ ի ձեռս նորա տան հազար հեծեալ ընտիր ընտիր և քաջ այրեձի, կազմ զինու և բազում պատրաստութեամբ, և հանդերձ նօքօք խաղալը, ի կիրթ ձգեալ հասանէր զօրացն Պարսից: Իբրև զգացին զօրավարք զօրաց թագաւորին, եթէ զօրաժողով է ի վերայ նոցա Վասակ՝ զմնացորդս աշխարհին գերփեցին գերեցին առին և փախեան յաշխարհն իւրեանց ճեպով տագնապաւ: Չետ կրթեալ Վասակ՝ երթալը հասանէր նոցա և թափէր զամենայն զառեալ գերութիւնն, և դառնային խաղաղութեամբ առ թագաւորն Արշակ» (Բուգ. Գ. ԻԳ.):

Այս արշաւանաց յաջորդեց միւս ևս մեծագոյն ի հարաւոյ ընդ Աղձնիս և ընդ Ծոփս, մինչ Արշակ և Վասակ հանդերձ բանակաւն կային ի պահ ի սահմանս Ատրպատականի: Այս արշաւանաց աւերն որ շատ ծանր եղաւ Հայոց՝ մանր կը նկարագրէ Բուգանդ. — «Ապա լետ այսորիկ Մերուժանն վատանշան զրգուէր զթագաւորն Պարսից ի վերայ Արշակայ մեծաւ բարկութեամբ: Զօրաժողով լինէր Ծապուհ և լրտեսս արձակէր զիտել զարքայն Հայոց զԱրշակ: Եւ մինչդեռ նա զգուշացեալ հանդերձ իւրովք զօրօքն զԱտրպատական սահմանօքն սպասէր զօրացն Պարսից՝ նոցա առաջնորդ կալեալ զՄերուժանն՝ ընդ Աղձնիս և ընդ Ծոփս մեծ, ընդ Սնգեղ տունն և ընդ գաւառն Սնձտայ, ընդ Ծոփս Ծահունուոց, ընդ Մզուր գաւառն և ընդ Գարանաղէ, ընդ Եկեղեաց, հեղեալ ծաւայէին բազմութեամբ իբրև զջուրս բազումս: Այրեացաւեր առնէին և զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց, զկանայս և զմանկտի հանէին ընդ ցից սայլից, և զկէստ ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին: Զարանց բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց, և գառանց թուոյ զմատաղ մանկտին ի գերութիւն վարէին, և զբազում ամուրս քանդէին, և զբերդս աւերէին զամուրս: Եւ առին աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ որ էր ի գաւառին Աղձնեաց լիշխանութեան բղեշխին, քառասուն հազար երդ, զայն նոյնհետայն ի գերութիւն խաղացուցին, և ինքեանք ի Ծոփս

ւելեան սահմանին վրայ, և կռիւք եղան ընդհանրապէս հսն: Պարսից դիտումը կ'երևի թէ էր այն զօրութիւնը ցրուել: Վասակ և զօրավարք նորա սահաւուք և ընտիր զօրօք, որոց թիւը ճշգիւ կուտայ մեզ Բուզանդ, այն է իբր տասն հազարաւ, ընդհանրապէս գիշերայն Պարսից բուն զակշին վրայ յարձակելով յանկարծ՝ կը շրփոթէին և կը ցրուէին: Այսպէս Հայք, թէպէտ քաջութեամբ պաշտպանեցին իրենց դիրքը, և երկիրը մնաց ազատ լուերածոյ՝ բայց Շապուհ հասաւ իւր նպատակին, որ էր յոգնեցունել, վհատեցունել և ցրուել Հայոց միութիւնը:

34. «Ջերեսուն և զչորս ամս, ասէ Բուզանդ, —ի մահուանէն Տրդատայ եթէ հաշուենք՝ արդարև կը գտնենք այսչափ տարի—եաուն՝ պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ թագաւորին Պարսից, և լետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան աշխատեցան, և սիրասն սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին. թողին զիւրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ գնալով սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ բղեաշխն Աղձնեաց և Նոշիրական բղեաշխն և Մահկեր տանն, և Նիհորակոնն և Վասսրնարէին, և ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց, և զօրն և տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ, և չոգան կացին առաջի արքային Պարսկաց Շապհոյ, և պարսպ ածէին ի Հայոց կուսէ որ Զորայն կոչեն, գրունս գնէին. և զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց: Եւ լետ սորա Քուզարաց բղեաշխն, և լետ սորա Զորայ գաւառին տէրն, և Կողբայ գաւառին տէրն, և ընդ նոսա Քարգմանաձորոյ տէրն: Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ շուրջ էին զնոքօք՝ միահաղոյն ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց Արշակայ և չոգան՝ գնացին առաջի կացին թագաւորին Պարսից Շապհոյ: Ապստամբ ցին Սրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ, և ամուր գաւառն Տմորեաց, և ամուր աշխարհն Կորգեաց. ապա և տէր գաւառին Կորգուաց չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից: Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ձեռին իշխանութեան տունն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրուայական աշխարհաւն. լետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. լետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից: Եթող զարքայն Հայոց և գնաց Սաղամուտ տէրն Անձտեայ, և ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց, և գնացին առ թագաւորն Յունաց: Միջնաշխարհն մնացեալքն լերկուացան յարքայէն, և ոչ կամէին լսել թագաւորին իւրեանց, ոչ մի ինչ իրս զոր նա կամէր: Եւ գձձեցաւ թագաւորութիւնն մեծապէս» (Բուզ. Գ. Ծ.):

35. Այս ամէն թշուառութեանց վրայ միւս ևս թշնամի ի ներքուստ լուելաւ Հայոց, այն է Վահան Մամիկոնեան, կրտսեր եղբայր սպարապետին: Սա ուրանալով զհաւատան, փեայանալով ևս Շապհոյ՝ միացաւ ընդ քեռորդուն իւրում Մերուժանայ և եղաւ գործակից նմա լանհնարին չարիսն, զորս հասուցին սոքա թշուառազգին, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև. — Եւ Վահան եղբայր Վասակայ սպարապետին, ի Մամիկոնեան տոհմէն, անկաւ ի բանս հրապուրանաց Մերուժանայ Արծրունույ քեռորդույ իւրոյ: Եւ ապստամբեալ Սրշակայ արքայէն Հայոց՝ չոգաւ եկաց առաջի թագաւորին Պարսից Շապհոյ և հոճեաց զմիտս նորա: Ուրացաւ ի կենաց իւրոց զոր ի Քրիստոսն ունէր, և լանձն առ պաշտել զօրէնս մոգութեանն, այսինքն երկիր պագանել կրակի և ջրոյ և արեգամոգութեանն, այսինքն երկիր պագանել կրակի և ջրոյ և արեգանայ, թէ յաղագս քո մեռաւ: Եւ եղև նա այնուհետև սիրելի Շապհոյ արքային, և ետ նա կին Վահանայ զՈրմիղդուխտ քոյր իւր, և շնորհեաց նմա լարձ և զպատիւ որ նոցուն լեալ էր նախնեաց, և շնորհեաց նմա լարձ և զպատիւ որ նոցուն լեալ էր նախնեաց, և մտերիմ փեսայ արար գնա իւր թագաւորն, և ի մէջ զօրաց իւրոց շքեղացոյց գնա, և խոստացաւ նմա կեանս մեծամեծս առնել: Իսկ թիւն Հայոց պակասեաց լայսմհետէ և լապա» (Բուզ. Գ. Ծ.):

36. Ինչպէս տեսանք՝ գրեթէ բոլոր սահմանակից գաւառք ապստամբած էին Սրշակայ. մեծ մասն ի նախարարաց, մանաւանդ արևելեան և հարաւային գաւառաց, ինչպէս նաև հիւսիսայինքն՝ տուարևելեան և հարաւային գաւառաց, որ էր փոքր մասն՝ ի կայսրած էին ձեռս ի Շապուհ, և արևմտեանք որ էր փոքր մասն՝ ի կայսր. իսկ մնացեալքն, որ էին նախարարք միջին նահանգաց՝ բոլորովին կուսահատեալ կու գան առ Ներսէս և կը լայնեն զխորհուրդ իւրուսահատեալ կու գան առ Ներսէս և կը լայնեն զխորհուրդ իւրեանց, թէ այլ ևս չէին կարող կուել վասն երկրին և վասն թագաւորին իւրեաց, ուստի լաւագոյն կը համարէին մատնել զերկիրն Շապհոյ և ծառայել նմա: Ի գուր կը յորդորէ գնոսա Ներսէս մընալ հաւատարիմ թագաւորին իւրեանց, ինչեցունելով նոցա զայնչափ երախտիս զորս ընդունած էին իւրեանց անձանց, ընտանեաց, երկրին տերազմներն զորս մղած էին իւրեանց անձանց, ընտանեաց, երկրին և եկեղեցեաց համար, և ցուցնելով մեծ վտանգը ծառայելու հետեւ թագաւորի: Բանք Ներսիսի մնացին առանց ազգեցութեան, ժողովը ցրուեցաւ մեծ ամբոխիւ և աղաղակաւ, և նախարարք մեկնեցան իւրաքանչիւր ի տուն իւր. — Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեան թագաւորութեանն Հայոց, և եկին

առ մեծ եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս, մեծամեծք, նախարարք, կուսակալք, կողմնակալք, զաւառատեարք, գործակալք և զասապետք շինականաց. խօսել սկսան ընդ Ներսիսի և ասեն. Գու, տէր, քեզէն զիտես, զի այսչափ ժամանակ է, և ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղև ի պատերազմէ, և համակ սրով և սուսերօք և ի սլաքս և ի տէգս նիզակաց զբրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք: Եւ արդ ոչ կարեմք այսմ զժոյժ ունել, և ոչ կարեմք տալ ճակատս. զի լաւ է մեզ թէ ծառայեսցուք մեք թագաւորին Պարսից որպէս ընկերքն մեր արարին, զի թողին զնա և զնացին առ թագաւորն Պարսից. և մեք սոյնսլէս առնելոյ եմք, զի ոչ այլ ևս կարեմք կուուել: Թէ պէտ իցէ թագաւորին Արշակայ կուուել ընդ Շապհոյ՝ Վասակաւ և Անդուկաւ աներաւ իւրով տացէ պատերազմ. այլ յայսմիկ Հայոց աշխարհէս և ոչ մի այլ ոչ սք է երթալոց ի թիկունս օգնականութեան նորա: Նմա եթէ պէտ իցէ՝ տացէ պատերազմ, թէ պէտ՝ մի. մեր թողեալ զնա, մեզ չէ փոյթ: Իսկ սուրբն Ներսէս խօսէր ընդ նոսա որպէս օրէն էր, եթէ Տեսէք և քաջ զմտաւ ածէք, և լիշեցէք զբանն Տեսուն պատուիրանին միաբանութեամբ որպէս պատուիրեացն՝ ծառայից հնազանդ կալ տերանց իւրեանց: Զի ամենեքեան զուք աւազիկ կալք և վիպէք, մանաւանդ զի ամենեքեան զուք կեցեալ էք յազգէդ Արշակունւոյ. ոմանք ի ձէնջ զաւառատեարք լեալք ի նոցանէն, և ոմանք մեծամեծք աշխարհաց, ոմանք աւագ աւագ աւանաց, զեղից և գանձուց տեարք լեալ էք, և պէսպէս դաստակերտացն: Զի թէպէտև առ արարիչն Աստուած յանցաւոր իցեն պիղծ ազգն Արշակունեաց՝ սակայն զձեզ կեցուցեալ զամենեսեան և յաղբոյ թօթափեալ է, զոմն գործով, զոմն պատուով, զոմն իշխանութեամբ, զոմն գործակալութեամբ: Զի թէպէտև առ Աստուած մեղաւոր է Արշակ արքայ, և պարտական է տոկոսեաց արարչին իւրոյ առ ի տալ նմա վրէժս՝ սակայն Աստուած վասն բազում և անչափ մարդասիրութեան իւրոյ խնայեաց ի նա, և վասն նորա ձեզ: Եւ զուք աւազիկ կամիք անկանել հեթանոսաց ի ծառայութիւն, և կորուսանել զկեանս ձեր յԱստուծոյ, և մերժել զբնակ տեարսն ձեր զորս տուեալ է ձեզ յԱստուծոյ, և օտար տերանց ծառայեալ, և նոցին անաստուած կրօնիցն ցանկալ: Բայց լաւ լիցի ձեզ զնոյն սիրել և յանձն առնուլ և նմին հաւանել, և մերժել յանձանց ձերոց զարարչապաշտ թագաւորն: Զի թէ բիւր չար իցէ Արշակ՝ սակայն աստուածապաշտ է, և եթէ մեղաւոր ևս իցէ՝ սակայն թագաւոր ձեր է. որպէս և զուքդ ասացէք առաջի իմ, թէ այսչափ ամք են զի մարտեալք ևս ի վերայ անձանց ձերոց և հոգւոց, ի վերայ

աշխարհի, ի վերայ կանանց և որդւոց ձերոց: Եւ որ մեծն է քան զամենայն՝ ի վերայ եկեղեցեաց ձերոց, ի վերայ ուխտի հաւատոց ձերոց, զոր ունիմք ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, և համակ Տէր ետ ձեզ յաղթութիւն անուան իւրոյ: Եւ արդ կամիք փոխանակ Քրիստոսի արարչին ձերոյ ծառայել ձեզ անաստուածն մոգութեան անօրինացն և նոցուն պաշտօնէիցն, ի թողուլ նախ զարարիչն մեր և զնորուն պատուիրանս զոր պատուիրեաց ձեզ՝ միամիտ կալ առ տեարսն մարմնաւորս զորս նորայն արարեալ է. գուցէ բարկացեալ տէր Աստուած ձեր՝ և խլիցէ զձեզ արմատաքի, և մատնեսցէ զձեզ հեթանոսացն ի չար ծառայութիւն սարկութեան մինչև յաւիտեան, և ոչ երբէք բարձցի լուծն ծառայութեան ի ձէնջ: Եւ բողոքիցէք զուք առ Տէր, և նա ոչ լսիցէ ձեզ. վասն զի անձամբ անկանիք զուք ի ծառայութիւն հեթանոս տերանց և անաստուած անգէտ մարդկան, ի ձեռս հեթանոս արանց տերանց խտասրտաց, և բազում չարի դիպեալ ելանիցէ առաջի ձեր, և ոչ կարիցէք ճողոպրել յայնմանէ: Իսկ նոքա որ մի անգամ էին ի մի վայր ժողովեալ՝ զազազակ հարկանէին. քարոզ կարգացեալ միմեանց ձայն առնէին, շփոթէին ամբոխէին և ասէին. Հնապա գնացուք, ասեն, սփռեցարուք լիւրաքանչիւր տեղիս, զի այդմ բանից մեք ինչ ոչ կարեմք լսել: Սփռեցան լիւրաքանչիւր տունս իւրեանց» (Բուզ. Գ. ԾԱ.):

37. Շապուհ ուր յայս վիճակ հասուցած էր զՀայո՝ կ'սկսի դարձեալ հրաւիրել զԱրշակ աղաչանօք և ընծայիւք՝ գալ առնել խաղաղութիւն ի մէջ իւր և նորա: Ապաքէն հեգնել էր այս, և Արշակ գիտնալով խորամանկութիւնը՝ կը խորհի ընդգիմանալ նմա մինչև ի վախճան. բայց երբ զօրքն յանձն չառնուր պատերազմ, և Շապուհ կ'ստիպէր կամ երթալ անձամբ և կամ յանձն առնուլ պատերազմ, կը բռնադատուի ևս ազգէն զիջանել Շապուհ՝ մտնելով նեղ՝ կը խնդրէ երգումն ի Շապուհ ըստ Պարսից օրինի, և կ'երթայ ահամայ առ Շապուհ հանգերձ սպարապետաւ իւրով Վասակաւ, և կը դրուի ընդ պահպանութեամբ. — «Ապա Շապուհ արքայ Պարսից մեծ աղաչանօք և պատարագօք և հրովարտակօք և սիրով զԱրշակ առ ինքն կոչէր, զի յայնմհետէ արասցեն ի մէջ իւրեանց սէր և խաղաղութիւն և բարեկամութիւն մեծ: Իսկ Արշակ արքայ թէպէտ պատերազմ կամէր տալ՝ այլ ոչ կամէին յանձն առնուլ այսմիկ ամենայն զօրքն աշխարհին Հայոց: Ապա թէ կամաւ կամաւ, թէ ոչ կամաւ՝ սակայն եղ սիրտ՝ խոնարհութեամբ հրովարտակս առ Շապուհ արքայ Պարսից, որպէս վայել է ծառայի առ տէր իւր, տալ: Եւ առաքէր լիւրմէ նմա պատարագս հաշտութեան: Յետ այսորիկ դարձեալ առաքեաց առ Արշակ արքայ Հայոց

քաղաքիցն՝ տաճիկ ուղտուք արձակէ ի Հայս արս զհոգոյ և զըրոյ, զի եկեացեն բերցեն նմա զհմայսն: Եւ ընդ սակաւ աւուրս եկին բերին զայն ինչ զորմէ լղեացն: Ապա հրաման տայր թագաւորն Ծապուհ զկէս յատակին իւրոյ խորանին հարկանել ի բերեալ հոգոյն Հայոց, և զըուրն ցանել ի վերայ նորա, և զկէսն ի նոյն հոգն զիւրոյ բնակութեան երկրին թողուլ: Եւ ետ ածել զԱրշակ արքայ Հայոց զառաջ և իւրով, և զայլ մարդիկն ի բաց հրամայեաց կացուցանել, և զձեռանէ առեալ շրջէր ձեմելով: Եւ երթեկս առեալ ընդ խորանն՝ ասէ ցնա յորժամ ի պարսիկ հոգոյն ի վերայ ձեմէին, թէ Ընդէր եղեր իմ թշնամի, Արշակ արքայ Հայոց, զի ես որպէս զորդի սիրեցի զքեզ, և կամեցայ տալ քեզ զգուստր իմ ի կնութիւն, և որդի ինձ առնել զքեզ. իսկ դու խտացար ընդ իս, և բովք կամօք առանց իմոց կամաց եղեր ընդ իս թշնամի, և պատերազմեցար ընդ իս: Ասէ Արշակ արքայ, թէ Մեղայ քեզ և յանցեայ. զի ես եկի և կոտորեցի յաղթեցի թշնամեաց քոց, և ակն ունէի ի քէն պարզ և կենաց, և թշնամիք իմ հրապուրեցին զիս, և արկին երկիւղուկս ի քէն, և փախուցին ի քէն: Եւ երգումն իմ զոր երգուայ քեզ՝ յառաջ ած զիս, և եկի աւասիկ առաջի քո: Եւ աւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո կամ. զինչ և պէտք է քեզ՝ արա զիս, զինչ և կամ իցէ. սպան զիս, զի ես ծառայ քո առ քեզ կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ: Իսկ Ծապուհ արքայ առեալ զձեռանէ նորա՝ շրջէր ձեմելով. ի չքմեղս առեալ զնա ածէր ի հայտկողմն ի հոգն հարեալ յատակն: Իսկ իբրև յայն տեղի հասանէր և զհայ հոգն կոխէր՝ մեծամեծս ըմբոստացեալ հպարտացեալ՝ այլ ձայն չըլէր. սկսանէր խօսել և ասել. Ի բաց կաց լինէն, ծառայ չարագործ, տիրացեալ տերանցն քոց. այլ ոչ թողից քեզ և որդւոց քոց զվրէժ նախնեացն իմոց, և զմահն Արտաւանայ արքայի: Զի այժմիկ ձեր, ծառայից՝ զմեր, տերանց ձերոց զբարձ կալեալ է. բայց ոչ թողից, եթէ ոչ տեղիդ մեր առ մեզ եկեացէ: Իսկ դարձեալ առնուր զձեռանէ, դարձեալ տանէր յայն հոգ Պարսից, ապա աշխարէր Արշակ զասացեալսն, խոնարհէր բուռն հարկանէր զօտից նորա, մեծապէս տալաշխարելով զըմամբ զասացեալ բանսն: Իսկ յորժամ առեալ զձեռանէ զնա տանէր ի հայ հոգն՝ ևս խտագոյն քան զառաջինսն բարբառէր. իսկ դարձեալ միւսանգամ հանէր յայնմ հոգոյն, բանիւք յապաշխարութիւն դառնայր: Յայգուէ մինչև երեկոյն այնպէս շատ փորձ փորձեաց զնա. զի իբրև ի վերայ հարեալ հոգոյն տանէր՝ խտացեալ ամբարտաւանէր. իսկ իբրև ի վերայ բուռն գետնոյն յատակին կայր՝ ի զընումն դառնայր: Իսկ իբրև երեկոյ եղև, ժամ ընթրեաց թագաւորին Պարսից, քանզի սովորու-

թիւն էր Հայոց թագաւորին բազմական անդէն ընդ նմին առ նմա ի նորին տախտին արկանել բազմական. օրէնք էին զի թագաւորն Պարսից և թագաւորն Հայոց ի միում տախտի բազմէին ի միում գահոյս: Իսկ այն օր նախ զտող բազմականացն որ անգն էին՝ զամենեցունց կարգեցին. հուսկ լետոյ զկնի ամենեցունց ի ներքոյ բուրին զԱրշակայ բազմականն առնէին, ուր զհայ հոգն յատակն հարեալ էր: Նախ ամենեքեան իբրև բազմեցան լիւրաքանչիւր չափու՝ լետոյ ածէին բազմեցուցանէին զարքայն Արշակ: Արդ եկաց բազմեալ ուռուցեալ վայր մի. ապա յոտն եկաց, ասէ ցթագաւորն Ծապուհ. Ի՞մ այդ տեղի, ուր դուք ես բազմեալ. յոտն կաց այդի, թող ես այդ բազմեցայց, զի տեղի ազգի մերոյ այդ լեալ է. ապա եթէ յաշխարհն իմ հասից՝ մեծամեծ վրէժս խնդրեցից ի քէն» (Բուզ. Գ. ԾԳ.):

39. Այս պատմութիւն ապաքէն առասպել է. սակայն ճշմարիտ է, թէ Արշակ գրուեցաւ Անուշ բերդը, և Վասակ սպանաւ մորթագերծ.— Ապա հրաման տայր Ծապուհ արքայ Պարսից բերել շղթայս և արկանել ի պարանոցն Արշակայ և յոտս և ի ձեռս նորա երկաթս, և խաղացուցանել զնա լԱնգմըշն զոր Անուշ բերդն կոչեն, և պնդեալ զնա մինչև անդէն մեռցի: Եւ եղև ի վաղիւ անդր ետ հրաման Ծապուհ արքայ ածել զառաջեալ իւր զՎասակ Մամիկոնեան զգորավարն սպարապետն Հայոց Մեծաց. սկսաւ պատուհասել զնա: Բանզի էր Վասակ անձամբ փոքրիկ՝ ասէ ցնա արքայն Պարսից Ծապուհ. Աղուէս, դու էիր խանգարիչ, որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ. դու ես այն որ կոտորեցեր զԱրիս այսչափ ամս. և զի գործես, զմահ աղուեսու սպանից զքեզ: Իսկ Վասակ առեալ պատասխանի ասէ. Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբս փոքրիկ՝ ոչ ասեր զչափ մեծութեան իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի, և արդ աղուէս: Բայց մինչ ես Վասակն էի՝ ես սկայ էի. մի ոտնս ի միոյ լերին կայր, և միւս ոտնս իմ ի միոյ լերին կայր. յորժամ յաջ ոտնս լենուի՝ զաջ լեռնն ընդ գետին տանէի. յորժամ ի ձախ ոտնն լենուի, զձախ լեռնն ընդ գետին տանէի: Ապա հարցանէր թագաւորն Պարսից Ծապուհ և ասէ. Աղէ, աուր ինձ զիտել, ո՞վ են լերինքն այնքիկ, զորս դուն ընդ ունջ տանէիր: Եւ ասէ Վասակ. լերինքն երկուք՝ մի դու էիր, և մի՝ թագաւորն Յունաց: Մինչ առեալ էր ինձ Աստուծոյ՝ զքեզ ընդ գետին տանէի և զթագաւորն Յունաց, մինչ օրհնութիւն հօրն մերոյ՝ Ներսիսի հագուցեալ էր ի վերայ մեր, և Աստուծոյ զմեզ ի ձեռանէ չէր թողեալ. մինչ զնորա բանն արարաք և խրատ նորա եկաց առ մեզ՝ զիտացաք տալ քեզ խրատ, մինչև մեզէն աչօք բացօք

անկաք ի խորխորատ: Արդ զինչ կամիս՝ արա: Ապա ետ հրաման թագաւորն Պարսից մորթել զզօրավարն Հայոց Վասակ, և զմորթն հանել և ընուլ խոտով, և տանել ընդ նոյն բերդն լԱնդմըշն, ուր արգելին իսկ զթագաւորն Արշակ (Բուզ. Գ. ԾԳ.):

40. Բուզանդայ Գ. գպրութեան վերջին չորս գլուխներն կու տան մեզ սոսկալի ազետից և հալածանաց շար մի ի ձեռն Շապհուր և երկուց ուրացելոց — Մերուժանայ Արծրունուոյ և Վահանայ Մամիկոնեանի, աղէտք՝ զորս չէ մարթ առանց արտասուաց ընթեռնուլ: Շապուհ լեա այնպէս խստիւ պատուհասելոյ զԱրշակ և զքաջ սպարապետն նորա Վասակ, զմին մշտնջենաւոր բանտարկութեամբ և զմիւսն չարաչար մահուամբ՝ կը զրկէ ի Հայս երկու անուանի զօրավար, զԶիկ և զԿարէն բազմութեամբ զօրաց, քանդել կործանել զերկիրն և զերել բնակիչներն, ինչպէս կ'երևի՝ ստիպելով զնոսա ընդունել զկրօնս Պարսից: Յետ երեքտասանամետայ պաշարման կ'առնուի Արտագերից բերդն, ուր սպաւինած էր թագուհին Փառանձեմ սպասելով իւր որդւոյն Պապայ, որ էր պատանդ ի Յոյնս և պիտի գայր հռոմայեցի զօրօք ազատել զերկիրն: Յետ այնորիկ, կամ միւսնոյն ժամանակ, կ'առնուին և կը քանդուին երևելի երևելի քաղաքներ, որպէս Արտաշատ, Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Զարեհուան, Զարիշատ, Վան, Նախճաւան, և անթիւ մարզիկ կը տարուին զերի: Իսկ տիկինն Փառանձեմ տարուելով ի Պարսկաստան՝ կը մասնուի անառակ զինուորաց բւնաբարութեան հրամանաւ Շապհուր ի թշնամանս թագաւորին և ազգին. — «Ապա արձակեաց արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս ոմանս իշխանաց անտի իւրոց, միումն Զիկ անուն և միւսումն Կարէն, բազմութեամբ զօրաց. զի եկեսցեն բրեսցեն քանդեսցեն զաշխարհն Հայոց: Իբրև ետես տիկին աշխարհին Հայոց, կինն Արշակայ թագաւորին Փառանձեմ, զզօրս թագաւորին Պարսից, եթէ եկին լցին զաշխարհս Հայոց՝ առեալ ընդ իւր մարզիկ, աղտոս, ընտիրս, սպառազէնս պատերազմոյս՝ հանգերձ նոքօք զիմեաց եմուտ ի բերդն Արտագերից, որ լերկիրն Արշարունեաց, լերեսաց զօրացն Պարսից: Ապա եկին հասին ամենայն զօրքն Պարսից, շուրջ զբերդաւն նստէին, պահ արկանէին, պատեցին պաշարեցին: Իսկ նոքա ի ներքս ամրացեալք՝ յուսային ի տեղւոյն ամրութիւնն, և զօրն զակիշ ածեալ նստէին արտաքուստ շուրջ զձորօքն: Եւ նստան շուրջ զբերդաւն ամիսս երեքտասան, և առնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին: Աւերեցին քանդեցին զերկիրն ամենայն. երանէին առնուին աւար, շուրջ ի գաւառացն և յաշխարհացն ածէին զգերի մարդկանն և զանասնոց ի զտիւն իւրեանց.

այլուստ բերէին համբարս և ուտէին, և զբերդն պաշարեալ պահէին: Իսկ Պապ որդին Արշակայ ոչ զիպեցաւ անդ ի Հայոց աշխարհին, զի առ թագաւորին Յունաց զիպեցաւ:

41. «Իբրև զայս ամենայն տեսին ազատագունդ բանակն Հայոց՝ չոգան խնդրել իւրեանց թիկունս օգնականութեան, և էր նոցա զօրագլուխ Մուշեղ որդին Վասակայ սպարապետին: Եւ չոգան նոքա առ իւրեանց արքայորդին. ընդ թագաւորին Յունաց խօսէին, հաւանեցուցանէին զնա թիկունք լինել իւրեանց: Իսկ լերկիրն Հայոց ստէպ տուաբէին զեսպանս առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ, զի ժուժկալ լինիցի բերդին և մի ձեռս տացէ ի Պարսիկս: Եւ զեսպանք ստէպ ստէպ յորդւոյ նորա ի Պապայ զմիմեանց կնի ի շաբաթու շաբաթու եկեալ հասանէին և գաղտ ընդ գաղտնի դուռն ուրեմն մեքենաւորութեամբ ի բերդն մտանէին, տային քաջալերս տիկնոջն: Եւ լերկարեաց ի բերդին ամիսս երեքտասան պաշարումն: Այլ որք գային և երթային՝ ստէպ ստէպ գային թէ Պինդ կաց, զի հասեալ է Պապ որդի քո և գունդ կայսերական ի թիկունս օգնականութեան: Եւ լերկարեաց խրախոյսն որ հասանէր, զի ասէին, Վայրիկ մի ևս, սակաւիկ մի ևս կայցիս ժոյժ՝ և ահա հասեալ է օգնականութիւն: Եւ եղև լեա չորեքտասաներորդ ամսեանն հարուածք լԱստուծոյ հասին ի վերայ զաղթականին բերդնորդեացն, զի մահ անկաւ ի վերայ նոցա որք ի բերդին էին, զի ի Տեառնէ հասին պատուհասք: Առաջի տիկնոջն Փառանձեմայ ուտէին և ըմպէին և ուրտիս լինէին որք էին ի տաճարին. յանկարծակի ի միում ժամու հարիւր այր, և ի միւսում՝ երկերիւր, և էր զի հինգհարիւր այր մեռան ի բազմականին յորժամ բազմեալ կային. և օր ըստ օրէ սատակէին: Յորժամ սկսան՝ զամիս մի ոչ լերկարեաց, զի սատակեցան առ հասարակ, և էին արք իբրև մետասան հազար, և կանայք իբրև վեց հազար: Մինչ էր ի բերդին Փառանձեմ տիկին երկու նաժշտօք՝ եկն եմուտ գաղտ ի ներքս ի բերդն Հայր մարդպետ ներքինին, և թշնամանեաց զտիկինն մեծպէս իբրև զբող մի, սկսաւ գնել թշնամանս ազգին Արշակունեաց, զի վատախորհուրդք են, վատանշանք, կորուսին զաշխարհս ևս. լիրաւի անց ընդ ձեզ այդ և այլ զի անցցէ. ապա ել գողտուկ և փախեաւ:

42. «Իսկ տիկինն Փառանձեմ իբրև ետես եթէ միայն մնացի՝ եբաց զգուռն բերդին, և թողացուց զզօրսն Պարսից մտանել ի բերդն: Ելանէին ի վեր, գերէին զգանձս թագաւորին Հայոց որ կային ի բերդին, և սկսան կրել իջուցանել զամենայն գանձսն որ կային ի բերդին: Զինն տիւ և զինն գիշեր համակ իջուցին զօր գտին լԱրտագերսն բերդին, և հանգերձ տիկնաւն խաղայուցին: Եւ լեա այ-

սորիկ եկին ի քաղաքն մեծ Սրտաշատ, և առին զնա և կործանեցին զպարիսպ նորա. առին անտի զգանձս մթերեալս որ կային, և գերեցին զամենայն քաղաքն: Եւ խաղացուցին Սրտաշատ քաղաքէ ինն հազար տուն երգ հրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի Սրշակունույ լերկրէն Պաղեստինացոց, և քառասուն (հազար) երգ հայ: Եւ զբազում շինուածս քաղաքին հրձիգ արարին զփայտակերտն, և զքարակերտն քանդեցին, և զպարիսպն ըստ նմին օրինակի: Եւ եղև իբրև ածին ժողովեցին զամենայն գերին զքաղաքին ի մի վայր և անցուցին ըստ Տափերն կամուրջ, և առնէին համար գերուոյն, ի մէջ շերտափակ զօրացն պատէին՝ սսէին զօրագլուխքն Պարսից ցճուխթ երէց քաղաքին Սրտաշատու. Ելեալ ի միջոյ գերուոյ՝ երթ գնա դու չս պէտք է քեզ: Եւ ոչ առնոյր զայս լանձն երէցն Զուխթն, այլ սսէր. Յո՛ զխաշնդ տանիք՝ և զհովիւս տարայք. զի ոչ է մարթ հովուի թողուլ զխաշն իւր, այլ պարտ է հովուին զնել զանձն ի վերայ ոչխարին իւրոյ: Եւ զայս ասացեալ եմուտ ի գերութիւնն, և խաղաց ի գերութիւն ընդ իւրում ժողովրդեանն լերկիրն Պարսից:

Առնուին զՎաղարշապատ քաղաք. քանդէին բրէին զքաղաքն, ի հիմանց տապալէին, և խաղացուցանէին լայնս և ս քաղաքէ ինն և տասն երգս հազար: Ընդ ամենայն քաղաքս ոչ թողին ամենեւին շինած, զի զամենայն տապալէին, քակեալ քանդէին. և ընդ ամենայն երկիրն ասպատակ սփռեալ՝ զամենայն այր ի չափ հասեալ կոտորէին, զկանայս և զօրգիս ի գերութիւն վարէին. և զբերդս ամենայն թագաւորին Հայոց կալան, և լցեալ բազում ամբարօք՝ բերդակալս թողուին: Առնուին և զմեծ քաղաքն զԵրուանդաշատ, և խաղացուցանէին անտի երգս քսան հազար հայ, և երգս երեսուն հազար հրեայ, և զքաղաքն ի հիմանց տապալեալ բրեալ լատակէին: Ապա առնուին և զքաղաքն Բագրևանդայ Զարեհաւան, և խաղացուցանէին անտի հինգ հազար երգ հայ և ութ հազար երգ հրեայ, և զքաղաքն ի հիմանց տապալէին լատակէին: Առնուին և զքաղաքն մեծ Զարիշատ որ էր ի գաւառին լԱդոյհովտի. խաղացուցանէին չորեքտասան հազար երգ հրեայ, և տասն հազար երգ հայս, և զնա ի հիմանց քանդեալ ապականէին: Առին և զամուր քաղաքն Վան որ է ի գաւառին Տոգրայ, և հրձիգ արարեալ քանդէին զհիմունս նորա, և խաղացուցանէին անտի երգս հինգ հազար հայ, և ութ տասն հազար երգս հրեայ: Զայս ամենայն բազմութիւն չրէից զոր գերեցին տարան լերկրէն Հայոց՝ ածեալ էր լերկրէն Պաղեստինացոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին յորժամ գերեաց նա և ած ի Հայս զքահանայապետն չրէից զՆերկանոս զառաջին

ժամանակաւ: Եւ էա՞ծ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւնն զայն բնակեցոյց ի քաղաքսն Հայոց լիւրում զարուն ի ժամանակին: Իսկ լայսմ ժամանակի աւերեցին զքաղաքսն և գերեցին զբնակեալսն անդ. և զամենայն երկիրն Հայոց և զամենայն գաւառսն ընդ նմին գերեալ, խաղացուցեալ և զայլ գերութիւնս գաւառաց գաւառաց, կողմանց կողմանց, փորի փորի, զաշխարհի աշխարհի՝ ածին ժողովեցին ի քաղաքն Նախճաւան, զի անդ էր զօրաժողով իւրեանց զօրացն: Ապա առին և զնա քանդեցին. անտի երգս հայս երկուս հազար, և հրեայս երգս վեշտասան հազարս անտի խաղացուցին զնացուցին ամենայն գերութեամբն հանդերձ: Եւ անդէն լերկիրն Հայոց ոստիկանս թողին և վերակացուս. ի ճաւալութիւն մատնել զմնացորդս երկրին, և ինքեանք զտիկինն Փառանձեմ առեալ հանդերձ գանձիւքն և բազմութեամբ գերեօքն լերկիրն Պարսից խաղացուցանէին, և գնացեալք երթալին տանէին հասուցանէին լերկիրն Պարսից առ Շապուհ արքայն: Եւ եղև իբրև չոգան տարան զտիկինն Փառանձեմ լերկիրն Պարսից, և զայլ ամենայն գերութիւնն Հայոց և զգանձսն, և կալան առաջի թագաւորին՝ շնորհ մեծ ունէր թագաւորն Պարսից իւրոց զօրավարացն: Եւ իբրև կամեցաւ թագաւորն Պարսից Շապուհ թշնամանս առնել ազգին աշխարհին Հայոց և թագաւորութեանն՝ ետ հրաման ժողովել զամենայն զգօրս իւր և զմեծամեծս իւր և զփոքունս և զամենայն մարդիկ աշխարհին իւրոյ որ ինքն իշխէր, և ի մէջ ամբոխին ածել զտիկինն Հայոց զՓառանձեմն: Եւ հրամայեաց ի հրապարակին իմն առնել հրապոյրս մեքենայից, յոր հրամայեաց զկինն արկանել, և արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւնս պոռնկութեանն անասնական պղծութեանն: Այսպէս ստտակեցին զտիկինն Փառանձեմ: Իսկ զայլ գերին զամենայն տարան բնակեցուցին, որ լԱսորեստան, որ լերկիրն Խուժաստանի» (Բուզ. Գ. ԾԵ.):

43. Ի պատմութեան աստ ևս Բուզանդայ կան ապաքէն աւելաբանութիւնք կամ չափազանցութիւնք: Չափազանց է ասել, թէ Պարսիկք այնչափ քաղաքներն զորս առին՝ «բրեցին քանդեցին, ի հիմանց տապալեցին», «ընդ ամենայն քաղաքս չթողին ամենեւին շինած», «զամենայն այր ի չափ հասեալ կոտորեցին», սակայն մեծ էր աւերումն, և կոտորածն անհնարին: Չափազանց է նոյնպէս ասել, թէ Շապուհ «ժողովեաց զամենայն զօրս իւր և զամենայն մարդիկ աշխարհին իւրոյ» ի գնին այն լիտի տեսարանին. այլ չիք տարակոյս թէ եթէ Շապուհ արդարև այնպիսի օրինակաւ (որ չէ անհաւատալի, նայելով ի վաւաշոտ բարս Սասանեան ազգին) կամեցաւ խալտառակել զտիկինն՝ հաւանական է թէ ջանաց ըստ կարի բազմա-

ցուցանել հանդիսատեսներն ի թշնամանս Արշակայ և Հայոց: Գալով ի թիւ հրեայ գերելոց, զորս քան զՀայոցն աւելի կը գնէ Բուզանդ՝ թէպէտ, գիտելով թուոյ մասին Բուզանդայ շուալութիւնը, հարկ չէ առնուլ ըստ ամենայն ճշմարտութեան՝ չէ սակայն անհաւանական, թէ հրեայ գաղթականք (որ անտարակոյս իբրև արուեստագէտ ժողովուրդ բերուած էին նախ քան զՏիգրան և մանաւանդ առ Տիգրանաւ, որոյ ձեռագէտ գաղթականօք իւր քաղաքներն շէնցուներու սովորութիւնը գիտենք Տիգրանակերտի պատմութենէն), չէին սակաւութիւ ի Հայս, և Պարսիկք այս գիտմամբ մանաւանդ ընտրեցին տանել առաւել հրեայ քան հայ:

Շապուհ լեա տալոյ զինուորաց խալտառակել զՓառանձեմ՝ ինքրն անձամբ կը գործէ գնոյն խալտառակութիւն: Երթալով ի Հայս, առաջնորդ ունելով զՎահան և զՄերուժան՝ զորս մի անգամ կը գտնէ յարանց, իմա յայնց որ չէին ուրացած քրիստոնէութիւնը՝ կու տայ առնել կոխան սոխի փղաց (այսպէս սովոր էին առնել արևելեան բռնաւորք, այսինքն կատաղեալ փիղեր արձակել գերեաց վրայ զորս կամէին բազմութեամբ սպանանել. տես Գ. Մակաբ.), իսկ զկանայս և զմանկունս հանել ի սալլացից: Իսկ զազատ կանանին, այսինքն զկանայս նախարարաց որ փախած էին, ժողովելով ի Զարեհաւան, ուր կը թուի կար ասպարէզ մեծ ձիարշաւի՝ կու տայ շարել զնոսա հոլանի աստի և անտի ասպարիզին. իսկ ինքն ձիով անցնելով արշաւակի՝ զորս և կամի կու տայ մուծանել ի վրան իւր որ կանգնած էր ասպարիզի մօտ: Օրինակ լիտութեան անարժան այնպիսի թագաւորի որպիսի էր Շապուհ, միանգամայն լաւիտեանական նախատինք Սասանեան թագաւորաց մանաւանդ քան Հայոց, յորոց ի թշնամանս կը կարծէր գործել Շապուհ այն պիղծ վրէժխնդրութիւնը. — «Ապա լեա այսորիկ խաղաց զնաց թագաւորն Պարսից Շապուհ ամենայն իշխանութեամբ զօրաց իւրոց և չի գաւ ել յերկիրն Հայոց. և առաջնորդ ունէր ընդ իւր զՎահան ի Մամիկոնեան տօհմէն և զՄերուժան լԱրծրունեաց տօհմէն: Հասեալ ասպատակէին յերկիրն Հայոց: Բազումք ի նախարարացն Հայոց թողեալ զկանայս իւրեանց և զորդիս և զընտանիս փախեան, ընդ այս և ընդ այն գնացին: Իսկ զամենայն կանայս նախարարացն Հայոց որ թողին և փախեան՝ ասպատակն ժողովէր. և ածին զնոսա առ Շապուհ արքայ Պարսից: Իբրև էր բանակն Շապուհ ի գաւառին Բագրևանդայ լաւերս քաղաքին Զարեհաւանի, զոր լառաջնուժն եկեալ զօրքն Պարսից աւերեցին՝ ածին ժողովեցին առաջի թագաւորին Պարսից զամենայն գերին մնացորդաց աշխարհին Հայոց: Ապա հրաման տալը թագաւորն Պարսից Շապուհ զամե-

նայն այր ի չափ հասեալ կոխան առնել փղաց, և զամենայն կին և զմանուկ հանել ընդ ցից սալլից: Եւ զկանայս ազատացն և նախարարացն զփախուցելոցն հրաման տալը ածել յասպարէզն որ էր ի Զարեհաւան քաղաքի: Եւ հրաման տալը հոլանել զամենայն ազատ կանանին և նստուցանել աստի անտի ասպարիսին, և ինքն Շապուհ արքայ հեծեալ ի ձի՝ շաւակի՝ անցանէր առ կանանովն. և որ լակն գային՝ մի մի ի նոցանէ պղծեալ ի խառնակութիւն տանէր առ ինքն: Քանզի մօտ յասպարէզն հարեալ էր խորանն յոր առեալ մտանէր գործել զանօրէնութիւնն. և այնպէս զբազում աւուրս առնէր զայն ընդ կանայսն» (Բուզ. Գ. ԾԸ.): Շապուհ ևս աւելի խտութեամբ զնաց մանաւանդ ընդ ազգին Սիւնեաց ի վրէժ Անդովկայ նահապետին, հօր Փառանձեմայ, քանզի նա էր զլիսաւոր պատերազմին, որ եղաւ ի մէջ կայսեր և Շապուհ ի սկզբան թագաւորութեանն Արշակայ. — «Եւ զազգն Սիւնեաց տօհմին զամենայն զայր ի չափ հասեալ կոտորեցին, և զկանայս սպանին, և զամենայն մանր մանկտին ներքինիս հրամայէր առնել և խաղացուցանել յերկիրն Պարսից: Եւ առնէր զայս ամենայն վասն վրիժուցն Անդուկայ, որ եղև առաջնորդ պատերազմին ընդ Ներսէհ արքայ Պարսից» (Բուզ. Անդ.): Շապուհ լեա գործելոյ այսչափ չարիս, նախարարաց կիները զորս այնպէս թշնամանեց չարաչար՝ գնել տուաւ բերդեր, և պատուիրեց սպանանել զնոսա՝ եթէ արք նոցա չգաւնային լեա: Ապա թողով զԶիկն և զԿարէն զօրօք ի Հայս, և զբանտարկեալսն յանձնելով Մերուժանայ և Վահանայ՝ զնաց լԱտրպատական. — «Եւ տալը հրաման Շապուհ արքայ Պարսից զամուր ամուր տեղիան Հայոց բերդս շինել, հրամայեաց և բերդակայս կացուցանել: Եւ զազատ կանանին անդէն ի բերդեանն բաշխէր և թողլը, զի եթէ ոչ արք նոցա եկեսցեն նմա ի ծառայութիւն՝ սպանցեն զկանայս նոցա բերդակայքն առ որս եթող զնոսա: Եւ եթող յաշխարհին զԶիկն և զԿարէնն և զնոցա իշխանս զօրօք բազմօք. և զիշխանութիւն մնացորդացն ետ ի ձեռս Վահանայ և Մերուժանայ, և ինքն գնաց լԱտրպատական» (Բուզ. Անդ.):

44. Ինչպէս կը տեսնուի Ներսիսի խրատէն առ նախարարս՝ մտանել ի ծառայութիւն Շապուհ կը նշանակէր լուելայն ուրանալ զքրիստոնէութիւն և ընդունել զկրօնս Պարսից. ուստի չէք տարակոյս, թէ շատք դարձան, թէպէտ սկամայ, ի կրօնս Պարսից, և որք չառին զայս յանձն՝ մեռան վկայական մահաւամբ: Իբրև այսպիսիք յանուանէ կը լիշուին Զուլթ երէցն Արտաշատու, և ի կանանց նախարարաց ոչ սակաւք: Նշանաւոր եղաւ ի սոսա մանաւանդ Համագասպուհի, քոյր Վարդանայ Մամիկոնեանի (ոչ մեծին

Վարդանայ), կին Գարեգնի Ռշտունու, որ թողլով զՀամագաս-
պուհի փախած էր ի Յոյնս:

Բուզանդայ Գ. զպրութեան ԾԶ. և ԾԷ. գլուխներն ունին
Զուխթայ երկնու վկայաբանութիւնն, այսինքն նորա հարցափորձն
առաջի Ծապուհու և մարտիրոսական մահը: Ըստ Բուզանդայ՝ Ծապուհ
տեսնելով զԶուխթ սեաւ մօրուօք և սպիտակ հերով՝ համարեցաւ
զնա կախարք: Երէցն լեա ցուցանելով համառօտիւ այն երևութիւն
բնական պատճառն՝ ասէ համարձակ, թէ զի փոյթ էր նմա հերաց
և մօրուաց սպիտակութիւնն կամ սևութիւն. ինչ որ սիտի հրա-
մայէր՝ թող հրամայէ: Ծապուհ տալով հրաման զնել զնա այն օր
ի զիպահոջ, լաջորդ օրը կոչելով զնա յատեան՝ կ'առաջարկէ ըն-
դունել զկրօնս Պարսից, և ի չառնուլ նորա լանձն՝ կը զրկուի
սպանման տեղին, ուր լեա յաղօթս կալով համառօտիւ՝ կը գլխա-
տուի.— «Իբրև չոզան տարան լերկիրն Պարսից զամենայն զերու-
թիւն Հայոց, և զԶուխթ երէց Արաշատ քաղաքի ունէին կապա-
նօք առաջի թագաւորին Պարսից Ծապուհու. նայէր թագաւորն և
տեսանէր զերէցն Զուխթ այր բարձր և անձնեայ, և ի տիոց մա-
նուկ, և հեր գլխոյն ալեւորեալ էին, այլ մուրուքն դեռ տակաւին
սեաւ ևս կային: Յայնժամ զառաջինն խօսել սկսաւ Ծապուհ և
ասէ. Տեսանէք զառնդ զայգր զչարութիւն, քանզի յայտ է. ի հե-
րաց այտի երևի թէ կախարգ է. զի հերքն սպիտակ են և մուրուքն
սեաւ: Իսկ երկուսն տուեալ պատասխանի ասէ. Թէ քեզ չէտ իցէ,
այլ զինչ կամիս խօսել և առնել՝ խօսեաց. այլ վասն այդորիկ զի-
տեա զի լիրաւունս սպիտակացեալ են նախ հերքս, զի բազում
աւուրբք երէց են, գոնեա հնգեաասան ամօք քան զմուրուս նա-
խաբուրք են: Իսկ թագաւորն հրաման տալը մինչև ի վաղիւն պա-
հել զնա. իսկ ի վաղիւն հրաման տալը ասել ի հրապարակն շրդ
թալիւք: Եւ ելին ստիկանք արքունի հարցանել, եթէ իցէ լանձ
առցէ պաշտել զօրէնս մոգութեանն՝ ոչ մեռցի: Իսկ նա ոչ առնուր
լանձն. այլ կամեցեալ մեռանել խնդութեամբ վասն Աստուծոյ՝ եր-
թալը ի տեղի մահուան, և աղաչեաց զվերակացուս իւրոյ մա-
հուանն, զի թողացուցեն նմա սակաւ մի կալ յաղօթս: Եւ մա-
տուցեալ յառաջագոյն՝ եգ ծունր և ասէ»։ Հոս կը գնէ Բուզանդ
երկնու աղօթքը: «Եւ իբրև զայս ամենայն ասաց՝ բազում մար-
դիկ ամբոխի ժողովեալ էին (ի քրիստոնէից). ասացին զամէնն:
Ապա զայրացեալ վերակացուք սպանողութեանն, թէ ընդէր այն-
չափ երկար թողացուցին նմա խօսել, տազնապաւ ի տեղի մահուն
հասուցանէին: Իսկ նա մեծաւ խնդութեամբ կարկառեալ զպարա-
նոցն, վճարէր ի սուսերէն» (Բուզ. Գ. ԾԶ, ԾԷ.):

Զօրինակ ողորմ մահուան Համագասպուհեայ, զոր իբրև մար-
տիրոս կը տօնէ Հայաստանեայց եկեղեցին՝ մանր կը պատմէ Բու-
զանդ Գ. զպրութեան ԾԹ. գլխով, որով և կը փակէ իւր պատ-
մութեան Գ. զպրութիւնը: Ծապուհ, ինչպէս տեսանք՝ Մերուժա-
նայ և Վահանայ լանձնած էր Հայոց մնացորդը: Այս երկու ուրա-
ցեալք մեծ փութով կը ջանային տարածել ի Հայս կրակապաշտու-
թիւնը և կը նեղէին զքրիստոնէայս, մանաւանդ փախուցեալ նա-
խաբարաց կանանին որ գրուած էին այլևայլ բերդեր: Թշուառ կա-
նայք ստիպուեցան հրամանաւ նոցա ուրանալ քրիստոնէութիւնը,
և որք միանգամ չգիջան այս հրամանին՝ սպանուեցան չարաչար,
բայց թէ սրպիսի մահուամբ՝ չէ յայտ: Համագասպուհու համար
միայն կը պատմէ Բուզանդ, թէ Վանայ բերդին աշտարակէն կա-
խուելով մերկ գլխովայր՝ մեռաւ, և մնաց այնպէս, մինչև հալե-
ցաւ մարմինն և սակրոտին թափեցան, և կին մի որ էր դայեակ
նորա, կենալով ի ներքոյ աշտարակին՝ կը ժողովէր մեռելոյն ոս-
կրներն իւր հանդերձին գողը, և ի վախճանի տարաւ թաղեց
զնոսա.— «Վահանն Մամիկոնեան և Մերուժանն Արծրունի, սոքա
երկուքեան արք պիղծք անօրէնք էին, ապտամբեալք լուխտէ աս-
տուածապաշտութեանն՝ զանաստուած մազդեզանց աղանդն լանձն
առեալ պաշտէին. սկսան այնուհետև լերկիրն Հայոց աւերել զե-
կեղեցիս, զտեղիս աղօթից քրիստոնէից յամենայն կողմանս Հայոց,
զաւառաց զաւառաց և կողմանց կողմանց: Եւ նեղէին զբազում
մարդիկ զոր ի բուռն արկանէին՝ թողուլ զաստուածապաշտութիւն
և ի պաշտօն դառնալ մազդեզանցն: Եւ լեա այսորիկ տալին հը-
րաման Վահանն և Մերուժանն զամենայն կանայս փախուցելոցն
զնախարարացն որ թողինն և գնացին. տալին հրաման ի բերդեանն
զի նեղեցեն զնոսա՝ դարձուցանել յօրէնս մազդեզանց. եթէ ոչ
առնուցուն լանձն՝ սատակեցեն զամենեսեան չարաչար: Եւ բեր-
դակալեանն յորժամ զայն հրաման ընկալան՝ ամենայն ոք ո՞ ոք
առ ումեք էին՝ նեղեցին զնոսա ըստ հրամանին տուելոյ: Ապա
իբրև ոչ մի ոք լանձն առնուին ուրանալ ի քրիստոնէութենէն՝ չա-
րամահ սպանանէին զամենեսեան յամենայն ի բերդսն յորս տուեալ
էր զնոսա անդ: Իսկ Վահանայ էր քոյրաթիւ ի Մամիկոնեան տոհ-
մէն, քոյր Վարդանայ, Համագասպուհի. և էր նա կին Գարեգնի
Ռշտունեաց գաւառին: Զսա եթող և փախեաւ Գարեգին այր իւր
ի ժամանակին յորում եկն Ծապուհ արքայ Պարսից լերկիրն Հայոց.
Իսկ զտիկինն Ռշտունեաց ետուն ի միջնաբերդն Վան բերդն, որ էր
քաղաք ի Տոսք գաւառին: Իսկ անօրէնն Վահան և Մերուժանն
հրաման տալին բերդակալին զի նեղեցէ զկինն. եթէ ոչ առցէ
հրաման տալին բերդակալին զի նեղեցէ զկինն. եթէ ոչ առցէ

խուսան ի բերդէն, զերթն առ կայսր, զընդունելութիւն նորա պատուով, զառաքումն այսրէն և զխուսափումն յերեսաց Շապհոյ՝ յիշեցինք արդէն. զայն ևս ծանուցինք, թէ Բուզանդ թողլով Պապայ թագաւորելոյն սկզբան պարագաներն՝ կը բերէ ի մէջ զարդիւնս պատգամաւորութեանն Հայոց, այն է զգալուստն Տերենտի զօրօք ի Հայս, անձամբ թագաւորեցուցանել զորդին Արշակայ զՊապ.— «Մեծ թագաւորն Յունաց թագաւորեցոյց զՊապ զորդին Արշակայ ի վերայ աշխարհին Հայոց, որպէս և խնդրեացն նա ի նմանէ, և մեծապէս թիկունք լինէր արքայն Յունաց, և զՏերենտ անուն ստրատելաոն և զԱդէ ոմն կոմս արձակէր ընդ արքային Պապայ յերկիրն Հայոց» (Բուզ. Անդ): Ապա կը պատմէ մանր և ընդ երկար՝ ինչ որ զիսկեցաւ լեա այնորիկ, այն է զհաշտելն Ներսիսի որ հեռացած էր բանակէն առ Արշակաւ, զկարգելն Մուշեղի սպարապետ փոխանակ հօրն, զքաջութիւն նորա Պարսից գէմ պատերազմներուն մէջ, զնուաճելն սպստամբ գաւառաց ձեռամբ նորին Մուշեղի, զմահն Ներսիսի, Պապայ ներքին գործերն, ի վերջոյ զսպանումն Պապայ գաւառանութեամբ Յունաց, և այլ բազում ինչ զորս պիտի յիշենք կարգաւ. բայց յիշենք նախ՝ ինչ որ կը պատմէ Բուզանդ զանձնէ Պապայ և զառանձինն կենաց նորա:

2. Ըստ Բուզանդայ՝ որպէս թէ Փառանձեմ մայրն Պապայ նուիրած էր զնա ի ծննդեանն զիւաց, որք մարմնաւոր տեսլեամբ իբրև զօձս կը պատէին զնովաւ, և որոց թելադրութեամբ կը գործէր Պապ ամէն տեսակ պղծութիւն: Իւր էին միշտ զանձամբ և զանկողնով նորա. ի մտանել Ներսիսի և Խաղայ միայն՝ առ ահի լինէին աներևոյթք.— «Պապ որդին Արշակայ ծնաւ ի մօրէն Փառանձեմայ Սիւնոյ, որ էր լեալ կին Գնելոյն, զոր ետպան արքա՝ Արշակ և առ զկին նորա Փառանձեմ իւր կին, և ծնաւ ի նմա որդի որ կոչեցաւն Պապ: Եւ եղև իբրև ծնաւ զնա մայրն իւր, քանզի անօրէն մարդ էր և ամենեւին յԱստուծոյ ոչ երկնչէր՝ նուիրեաց զնա զիւաց. և բնակեցին զիւր բազումք ի մանուկն և վարէին զնա ըստ կամաց իւրեանց: Մնաւ և աճեաց և գործէր զմեզս— զպոռնկութիւն, զպղծութիւն արուազիտութեան և զանասնագիտութիւն և զազրալի զարշուփիւն, բայց կարի զարուագիտութիւն: Գարձեալ ինքն իգանայր այլոց, և այսպէս մմկեալ թաւալեալ էր: Եւ երբեմն իբրև զգաց մայր նորա զարուագիտութիւնն, և ոչ կարացեալ համբերել պարսաւանացն վատանուանութեանն՝ ասէ ցսեւեկապան որդւոյն իւրոյ, թէ յորժամ նա խնդրեսցէ ի պղծութիւն զարսն ընդ որս սովորն է անկանել՝ դուք զիս ի ներքս կոչես՛ջէք: Յորժամ պատանեակն Պապ ինքն ընդ անկողին մտեալ խնդրէր

զարսն ի պղծութիւն՝ եմուտ մայր նորա և նստաւ զառաջեաւ իւր որդւոյն: Ապա սկսաւ ճչել վայել պատանեակն և ասէ ցմայր իւր. Յարիցես զնասցես ի բաց, զի մեռանիմ խորովիմ կսկծիմ պայթիմ, թէ ոչ յարիցես զնասցես ի տանէս: Իսկ մայրն ասէ, թէ Ոչ զընացեալ ելից ի տանէ աստի: Իսկ նա հաղ քան զհաղ ճչէր, բազմացուցանէր զվայելն: Իսկ մայրն նայեցեալ տեսանէր աչօք իւրովք օձս սպիտակս, զի պատեալք էին զգահոյիցն ստամբք և ճապատէին ի վերայ պատանեկին Պապայ, մինչդեռ ընդողմնեալ էր նա. կայր ի մահիճսն, վայէր և խնդրէր զպատանեակսն ընդ որս սովորն էր զիտանայ: Իսկ մայրն զիտացեալ յիշեաց զայն, որոց ի ծննդեանն նուիրեաց զորդին իւր. զիտաց. թէ նոքա են որ ի կերպարանս օձիցն ճապատէին զորդւովն իւրով, յարտասուս հարեալ ասաց. Վա՛յ ինձ, սրդեակ իմ, զի քեզ տագնապ էր, և ես ոչ գիտէի: Յարուցեալ զնաց եթող զտեղին՝ կատարել զպէտս ցանկութեանն: Եւ այսպէս զիւօք վարեալ, յայսպիսի գործս զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ըմբռնեալ Պապն որդին Արշակայ, մինչև եհաս ի թագաւորութիւնն, մինչև ի մահ իւր» (Բուզ. Գ. ԽԳ.): Գարձեալ այլուր (Ե. ԽԲ). «Այլ թագաւորն Պապ, մինչդեռ տղայիկ այն ինչ ծնեալ էր ի մօրէ իւրմէ՝ յայնժամ ձօնեաց զնա զիւաց անօրէն մայրն Փառանձեմ, և վասն այնորիկ լի էր զիւօք ի տղայութենէ իւրմէ: Վասն զի հանապազ զկամս զիւաց առնէր, վասն այնորիկ և բըժշկութիւն իսկ ոչ կամէր գտանել, զի հանապազ վարժէր զանձն իւր զիւօք, և կախարդանօք երևէին զիւքն ի նմա, և ամենայն մարդ զիւքսն ի նմա աչօք բացօք տեսանէին: Զի յորժամ մարդիկ հանապազօր յայգորել ելեալ մտանէին՝ տեսանէին զի յօձից կերպարանս ելանէին ի ծոցոյն Պապայ թագաւորին և պատէին զուսովք նորա, և ամենեքեան ոչք տեսանէին զնա՝ երկնչէին ի նըմանէ ի հուսլ երթալ: Իսկ նա պատասխանի տայր մարդկանն ասելով, թէ Մի երկնչիք, զի սոքա իմ են: Զի բազում համբարք զիւաց համբարեալ էին ի նմա և յամենայն ժամ ամենայն մարդոյ երևէր այս, որ զամ մի զթագաւորն տեսանէին. բայց յորժամ հայրապետն Ներսէս մտանէր առաջի նորա կամ սուրբ եպիսկոպոսն Խաղ՝ զիւքն չերևեալ աներևոյթ լինէին»: Գրեթէ զնոյն կարծիս ունէին Յոյնք, այսինքն թէ Պապ էր անհնարին կախարգ: Վաղեսի անգամ, որ էր սնտապաշտ և կը հաւատար, նա կը դողար իսկ յանուանէ կախարգութեան՝ հաւատացուցած էին, թէ Պապ էր զիւթ և կարող իսկ վնասելոյ կենաց կայսեր, այս պատճառաւ կը խնդրէր Վաղէս բառնալ զկեանս նորա: Բուզանդայ այս պատմութիւնն ոչ այլ իմիք կարէ ընծայուիլ՝ եթէ ոչ տղայամիտ զիւրա-

այն է Ատրպատականի սահմանը: Շապուհ մեծ բազմութեամբ կը խաղաղ ի վերայ Հայոց, բուն բանակը թողլով ի Գավրէթ: Մուշեղ իւր քառասուն հազարաւ կը զարնէ բանակը, Պարսից մեծամեծներէն շատերը կը բռնէ, կ'առնու թագաւորին գանձը. եթէ պարտ է հաւատալ Բուզանդայ՝ Մուշեղ կը բռնէ կանանին հանդերձ տիկնաց տիկնաւ, ի վրէժ մահուան հօր իւրոյ Պարսից երեւելիներէն իբր վեց հարիւր մարդոց մորթը հանել տալով՝ կը լնու խոտով և կը բերէ առ Պապ. բայց զկանայս Շապուհոյ պատուով կ'արձակէ, և վասն այսր կը բամբասուի, նա մանաւանդ կ'ամբաստանուի իսկ առ Պապայ: Ոչ միայն Հայոց զօրքը կը լնուն աւարաւ, այլ և թագաւորին հետ մնացող զօրաց և Յունաց զօրավարներուն և զօրուն ևս կը հանէ Մուշեղ մասն աւարէն: Այս յաղթութեան պատմութեան մէջ կայ արդարև աւելաբանութիւն, մանաւանդ տիկնաց տիկնոջ գերութիւնը կրնայ կարծուիլ անհաւանական, թէպէտ չէ անլուր ի պատմութեան՝ Պարսից թագաւորաց շրջեցուցանելն ի միասին զկանանին, որպէս Գարեհի, զորոյ զմայրն և զկին բռնեց Աղեքսանդր. և Ներսէսին առ Գաղերիսիւ. զհարգ և իցէ՝ Մուշեղի նոր եռանդեամբ այս կռուին մէջ մեծ յաղթութիւն ի գլուխ տանելն չէ անհաւանական. — Ապա Մուշեղ ստրատելատն Հայոց ընտրեաց իւր արս ընտիրս, միամիտս, ազատս, ազգայինս քառասուն հազար, միաբանս, միակամս, և կազմեաց զնոսա ձիով և թռչակաւ և զինու, և առեալ զնոսա ընդ իւր՝ երթալ նստել ի սահմանս Ատրպաճացն և պահել զաշխարհն Հայոց: Ապա յայնմ ժամանակի կազմեաց պատրաստեցաւ Շապուհ արքայ Պարսից ամենայն կազմութեամբ զօրք իւրովք, եկն եհաս լերկիրն Ատրպատականի, և Մերուժանն առաջնորդ գնդին բանակի նորս, և բանակն ուրեմն թագաւորին ի Թաւրէշն բնակեալ էին: Եւ հասանէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մուշեղ, անկանէր ի վերայ բանակին քառասուն հազարաւ, և անդէն ձեռն ի գործ արարեալ կոտորէր: Ապա միաձի մազապուր թագաւորն Պարսից Շապուհ ճողոպրեալ փախչէր, և զամենայն կարևան բանակին առհասարակ ընդ սուր հանէր Մուշեղ հանդերձ զօրքն Հայոց: Զի զբազումս կոտորէին, և զբազումս լաւագանոյն Պարսից ձերբակալս առնէին, և առնուին զգանձս թագաւորին Պարսից լաւարի, և ըմբռնէին զտիկնաց տիկինն հանդերձ ալլովք կանամբքն: ... Այլ Մուշեղ և ամենայն զօրքն Հայոց անչափ առին զաւար ի բանակէն Պարսից և անչափ լցան զանձիւք և ստացուածովք, և բազում աւարամասն պահէին Պապայ թագաւորին իւրեանց, և զօրացն Հայոց որ անդէն առ թագաւորին Պապայ էին մնացեալ՝ հանին աւարամասն, և զօրավարացն

Յունաց որ էին առ թագաւորին Հայոց. սոյնպէս և ամենայն զօրացն տային բաշխիչ ի մեծամեծ աւարացն ածելոց: Այլ իբրև դարձան զօրքն Հայոց յաշխարհն իւրեանց՝ բազումք ի զօրացն Հայոց ամբաստանէին առ թագաւորին Պապայ զՄուշեղէ զսպարապետէն, թէ ընդէր արձակեաց զկանայս թագաւորին Պարսից զթշնամուոյն մերոյ: Եւ թագաւորին Պապայ վասն այսր իրաց ոչինչ սակաւ լինէր թշնամութիւն ընդ Մուշեղի ի բազում ժամանակս» (Բուզ. Ե. Բ.):

Ըստ Բուզանդայ՝ արձակելն Մուշեղի զկանանին այնպէս հաճոյ կը թուի Շապուհոյ, մինչև տալ նկարել իւր բաժակին վրայ զՄուշեղ իւր ճերմակ ձիով, և կը լիշէր զնա ամէն անգամ որ կը լսէր զինի այն բաժակաւ. — «Բայց զկանայսն Շապուհոյ թագաւորին Պարսից ոչ ումեք ինչ թոյլ տայր Մուշեղ զօրավարն Հայոց անարգել, այլ ժահաւարս տայր նոցա կազմել ամենեցուն, և հանեալ արձակէր զամենեսեան զհետ առն նոցա Շապուհոյ արքայի: Եւ ի Պարսկացն ընդ նոսա արձակէր, զի երթիցեն առ Շապուհ թագաւորն Պարսից ողջս և անարատս: Իսկ թագաւորն Պարսից զարմացեալ ընդ բարերարութիւնն Մուշեղի և ընդ քաջութիւնն և ընդ ազատութիւնն, զի ոչ արար ինչ նմա յազգս կանանցն թշնամանս. և էր ի ժամանակին յայնմիկ երկվարն Մուշեղի ճերմակ ձի մի. իսկ թագաւորն Պարսից Շապուհ յորժամ առնոյր զինի ի մատուանն ըմպել, յորժամ ուրախութեանն իւրոյ խրախութիւնս առնէր զօրացն իւրոց՝ ասէր. ձերմակաձին զինի արբցէ: Եւ ետ նկարել ի տաշտի զպատկեր Մուշեղի ճերմակաւն, և ի ժամ ուրախութեանն իւրոյ զնէր զտաշտն առաջի իւր և լիշէր հանապազ զնոյն բանս տեսլով, թէ ձերմակաձին զինի արբցէ» (Բուզ. Անդ):

Ըստ Բուզանդայ՝ Շապուհ զարձեալ կը յարձակի մեծ զօրութեամբ հանդերձ Ուռնայրիւ թագաւորաւ Աղուանից, որ կը խնդրէ ի Շապուհոյ՝ պատահել Մուշեղի, Շապուհոյ թողլով իւր զօրքն ելանել ախոյեան Հռոմայեցոց: Տերենտ զօրավար Հռոմայեցոց չթողուր մտանել ի ճակատ Պապայ, որ հանդերձ Ներսիսիւ կ'ելլէ ի Նպատ՝ լինել հանդիսատես կռուին, մինչ Ներսէս իբրև երկրորդ Մովսէս՝ կռուին յաջողութեան համար կ'աղօթէր: Բարեպաշտն Մուշեղ կը բերէ զիւր զէն և զզարդ առ Ներսէս օրհնել: Պապ, առ որում ամբաստանուած էր Մուշեղ իբրև բարեկամ Պարսից, արձակելուն համար Շապուհոյ կանանին՝ կը գժկամակի թողուլ զՄուշեղ մտանել ի ճակատ, կասկածելով քաջ զօրավարին հաւատարմութենէն. այլ Ներսէս կը փարատէ թագաւորին կասկածը: Հայք կը յաղթեն. մեծարանն Ուռնայր կ'իլնայ ի ձեռս Մուշեղայ, որ ի մեծարանս թագաւորութեան նորա՝ կը խնայէ նմա զկեանսն: Այս

մեծանձն ներողութեան համար ամբաստանեալն Մուշեղ կ'արդարացունէ զանձն գեղեցիկ ջատագովութեամբ, ուր գիտելու արժանի է տիրասէր զօրավարին առաքինի սգույն հետ Բուզանդայ ոճը, որ սքանչելի օրինակ է հին հայ լեզուին ընտանի պարզութեան, և Պապայ խանդաղատական գովեստը.— «Յետ այսորիկ թագաւորն Պարսից կրկնէր լինէր զօրաժողով ամենայն ուժով և ամենայն զօրութեամբն իւրով. խաղայր գնայր ամենայն զօրօքն իւրովք, հասանէր յաշխարհն Ատրպայականի. և ինքն անդէն դադարէր սահաւուք, և զամենայն զօրացն զբազմութիւն առաքէր ի վերայ թագաւորին Պապայ ի պատերազմ: Եւ եկեալ զօրքն Պարսից՝ սաստակ առնէին ի միջնաշխարհն Հայոց. սպա և թագաւորն Պապ զօրաժողով առնել հրամայէր ի Բագաւանն: Եւ զօրքն Յունաց որ էին լեռանդին ի Բախշանն՝ ի մի վայր ժողովեցան առ թագաւորն Պապ, և ածին փոս զբանակաւն իւրեանց մօտ ի լեռանն ի Նպատ մերձ ի գեան Նիրատ, և կազմեալ պատրաստեալ կային զործոյ ճակատուն: Ապա զօրավարն սպարապետն Հայոց Մուշեղ ժողովէր զամենայն զօրսն Հայոց, և կազմէին պատրաստութեամբ: Իսկ իբրև զօրահասուցն առնէր Շապուհ Պարսից թագաւորն զզօրս իւր ի վերայ աշխարհին Հայոց և ի վերայ զօրացն Յունաց՝ Առնայր արքայ Աղուանից անդ էր առ թագաւորին Պարսից: Ապա յառաջ կայր և խնդրէր պարզես Առնայր ի Շապուհ արքայէն Պարսից և ասէր. Կամ լիցի քեզ, արանց քաջ, զի ինձ պարզև հրաման տացես, զի Հայոց գնդին Պապայ արքային ես ինձէն ելից իմով գնդովս նահատակ: Զի Արեաց գնդին պատեհ է զիսան երանել զօրացն Յունաց, իսկ ես իմով գնդաւս Հայոց իշխանացն ելից: Եւ Շապուհ թագաւորն հաճեցաւ և շնորհ կալաւ և հրամայեաց: Բայց Մերուժանայ Արծրունու պատասխանի տուեալ Առնայրի աս: Աստ արկեր զգաղիւ գիրկս. բայց թէ ժողովել կարիցես՝ մեծ ցմանք իցեն: Եւ գաղտուկ խորհրդով զայս գուշակութիւն Մերժանն ի ձեռն հրեշտակի առ Մուշեղ զօրավարն Հայոց հասուցանէր, թէ Գիտեա և պատրաստեաց, Մուշեղ, զի մեծաւ պարծանօք պարզև խնդրեալ է զձեզ Առնայրի արքային Աղուանից. արդ գիտես զինչ գործիցես: Բայց մինչդեռ գային զօրքն Պարսից ի վերայ Հայոց, և Առնայր արքայ Աղուանից իւրով գնդաւն ընդ նոսա՝ խօսէր թագաւորն Աղուանից ընդ այնոսիկ որ ընդ իւրն էին, ասէր. Յանձն լիցի ձեզ լիշել. ի ժամանակի իբրև ձերբակալ արասցուք զզօրսն Յունաց՝ զբազումս ի նոցանէ սպրեցուսչիք, զի կալեալս կապեալս տարցուք լ'Աղուանս ի գործ կաւագործութեան գաղատոս որմաշէնս պիտոյից մերոց քաղաքաց, ասարանից և այլոց պիտոյից:

Այլ իբրև եկին հասին մերձեցան ի միմեանս գունդքն երկօքեան, Յունացն և Պարսիցն, և հանդերձեալք խառնել ընդ միմեանս՝ ինքնին թագաւորն Հայոց Պապ վառեցաւ կազմեցաւ պատրաստեցաւ, և կամեցաւ ի ճակատ ելանել: Ապա չառնոյր զայն նմա յանձն Տերենտն զօրավարն Յունաց՝ թէ ի ճակատ մտցէ, այլ ասէ. Թագաւորն Յունաց զմեզ վասն քո լղեաց, եթէ Երթալք զնա պահեցէք. արդ իցէ թէ քեզ գէտ ինչ տայցէ, մեք զմեր թագաւորն որով երեսօք տեսանեմք կամ զինչ տայցեմք նմա պատասխանի եթէ իցէ, և մեք աստի առանց քո սպրեցուք և առ մեր թագաւորն հասանեմք, և լինիցիմք այնուհետև զլիսապարտք առաջի մերոյ թագաւորին: Այլ արա դու, արքայ, զոր մեք ասեմք քեզ, առ դու զեպիսկոպոսապետք Հայոց զՆերսէս և ել նիստ ի վերայ Նպատ լերինն յամուր և յանկասկած տեղուջ, և սուրբ արքեպիսկոպոսապետն Ներսէս արասցէ աղօթս և խնդրեցէ ի Տեառնէ, զի Տէր տացէ մեզ զյաղթութիւն, և ի բարձուէն նայեցիս, և տեսչիր զջան վաստակոց պատերազմին մերոյ, զքաջութիւն և զվատութիւն՝ զոր առաջի քո գործեցեն: Ապա թագաւորն Պապ հաւանեցաւ բանիցս այսոցիկ, առ ընդ իւր զմեծ քահանայապետն Ներսէս, և ելանէր նստէր ի վերայ Նպատական լերինն, և ամենայն զօրքն Յունաց և Հայոց իջանէին ի տեղի պատերազմին: Ապա եկն և զօրավարն սպարապետն Հայոց Մուշեղ և երբ զնշանն իւր և զգէնն առ Ներսէս եպիսկոպոսապետն՝ զի օրհնեցէ զնա, և իջցէ ի պատերազմ: Եւ ի ժամանակին յայնմիկ լիշեաց թագաւորն Պապ զհին զրուցսն և ասէ. Յիշեցի ես զայն, զի բարեկամ է Մուշեղն թագաւորին Պարսից Շապուհ. Ոչ այդ այն Մուշեղն է, որ արձակեաց զհանալս թագաւորին Պարսից Շապուհ հանդերձ ժանուարօք և վաշտիանօքն. և լուեալ ևս է իմ, թէ ի Պարսիկս խօսի. արդ մի մտցէ դա ի ճակատ: Ապա զօրավարն Հայոց Մուշեղ բարեխօս առնէր առ թագաւորն Պապ զմեծ քահանայապետն Ներսէս: Իսկ թագաւորն Պապ ասէ ցեպիսկոպոսապետն Ներսէս, թէ Մի լինիր դու բարեխօս, զի իբրև իջանէ նա՝ ի զօրսն Պարսից անկանի: Իսկ նա ևս քան զևս յաճախէր մատուցանել զբարեխօսութիւնն: Իսկ թագաւորն, քանզի բանիւ ինչ ոչ անցանէր զնորա ի ժամանակին յայնմիկ՝ ասէ ցՆերսէս. Կամք քո կատարեցին. բայց նախ երզումն տուր յաջ քո, զի մեզ մի ստեցէ, և սպա արձակեալիք ի պատերազմ: Ապա կոչեն զՄուշեղ զառաջեաւ արքային, և եկն եպագ երկիր արքային, և մատուցեալ բուռն հարկանէր զաջոյ եպիսկոպոսապետին Ներսէսի և երզնոյր: Սոյնպէս և ի թագաւորին Պապայ ձեռն արկանէր, երզնոյր և ասէր. Կեցից և

մեռաց ի վերայ քո, որպէս նախնիքն իմ ի վերայ նախնեացն քոց, որպէս և հայրն իմ ի վերայ հօրն քո Արշակայ, սոյնպէս և ես ի վերայ քո, բայց միայն չարախօսացն ունին մի գնիցես: Ապա օրհնէր զնա քահանայապետն Հայոց Ներսէս բազում օրհնութեամբ: Ապա թագաւորն Հայոց Պապ գերիվարն զիւր և զիւր նիզակն հրամայեաց մատուցանել առն քաջի զօրավարին Մուշեղի. այլ նա ոչ առ: Իմովն, ասէ, գործեցից. ապա դու, արքայ, զինչ և տացես՝ ի ձեռս քո եմ: Եւ զիւր նշանն և զգէնն մատուցանէր առ Ներսէս՝ զի օրհնեցէ: Եւ հեծանէր Մուշեղ իւրով գնդաւն հանդերձ, և զամենայն ճակատն Հայոց յարգարեալ յաջմէ զօրացն Յունաց, յաջում թևի նա խաղայր յառաջ: Իսկ թագաւորն Պապ և եպիսկոպոսապետն Ներսէս կային ի վերայ Նսպատ լերինն. և սուրբն Ներսէս զբազուկան հանապազատարածս համբարձեալ լերիկնս՝ խնդրէր ի Տեառնէ, զի անխայեցէ Տէր յուխտ իւր և ի սուրբ եկեղեցիս իւր, զոր պատուական արեամբն ստացաւ, և մի տալ զժողովուրդն ի ձեռս անասուած հեթանոսաց: Եւ մինչդեռ նա զաղօթսն մատուցանէր առ Աստուած՝ խաղացեալ ճակատեալ իբրև զհօւր ամենայն զօրքն Հայոց երթալին ընդդէմ զօրացն Պարսից. իսկ զունգն մուշեղեան յառաջեալ քան զայլ զունգսն՝ յառաջամուխ տագնապեալ երթալին, մինչ զի նայէր թագաւորն և տեսանէր, զի ըստ ակն անկանէին, և ոչ երևէին թագաւորին նշանքն Մուշեղի: Իսկ իբրև չերևել սկսան նշանքն՝ ազաղակել սկսաւ թագաւորն Պապ առ Ներսէս և ասէ. Գու խլեցեր այրեցեր զիս, զի ասացի ես, բամ, մի չղեր զայրն զայն ի գործ պատերազմիս. ահա ի զօրսն Պարսից անկաւ, և արդ մեծամեծ վնասս գործեցէ: Եւ ասէ եպիսկոպոսապետն Ներսէս. Մի, արքայ, մի կարծեր, զի ոչ ստէ մեզ այրն. այլ տեսցես դու քեզէն զբաջութիւն նորա: Իսկ թագաւորն Պապ կարի ստիպէր առ եպիսկոպոսապետն Ներսէս ասել, թէ Ստէպ կս յաղօթս և աղաչեա զՏէր մինչդեռ խառնուրդքս են:.. Այլ ի պատերազմին օգնական Աստուծոյ հասանէր ի վերայ Յունացն, և հաշատան գնդին լինէր յաղթութիւն, և ի պարտութիւն մատնեցաւ զունգն Պարսից. դարձան ի փախուստ, ցրուեցան սփռեցան դաշտաց, լերանց բարձանց, խորոց ձորոց: Ապա զհետ նոցա լինէին զօրքն Յունաց և Հայոց. հասանէին, զմեծ և զփոքր առհասարակ սատակէին. բայց սակաւք ի բազմաց քաջաձիք՝ փախստեալք լինէին: Ապա զհետ լինէին փախստեցին զօրքն Հայոց, և մինչև ի Գանձակ Ատրպատականի սահմանս Հայոց հայրածէին զգօրսն Պարսից. ընդ փախուցեալսն զբազումս սատակէին զճանապարհայն: Եւ Մուշեղ սպարապետն հարկանէր զգօրսն Պարսից ի հարուածս ան-

հնարին: Սպաս արարեալ զիպէր գնդին Աղուանից, և հասանէր Ուռնայրի արքային Աղուանից ի փախստեանն, և նիզակարնաւն ի կառափն մատուցեալ ճեծէր բազում ասելով, թէ Այդ շնորհս կալ, զի այր թագաւոր ես և թագ ունիս. ես ոչ սպանից զայր թագաւոր, թէ կարի նեղ հասցէ ինձ: Եւ ութ հեծելով թույլ ետ նմա փախել երթալ զնալ յաշխարհն Աղուանից: Այլ յորժամ դարձան ամենայն զօրքն Հայոց՝ ոչ գոյր չափ գլխանայն փխտեցին, զոր բերեալ էր առաջի թագաւորին Պապայ զօրավարն Հայոց Մուշեղ, սոյնպէս ըստ իւրաքանչիւր չափու ամենայն նախարարքն և մեծամեծքն և բովանդակ ամենայն զօրքն. և եղև մեծ յաղթութիւն լերիկին Հայոց և ի մէջ զօրացն Յունաց: Նոյնպէս լցան բազում աւարաւ գանձուցն, զինու և զարգու, ոսկու և արծաթով և բազում կարասեաւ, ձիովք և ջորեօք և ուղտուք զոր ինչ թափեցին, զի ոչ գոյր թիւ կամ չափ, այլ կարի բազում էր յւժ: Բայց ապա ամբաստան լինէին քութեամբ առ մեծ թագաւորին Պապայ զզօրավարէն Մուշեղէ և ասէին, թէ Գիտեա, արքայ, զի մեծաւ նենգութեամբ է ընդ քեզ Մուշեղ, և քեզ մահու սպասէ. զի զքո թշնամին համակ արձակէ. զբազումս բազում անգամ ի բուռն արկեալ՝ սովոր է արձակել զթշնամիսն. զՈւռնայր արքայ արձակեալ թույլ ետ ապրել, ի բուռն արկեալ զհակառակորդս քո: Եւ վասն այսր իրաց բազում անգամ լինէր գժտութիւն թագաւորին Պապայ ընդ զօրավարին Մուշեղի, և բազում անգամ յանդիմանէր զնա վասն այս իրաց: Իսկ զօրավարն Մուշեղ տայր պատասխանի թագաւորին Պապայ և ասէր. Զիմ զընդերսն զամենեսեան ես կոտորեցի. իսկ որ թագս ունէին՝ նոքա իմ ընդերք չէին, այլ քո. եկեցես, որպէս ես զիմսն սպանի՝ դու զքոյսն. այլ իմ յայր թագաւոր ոչ ձգեալ ձեռն երբէք որ թագ ունի, և ոչ ձգեմ, և մի այլ ձգել լիցի: Եթէ կամիս սպանանել զիս՝ սպան. այլ ես եթէ դալ ինձ ի ձեռն երբէք այր թագաւոր, որպէս եկն բազում անգամ՝ ես ոչ սպանանեմ զայր թագաւոր որ գամ մի թագ ունի, եթէ ոք իսկ զիս սպանցէ: Թագաւորն Պապ իբրև լսէր զբանս զայս՝ յարտասուս հարեալ և յարուցեալ ի գահայիցն՝ բուռն հարկանէր զՄուշեղէ. արկանէր զնովաւ զերկս և լայր ի վերայ սարանոցին Մուշեղի և ասէ. Մահապարտ են այնքիկ որ իշխեն խօսել չարութիւն զՄուշեղէ, զառնէ քաջէ և զպատուականէ: Զի այր որ ազգաւ պատուական է իբրև զմեզ, և նախնիքն զօրա իբրև զնախնիսն մեր, և թողեալ նախնեացն դորա զթագաւորութիւնն ձեռնաց աշխարհին եկեալ առ մեզ, ի նախնեացն մերաց ի վերայ կեցեալք և մեռեալք են. հայր սորա ի վերայ հօրն իմոյ մեռաւ, և սա

միամտութեամբ մինչև ի մահ վաստակեալ է, և բազում անգամ Աստուած ետ մեզ լաղթութիւն գովաւ. ի ձեռն դորա շնորհեցաւ բազում խաղաղութիւն. զիսորդ ասեն ցիս զայս բանս, եթէ Մուշեղ քեզ մահու սպասէ: Սա աւասիկ այր իրաւախորհ է, զի յօտար տեարսն վասն բարեկամութեան խնայեաց, զիսորդ դա ի բնակ տեարս ձեռն ձգէր: Յայնմ ժամանակի բազում պարգևս և պատիւս և բազում զիւղեան զօրավարին Մուշեղի Պատյն շնորհէր» (Բուզ. Ե. Գ.): Եթէ դենք ևս, թէ բանքն զոր Բուզանդ կը գնէ ի բերան Մուշեղի և Պապայ, են նորին իսկ Բուզանդայ և ոչ բուն Մուշեղի և Պապայ՝ կը մնայ դարձեալ ստույգ, թէ արգարեւ ազնիւ և պատուական էր Մուշեղ և հաւատարիմ պաշտօնեայ իւր թագաւորին, քանզի Բուզանդ անտարակոյս կը խօսի ըստ բարուց առաքինի զօրավարին և ըստ բարւոք վկայութեան հասարակաց:

4. Պատերազմն այն, որ ինչպէս կը տեսնուի, եղաւ առ ստորոտով 'Նպատայ' էր Զիրաւի ճակատն, զոր Խորենացին (Գ. ԼԵ.) կը թուի շփոթել ուրիշ երրորդ կուռույ մը հետ, որ եղաւ Ատրպատականի սահմանին վրայ և զոր արդ պիտի պատմենք: Ամբարտաւանութիւնն Մալհոյ չհամարելով շատ երկու մեծ ճակատներն, յորս չարաչար լաղթուեցան Պարսիկք միացեալ զօրութենէն Յունաց և Հայոց՝ կը պատրաստուէր երրորդ և աւելի մեծ կուռույ, որ եղաւ Ատրպատականի սահմանին վրայ: Ուսնայր որ Մուշեղի մեծանձնութեան պարտէր զիւր կեանս՝ կ'իմացունէ Մուշեղի գաղտ Մալհոյ խորհուրդը և պատրաստութիւններն: Այս պատերազմին պատմութեան մէջ ունինք ճակատ չարգարելոյ նոր իմն օրինակ, որ ըստ Բուզանդայ, յորմէ կ'առնու և Խորենացին՝ էր այս. — Ի թիկանց պատերազմիկ զօրուն Յունաց և Հայոց կացուցան սպարակիրք, այն է վահանաւորք, խիտ առ խիտ, երկայն ասպարն՝ ի բրբե պարիսպ: Երբ նիզակաւորք Հայոց (քանզի Հայոց գլխ գէնքն էր նիզակ) և կամ Յունաց լեզէոնը խոնջեալ կամ վազեալ կը գառնային առ վահանաւորսն՝ սոքա բանալով իւրեանց սպարներն՝ կ'ընդունէին զնոսա ի ներքս իբրև ի քաղաքորմ: Այսպէս գաշնակից զօրքն ստէպ ստէպ սգի առնլով՝ նոր զօրութեամբ կը յարձակէին ախոյեսններուն գէմ, մինչև ստիպել զնոսա խոնջեալ և պարտասեալ ի փախուստ, առանց պէտս ունելոյ հրաշալի օգնութեան հովանաւոր ամպոյն մերոց վրայ, և ոչ սաստիկ հոգմոյն փչելոյ գաշնաւորաց կողմանէ Պարսից գէմ, ինչպէս կը գնէ Խորենացին: Եթէ հաւատանք Բուզանդայ, և չէ անհաւատալի, ոչ սակաւ զարմանալի էր տիրասիրութիւնն հայ զօրաց, որ իւրեանց ախոյեսններն զորս միանգամ կը սպաննէին՝ կը նուիրէին գժբախտ

թագաւորին իւրեանց Արշակայ. տիրասիրութիւն՝ ընդ որ այնպէս սպառնալ հիացեալ էր Մալհոհ՝ մինչև գրուատեօք լիշել զայն իւր նախարարներուն, ինչպէս նաև բուն իսկ պատերազմին եղանակը. — «Ապա լինէր գուշակ Մուշեղի Ուսնայր արքայ Աղուանից, լղէր առ նա հրեշտակ և տայր տեղեկութիւն, ասէր. Մեծ շնորհակալութիւն ունիմ փոխանակ զի ոչ սպաներ զու զիս, և Աստուած էած զիս ի ձեռս քս, և դու անխայեցեր. զայս սէր քո ոչ մոռացայց մինչև իցեմ ես: Բայց գուշակեալ եմ քեզ, զի Մալհոհ թագաւորն Պարսից ամենայն զօրօք իւրովք կամի գալ անկանել յանպատրաստից ի վերայ քո: Ապա ստրատն Յունաց կազմեաց զգօրս որ ընդ իւրով ձեռամբ էին, և խաղացոյց տանել գնալ ի սահմանս Հայոց ի Գանձակէ կուսէ լԱտրպայական տանէ: Սոյնպէս և Մուշեղ սպարապետն գումարեաց ի մի վայր զգօրսն ամենայն Հայոց, և էին կուռ վառեալք իննսուն հազարք ընտիրք, նիզակ ի ձեռն, թող զսպարակիրս: Եւ սոքա վաղագոյն ըստ գուշակութեանն աճապարեցին հասին իւրեանց սահմանն, բայց միայն թագաւորն մնաց անդէն ի Հայոց աշխարհին: Եւ եպիսկոպոսապետն Ներսէս անդէն մնայր յաշխարհին, և ինդրուածս առնէր ընդ ամենայն աշխարհին և վասն զօրացն որ էին ի պատերազմին: Իսկ թագաւորն Պարսից Մալհոհ գայր հասանէր ամենայն զօրօքն իւրովք ի տեղի պատերազմին, և գտանէր զգօրսն Յունաց և զգուսնդն Հայոց, զի կազմեալ սպարաստեալ էին ի գործ պատերազմին, և լինէին խառնուրդք ճակատուն: Ի պարտութիւն մասնեցան զօրքն Պարսից: Գունդք նիզակաւորացն Հայոց յորժամ յարձակեալ քաջութեամբ զախոյանս իւրեանց ի վերուստ լերիվարացն լերկիր կործանէին՝ յանդիման թագաւորին Պարսից Մալհոյ ամենայն զօրքն պատերազմիկ Հայոց ընդ ընկենուէն խրախոյս բարձեալ աղաղակէին համակ զայս բանս ասելով. Առ Արշակ քաջ: Իսկ յորժամ զախոյեսնսն ի ճակատուն յայն սպանանէին նուիրէին նմա իւրեանց առաջի (նախորդ) թագաւորին Արշակայ, ասելով. Արշակայ թագաւորին մերոյ գոհ լիջիր: Նոյնպէս առնէին նիզակաւորքն Հայոց ազատանայն. յորժամ ռազմ արարեալ յարձակեալ զգօրսն Պարսից առեալ ընկենուէին՝ ասէին ի խրախուսէին. Առ Արշակ քաջ. իսկ յորժամ զենեալ զլխատէին զախոյեսնսն՝ ասէին. Արշակայ գոհ լիջիր: Եւ լեզէոն զօրուն բազմութիւնն, այսինքն Յունաց զօրացն սպարակիրն, սոյնպէս և Հայոց սպարակիրն զթիկունս ունէին զօրացն Հայոց և Յունաց, վահանօք փակեալք զինքեամբք իբրև զամուր քաղաք ինչ ի թիկանց: Յորժամ տարածանէին ինչ զօրքն Պարսից զգօրսն Յունաց և կամ զգուսնդ նիզակաւորացն Հայոց՝ սոքա ի լեզէոն վահանաւորացն

Յուճաց կամ ի սպարակիրն Հայոց իբրև ի բերդ մտեալ հանգչէին: Իսկ յորժամ ոգի առեալ սակաւ մի և անդուստ ելեալ յարձակէին՝ անթիւս ի զօրացն Պարսից ընկեցեալ առաջի իւրեանց ոտից սատակեալս գլխատէին. խրախուսելով ի նոյն բանս, յԱրշակ թագաւորն իւրեանց՝ անչափս և անթիւս ի զօրացն Պարսից կոտորեցին: Եւ յորժամ զարձեալ սակաւիկ մի ինչ լաղթահարէին զնոսա զօրքն Պարսից՝ և նոքա իբրև ի բերդ ամուր զիմէին ի լեզէոն ի զօրսն վահանաւորս, և նոցա բացեալ զվահանսն՝ զնոսա ի մէջ առեալ փակէին: Եւ յայնմ առուր հարկանէին սատակէին զզօրսն Պարսից զօրքն Յուճաց և Տերենտն ստրատելատ նոցա, և գունդքն Հայոց և Մուշեղ սպարապետ նոցա: Եւ սակաւուք փախչէր Շապուհ թագաւորն Պարսից ի պատերազմէ անտի. և նոքա սահմանապահս կացուցանէին, և ինքեանք առ իւրեանց թագաւորն Պապ դառնային մեծաւ անուամբ և բարի աւարաւ և հոյակապ շքեղութեամբ» (Բուզ. Ե. Ե.): Բուզանդ ի վախճանի այս նկարագրին կը լարէ լաւելուած մի, որ Շապուհը բերնէն, հանդերձ համառօտ նկարագրաւ այն պատերազմին որում ականատես էր նա՝ պանծալի գովեստ է տիրասիրութեանն հալ զօրաց. — «Այլ Շապուհ թագաւորն յորժամ յաշխարհն իշխանութեանն իւրոյ հասանէր՝ զարմացեալ ընդ քաջութիւն զնորին կռուոյն որ զիպեցաւ նմա՝ ասէր, եթէ Զարմացեալ եմ ես զոր ինչ տեսի. զի իմ ի մանկութենէ իմմէ համակ ի ճակատու և ի կռիւ մտեալ եմ, և բազում ամք են զի հասի ի թագաւորութիւն, և առանց կռուոյ ամ չեմ լեալ. բայց իմ ջերմ կռիւ զայս էր տեսեալ որ այս անգամս զիպեցաւ ինձ: Զի յորժամ Հայոց նիզակաւորքն առաջի կարգէին՝ այնպէս յարձակէին որպէս զլեռան մի բարձր և կամ որպէս զաշտարակ մի հաստաբետ հզօր և անշարժ. և յորժամ մեք զնոսա սակաւ մի շարժեաք՝ նոքա ի լեզէոն Հոռոմոց սպաստան լինէին. և նոցա զվահանափակսն բացեալ՝ զնոսա իբրև ի քաղաքորմ պարսպաւոր ամբացեալ ընդունէին: Եւ անտի սակաւիկ մի ոգի առեալ՝ զարձեալ ելեալք մարտնչէին, մինչև անմի զզօրսն Արեաց առնէին: Եւ միւս ևս, որ ընդ այս եմ զարմացեալ ես, ընդ մտերմութիւն միամտութեանն հայաստան զնորին, ընդ տիրասիրութեանն: Զի այնչափ ամք են զի տէրն նոցա Արշակ կորուսեալ է ի նոցանէն, և նոքա ի պատերազմին ի նա խրախուսէին: Եւ յորժամ զախոյեանսն ընկենուին՝ համակ ասէին, թէ Առ Արշակ, և նա չէր ի մէջ նոցա. և նոքա առ գութ տիրասիրութեանն զոր առ բնակ տէրն իւրեանց ունէին՝ զամենայն ախոյեանսն զոր սպանանէին՝ ի նա նուիրէին: Եւ կամ մոլեկան գունդն մուշեղեան, զի ինձ այսպէս թուէր, եթէ

հուր բոց ի գնդէն ելանիցէ և ի նշանացն, իբրև ի հուր հրդեհի՝ այնպէս անցանէր ընդ գունդն որպէս ընդ եղէգն: Եւ այսչափ ժամանակք են, զի Արշակ տէրն նոցա ի նոցանէն կորուսեալ է, զի Սնդաբըն բերդի կալ լեռիքին Խուժաստանի, և նոքա առ գութն համարէին, թէ ի գլուխ նոցա նա իբրև թագաւոր կայցէ, և կամ ընդ նոսա արդեւք ի մէջ գնդին կայցէ ի գլուխ ճակատուն պատերազմին, և նոքա առ նմա առնիցեն պաշտօն յանդիման նորա: Այլ, ասէր, երանի որ Հայոց գնդին տէր իցէ, այնպիսի տիրասէր և միաբան և միամիտ զօրացն» (Անդ):

5. Այն ինչ վախճանած էր պատերազմն, և միացեալ բանակն կը դառնայր առ Պապ՝ Հայք գերծան ուրիշ վտանգէ ի նենդութենէն Գղակ անուն մարդպետին, զոր Տերենտ և Մուշեղ կացուցած էին լետ պատերազմին երեսուն հազարաւ սահմանապահ Ստըրպատականի: Գղակ, ըստ Բուզանդայ, գաղտ ի բանի լեալ ընդ Շապուհոյ՝ կը խոստանայ նմա մատնել զՊապ հանդերձ Տերենտիւ և Մուշեղիւ, թէ ինչպէս՝ չէ լալտ: Բայց գաւաճանութիւնն պատրաստուած, և վարձատրութիւնն արդէն տրուած էր մատնչին, մինչ կ'իմացուի խորհուրդը և կը պատմուի թագաւորին, որ կոչելով մատնչը խոստմամբ լետս՝ կու տայ փողոտել խորագէտ հնարիւ. — «Ապա Տերենտ զօրավարն Յուճաց և Մուշեղ զօրավարն Հայոց զԳղակ մարդպետ որ անուանեալ կոչէր ըստ գործոյն Հայր թագաւորին՝ թողին սահմանապահ ի Քանձակ, որ էր սահման ընդ Պարսս և ընդ Հայս: Եւ մնացին առ նմա երեսուն հազար ընտիր ընտիրք, նիզակաւորք կուռ վառեալք պատենազէնք և զրահաւորք կազմ ամենայնիւ: Եւ Տերենտն և Մուշեղ ամենայն զօրօք որ էին ընդ նոսա՝ զնային յաշխարհն առ թագաւորն Պապ: Իսկ մարդպետն Գղակ յղէր հրեշտակս խորհրդով առ Շապուհ արքայն Պարսից և խոստանայր մատնել ի ձեռս նորա զթագաւորն Հայոց Պապ և զզօրավարն Յուճաց զՏերենտ և զզօրավարն Հայոց զՄուշեղ, և առնուր ի նմանէ գանձս պարգևաց սաստիկ յոյժ: Բայց այլ մեծամեծ նախարարք որ էին առ նմա՝ գաղտ ազգ առնէին թագաւորին Պապույ— Գնէլն տէր գաւառին Անձևացեաց և այլք որ էին անգմնացեալ: Ապա թագաւորն Պապ յղեաց զեսպանս առ մարդպետն Գղակ, թէ զօրքդ որ են ընդ ձեռամբ քով՝ գումարեա զայդ, Գնելոյ Անձևացուոյ յանձն արտացես և վաղ եկեսցես, զի պիտոյ է ինձ յղել զքեզ առ թագաւորն Պարսից Շապուհ, զի ես մտից նմա ի ծառայութիւն: Ապա յորժամ լսէր մարդպետն Գղակ՝ մեծապէս խնդացեալ ասէր ընդ միտս իւր, թէ Արդ զիւրին է ինձ զկամս իմ կատարել զոր խոստացայն թագաւորին Պարսից Շապուհոյ, իբր-

ժամ դուրս գտի իրացս՝ յապահոյլ լանհոգս առնել բանիւք զՊապի
 և լանկարծօրէն լանպատրաստից արկանել զթագաւորն Պարսից
 զգլխով նորա, և ինքն զուարճացեալ լինէր խօսնակից ի մէջ թա-
 գաւորացն երկոցունց: Կեսպան ձիով վազ հասուցանէր ի գաւառն
 Ալքարատու ի մեծ գեւղն ընջին արքունի որում Արդեանան կոչեն,
 առ թագաւորն Հայոց Պապ, և գալը լանգիման լինէր թագաւորին:
 Մեծապէս մեծարեցաւ ի նմանէն, և ի ժամ ընթրեացն հրաման
 ետ արքայն Պապ տանել պատմուճան ազուցանել մարդպետին Գը-
 զակալ, և ազուցին նմա գրաստս և վարտիս: Եւ էր հանգերձն
 անհեղեղ մեծութեամբն. զի խորշ զխորշիւ իջանէր, մինչ զի ոչ
 կարէր հանգերձել գանձն իւր, զի պատեաց զնա մեծութիւն հան-
 դերձոյն: Եւ ազուցեալ զպատմուճանն մեծ՝ էած զգօտին ընդ մէջ
 իւր զսրմէ թուրն կախէր, և սուսեր ընդ մէջ աճեալ, և խորշ ի
 գօտուոյ գրատիցն իջեալ՝ զթուրն և զսուսերն ծածկէր: Իսկ զվար-
 տիան զգեցեալ, և մօշկս ազուցեալ, և զնրանն յազդեր կապեալ, և
 ի վերայ նրանին խորշն ի վարտեացն իջեալ անկեալ ծածկէր մինչև
 ի սրունան. և ոչինչ իմացաւ Գղակ թէ այն մեծութիւն հանդեր-
 ձոյն՝ չարոյ նորա իցէ այն: Իսկ լինն ժամ աւուրն կոչեցին զԳղակն
 և ասեն. Կոչեն զլեզ լընթրիս ի ներքս յարքունիս: Իսկ յորժամ
 մուծին ի փող տանն յորում արքայն էր, և էր փողն ընդ երկար,
 բազում երգս լուսիջոյցս էր թողեալ, և տանէին զնա ընդ այն,
 կալը շուրջ սպարակիրն փակեալ սակրաւորքն, և զերգս ամենայն
 լուսոյն ծածկէին: Ապա մտեալ շուրջ զնովաւ ի տեղւոջն ձգձգէին
 զնա սպարակիրքն: Իսկ նա թէպէտ տանէր ձեռն ի գէն, ի խորշ-
 խորշան հանգերձիցն պատատելոցն զոր էր զգեցեալ՝ ոչ զմի գէն
 ոչ կարաց գտանել: Ապա զի էր ինքն Գղակն այլ մեծ և անձնեալ,
 քաջ հարուստ սկերօք՝ սակայն ասպարակիր մարդկանն պատեցին
 զնովաւ, և բարձին զնա վերըմբարձ, և տանէին զնա մինչև ի
 դուրս տաճարին արքունի: Իսկ իբրև ետես թագաւորն թէ անդր
 տանին՝ ասէ. Մի այսր, մի այսր, այլ մուծէք զգա ի տուն պատ-
 մուճակացն: Քանզի ի փողին զօրք սպարակրացն մուծին զնա ի
 ներքս ի տունն պատմուճակացն կապեալ ձեռս լետս, այսինքն
 ուր թագ արքունի զնէին: Եւ անդէն խօսել սկսաւ Գղակն և ասէ.
 Ասացէք ցարքալ, գոգէք. ես այս մահու արժանի էի, բայց քեզ
 արժան էր զիս ի հրատարակի սպանանել, և ոչ ի տան թագաց
 սպանանել, և զքս թագգ արեամբ շաղախել: Եւ գալս միայն ժա-
 մանեաց ասել, և անդէն ի վանն պատմուճակացն փողոտեցին զնա,
 և հատին զգլուխ նորա, և հանին հարին ի նիզակի, և կանգնե-
 ցին ի հրատարակին արքունի» (Բուգ. Ե. 9.):

Յառաջ քան զայս, թերևս ի սկզբան իսկ թագաւորութեանն
 Պապալ, սպանուեցաւ միւս ևս ներքինի զոր Բուզանդ կ'անուանէ
 Հայր, որ էր հասարակաց անուն մարդպետաց, առանց տալոյ զբուն
 անուն մարդպետին: Պատճառ սպանման սորա էր ըստ Բուզանդայ՝
 թշնամանելն զտիկինն Փառանձեմ ի բերդին Արտագերից, ուր պա-
 շարուած էր տիկինն, ինչպէս արգէն տեսանք: Այս մարդպետն կը
 թուի այլ ի Կիւղակալ ներքինուոյ, որ նույնպէս, ըստ Ամմիանոսի,
 մտաւ ի նոյն բերդն Արտագերից ընդ Արտաւանայ ումեմն, ոչ ի
 թշնամանել սակայն, այլ ի յորդորել զտիկինն լինել անձնատուր.—
 Ապա պատմեցաւ Պապալ յազգաս օրերացն զոր եզ Հայր մարդ-
 պետն տիկնոջն Փառանձեմայ, մօր թագաւորին Պապալ, թշնամանս
 ձաղանաց ի բերդարգել պաշարմանն, զի իբրև զբող մի՝ այնպէս
 թշնամանեաց զնա ի ժամանակի իբրև եմուտ անդր գաղտուկ, և
 եզ անարգանս տիկնոջն, և եկն ել անտի և փախեաւ. ետուն զայս
 ամենայն զրոյց թագաւորին: Ապա մինչդեռ մարդպետն Հայր զիւ-
 րով իշխանութեամբ շրջէր լերկրին Տարօնոյ, և Մուշեղ սպարա-
 պետն Հայոց էր ի նմին գաւառին յիւրում բերդին որում Ողական
 կոչեն, որ կալ ի վերայ գետոյն Եփրատայ՝ եկն եհաս մի գեսպան
 յարքայէն Պապալ առ զօրավարն Հայոց Մուշեղ, և ունէր առ նա
 հրովարտակ. և գրեալ էր ի հրովարտակին անդր հրաման առ նա,
 հրամանս սատակեցէ զՀայր մարդպետն: Եւ նա իբրև զայս
 հրամանս ընկալեալ ի ձեռն առնուր՝ յղէր առ մարդպետն Հայր
 դաւով, և մեծարանաց պատճառանաւ առ ինքն կոչէր լՈղականն.
 և էին աւուրք ձմերայնոյ, և սաստկացեալ կցեալ էր գետն Եփ-
 րատ: Ապա կոչեալ եղև առ նա Հայր մարդպետն իբրև ի ստախ
 մեծարանաց. եկն եմուտ մարդպետն ի բերդն լՈղական: Ետ հրա-
 ման զօրավարն Մուշեղ զօրականացն ունել զնա և մերկանալ իբրև
 ի մօրէ, և կապել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա և իջուցա-
 նել զնա ի գետն և գնել ի վերայ սառինն կցելոյ գետոյն, և սա-
 տակեցաւ անդէն: Եւ եղև ի վաղիւ անդր չոգան տեսին, զի ուղիղ
 զլիսոյն ի ցրտոյն վայրեալ ի բաց իջեալ թափեալ էր ընդ քիթս
 նորա: Եւ փոխանակ ի նորա տեղի հայրութեան մարդպետութեանն
 զԿիղակ սմն անուն, որ լաւուրս Արշակալ թագաւորին կամ Տիրա-
 նայ հօր նորա գամու միոջ լեալ էր ի նոյն գործ մարդպետու-
 թեանն» (Բուգ. Ե. 9.):

6. Արգէն պատմեցինք, թէ ինչպէս Արշակ դաւով բռնուե-
 լով ի Կապհոյ, ըստ Ամմիանու, և կամ ի հարկէ բռնագատեալ եր-
 թայ առ նա, ըստ Բուզանդայ—(երկօքին ևս ճշմարիտ են)—զը-
 թուեցաւ ի բերդն Անյուշ: Ամմիանոս գժբախտ թագաւորին մահը

կողմանն յայնմիկ էին նախարարքն և ի թագաւորէն Հայոց եղեն ապստամբք՝ զամենեսեան զլխատէր, և թափէր զամենայն գաւառն, և առնոյր պանդանդս և զմնացեալսն ի հարկի կացուցանէր: Եւ զհին սահմանսն որ յառաջուն էր լեալ ընդ երկիրն Հայոց և ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գեան Կուր, այնուհետեւ ինքն վտարեալ՝ զառնայր անտի: Բառնայր ապա զօրավարն Մուշեղ լերկիրն Աղձնեաց, և հարկանէր զերկիրն ի մեծ հարուածս, զի և նոքա ապստամբեալ էին յարքայէն Հայոց: Զերբախալ արարեալ զբգեաշխն Աղձնեաց՝ զերկիրն ի հարկի կացուցանէր, և վերակացուս և ոստիկանս լերկիրն Աղձնեաց թողուին: Ապա անտի ի Ծոփս մեծ արշաւեցին, և նոքա էին ապստամբեալ: Հարկանէր զերկիրն գաւառին Մուշեղ մեծի Ծոփաց, առնոյր պանդանդս, և զազգն ի հարկի կացուցանէր: Հարկանէր և լԱնդեղ տանն զբազումս. բայց աշխարհն զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ՝ բնակիչք գաւառին կային ի հարկի ծառայութեան: Ապա ի գաւառն Անձտալ արշաւէր, և հարկանէր Մուշեղ զկողմանս գաւառացն այնոցիկ որ շուրջ էին զնովաւ, քանդի և նոքա ապստամբեցին ի թագաւորութենէն Արշակունեաց: Հանէր ընդ սուր զտեարս գաւառին, առնոյր պանդանդս և նուաճէր, ի հարկի ծառայութեան թագաւորին Հայոց Պապայ զամենեսեան առհասարակ կացուցանէր» (Բուզ. Ե. Ը — ԺԹ.):

Այս ապստամբ գաւառաց նուաճման համառօտ պատմութիւններն կը կնքէ Բուզանդ Մուշեղի հայրենասէր վաստակոց վրայ փառաւոր զովեստիւ. «Այլ քաջն զօրավարն սպարապետն Հայոց լի էր քինիւ մեծաւ և բազում նախանձու զամենայն աւուրս կենաց իւրոց, և միամտութեամբ և արգար վաստակով ջանայր հանապազ և վաստակէր ի վերայ թագաւորութեանն Հայոց աշխարհին: Զտիւ և զգիշեր կայր յաշխատութեանն. ջանայր և ճգնէր կալ ի ճակատու պատերազմին, և ոչ թողոյր բնաւ ամենեկին և ոչ քան զկորի մի գետին ի սահմանաց երկիրն Հայոց ուրեք վտարել: Ի վերայ աշխարհին կեալ, և մեռանել ի վերայ անուանն քաջութեան, ի վերայ բնակ տերանց, և ի վերայ բնակչաց աշխարհին, ի վերայ բրիստոնէութեանն հաւատոյ, ի վերայ հաւատացեալ, լԱստուած և ի Քրիստոս մկրտեալ ժողովրդոց, ի վերայ եկեղեցեաց և ի վերայ նուիրեալ սպասուց, ի վերայ վկայարանացն Քրիստոսի, ի վերայ ուխտի Աստուծոյ, ի վերայ քերց և եղբարց, ի վերայ մերձաւորաց ասմին, ի վերայ բարեկաց բարեկիր բարեկամաց. հանապազ կայր զօրավարն Մուշեղ ի նահատակութեան պատերազմին, զանձն փոխանակ առնել աշխարհին, և յանձն իւր անխալէր ի մե-

ռանել, զամենայն աւուրս կենաց իւրոց առաջի իւրոց բնակ տերանցն Արշակունեաց վաստակէր» (Բուզ. Ե. Ի.):

Տ. Բուզանդայ ԻԱ.—ԻԲ. գլուխներն կը բովանդակեն զովեստ և ամբաստանութիւն, յորս կան ոչ սակաւ անհաւատալի կէտեր՝ զորս որոշել ճշմարիտ պատմչի պարտքն է: Գովեստք Բուզանդայ են զՆերսիսէ, իսկ ամբաստանութիւնքն զՊապայ: Թէ Ներսէս էր բարեկարգիչ, «մխիթարէր, զարմանէր և տեսուչ լինէր աղքատաց, զօրկունս և զաղքատս հանգուցանէր, շինէր զեկեղեցիս ընդ ամենայն տեղիս, և զամենայն կործանեալս կանգնէր, և զամենայն կարգս տապալեալս ուղղէր և նորոգէր, շինէր և հաստատէր, խրատէր և յանդիմանէր», այլովքն հանդերձ՝—ճշմարիտ հայբաստի համար է արգարե հաւատալի, բայց ոչ նոյնպէս, թէ «առնէր բազում նշանս և զօրութիւնս մեծամեծս և բազում բժշկութիւնս սքանչելեաց»: Հաւատալի է նոյնպէս, թէ Ներսէս իբրև հայր կ'օրհնէր. անհաւատալի է սակայն, թէ զամենայն «զոր օրհնէր՝ օրհնէր», այսինքն՝ զով որ կ'օրհնէր՝ կ'օրհնուէր, և «զորս անիծանէր՝ անիծեալ լինէին». որպէս թէ կար ի վեր քան զբնութիւն և անվրէպ զօրութիւն յօրհնութիւնսն և յանէծս Ներսիսի: Նա բնաւ թէ Ներսէս կ'անիծէր զսք՝ չէ հաւատալի, եթէ պարտինք ընդունել թէ Ներսէս էր ճշմարիտ աշակերտ այն աստուածային Վարդապետին, որ կը պատուիրէ զանիծիչս անգամ օրհնել: Յայտնի է, թէ Բուզանդ կը խօսի հոս ըստ միամիտ հաւատոց իւրոյ ժամանակին, և ոչ իբրև ճշմարիտ պատմիչ: Բայով ամբաստանութեանցն զՊապայ—և այս է մանաւանդ քննութեան արժանի կէտ—սոցամի մասն է յայտնապէս առասպել, զոր օրինակ թէ «մինչդեռ տղայ իկ էր Պապ՝ ձօնեաց զնա մայր նորա Փառանձեմ դիւաց», թէ՛ «կախարդանօք երևէին ի նմա դեք յօձից կերպարանս», այնպէս որ «ամենայն մարդ աչօք բացօք տեսանէր զնոսս», բաց ի Ներսիսէ և ի Խազայ: Բայով բնութեան գէմ մեղաց, զորս կը թողունք լիշել յանուանէ, չարատելու համար զգաստ ականջներ՝ Պապ եղած էր թերևս այնպիսի մոլութեանց զերի: Այսպիսի օրինակներ չեն անլուր ի պատմութեան երևելի անձանց: Կայսրներ, թագաւորներ, երևելի իշխաններ, պապեր անգամ, ոչ յուրքն միայն, այլև ազնուագոյնք՝ կ'ամբաստանուին այս մոլութեամբ, յանուանէ՛ հիներէն Տիտոս, և նորերէն Փրեդերիկոս մեծ: Արժան է նկատել նաև երիտասարդ թագաւորին վրայ վասթար ազգեցութիւնը ոչ Պարսից միայն, այլև Յունաց, որոց բարոյականութիւնը կասկածելի է յայսմ մասին: Բայց այս ամբաստանութիւն, եթէ ճշմարիտ ևս է՝ կը վերաբերի Պապայ առանձին և ոչ հրապարակական կենաց, զոր մա-

նաւանդ կը նկատենք հօս. մենք կը խնդրենք թէ որպիսի ոք եղաւ Պապ, ոչ իբրև սոսկական, այլ իբրև թագաւոր:

9. Ըստ Բուզանդայ՝ որպէս թէ Պապ յանգիմանուելով ստէսլ ի Ներսիսէ՝ կը թշնամանայ ընդ նմա և կամի սպանանել զնա, և կ'սպանանէ իսկ, և կ'եղծանէ, իբրև ի հեճուկս՝ ի նմանէ հաստատեալ ամէն կարգ, թույլ տալով սոսկալի զեղծմանց բոլոր տէրութեան մէջ. — «Այլ թագաւորն Պապ յամենայն ժամ էր թշնամի մեծի քահանայապետին վասն յանգիմանութեան մեղաց իւրոց: Իբրև ոչ զգաստանալ կամէր և ոչ համբերել նախատանացն՝ էարկ ի միտս իւր սպանանել զմեծ քահանայապետն Աստուծոյ զՆերսէս. և զի յայտնի ոչ մարթէր նմա առնել՝ կեղծաւորեալ կերպարանէր իբրև այն եթէ յուզողութիւն ինչ եկեալ է: Եւ կոչեալ զնա յապարանս իւր ի Խախ աւանի լՅկեղեաց գաւառի՝ արար նմա ընթրիս: Ինքնին թագաւորն յոտն կացեալ հոլանեալ, ի մէջ գետին անցեալ, անասակ մատուցանէր առնն Աստուծոյ յընթրիս անդ, զեղ մահու ընդ կոտինդն խառնեալ» (Բուզ. Ե. ԻԳ.): Կ'ընդունէինք թերևս այս պատմութիւնը, որ ինքնին չէ անհնարին և ոչ իսկ անհաւանական՝ եթէ օրինակ մահուն Ներսիսի կարծեցեալ զեղատուութենէն՝ չէր անտեղի և յայնասպէս սուտ: Ըստ Բուզանդայ՝ որպէս թէ Ներսէս, երբ առաւ մահացու բաժակը՝ զիտաց թէ էր թոյն: Իսկոյն զնաց իւր տունը բոլոր մեծամեծաց հետ որ էին ընդ նմա յընթրիսն, և վերցունելով պարեգօտը՝ ցուցուց սրտին վրայ կապուտակեալ իբրև զչափ նկանակի: Թողունք, որ այս նշանն, զոր իբրև արդիւնք թունոյ մէջ կը բերէ Բուզանդ՝ չէ ամենեկին նշան թունաւորելոյ, զարմանալին այն է, որ Ներսէս թունոյն ազգեցութիւնը կոտրելու համար մատուցուած գարմանները կը մերժէ. մարտիրոսութիւն համարելով մեռանել այնպէս, ուստի և իբր կու ժամ՝ գունդ գունդ արիւն գուրս հասելով կը մեռնի. — «Ճ ժամ ըմպէր զբաժակն զայն՝ իմացեալ անդէն... յարուցեալ զնաց ի վանս իւր. և զհետ զնացին նորա ի տաճարէն արքունի ամենայն մեծամեծքն նախարարքն Հայոց, և Մուշեղ սպարապետն և Հայր մարգարտն: Եւ իբրև եմուտ ի վանս իւր՝ վերացուցեալ զպարեգօտն իւր ցուցանէր ի վերայ սրտին կապուտակեալ քան զչափ նկանակի միոյ: Իսկ մեծամեծքն նախարարացն մատուցանէին նմա թիւրակէս և անգեղեալս վասն ապրելոյ. իսկ նա ոչ կամեցեալ զայն ի բաց մերժէր, այլ ասէ. Մեծապէս եղև ինձ բարի, զի եհաս ինձ մեռանել վասն Քրիստոսի:... Յետ այսորիկ սկսաւ զարիւնն գունդ գունդ ի ներքուստ ընդ բերանն արտաքս հոսել իբրև զերկուս ժամս» (Բուզ. Ե. ԻԳ.): Այսպէս Բուզանդ կարծելով առնել

զՆերսէս մարտիրոս՝ առնէ զնա անձնասպան, տալով նմա մերժել զարմաններն, որով թերևս ազատէր զկեանսն՝ եթէ ճշմարիտ էր թունաւորութիւնն: Թէպէտ ունինք պատճառ մերժելոյ, իբրև կեղծեալ, Ներսիսի մահուն պարագաներն, համարելով սակայն ճշմարիտ՝ չէ ամենեկին արտաքոյ հաւանականութեան ասել, թէ սրտին վրայ կապուտակէն և արեան գունդագունդ հոսելն ընդ բերանն, եթէ ունին ինչ նշանակութիւն՝ այս է թէ արեան շրջանին կասելն եղաւ Ներսիսի մահը, ուստի և այն նշանք էին մանաւանդ կաթուածոյ քան թունաւորելոյ արդիւնք, զոր տղէտ և չարամիտ թշնամիք կարծեցին ի թունոյ, և զոճիրն ընծայեցին Պապայ իբրև թշնամույ Ներսիսի:

Ներսէս, որպէս վայել էր՝ թաղուեցաւ մեծ շքով ի Թիլ, իւր հարց գերեզմանատեղին: Թող քաղաքական և զինուորական մեծամեծներն հանդերձ բազմութեամբ զօրաց՝ ինքն իսկ Պապ զնաց ի յուզարկաւորութիւն մեծ հայրապետին, ըստ Բուզանդայ կեղծաւորութեամբ, ծածկելու համար գոճիրն. — «Եւ ասեալ զմարմին սրբոյն Ներսէսի զառնն Աստուծոյ պաշտօնեալք եկեղեցւոյն, և Փաւստոս եպիսկոպոս և պաշտօնէիցն գլխաւոր Տրդաճ, և Մուշեղ սպարապետն և Հայր մարգարտ, և ամենայն ազատագունդ բանակն արքունի՝ բարձին յաւանէն ի Խախ գեղջէ ուր գործն կատարեցաւ, տարան ի Թիլն աւան լիւր գեղն. հանդերձ սաղմոսիւք և օրհնութեամբ, կանթեղիւք վառելովք և մեծապաշտամամբք և բազում լիշատակօք զսուրբն յուզարկեցին: Բայց մինչև էր ծածկեալ զմարմին սրբոյն՝ ինքն թագաւորն Պապ երթեալ պատեաց և թաղեաց ի մարտիրոսական բնակութիւնն. բայց թագաւորն Պապ ի չքմեղս լինելով՝ չյուելոյն առնէր, իբրև թէ իւր չիցէ գործեալ զայն» (Բուզ. Ե. ԻԳ.):

Բուզանդ չթողար Ներսիսի մահուն առանց հրաշից կատարուել, և այս առթիւ կը մուծանէ Եպիփան և Շաղիտա անուն երկու երեկի անապատաւորաց վարուց և գործոց պատմութիւնը չորս առանձին գլուխներով զորս մէջ բերած ենք այլուր. հոս պատմենք միայն տեսիլը, որ եղաւ սոցա ի մահուն Ներսիսի: Սոքա ի տուրնջեան մինչ կը նստէին իւրաքանչիւր իւր լեռը՝ կը տեսնեն զՆերսէս թաղեալ ամպովք ի ձեռն հրեշտակաց: Շաղիտա որ էր քաջ հոգեւես՝ կը հասկնայ իսկոյն, թէ Ներսէս մեռած էր և թէ հոգի նորա էր որ կը վերանար յերկինս. իսկ Եպիփան համարեցաւ զնա յափշտակեալ մարմնով: Երկօրին ևս ելլելով իրենց լեռներէն՝ կու գան լՅկեղեաց գաւառ և կ'իմանան, թէ մեռած էր սուրբն, և կը պատմեն իրենց տեսիլը ժողովրդեան. — «Արք երկու

գայլն ի սպասու կացուցանէր լիւր ի ծառայութեան—զեղրարս և զորդիս երիցանցն և սարկուազաց: Եւ զկարգս պողոտն և տասնորդացն որ ի նախնեացն կարգեալ սովորութիւն էր տալ լեկեղեցիս՝ հանէր Պապ հրաման ընդ աշխարհ, զի մի ոք տացէ: Եթէ լանկարծ մեռանէր ոք՝ ոչ ոք իշխէր անլուսութեամբ լալ զմեռեալըն և ոչ կոծ ոք զնէր կամ աշխարանս, և ոչ ձայնս ոք արկանէր ի վերայ մեռելոյն լաւութեն ներսիսի, այլ լոկ արտասուօք և ըստ արժանի սաղմոսիւք և օրհնութեամբ, կանթեղօք և մոմեղինօք լուցելովք զմեռեալսն լուզարկէին: Ապա լեա մահուանն ներսիսի զմեռեալսն լալին փողովք և փանդօք և վնօք զկոծսն պարուցն կաքաւելով, զտիգան հատեալս, զերեսս պատառեալս, արք և կանայք ճիւղաղութեամբ պարուք զէմ ընդ զէմ հարկանելով զմեռեալսն լուզարկէին» (Բուզ. Ե. 1. Ա.): Թո՛ղ չափազանցութիւնը որ կալ այս նկարագրին մէջ՝ յայտնի կը տեսնուի, թէ Բուզանդ կը ջանայ փոխել կամ ծեքել Պապայ կարգադրութեանց ոգին, բարեկարգիչ թագաւորին ուղղութիւններն տալով ներսիսի զէմ անձնական տախտակէան: Արդարև հասարակաց օգտին ծառայող բարեսիրական և վանական հաստատութիւնք համաձայն են քրիստոնէական ոգւոյն, և բարւոք տէրութիւն մը պարտի նպատել մանաւանդ այս ոգւոյն քան արգելուլ զայն: Գարեբու փորձը ցուցած է սակայն, թէ այսպիսի հաստատութիւնք, եթէ քան զչափն բազմանան՝ քաջալերելով ծուլութիւնը՝ կը լաւելուն քան կը կարճեն հասարակաց թշուառութիւնը: Աւստի եթէ այնպիսի հաստատութիւնք բազմացած էին յանչափս առ Պապաւ, բարեսիրութեան կոյր եռանդով, ինչպէս կ'երևի Բուզանդայ նկարագրէն՝ Պապայ կարճելն այն հաստատութիւններն, թերևս սակաւ ինչ չափազանց նախանձու՝ չէր հակառակ բարեկարգիչ թագաւորի պարտուց և անհամաձայն արգի լուսաւորեալ սկզբանց: Եւրոպական ազգաց բարեսիրական և վանական պէսպէս և անթիւ հաստատութիւններ սկսան և յառաջ տարուեցան մեծ ազատութեամբ եկեղեցւոյ կողմանէ: Զարմանք չէ որ Հայոց մէջ ևս եկեղեցւոյ կողմանէ սկսէին և տարուէին յառաջ նոցին նման հաստատութիւնք: Բայ ինչպէս Ներսիսայ անչափ ազատութիւնն լալսմ բերու գեղծումն՝ նոյն ազատութիւն կրնար բերել միևնոյն գեղծումն նաև ի Հայս, և բերու իսկ: Ի սկզբանէ անտի դարձին Հայոց ի քրիստոնէութիւն առ Տրդատաւ՝ եկեղեցին սկսաւ վալելել մեծ ազատութիւն: Նորընծայ թագաւորին եռանդը մեծացուց կղերը և՛ պատուով և՛ հարստութեամբ: Կաթողիկոսութիւնն որ ի սկզբան ժառանգական էր ի տան Լուսաւորչին՝ ունէր ազգեցութիւն մեծ, զրեթէ հաւասար թագա-

ւորին: Առ Խոսրովաւ յաջորդաւ Տրդատայ այնչափ էր այս ազգեցութիւն, որ արքունի հրամանք հաւասար կ'երթային լանուն կաթողիկոսին և թագաւորին (Բուզ. Գ. Գ.): Արթանէս գահակից էր մանաւանդ թագաւորին քան խորհրդակից և խրատաու: Գալով եկեղեցական ընչից՝ կալուածք եկեղեցւոյ էին այնչափ, որ թող եկեղեցւոյ նուիրուած գեղեր և ազարակներ որ անթիւ էին՝ Լուսաւորչին տունը միայն, իբրև ժառանգական քահանայապետութիւն՝ ունէր հնգետասան գաւառ իբրև առանձին ստացուած, «ձեռական իշխանութիւն» (Բուզ. Գ. ԺԳ.): Առ ներսիսիւ, առ որով եկեղեցական ճոխութիւնն հասած էր լիւր վերջին ծագ՝ երկրին ազնուագոյն մասն էր եկեղեցւոյ, մինչև Արշակայ մարդպետին սպառնալ՝ տալ գրաւել յարքունիս Աշտիշատայ գեղեցիկ տեղերն իբրև արգարև թագաւորովայել (Բուզ. Անդ): Բնական էր որ եկեղեցւոյ այս զիրքն ձգէր տէրութեան ուշադրութիւնը: Արդէն առ Տիրանաւ կը տեսնենք կաթողիկոսին և թագաւորին մէջ անհամաձայնութիւն, որ տակաւ կը սաստկանայ առ Արշակաւ, մինչև խզել բարեկամութեան վերջին թելն ի մէջ ներսիսի և թագաւորին: Ներսէս կը հեռանայ բանակէն մինչև ի մահն Արշակայ: Զարմանք չէ որ առ Պապաւ պահանջումնք ներսիսի բերին նոյն հակառակութիւնը: Պապ թշնամի է ներսիսի, ներսէս տոգոհ ի Պապայ: Այս վիճակն էր արդեօք արդիւնք անձնական հակառակութեան, ինչպէս կուտայ կարճել Բուզանդ, թէ ջանից թագաւորին՝ սեղմելու եկեղեցւոյն անչափ ազատութիւնը: Ինչպէս ամէն հաստատութեան՝ նոյնպէս եկեղեցականին անչափ ազատութիւնը տարած է միշտ գեղծման: Աւստի կղերական ազատութեան սեղմումն աշխարհական իշխանութեան կողմանէ շատ անգամ չէ անիրաւ՝ ինչպէս կը բամբասուի: Անցեալ դարուն վերջին կիսէն հետէ քաղաքակիրթ տէրութեանց մէջ տեսնուած սեղմումներու զիտենք թէ սոյնօրինակ գեղծումնք եղան պատճառ: ԶԱւստրիա միայն, որ քան զայլ տէրութիւնս Եւրոպայ պահպանողական է՝ լիչել միայն բաւական է: Յովսէփ Բ. կայսեր (1765—1790) անուանեալ նորաձեւութիւնք որ այնչափ կարևոր էին՝ եղան ոչ սակաւ գժտութեան առիթ Հռոմայ հետ, մինչև Պիոսի Զ-ի երթալ անձամբ առ կայսր: Հաւանական է թէ նորաձեւութիւնն առնուր լեղափոխութեան ձև՝ եթէ պարագայք ժամանակին չտային իմաստուն պապին՝ փոխել սպառնացողի կերպարանքն ի կերպարանս ազաջաւորի: Յովսէփ անթիւ վանական հաստատութիւններէն սոսկ տեսականները ջնջեց, զորձնականներն տասնորդեց, քաղաքաց եկեղեցիներուն հարիւրաւորն իջաւ տասնաւորի. ընդհակառակն ամէն գիւղ կամ շէն ունեցաւ եկեղեցի ժողովրդա-

պետով մը զորս առաջ չունէր. դատարկասրտներու յօյսը վերցաւ բարեմիտ ժողովրդեան բարեսիրութեանը, կեղծաւորներու մուտք փակուեցաւ ի վանորայս, եկեղեցւոյ պաշտօնէից թիւը նուազեցաւ՝ առանց պակասելու: Ինչ տարբերութիւն ունի Յովսէփայ Բ-ի ուղղութիւններէն Պապայ հատանելն եկեղեցւոյ հոգեբուն հինգ եօթներորդը, բառնալն ի սպառ կամ ըստ մասին աղքատանոցներ, հիւանդանոցներ, այրենոցներ, կուսանոցներ, որ եղած էին ճոյլերու և տէրութեան ծառայութենէ փախչողներու սպաստանարան: Այլ թէ Պապ ի հեծուկս Ներսիսի «սկսաւ հրաման տալ» ոչ միայն «աւերել զայրենոցս և զորբանոցս և զկուսաստանս», այլ և «զկուսանան տալ ի խառնակութիւն», թէ «հրաման տայր ամենայն աշխարհի իշխանութեան իւրոյ», զի «աղքատքն ի մոյր ելցեն», և «ոք ինչ մի իշխեսցէ տանել նոցա», և թէ «եթէ առնէր ոք հանգիստ աղքատաց՝ մեծ պատիժս կրէր ի թագաւորէն», թէ «ամենայն մարդ առին հրաման ի թագաւորէն թողուլ զկանայս ամուսինս իւրեանց», թէ «բազում գաւառք և բազում մարդիկ ի հնութիւն կուսաշտուութեան դարձան, և ընդ բազում տեղիս Հայոց կուսս կանգնեցին», և զորս սոցին նման են՝ կը մերժենք իբրև լսկ զրպարտութիւն, չարախօսութենէ ստեղծուած: Չայս պիտի չհամարձակէինք թերևս ասել՝ եթէ չունենայինք զանաչաուն Ամմիանոս ժամանակակից, որ այնպէս մանր և ճշգիւ կու տալ մեզ Պապայ դէմ եղած զրպարտութեանց բուն պատճառն, ինչպէս նաև զօրինակ եղբերելի մահուան նորա:

Պապայ, իբրև բարեկարգչի, միւս ևս մեծ գործն այն է, որ կաթողիկոսաց ի Կեսարիոյ ձեռնադրութիւն առնլոյ հին պայմանը վերցուց, զՅուսիկ սմն եպիսկոպոս ի գաւազէն Աղբիանոսի դներով կաթողիկոս գինի Ներսիսի «առանց հրամանի» եպիսկոպոսապետին Կեսարու. այսպէս հիմն դրաւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անկախութեան, որ այնչափ գժտութեան առիթ եղաւ երկու մեծ վիճակաց մէջ, ինչպէս պատմուած է այլուր (Բուզ. Ե. ԻԹ.):

Ըստ Բուզանդայ՝ թագաւորն Պապ յանկարծ, որպէս թէ լալոց խելս լեալ՝ խոտորեցաւ Յունաց թագաւորէն և յարեցաւ ի Պարսիկս, պատգամաւորներ արձակելով լի թշնամանօք առ կայսր, և պահանջելով իբրև ի հնուց Հայոց վերաբերեալ՝ տասն քաղաք և սպառնալիկ ի կողմը հանգերձ Կեսարեաւ և Ուռհայիւ, առանց Կապադովկիոյ կողմը հանգերձ Կեսարեաւ և Ուռհայիւ, առանց անսալոյ Մուշեղի և այլոց նախարարաց, որ կը խրատէին զնա չբաժանուիլ ի Յունաց: Ըստ Բուզանդայ՝ Պապայ այս անմիտ լանջբաժանուիլ ի Յունաց: Ըստ Բուզանդայ՝ Պապայ այս անմիտ լանջբաժանութիւնն եղաւ պատճառ կորստեան նորա. քանզի կայսրը հրաման զրկեց իւր զօրավարներուն, որ զաւով հրաւիրելով զՊապ

ի խնջոյս՝ սպանին: Այս խժական գործը կը նկարագրէ Բուզանդ մանր համաձայն Ամմիանու. — «Եւ շրջեաց զմիտս իւր թագաւորն Պապ և խոտորեաց զսիրտ իւր ի թագաւորէն Յունաց, և կամեցաւ խառնել զսէր իւր և առնել միաբանութիւն ընդ թագաւորին Պարսից, և սկսաւ թիկունս իւր առնել զարքայն Պարսից, և արձակել անգրէն հրեշտակս յազազս միաբանութեան: Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարեաւ հետ և տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր. և զՈւռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանգար ինչ առնել՝ տուր ի բաց, սպա թէ ոչ կուռիմք մեծաւ պատերազմաւ: Այլ Մուշեղ և ամենայն իշխանքն Հայոց շատ եղին ի մտի արքային, զի մի քակեսցէ զուխտ յերկրէն թագաւորութենէն Յունաց, և ոչ անսաց նոցա, և յալտնեաց զթշնամութիւն իւր զոր ունէր ընդ թագաւորին Յունաց: Այլ իշխանքն Յունաց և զօրքն նոցին տակաւն էին յերկրին Հայոց և անուն իշխանացն՝ միուսն Տերենտ էր, միւսուսն Ադէ: Եւ յղեաց զեսպան մի զազաուկ թագաւորն Յունաց առ իշխանսն զօրացն իւրոց որ էին յերկրին Հայոց, և հրաման տայր սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև իբրև ընկալան զայս հրաման ի թագաւորէն Յունաց իշխանքն իւր՝ սպասէին պահու ի դէպ սպանանել զթագաւորն Հայոց զՊապ: Եւ եղև ի դիպան ժամանակի իբրև զիտացին Տերենտն և Ադէն զօրավարքն զօրացն Յունաց, թէ միայն է թագաւորն Հայոց Պապ, և ամենայն մեծամեծքն և զօրքն Հայոց չէին անդ, և էր թագաւորն Հայոց Պապ բանակեալ ի դաշտին ի Բագրաւանդ գաւառի ի Խու անուն տեղւոջ, և բանակ զօրացն Յունաց բանակեալ էին մօտ առ բանակին Հայոց արքային: Ապա զօրավարքն Յունաց հաց մեծապէս գործեալ լինթրիս հրաւիրեալ կօչեցին զմեծ թագաւորն Հայոց զՊապ մեծապէս ըստ արժանաւորութեան նորա, որպէս օրէն էր զայր թագաւոր ի հաց մեծ կոչել, և առնէին կազմութիւն պատրաստութեան: Եւ եկեալ թագաւորն Պապ լինթրիս՝ մտեալ բազմեցաւ յուտել և լըմբել: Եւ իբրև մտանէր արքայն ի խորանն Տերենտի զօրավարին Յունաց՝ լեզէոն սպառակիր հետևակն, վահան ի ձեռն, սակաւր զգօտուոյ, շուրջ ի ներքոյ զօրմովք խորանին պատեալ պսակէին. սոյնպէս և արտաքոյ կազմէին ի ներքոյ կուս վառեալք, և ի վերոյ հանգերձք զգեցեալք պատրաստէին: Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր, թէ ի պատրաստէին: Իսկ թագաւորն Պապ համարէր ի միտս իւր, թէ ի պատիւ ինչ նորա զայս առնիցեն: Եւ մինչդեռ լինթրիսն ուտէր՝ սակաւոր զօրքն ի թիկանց կուսէ նորա կարգեալք պսակեալք կային շուրջ զնովաւ յամենայն կուսէ: Իբրև ընդ գինիս մտին, որպէս

զառաջին սերտութեանցն նուազն մատուցին արքային Պապայ, և առհասարակ թմբկահարք և սրնգահարք, քնարահարք և փողահարք իւրաքանչիւր արուեստօք պէսպէս ձայնիւք բարբառեցան: Եւ վահանաւոր լեզէոնին հրաման ետուն, և մինչդեռ թագաւորն Պապ զուրախութեան զինին ունէր ի մատունս իւր, և նայէր ընդ պէսպէս ամբոխ գուսանացն, ահեակ ձեռամբն յարմուկն յոր լեցեալ բազմեալ էր՝ ունէր տաշտ սոկի ի մատունս իւր, իսկ աջ ձեռնն եղեալ էր ի դաստապան նրանին զոր կապեալն էր յաջու ազդերն իւրում, և մինչդեռ բերանն ի բաժակին էր լրմպելն, և աշօքն յառաջ կոյս պշուցեալ հայէր ընդ պէսպէս ամբոխս գուսանացն՝ հրաման լինէր ակնարկելով զօրացն Յունաց: Եւ լեզէոն սակրաւորքն երկու ի թիկանց կուսէ կային ի սպասու սոկիկմբէ վահանօքն. յանկարծօրէն կից ի վեր առեալ զսակուրսն՝ զարկանէին թագաւորին Պապայ. մին կշիւ գուլն հարկանէր սակրաւն, և միւսն ևս սակրաւորն զաջ թաթ ձեռինն որ կայր ի վերայ դաստապանի նրանին՝ հարկանէր կտրէր և ի բաց ընդենույր: Անդէն ի բերանս տապալէր թագաւորն Պապ, և զինին տաշտիւն և արիւնն պարանոցին նովաւ հանգերձ ի վերայ բաժակակալ սկտեզն անկանէր առ հասարակ, և անդէն սառակէր թագաւորն Պապ: Ընդ շփոթելոյ տաճարին խռովութեան Գնէլ տէր գաւառին Անձեւացեաց յոտն կացեալ լիւրմէ բազմականէն՝ հանեալ զիւր սուսերն հարկանէր զմի ի լեզէոնաց անտի սպանանէր, յայնցանէ որ հարին զթագաւորն: Ապա Տերենտ զօրավարն Յունաց զիւր սուսերն հանեալ ամէր, տարակաց ի գլխոյն Գնէլոյ զսկաւառակն գլխոյն ի վերայ աչտոցն ի բաց ընդենույր: Եւ այլ ինչ ոք ոչ կարաց յանդգնել տսել ինչ ընդ նոսա և ոչինչ» (Բուզ. Ե. 1Բ.):

11. Իհամամբ թէ առանց դիտման՝ չենք գիտեր, Բուզս որ այսպէս մանր կը պատմէ այս սոսկալի դաւաճանութիւնը՝ տար ամենեւին Պապայ ոչ խոտորելուն ի Յունաց և ոչ սպանուելուն բուն պատճառը: Հոս հարկ է դիմել առ Ամմիանոս, որ Պապայ պատմութեան այս մասէն կը բառնայ վարագոյրը, համակ ջատապով կենալով մանուկ թագաւորին: Չէ մարթ տսել ստուգիւ, թէ Պապ արդարև ունեցաւ այն ամբարտաւան խորհուրդը – պահանջել ի կայսրէն քաղաքներ որ Հայոց կը վերտրերէին ի հնումն, և միտեցաւ ի Շապուհ. սաջափ միայն գիտեմք, թէ Ամմիանոս զՊապ գիտէ հաւատարիմ առ Հռոմայեցիս մինչև ի մահ իւր, և արդէն մահուան պարագան զոր կ'ընդունի և Բուզանդ՝ կըցուցնէ թէ Պապ էր Հռոմայեցոց հետ և վստահ ի նոսա: Շատ հաւանական է թէ Բուզանդայ այս պատմութիւնն ևս, այն է թողուլն Պապայ

զՅոյնս և յարել ի Շապուհ՝ է այն զրպարտութիւններէն մին, զորս Բուզանդ, կոյր ջատապով բարեկարգութեանց 'Ներսիսի' կը դիգէ ի գլուխ դժբախտ թագաւորին:

12. Եթէ ունեցաւ ևս Պապ այսպիսի ինչ խորհուրդ՝ անտարակոյս պատճառն էր դաւաճանութիւնն նիւթեալ նմա ի Վաղեսէ. բայց զայս ևս չընդունիր Ամմիանոս, ինչպէս պիտի տեսնենք: Լսենք ուրեմն Ամմիանու: Պապայ պատմութեան այս մասն զոր կու տայ մեզ Ամմիանոս՝ չիք առ Բուզանդայ. յայտնի է սակայն, թէ պատմութիւն հռոմայեցի վիպագրին չէ և չկարէ լինել գիւտ: Մինչ Պապ պարապ առնլով պատերազմներէն կը կուտէր իւր երկրին զեղծմանց դէմ՝ ըստ Ամմիանու հակառակորդք նորա, յորոց մի էր Տերենտ չարամիտ չարախորհուրդ՝ կը գրգռէին զՎաղէս կասկածոտ, անգութ և դիւրահաւան ընդդէմ թագաւորին, մինչև կոչել զնա կայսեր, զայլ ոք փոխանակ նորա զրկելու մտօք, ըստ խորհրդոյ Տերենտի: Պապ որ միամտութեամբ կ'երթայ առ կայսր՝ տեսնելով զանձն խաբուած՝ երեքհարիւր ձիաւորօք խոյս կու տայ ի Տարսոնէ ուր էր արգելուած, և մեծ վտանգաւ և գժուարութեամբ կը հասնի ի Հայս ի մեծ սերտութիւն իւր հպատակաց, ի գերև հանելով իւր հետամուտներուն յոյսը: Պապայ խուսափելն այսպէս իւր հետամուտներէն, որ կանխելով բռնած էին ամէն անցք՝ ընծայուեցաւ կախարգութեան, որպէս թէ Պապ անհնարին հմուտ կիրկէական գիւթութեան՝ եղած էր չիք յաչաց հալածողաց և թէ նա այլ գիւտական արուեստիւ կարող էր վնասել նմին իսկ կայսեր: Չէր ամենեւին գժուարին հաւատարմացունել զայս կայսեր, որ ըստ վկայութեան Ամմիանու ոչ հաւատացող միայն, այլ և հալածիչ էր կախարգութեան: Կախարգութեան անմիտ կասկածը միւլան բաւական էր մատնել ի տանջանս և ի մահ արանց և կանանց այն բաւական էր մատնել ի տանջանս կայսեր (Ամմ. ԻԸ. 1, ԻԹ. 2):

13. Մարկեղիանոս ամն յարեմուտս դաւով սպանած էր նոյն տարին (374) ի խնջոյս Կուսոզ կոչուած գերմանական ցեղին թագաւորը Գարինիոս: Այս նենգաւոր գործը պատճառ եղած էր մեծ յուզմանց յարեմուտս: Չայս կ'ակնարկէ Ամմիանոս յաջորդ հատուածին մէջ, որ է մին ի փառաւոր լիշտապիութեանց հռոմէական պատմութեան գլխոց. «Մինչ այս խռովութիւնք յուզէին լեւրոպա ի նենդութենէն Մարկեղիանեայ և վասն սպանման թագաւորին Կուսոզ» յարեւելս յանձին Պապայ արքային Հայոց գործէր միւս ևս դաց՝ յարեւելս յանձին Պապայ արքային Հայոց գործէր միւս ևս նմին նման դաւ: Աւասիկ պատճառ ամբարշտութեան խորհրդոյն որում եղաք հասու: Ստէպ, և բազում անգամ յանիրաւի, լինէին ամբաստան զմանուկ թագաւորէն առ Վաղէս արք որ ի հասարա-

կաց վնասուց խնդրեն իւրեանց շահ: Ի սոցա համարի էր Տերենտիոս գուքս, որ թէպէտ և շրջէր միշտ զաչս ի խոնարհ և երկիւղած՝ ոչ զազարէր ցորչափ կենդանի էր, գրգռել խուսուցիւնս և հերձուածս: Պաղտ ի բանի լեալ սորա ընդ սմանս ի Հայոց որ վասրն գործոց իւրեանց չարաց լիբաւի ունէին պատճառս երկնչելոյ ի թագաւորէն՝ տալր նոցա ստէպ առնել նամականի առ կալսր: Յաճախ լուշ առնէին կալսեր զսպանումն Կիւղակայ և Արտաւանայ և աղարտէին զմանուկ թագաւորն իբրև լամբարտաւանութիւն հատեալ և մէտ ի հարստահարել, մինչև ետուն չղել պատուէր հրամանի առ Պապ՝ երթալ ի Տարսոն Կիլիկեցոց, իբր այն թէ ունիցի կալսր խօսել ընդ նմա զիրաց կարևորաց: Անդ կայր Պապ թագաւորաբար, այլ իբրև ի զիւրահոջ. ոչ եզիտ մուտ առ կալսր, և ոչ հանէր ոք նմա ի վեր զպատճառն վասն որոց կոչեցաւն: Ապա ազգ լինէր նմա, եթէ Տերենտան ասէր ի թուղթսն առ կալսրը, եթէ աղերս Հռոմայեցոցն ընդ Հայոց պահանջէր իմն փութալ ձգել ի Հայս այլ թագաւոր, զուցէ, ասէր, առ ատելութեանն ընդ Պապ և իերկիւղէն թէ զառնայցէ նա լետս՝ ազգն այն բարեկամ Հռոմոց տացէ ձեռս յարքայն Պարսից, որ այրէր խանձէր լինքն կորզել զերկիրն բռնութեամբ կամ սպառնալեօք և կամ ողորով: Զայս լուեալ Պապալ՝ ի միտ առնուր, եթէ դաւ էր նմա, և թէ ոչ այլով իւրք գուր նմա հնար գտանել փրկութեան ազազս՝ եթէ ոչ փութանակի փախստեամբ: Ապա խորհրդով բարեկամաց ընտրեալ լիւրոց անտի երեքհարիւր հեծեալ սպառազէն, որպէս սովոր էր ի մեծամեծ վասնդս, զոգի ի բռին կալեալ լինէր ձեռներէց՝ ի տարաժամել աւուրն աճապարել անկանել ի ճանապարհ: Այսմ իրազեկ լեալ շահապ քաղաքին ի ձեռնն ոստիկանի պահասանացն՝ պնդէր զկնի, և հասեալ առ նս միում լարուարձանացն՝ ազաչէր դառնալ լետս, այլ ոչինչ վրեալ, նա մանաւանդ զահի ի սպառնալեաց թագաւորին՝ լաւ համարէր խոյս տալ: Հարկ լինէր այնուհետև արձակել լեզէոն մի զկնի փախստէիցն, որոց տեսեալ զգուռնդն եկեալ հասեալ՝ լինէին զիմակալ, իբրև զկալծակունս տեղացեալ զնետս լօղս կամաւ, որպէս թէ վրիպելով իմն, և այնպէս շտապ տագնապի ի վերայ գնդին հասուցանէին, մինչև զահի հարեալ և՛ զօրավարին և զօրուն՝ ի քաղաք անդր անկանէին, ճեպելով առաւել ի փախստեանն քան ի գալստեան: Ապա զերծեալք յահէ անտի հալածելոյ՝ թագաւորն և որ ընդ նմայն էին երկուս տիւս և երկուս զիշերս խաղացեալ մեծաւ տագնապաւ հասանէին լափուսն անդր Եփրատայ, և զի չէին տտակ ի լիւղ անցանել ընդ յորձանսն, և ոչ նաւք գուցին՝ թագաւորն և բո-

վանդակ զուռնն ահիւ պաշարեալ առ վասնգին մտանէին ի հնար հայթայթանաց: Առեալ ըստ բաւականին զահաւորակս զորս գտին ի շէնսն՝ կապեցին մէն մի ընդ երկուս տիկս զոր դիւրին էր զըտանել բազմութեամբ ի զինուէտ երկրին: Արք աւագք ի զօրուէն և թագաւորն գլխովին նստեալ ի զահաւորակսն, ձգելով զերկվարսրն զկնի իւրեանց և հատեալ զյորձանսն՝ խոտորնակի գային հասանէին լալնկոյս գետոյն մեծաւ դժուարութեամբ: Իսկ մնացեալ զօրն, հեծեալ իւրաքանչիւր լերկվար իւր, ի լիւղ անցանէին: Մտրտեղեալ ընդ ալիս, և բազում անգամ մերձ լեալ լընկղմել, լետոյ ուրեմն թացեալք և ոգեսպառ՝ ունէին զցամաքն, ուր լետ ոգի առնլոյ սակաւիկ մի՝ պնդագուցս քան զառաջինն լառաջ մատուցանէին զճանապարհն: Խուսկեցաւ կալսրն ընդ լուր փախրատեանն Պապալ, քանզի համարէր եթէ ստուգիւ լետս կացցէ այրն. իսկ և իսկ տուեալ աղեղնաւորս հազար թեթևս Գանիլի կոմսի և Բարդիմերայ վերակացուի սպարակրաց՝ արձակէր զնոսս ստիպաւ ածել զՊապ ձերբակալ առ ինքն: Քաջ տեղեակ էին արքն երկրին, և մինչ Պապ շուրջ եկեալ լամէր ի ճանապարհին վասն վայրացն անդիտութեան՝ սոքա անցեալ ընդ կիրճ մի լառաջեցին քան զնա ընդ կարճոյ ճանապարհ, և զօրահատոյց լեալ կալան զգլուխս երկուց ճանապարհաց, որ իբր երեք հազար հրասախաւ հեռի էին ի միմեանց, և կային պատրաստք ունել զՊապ լանցանել նորա ընդ մին կամ ընդ միւսն, զի ոչ գուր այլ ուղի: Ըստ զիւրաց իմն վրիպէր լոյս նոցա՝ ճանապարհորդ ոմն որ մտանելոց էր լերկիր մեր՝ գտեալ զերկոսին պողոտայսն փակեալս ի դարանալալաց անտի՝ կարաւ, առ խոյս տալոյ ի զօրացն՝ արահետ մի թաւուտ, և հասանէր առ Պապեանս որ առնուին հանգիստ: Ածեալ սա առ թագաւորն՝ ազգ արար նմա ի ծածուկ զոր տեսեալն էր, և արգելաւ առ նմա անվնաս: Պապ առանց ի վեր հանելոյ ումեք զոր լուաւն՝ արձակէր հեծեալ մի ընդ աջոյ ճանապարհն, հրաման տուեալ նմա պատրաստել վանս և պաշար: Իբրև մեկնեցաւ նա՝ ընդ ձախոյ ճանապարհն առաքէր զայլ ոք որ չէր զիտակ հրամանին տուելոյ ընկերին: Յետ այսպիսի և այսչափ զգուշութեան, ոչինչ զանդաղէր առաջնորդութեամբ ճանապարհորդին ունել զարահետն, ընդ որ եկեալ էր այրն և ընդ որ գրաստ մի բեռնաբարձ հաղիւ մարթէր անցանել: Այսպէս թողուր զհետամուտսն զկնի իւր, որոց կալեալ զերկոսին արսն արձակեալս իբրև լառաջապատհ ի խաբել զնոսս՝ համարէին եթէ ոչ այլ ինչ մնայր նոցա առնել՝ բայց տարածել զբազուկս առ զբաւամբ ածելոյ զօրսն: Մինչ նոքա կային մնային՝ Պապ հասանէր ողջամբ լերկիր իւր:

Պատմ. Տիեզ. Բ. 506): Ամչնալով սահայն Քաթրըճեան լարդարախոսութենէ ժամանակակից հեթանոս պատմչին, որ պատմութեան ծածկագոյն երեսը մերկանալով կը գնէ մեր առջև՝ կը լաւելու ի վախճանի սա խոստովանութիւնը. «Այսպիսի իմն օրհասիւ վախճանէր թագաւորն մանուկ, որում համակ ջատագով մտեալ արդարացուցանէ հռոմէական պատմագիրն, հակառակ վկայութեան տոհմային պատմութեանն (լաւ ևս լինէր՝ եթէ ասէր պատմութեան Խորենացոյն), որ նախ ապստամբեալ զնա գնէ ի կայսերէ (հակառակ պատմութեան Ամմիանու, որ հաւատարիմ մնացած կը գնէ զՊապ Հռոմայեցոց մինչև ի մահ իւր): Այլ որպէս ինչ և իրքն իցեն՝ սահայն լի էր անիրաւութեամբ նենգաւոր գործ սպանմանն ինքնիրիս անդ, որ և յԵւքսինոսն (հիւրընկալն) Պոնտոս, ասէ պատմագիրն, ակնածելի է: Այն իսկ մանաւանդ աղէտք են, զի այնպիսի այլ որպիսի Տրալիանոս կոմս էր՝ լինի գործի հնարաւորութեան անագորոյնն և կասկածոտն կայսեր, և գտանէր նմանող Մարկեղիանեայ ումեմն՝ որ լարեմուտս զՔարինիոս զարքայ Վուզայ անդէն ի նմին ամի ետ սպանանել ի հոցի» (Քաթրըճ. Անդ):

15. Պապայ սպանման արգիւնքն եղաւ ծանր ոչ Հայոց համար միայն, այլ և Հռոմայեցոց: Վաղէս, որ առ երկիւղի կորուսանելոյ զՀայաստան չխղճեց տալ խողխողել ինքնիրիս գերիտասարդ թագաւոր նորա լանիրաւի՝ լեա ոչ աւելի քան երկուց ամաց ստիպեցաւ ելլել կորակոր այն երկրէն, զոր իբր ի չորեքհարիւր ամաց հետէ այնչափ խնամով և կորստեամբք պահած էին նախնիք նորա: Արդար արեան հեղման ահաւոր փոխարէն: Շապուհ որ կը ջանար լանկուցանել ինքն զՊապ, մանաւանդ լեա պրծելոյ նորա թակարդէն զոր լարած էր նմա Վաղէս՝ արտմեցաւ լուժ, լսելո՛ զմահ նորա, և տեսնելով թէ Հռոմայեցոց ազդեցութիւնը կը զրանար ի Հայս առ նոր թագաւորաւն փութով մեծ զօրավարի Մուշեղի, որ կ'ամբարցունէր զերկիրն զինուորական նոր պատրաստութիւններով, ինչպէս պիտի տեսնենք՝ խորհեցաւ այլ հնարս: Իբրև վերջին զարման բառնալոյ մշտնջենաւոր դժուութեան և պատերազմներու պատճառն ի մէջ երկուց ազգաց ի պատճառս Հայոց՝ կ'առաջարկէ Վաղէսի ջնջել Հայոց թագաւորութիւնը և բաժնել զերկիրն ի մէջ իւրեանց: Վաղէս կը մերժէ առաջարկութիւնը. բայց պատգամաւորք նորա կ'ընդունին բաժանման լատակազիծը զոր Շապուհ կը գնէ առաջի նոցա, տալով փոքր ինչ մասն կայսեր և գնեծագոյն մասն ինքեան պահելով: Թէպէտ Վաղէս կը մերժէ վաւերացունել իւր պատգամաւորներուն ինքնակամ գործը և կը պատրաստուի ի պատերազմ՝ բայց Քաթրայ սպստամբութեան պատ-

ճառաւ լարեմուտս՝ կ'ստիպուի ընդունել զպայմանն, և կը հանէ զօրքն Հայաստանէ: Այս երկրորդ անգամն էր, որ Հայք Հռոմայեցիներէն, իրենց հին դաշնակիցներէն դաշամբ կը մատնուէին Սասանեանց: Թէ ինչ եղաւ այսր հեռեանքն ի Հայս՝ պիտի տեսնենք ի Բուզանդայ. բայց լսենք նախ Ամմիանու, որ այն մեծ փոփոխութիւնը կը պատմէ մեզ մանր. «Այս անցք (սպանման Պապայ) որ անցին ի Հայս՝ չթուեցան հաճոյ Շապուհ, որ ջանալը հնարէր ինքըն կորզել զՊապ. ընդ այն մանաւանդ տխրէր, զի իրք նորա ձախող էին, մինչ Հռոմայեցոցն պսակէին յաջողութեամբ: Խուփեալ տագնապեալ լանձն իւր՝ առաքէր զԱրշակ ոմն հրեշտակութեամբ առ կայսր, հաւանեցուցանել զնա բառնալ զթագաւորութիւնն Հայոց, որ առիթն լեալ էր անգուլ անգաղար կռուոց ի մէջ ազգացն երկուցունց: Առ այս տալը պատասխանի Վաղէս օրինակ զայս. Չառնում, ասէ, լանձն բառնալ ինչ ի դաշանցն կռելոց, գուն եղեալ իմովսանն պահել զպայմանն: Պատասխանի արդարև ազնուական և անյողզողք: Մօտ ի կատարած կոյս ձմերայնոյն գրէր Շապուհ նամակ ուռուցեալ բանիւք ամբարտաւանութեան: Ոչ այլով իւրք, ասէ, հնար իցէ խլել լարմատոյ զպատճառս կռուոյն՝ եթէ ոչ վրձնով արանց որ գիտակն իցեն դաշինն կռելոյ ընդ Յովիանու, քան զի գիտէր եթէ բազմաց ի նոցանէ վճարեալ էր ի կենաց: Իբրև ծանրացաւ վէճն՝ կայսր որ չէր յաջողակ ի գտանել հնարս, սահայն գիտէր անալ ազնուագոյն խրատուց՝ լաւ համարեցաւ տալ հրաման Վիկտորի զօրավարի հեծելազօրուն և Ուրբիկեայ կոմսի Միջագետաց երթալ ի Պարսս, տալ զվերջին պատգամ կայսեր, թէ Շապուհ որ պարծէին լինել արդար և իւրովն միայն լինել գոհ՝ ժըլատութեամբ ջանալը կորզել զՀայս, որոց ստէպ խոստումն տուեալ էր՝ թողուլ զնոսա ինքնօրէնս ազիկամիս: Սպառնալը կայսրն առնուլ զէն, եթէ Շապուհ գրծիցէ ուխտին, կամ յայլ ինչ նմին հակառակ մտարբրիցէ: Այս պատգամաւորութիւն էր արդարև ուղիղ և ըստ օրինաց. այլ գեսպանք Վաղէսի առանց սպասելոյ հրամանի ի կայսերէ, հաճեալ ընդ բաժանումնն՝ լանձն առնուին ունել գոյզըն ինչ մասն լերկրէն Հայոց, որպէս առաջի առնէր նոցա թագաւորն: Յետ դարձին նոցա գալը հասանէր Մուրէն, որ երկրորդն էր իշխանութեամբ զինի թագաւորին, մատուցանել կայսեր զբաժինն՝ զոր գեսպանացն մերոց առեալ էր լանձն: Ընդունելութիւն մեծ լինէր պատգամաւորին, այլ արձակեցաւ նա չհասեալ որում ցանկայրն, և լինէր երկուստեք պատրաստութիւն պատերազմի: Ի մտի եղեալ էր կայսեր ի կակղել ձմերայնոյն արշաւել ի Պարսս երկրք բանակօք, ուստի և լինէր բանագնաց ընդ Սկիւթացիսն՝ գալ նմա

ի թիկունս օգնականութեան: Չհասեալ Շապհոյ սրում վայրապար
ունէր ակն՝ բրդէր ի սրամտութիւն բարկութեան, լուեալ մանա-
ւանդ, եթէ կայսր պատրաստի ի մարտ՝ առ ոչինչ գրեալ զցասումն
նորա տայր հրաման Սուրենայ, ըստ պալմանին զոր Վիկտորի կոմ-
սի և Ուրբկայ յանձն առեալ էր՝ երթալ գրաւել զիւր բաժինն, և
եթէ ընդդէմ ոք դառնայցէ՝ տալ պատերազմ: Գործն ըստ հրամա-
նին առնայր կատարումն, և չեղև մեզ հնար արգելուլ կամ առ-
նուլ վրէժս, զի Վաղեսի պատերազմ մեծ առաջի կայր ի Գոթաց
որ արշաւեցին ի Թրակիա:... Համբաւ ձախողանացն զոր առնոյր
Վաղէս ի Թրակիայ՝ արկին գնա ի վարանս: Իսկ և իսկ հրաման
տալ Վիկտորի իշխանի հեծելագորուն երթալ ի Պարսս, որպէս զհարգ
և մարթէր՝ մտանել ի դաշն հաւանութեան վասն աշխարհին Հայոց-
և մինչ ինքն հանդերձէր երթալ յԱնտիոքայ ի Կոստանդնուպոլիս՝
առաքէր առաջի իւր զՊրոփոտուրոս և զՏրաչիանոս, երկոքին ևս
մեծամիտք և անհմուտք իրաց պատերազմի: Սորա փոխանակ նուա-
ղեցուցանելով զբազմութիւն թշնամույն մանր մանր ճակատուք՝
յանխորհուրդս իմն հանին ի ճակատ զեղէտնան աճեալս ի Հայոց,
քաջք արգարև, այլ վասն սակաւութեան իւրեանց անբաւականք
ճակատեալ կալ առաջի թշնամույն, որ յաջողութեամբն խրոխտայր
և բազմութեամբն լցեալ ողորեալ էր զերինս և զդաշտս առհաս-
արակ» (Ամմ. 1. 2, 1Ա. 7):

16. Գանք այժմ լսել ի Բուզանդայ՝ ինչ որ պատահեցաւ ի
Հայս զինի սպանմանն Պապայ: Բուզանդ չունի ինչ որ լիշեցինք
յԱմմիանոսէ, այն է ինչ որ լեա այն աղետալի սպանման անցան
ի մէջ Վաղեսի և Շապհոյ, և զարդիւնս բանագնացութեանցն ի
վնաս Հայոց. կ'ականարկէ սակայն Ամմիանու պատմութեան գլ
ւոր կէտերն, այն է զթողուլն հռոմէական զօրուն զՀայս, զզ
Սուրենայ և զանկանելն Հայոց ընդ իշխանութեամբ Պարսից, հաս-
գերձ ներքին գիւյօք զորս չունի Ամմիանոս: Ահա բովանդակու-
թիւն պատմութեան Բուզանդայ: Արդէն 376-ին, իբր երեք ամօք
լետոյ քան զմահն Պապայ, չկան հռոմայեցի ոչ զօրք և ոչ զօրա-
վար ի Հայս, ուստի և Մանուէլ սպարապետ, յաջորդն Մուշեղի,
կը համարձակի մերժել Հռոմայեցիներէն արուած վերջին թագա-
ւորն զՎարազդատ, և կը կոչէ զՊարսիկս (377): Սուրէն կու գայ
10 հազարաւ ոչ իբրև թշնամի, այլ իբրև բարեկամ: Բայց այս վի-
ճակը չաւեր երկար: Գրեթէ նոյն տարին Հայք կ'ապստամբին, Սու-
րէն կը մերժուի քսութեամբ Մերուժանայ: Այսպէս իբր եօթը
տարի (Բուզ. Ե. 1Բ.), այն է 377—383, կամ ի մերժմանէն Վա-
րազդատայ մինչև ի մահն Մանուէլի, Հայք կը մնան ինքնօրէն,

ոչ ընդ իշխանութեամբ Պարսից, մանաւանդ թէ են ստէպ ի պա-
տերազմի ընդ նոսա (Բուզ. Ե. 1Բ., 1Ե, 1ՍԱ, 1ՍԳ.), և ոչ ընդ իշխա-
նութեամբ Հռոմայեցոց. քանզի Թէոդոս մեծ, յաջորդն Վաղեսի
(379—395) զբաղեալ յարեմուտս գոթական պատերազմաւ՝ հազիւ
ի դադարել այն պատերազմին (382) ունեցաւ ժամանակ դարձու-
նել իւր ուշադրութիւնն յարեւելս: 383-ին կ'սկսին լիշուիլ ի մա-
տենագրաց ոմանց Վ. դարու (Որոս. Պակատ. Աղաւզ. Լիբան. ըստ
Գաթրըճեանի Տիեզ. Պամ. Բ. 520, Ծան. 1) յաղթութիւնք ինչ
զօրավարաց Թէոդոսի ի Միջագետս: Գարձեալ Թեմիստիոսի փիլիսո-
փայի և ճարտարախօսի ճառէն, զոր 393-ին խօսեցաւ նա առաջի
Թէոդոսի՝ յարմի է թէ մինչև այն թուականն Հայք չունէին ինչ
աղերս բարեկամութեան ընդ Հռոմայեցիս. «Հայք, ասէ ճառն, լետս
կացեալ են ի Հռոմայեցոց... այլ որպէս յաղթեցաք Գոթաց առանց
արեան և արտասուաց՝... այսպէս և զՀայս ընկալցուք միւսանգամ»
(առ Գաթրըճ. Անդ. 519, Ծան. 2): Ար փափաքէին սակայն Հայք
մտանել ընդ իշխանութեամբ Յունաց, և այս անտի մանաւանդ
յայնտի է, զի Մանուէլ ի մահուան իւրում (383) զրով կը յանձնէ
զՀայս Թէոդոսի (Բուզ. Ե. 1ՍԳ.), բայց կը խաբուի: Հայոց մնան
այնպէս ինքնօրէն չէր հաճոյ ոչ Պարսից միայն, այլև Հռոմայե-
ցոց. ուստի և Թէոդոս (384) ի դաշինան ընդ Շապհոյ Վ. զիւրաւ
յանձն առաւ բաժանել զՀայս, կամ մանաւանդ վաւերացուցանել՝
ինչ որ արդէն եղած էր առ Վաղեսիւ, առնով Մեծին Հայոց արև-
մտեան փոքրագոյն մասը, և թողով Պարսից մեծագոյնը: Այսպէս
ինչ որ հեթանոսն Յովիանոս և արիանոսն Վաղէս յանձն առին ի
հարկէ առ տկարութեան՝ ուղղափառն Թէոդոս, զոր այնպէս փա-
ռօք կը տօնէ Հայաստանեաց եկեղեցին՝ յանձն առաւ, մինչ էր
հզօրագոյն—մտանել ի ձեռս Պարսից խժաբարոյից փոքր քրիստո-
նեալ ժողովուրդ մի, ուսմամբ, բարոյիւք և եկեղեցեաւ դուստր
յունականին, պատուար ի մէջ արեւմտեան քաղաքակրթութեան և
արեւելեան բիրտ բարբարոսութեան: Հայաստան է այնուհետև եր-
կու փոքր թագաւորութիւն, կրճեալ և գձձեալ, որպէս ասէ Բու-
զանդ, արեւմտեան հռոմէական մասն ընդ Արշակաւ վերջնով որ-
դուով Պապայ, և արեւելեան պարսկականն՝ ընդ Խոսրովաւ: Մինչև
ցալս վայր, այն է մինչև 385 կամ 386, կը բերէ Բուզանդ իւր
պատմութիւնը, զոր կ'առնունք ահա մի ըստ միոջէ:

Յեա սպանմանն Պապայ, ըստ Բուզանդայ, նախարարք ամե-
նայն, ընդ որս մանաւանդ սպարապետն Մուշեղ, կը զայրանան
գործուած անգգամութեան վրայ. բայց տեսնելով զանձինս անկա-
բող խնդրել վրէժ հին դաշնակից հզօր կայսրութենէն, նաև լաւ

Համարելով հնազանդել քրիստոնեայ ազգի քան կրակապաշտ Պարսից՝ կը լռեն, և կ'ընդունին ի Վաղեսէ փոխանակ սպանուած մանուկ թագաւորին միւս ևս թագաւոր մանուկ, ոչ տիօքն միայն, այլև մտօքն և բարուք և հանճարով, զոր Բուզանդ կը նկարագրէ այսպէս. «Եւ ժողովեցան եկին ամենայն իշխանքն Հայոց մեծամեծք ի մի վաչք ի միասին, և Մուշեղ սպարապետն և Հայր մարգարտ, և ամենայն իշխանքն ասէին. Զքնչ արասցուք կամ զքնչ գործեսցուք. խնդրեսցուք զվրէժ թագաւորին մերոյ, թէ ոչ: Եւ սպա հաստատեցաւ այս բան ի խորհրդեանն, և ասեն. Ոչ կարեմք հեթանոսաց Պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել, և թշնամի առնել զթագաւորն Յունաց, և ոչ զերկոսեան թշնամի առնել, և ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ: Ապա եկաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղև՝ ահա եղև, թող ծառայեսցուք թագաւորին Յունաց. կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորութեան նոցա. զիարգ և կամք իցեն թագաւորութեանն Յունաց՝ արասցեն մեզ: Եւ ոչ ինչ արկին ի միտ կամ վրէժ խնդրել, կամ այլ ազգ ինչ իրս առնել, այլ անցին կացին լուռ: Եւ եղև լեա մահուն Պասպալ թագաւորեցոյց թագաւորն Յունաց զՎարազդատ սմն ի նմին տոհմէն Արշակունի ի վերայ աշխարհին Հայոց: Եկն բազում շքով եմուտ լերկիրն Հայոց և թագաւորեաց լերկիրն Հայոց: Եւ էր նա մանուկ լաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, և ի մտաց թեթև, մանկաբարոյ, աղայահանճար, մանկամիտ: Բայց սակայն իբրև տեսին զնա՝ ժողովեցան առ նա ամենայն ազգք Հայոց, մեծամեծ նախարարք, և կամեցեալ խնդացին զթագաւորելն նորա ի վերայ իւրեանց» (Բուզ. Ե. 14, 15.):

17. Ի հանդէս զինուորական հանճարոյն Մուշեղի և փութոյ նորա ի սպայծառութիւն և լապահովութիւն երկրին՝ Բուզանդ զնէ հոս նոր իմն հնարս, լոր ձեռնարկեց սպարապետն քաղաքաւորութիւն վտանգին, զոր կ'սպառնային Հայաստանի անկախութեան բանագնացութիւնք ի մէջ երկուց մեծ տէրութեանց. «Սպարապետն Հայոց Մուշեղ, ասէ, առաջնորդէր Հայոց, և զգուշանայր զսահմանօքն, որպէս սովոր էր կարգել զաշխարհ մեծապէս, և խրատ բարեաց թագաւորին մանկանն Վարազդատայ մատուցանէր: Եւ հագայր հանապաղ վասն թագաւորութեան աշխարհին Հայոց, թէ զիւրդ կամ որպէս շէն լինել մարթացէ, և հանապաղ երկս արկանէր բարեխորհուրդն, զի հաստատուն կալ կարացէ թագաւորութիւնն: Խորհէր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ սլարտ է նոցա քաղաք շինել ի մի մի գաւառսն, որ՝ մին մի քաղաքըս, որ՝ երկուս երկուս, ամուրս սլարսպաւորս զօրանխատս հաստատել

ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, մինչև ի Գանձակ սահման երկիրն սր Պարսից կուսէ էր, և զամենայն ազատսն Հայոց կայսերական թռչակօքն զինուորել, սոյնպէս և զօրաց երկրին Հայոց. զի այսպէս ամենայն զգուշութիւն լիցի առ ի թշնամեաց իւրեանց ի զօրացն Պարսից: Եւ թագաւորն Յունաց յանձին ունէր մեծաւ խնդութեամբ առնել զայս, զի այսու ամենայնիւ աշխարհն հաստատուն լիցի և անշարժ ի հիմանէն, զի մի կարացէ թագաւորն Պարսից լիւր վտարել զաշխարհն Հայոց» (Բուզ. Ե. 16.):

18. Բայց հաւատարիմն Մուշեղ առաւ ընդ հուպ իւր անդու վաստակոց հատուցումը: Վարազդատ ի քսութենէ իւր գայեկին Բատայ Սահառունուոյ, որ կամէր յափշտակել սպարապետութիւնն՝ դաւով սպաննեց զՄուշեղ ի խնջոյս. — «Իբրև տեսանէին զթագաւորն Հայոց զՎարազդատ մեծ նախարարքն Հայոց, թէ մանուկ բանսերթուկ է, զչար ի բարուոյ որոշել չգիտէ՝ սկսան այնուհետև ըստ կամաց իւրեանց վարել զթագաւորն, որպէս և կամէին՝ բանիւք իւրեանց տանէին և բերէին զնա: Նա առաւել ունին գնէր մանկուոյն որ ի տիոց հասակակիցք էին նորա, առաւել քան զծերոցն իմաստնոց որք կարող էին զօգտակար խրատն մատուցանել նմա: Այլ Բատ, որ նահապետն էր ազգին Սահառունեաց տոհմին, գայեակ սնուցիչ թագաւորին Վարազդատայ՝ կամեցաւ նա զգործ զօրավարութեան սպարապետութեան Մուշեղայ լինքն յափշտակել ի նմանէ: Վասն այսորիկ սկսաւ քսիս մատուցանել զնմանէ առ թագաւորին Վարազդատայ առ իւրում սանուն և ասել, թէ ի սկզբան ի նախնեացըն հեռէ զձեր Արշակունեաց տոհմն Մամիկոնէից է կորուսեալ, զի հակառակորդք ձեր դոքա լեալ են ի ընէ անտի, և համակ զերկիրս Հայոց դոցա է կերեալ, մանաւանդ Մուշեղի, զի այլ չար է և նենգաւոր: Սիրելի է թշնամեաց ձերոց, և առելի սիրելեաց ձերոց, և համակ ընդ ձեզ նենգաւ է զնացեալ, երկմտութեամբ և գծիսեմութեամբ: Զի ոչ այն Մուշեղ է, որ ի թագաւորութեան ժամանակի Պասպալ ի սպաերագմունսն Պարսից քանիցս անգամ ձեռնհաս եղև սպանանել զՄասպուհ արքայն Պարսից՝ և ոչ եսպան, այլ արձակեաց զթշնամին. և երբեմն զկանայս Մասպու թագաւորին ի բուռն էարկ, և խնամոտ զթով ժանուարօք արձակեաց զնոսա զհետ Մասպու: Ոչ այդ այն Մուշեղն է, որ զԱռանայր արքայ Աղուանից ի բուռն էարկ, և սպանանել ոչ կամեցաւ, այլ արձակեաց զթշնամին: Ոչ այդ այն Մուշեղ է, զի զարքայն Պասպ հրամանաւ դորա և գորին խորհրդովդ զօրավարքն Յունաց սպանին. զի դա սխառոյց զրգուեալ զարքայն Յունաց ի վերայ թագաւորին Պասպալ, մինչև ետ սպանանել: Այլ արժան է մեռանել ի ձեռաց քոց, և չէ

կոյս առանց թերադրութեան Շապհոյ, ընդ որում սկսած էին Հայք մտերմանալ լետ մեկնելոյն Հռոմայեցւոց լերկրէն: Վախճան այս բանակառութեան եղաւ արիւնահեղ պատերազմ, ուր լաղթեցին Մանուէլեանք, և Վարազդատ խոյս տուաւ ի Յոյնս, և Բաս, քսուէն Վարազդատայ, բռնուելով սպանուեցաւ չարաչար Հանգերձ որդւովքն (374). — Ապա կացոյց թագաւորն Վարազդատ ի գործ զօրավարութեան սպարապետութեանն զԲաս նահապետն Սահառունեաց տոհմին, որ էր իւր գալեակ, բանասարկու քսուէն, սպանողն Մուշեղի: Եւ էր նա սպարապետ փոխանակ նորա, զօրավար ամենայն Հայոց: Եւ ազգին Մամիկոնեան տոհմին տանուաւէր նահապետ կացոյց թագաւորն՝ Վաչէ անուն ոմն ի նմին տոհմէ: Յայնմ ժամանակի դարձան ի գերութենէն, զոր տարեալ էր Շապհոյ արքային՝ երկու եղբարք ի Մամիկոնեան տոհմէն, անուն միումն Մանուէլ, և անուն երկրորդին Կոմս: Քանզի զայն ժամանակաւ թագաւորին Պարսից Սասանականին տուեալ էր պատերազմ ընդ մեծ թագաւորին Քուշանաց ընդ Արշակունւոյն որ նստէր ի Բահլաքաղաքին: Եւ իբրև երթային զօրքն Պարսից ի Քուշանացն պատերազմն, ապա և զմարդիկ գերութեանն որ ի Հայոցն էին՝ թագաւորն Պարսից լզէր ի պատերազմ ընդ իւր զօրսն. և Մանուէլս այս երթայր ընդ նոսա Հանգերձ եղբարքն իւրով Կոմսիւ: Եւ իբրև եղեն խառնուրդք երկոցունց զնոցան ընդ միմեանս՝ ապա ի պարտութիւն մասնեցան զօրքն Պարսից լերեաց զօրացն Քուշանաց, դարձան ի փախուստ անհնարին հարուածովք. բայց Մանուէլ որդի Արտաշինայ ի Մամիկոնեան տոհմէն հանգերձ եղբարքն իւրով Կոմսիւ բազում քաջութիւնս կատարեալ ի նմին ճակատուն՝ հետիոտս ապրէին: Սակայն թագաւորին Պարսից բազում արամով լինէր լաղագս իւրոց զօրաց կոտորածոյն, և արձակեաց լել իւրեանց զՄանուէլ և զԿոմս, որոց զնացեալք գալին լիւրեանց երկիրն, և էին հետիոտք երկուքին եղբարքն, և էին երկուքեան մեծք և անհեղեղք, երկուքեան անձնեալք սկայազունք: Մինչդեռ գալին ի ճանտալարհի՝ ոչ կարէր Մանուէլն զնալ, զի ոտիւքն ցաւած էր. ապա Կոմս եղբայր իւր ստանձնեալ առեալ բառնայր, և տասն տասն խրասախ բերէր ըստ անձին զայնչափ այրն զանհեղեղ գանարի, եկն երբ լերկիրս Հայոց: Իբրև եկն եհաս լերկիրն Հայոց Մանուէլ եղբարքն իւրով Կոմսիւ հանգերձ, իբրև ետես զնա Վաչէն որ լառաջն էր լեալ նահապետ՝ ետ ցնա զպատիւ իշխանութեանն որ առեալ էր ի թագաւորէն Վարազդատայ, քանզի էր նա երէց լաղգին, և Մանուէլ ունէր զնահապետութեան ազգին տանուաւթեան պատիւն, և Վաչէն լինէր երկրորդ: Իսկ յորժամ եհաս

եկաց Մանուէլն ի փառս տէրութեան իւրոյ՝ առանց հրամանի թագաւորին Վարազդատայ լինքն լափշտակեաց զօրավարութեանն զսպարապետութիւնն, զի այն ինչ զոր իւրոց նախնեացն ի բնէն կալեալ էր ի սկզբանէն, և զոր արքայն Վարազդատ շնորհ առնէր իւրում գայեկին Բատայ՝ զայն Մանուէլ լինքն հանեալ ունէր: Յետ այսորիկ պատգամ լզէր սպարապետն Հայոց Մանուէլ առ թագաւորն Վարազդատ և ասէր, թէ Փոխանակ ամենայն ազգին մերոյ վաստակոցն, զոր ի նախնեացն ի հնոց ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ Արշակունիս վաստակեալ եմք, և եղեալ զանձինս մեր ի վերայ ձեր, կեցեալ և մեռեալ եմք ի վերայ ձեր, ամենայն նախնիքն մեր առաջինքն անկան ի պատերազմունս ի վերայ ձեր. Վասակ հայր Մուշեղի կորեաւ ի վերայ Արշակայ արքայի, և մեք հանապազ վաստակեալ և աշխատեալ եմք ի վերայ թագաւորութեան ազգիդ ձերոյ. և փոխանակ կեանս առնելոյ ընդ վաստակոցն՝ արդ որք ի թշնամեացն ոչ մեռան՝ զայն գուք Արշակունիքդ կոտորեցէք: ԶՄուշեղ, այր քաջ, եղբայր իմ, որ ի վերայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւրմէ, վանեաց կոտորեաց զթշնամիս ձեր, և զոր ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել՝ դու կալար ի բազմականի խեղդեցեր: Նա՛ դու չես իսկ Արշակունի, այլ ի պոռնկութենէ եղեալ ես որդի, վասն այդորիկ ոչ ծանեար զվաստակաւորսն Արշակունեաց: Մեք չեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերք ձեր և ի վերոյ քան զձեզ. զի մեր նախնիքն լեալ էին թագաւորք աշխարհին ձենաց, և վասն եղբարց իւրեանց զրգաութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ էր ի վերայ՝ վասն այնր եմք զնացեալք, և վասն բարւոյ հանգստի գտանելոյ՝ եկեալ զագարեալ եմք: Առաջին թագաւորքն Արշակունիք զիտէին զմեզ ով էաք կամ ուստի էաք, այլ դու քանզի չես Արշակունի՝ զնա լաշխարհէս, և մի մեռանիւր ի ձեռաց իմոց: Իսկ Վարազդատ թագաւորն պատգամ լզէր պատասխանուոյ առ զօրավարն Մանուէլ և ասէր. Ես քանզի եմ Արշակունի՝ եզի զթագ նախնեացն իմոց Արշակունեաց և կալայ զաշխարհ առաջնոց իմոց, և խնդրեցի զվրէժ հօրեղբօրն իմոյ Պապայ ի չարագործ լեղբօրէն բուժմէ ի Մուշեղայ. բայց զի դու չես լաշխարհէս լայնամտէ, — զի քեզէն իսկ ասացեր, բաս, լերկրէն լաշխարհէն ձենաց եմք լեալք թագաւորք ի բնութենէ, և այսր պանդուխտք եմք եկեալք՝ — արդ ըստ օրինակի եղբօրն քո մի մեռանիւր: Զի իմ առ բարերարութեան իմոյ արձակեալ լիցի զքեզ. երթ զնա լերկիրն ձենաց, անդ կեաց և անդէն թագաւորեսցիլ լերկիրն քում: Ապա թէ ոչ կամիցիս զնալ՝ մեռանիս ի ձեռաց իմոց որպէս և Մուշեղն մեռաւ: Յորժամ բազում անգամ երթեալք եկեալք պատ-

գամաւորք բազում խստագոյն քան զխստագոյն բանս կսկծանաց առ միմեանս յղէին՝ յետ այնորիկ ժամագիր միմեանց լինէին՝ պատերազմաւ զմիմեանս տեսանել, և ի հասեալ ժամագիր ժամուն եկեալ տային ընդ միմեանս պատերազմ: Թագաւորն Վարազդատ առնոյր զգորն իւրոյ բանակին, և գնայր հասանէր ի տեղի ճակատուն, վառեալ կազմեալ պատրաստեալ ի պատերազմ. սոյնպէս և սա պատրաստագոյն քան զնոսա: Եւ Մանուէլ սպարապետն հասանէր իւրով զնոսան ի նոյն տեղի. և ի դաշտին Վարնոյ լինէին խառնուրդք երկոցունց գնդացն ընդ միմեանս բախելոցն: Թագաւորն Վարազդատ և սպարապետն Մանուէլ զնիզակս առեալ՝ միմեանց յարձակեալ ախոյեանք ելանէին: Իբրև գոչս ի վեր ամբառնայր արքայն Վարազդատ և նայէր ընդ գայն իւր և տեսանէր զսպարապետն Մանուէլ՝ ի մեծութենէն հասակին և ի շքեղութենէ անձինն, և յամբակուռ յերկաթապատ յոտիցն մինչև ցգլուխն առհասարակ յանվթար զինէն, ի հաստամետ յանձնէն և ի հաստատուն երկվարէն և յասպաղէն վառելոյն յանշարժ սպառազինէն՝ համարեցաւ կշռեաց զնա ի միտս իւր իբրև զլեռուն մի բարձր անձատոյց: Սակայն ածեալ զմահ ընդ միտս՝ յարձակեցաւ. զի այնուհետև չունէր ակն անձինն սպրելոյ: Սակայն զի մանուկ մարդ էր արքայն Վարազդատ, իբրև ետես զՄանուէլն այնպէս՝ զի չէր ինչ կուռոյ տեղեակ՝ էած զմտաւ թէ ի գրահան ոչինչ կարիցէ նիզակ գործել, առ ձեռաց կորովութեանն զնիզակն ընդ բերան արկանէր զօրավարին Մանուէլի: Իսկ Մանուէլ բուռն հարկանէր զնիզակէն. հանեալ ի նմանէ զնիզակատէզն՝ ընդ իւր թուրծն հանէր և բազում զիւր թափէր զատամունսն, զնիզակն լինքն հանեալ յարքայէն: Եւ արքայն Վարազդատ ի փախուստ դառնայր յերեսաց զօրավարին Մանուէլի. և անդէն Մանուէլ գտէզ նիզակին ի ձեռինն կալեալ՝ նիզակաւն ի կռափն մատուցեալ ծեծէր զարքայն Վարազդատ, այնպէս տանէր զնա, և անդէն որդիքն Մանուէլի յարձակեցան մէն մի նիզակ ի ձեռն, Հմայեակն և Արտաշէսն՝ սպանանել զարքայն: Իսկ Մանուէլ ազազակէր զկնի որդւոցն իւրոց և ասէր. Ա՛յ, մի լինիք տիրասպանուք: Եւ նոցա լուեալ զձայն հօրն՝ վազվազակի արագ արագ դառնային ի նմանէ. և ի պարտութիւն մատնեցաւ այն օր գունդն արքունական առաջի մանուէլեան գընդին: Ոչինչ սակաւ այնուհետև սպանեալք անկանէին ընդ երեսս դաշտին, բազում խոցք և խեղք վիրաւորք և բազում նախարարք սատակեցան, բազում փախստեալք հալածական լինէին:... Իսկ այլ զօրքն ամենայն ղեռ գային ի կոտորածոյն, զբազումս ձերբակալ արարեալ և կալեալ ածէին: Եւ զԲասն, արքային Վարազդատայ

զբսուն, զսպանողն Մուշեղի, կալեալ իւր որդւովն առաջի սպարապետին Մանուէլի, և զայլս որք միանգամ գործոյ սատարն լեալ էին՝ ըմբռնէին զամենեսեան առ նա ածէին: Եւ մեծաւ դատաստանօք դատեցաւ զանօրէնն Բատ սպարապետն Մանուէլ: Բայց նախ յանդիման նմա հրամայէր փողոտել զօրդին նորա, սպա լետոյ զնա գլխատել, և զայլսն կոտորեաց ըստ նմին օրինակի: Եւ զթագաւորն Վարազդատ հալածեցին յերկրէն ի սահմանացն Հայոց: Չոգաւ գնաց նա յերկիրն Յունաց. անդ եկաց որչափ և եկեաց, և անդէն մեռաւ» (Բուզ. Ե. 12.):

20. Վարազդատայ կուսակից նախարարներէն, որ սպանուեցան այս պատերազմին մէջ՝ Բուզանդ կը լիշէ յանուանէ զՔարեգին նահապետ Ռշտունեաց, ոչ անանց պատճառի: Այս անձը որ փեսայացած էր Մամիկոնեան տան՝ թողած էր տխուր լիշատակ Մամիկոնեան ազնիւ ցեղին մէջ իւր կնոջն Համագասպուհուոյ եղբրէի վախճանին համար, որում գէթ անուղղակի պատճառ եղած էր Քարեգին: Համագասպեան, եղբայր Համագասպուհուոյ, կը հանդիպի Քարեգնի ի խռան վիրաւորելոց: Քարեգին կ'ազաչէ իւր աներօջը խնայել նմա: Անլիշաչարն Համագասպեան կը հրամայէ վահանաւորաց ոմանց ծածկել զնա վահանօք. բայց Քանուն անուն ոմն զօրավար սպարակրաց գնդին Մանուէլի տեսնելով զնա և տեղեկանալով, թէ Համագասպեանի հրամանաւ կը սահէին զնա վահանաւորքն՝ զայրանալով կ'սպաննէ զնա, նրբութեամբ իմն հեզնելով Համագասպեանի գութը.— «Մինչդեռ գունդն մանուէլեան էին զկնի փախտէիցն՝ գայր հասանէր Համագասպեան սեպուհ մ'ի Մամիկոնեան տոհմէն, անցանէր առ անկելովք գիտկամքն և առ խոց վիրաւորօքն պատերազմին, և ընդ նոսին ընկեցեալ էր և Քարեգին տէր գաւառին Ռշտունեաց, բայց ողջ կայր: Այս Քարեգին փեսայ լեալ էր յառաջ նորին Համագասպեի, զքօյր նորին Համագասպուհուոնէր կին: Եւ իբրև եկն թագաւորն Շապուհ յերկիրն Հայոց՝ սա եթող զկինն իւր և փախեաւ: Ապա տարան զՀամագասպուհու յերկիրն Տոսպայ, ի քաղաքն ի Վան, հանեալ կախեցին զնա Պարսիկքն զբարձր աշտարակացն որ կայր ի վերայ քարանձաւին, ի կախաղանի սպանին զնա: Իսկ յայնմ աւուր իբրև անկեալ կայր այն Քարեգին ի մէջ անկելոցն՝ եկն Համագասպ աներ (աներձագ) նորուն անցանել առ նօքօք: Ազազակեաց Քարեգին և ասէ. Տէր Համագասպեան, և զիս տես. հրաման տուր նժոյգ մատուցանել, թող հեծայց: Եւ ասէ ցնա Համագասպեան. Ո՞վ ես դու: Եւ ասէ. Ես եմ Քարեգին Ռշտունի: Եւ ետ հրաման Համագասպեան վահանաւորացն որ ընդ նմա էին, ասէ. Իջէք և դիք զվահանօք ի վերայ

Թիւն մեծ ի վերայ աշխարհին Հայոց: Եւ եկն եհաս Գարջուլն Խոր-
խոռունի յերկիրն Հայոց, և էած զՍուրէն պարսիկ տասն հազարուն: Եկին բերին զպարգևսն տիկնոջն և մանկանց նորա. սոյնպէս սպա-
րապետին Մանուէլի ունէին պարգևս, և աւագացն և տանուտե-
րացն, իւրաքանչիւր մեծամեծացն Հայոց: Եւ յորժամ տեսանէին
զմեծարանսն և զսէր թագաւորին Պարսից տիկինն Զարմանդուխտ
և սպարապետն Հայոց Մանուէլ՝ մեծաւ խնդութեամբ մեծարէին
զՍուրէնն: Տային զաշխարհն Հայոց ի ձեռն Սուրենայ, և հնազան-
դէին հրամանաց թագաւորին Պարսից և կարգէին թագաւորին
Պարսից յաշխարհէն Հայոց հարկս՝ տալ ընծայս և պատարագս:
Սոյնպէս և մարզպանին Սուրենայ հասս և կօշիկս և զպիտոյս
զուճկացն, սոյնպէս և տասն հազարացն դարման և կերակուր ըստ
պիտոյիցն: Եւ սրտի մտօք արարին իւրեանց թիկունս, և տէր
գտեալ իւրեանց զարքայն Պարսից՝ կային ի ծառայութեան նորա:
Եւ ստէպ ստէպ զեսպանք թագաւորին Պարսից երթային և գային
յերկիրն Հայոց, մեծապէս զմտերմութիւն միամտութեանն որ էրն՝
ցուցանէին թագաւորին, և նա ստէպ առաքէր պարգևս տիկնոջն
Զարմանդխտոյն, սոյնպէս և զօրավարին Հայոց Մանուէլի: Յոյժ
մտերիմ և սիրելի լինէր Մանուէլ թագաւորին Պարսից, և մեծա-
պէս փառաւորեալ աւագանայր ի նմանէն» (Բուզ. Ե. 15.):

22. Ըստ Բուզանդայ՝ Մերուժան տեսնելով զՄանուէլ այն-
պէս փառաւորեալ՝ կը զրգուէ զնա քսութեամբ, որպէս թէ Ծա-
պուհ կամէր տալ սպանանել զնա ի ձեռն Սուրենայ: Մանուէլ որ
գիտէր Ծապուհոյ նենգաւորութիւնը՝ կը հաւատայ Մերուժանայ
բանասրկութեան և զայրանալով կը հալածէ զՍուրէն իւր տասն
հազարաւ, կեանքը միայն շնորհելով նմա: Ծապուհ երիցս զօրք
կը զրկէ Մանուէլի վրայ, բայց Հայք կը յաղթեն: Մերուժան վեր-
ջին անգամ կու գայ աւելի մեծ բանակաւ, բայց յաղթուելով կ'սպան-
ուի: Մանուէլ, Վարազդատայ մերժման թուտկանէն հաշուելով՝
իբր եօթը տարի կը վարէ զիշխանութիւնն, ի մեծ պատուի ունելով
զտիկինն Զարմանդուխտ և երկու արքայազուն իշխաններն զԱրշակ
և զՎաղարշակ, և չեա ամուսնացուցանելով զնոսս մեծ շքեղու-
թեամբ՝ կը մեռնի, յորդորելով զորդի իւր զԱրտաշէր կայ մնալ հա-
ւատարիմ իւր բնիկ տերանց Արշակունեաց, պատմելով իւր հաւա-
տարիմ փաստակն առ ազգն, և պատուէր տալով չառնել կոծ ի
վերայ իւր: Այլ, բարէ, Մանուէլիւ կը մարի նաև հայ ազգին
կեանքը: Բարեպաշտն Թէոդոս, ինչպէս լիշեցինք, ցանկալով իւր
ընդարձակ երկիրներուն վրայ յաւելուլ պատառիկ մի ևս ի Հայոց՝
կը հաճի Հայաստանի բաժանման, և իբրև երկու տարի ետքը (386),

չեա մահուն Արշակայ, որ գոհ եղած էր թագաւորել այն փոքրիկ
մասին վրայ, մինչ Խոսրով ուն առաւ պարսկական մեծագոյն մասին
թագաւորութիւնը՝ կը ջնջէ իւր բաժնէն հայ թագաւորութեան
անունը, չտալով յաջորդ Արշակայ: «Մերուժանն Արծրունի իբրև
տեսանէր զայն ամենայն փառս աւագութեան, որովք շքեղացոյց
զՄանուէլ արքայն Պարսից, զի որպէս զեղբայր կամ զօրդի այն-
պէս պատուեաց զնա՝ յոյժ նախանձէր, և խնդրէր նա հնարս հնա-
րել, հանել զնա յաջաց թագաւորին Պարսից: Եւ իբրև այլ հնարս
ինչ ոչ կարէր գտանել զուրս նենգութեանց առ Պարսիկս ընդ որ
մայէ՝ սպա խորհեցաւ նա ընդ միտս իւր զնենգութիւն չար, և
կեղծաւորութեամբն իւրով զգործ իւր յառաջացոյց: Զի իբրև նայե-
ցաւ ի միամտութիւն զօրավարին Մանուէլի՝ սկսաւ նախ հպատա-
կութեամբ զմիտն գողանալ. նախ մտերմութեամբ հաճել զմիտս
նորա, ապա զանձն իւր հոգածու և խնամակալ երևեցուցանէր
նմա: Ապա եկեալ զուշակութիւն առնէր նմա սուտ ի քմաց
իւրոց, թէ Գիտասջիր դու, ո՛ Մանուէլ, զի զեսպան լեալ է յար-
քայէն Պարսից, յաղագս քո բերեալ ունին հրաման առ Սուրէնն,
զի զքեզ կայցին կապեցեն, կամ աստէն սպանցեն, կամ ոտիւք և
ձեռօք և պարանոցաւ կապելով մեծաւ զգուշութեամբ տանել առ
թագաւորն Պարսից: Արդ դուն գիտա, տես խորհեաց ընդ միտս
քո, թէ զինչ զործեսցես: Եւ եղև յորժամ լուաւ զայս Մանուէլ
կայր զարմացեալ հիացեալ ընդ միտս իւր և ասէր, թէ Զիք իմ
յանցուցեալ առ Պարսիկս. էր աղագաւ զայն առնիցեն մեզ: Եւ ասէ
Մերուժանն զՄանուէլ. Ես ճշգրտեցի և հաստատեցի, զի իբրք այդ
ստոյգ են. ես մեծաւ սիրով և հոգաբարձութեամբ զուշակ եղէ քեզ:
Իբրև հաւատաց բանին Մերուժանայ Մանուէլն և կարծեաց ի
միտս իւր, թէ ստոյգ են բանքն այն զոր լուաւ՝ ապա դունդ կազ-
մեաց և զօր բազում առ ինքն կուտեաց զօրավարն Հայոց Մանուէլ:
Եւ մինչդեռ խաղաղութեամբ Սուրէնն իւրով բանակաւ բանակեալ
էր յանհոգս յանկարծս և աննենդ խաղաղութեամբ, իբրև ոչինչ
գոյր ի մէջ նոցա նենգութիւն զաւաճանութեան ըստ համբաւա-
հան չարագործն Մերուժանայ՝ յանկարծուան լեղակարծուան զօրա-
վարն Հայոց Մանուէլ հասանէր անկանէր ի վերայ բանակին Սու-
րենայ, և զտասն հազարսն զՊարսիկսն միանգամայն կոտորէր:
Բայց զմարզպան Սուրէնն միաձի՝ արձակէր, շնորհել զարևն իւր
պարզև արարեալ: Եւ զարմացեալ Սուրէն ընդ իրսն ընդ այնոսիկ,
թէ ընդէր, էր աղագաւ նա զայս արգելք զործեաց, և ասէ Մա-
նուէլ զՍուրէն. Զքեզ փասն բարեկամութեան սիրոյն արձակեալ, ոչ-
ջանգամ երթիջիր զճանապարհս քո, այլ ես ի Պարսկաց ի խաբս այլ

ոչ անկայց: Եւ ինքն Մանուէլ զգունդն կազմէր և զարսն պատրաստէր, և զիտաց այնուհետեւ, թէ մեծ թշնամութիւն յարոյց և մեծ գրգռութիւն ընդ թագաւորին Պարսից: Եւ յայնմհետէ զօրավարն Հայոց Մանուէլ հանդերձ ամենայն զնդաւն զտիկիինն Չարմանդուխտ զկին թագաւորին Պտպայ ի գլուխ առեալ՝ ի տեղի թագաւորացն շրջեցնուցանէին, և ինքեանք կային ի մարտի պատերազմին յազազս շինութեան աշխարհին Հայոց յամենայն կողմանց ընդ թշնամիս և ընդ սահմանակիցս որ շուրջ զիւրեամբք էին, և աւելի ընդ զօրսն Պարսից զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Բայց Մերուստանն զնայր անդր առ թագաւորն Պարսից ամբաստան զՄանուէլէ: Ապա թագաւորն Պարսից արձակեաց ի վերայ Հայոց զԳուսմանդ Շապուհ՝ գալ առնուլ աւերել զերկիրն: Եկին հասին նորա մինչև ի սահմանսն Հայոց որ լՍարպայական կուսէն էր: Իբրև գայն լսէր զօրավարն Հայոց Մանուէլ՝ գուսմարէր զզօրսն իւր ըստ բոշոյ ժամանակին որչափ և եկն ի ձեռն իւր՝ քսան հազար, և ճեպեաց Մանուէլ և եհաս ընդդէմ զնդին, և արկանէր ի սուր զզօրսն Պարսից, և զԳուսմանդ Շապուհն սպանանէր, և դարձեալ ելանէր մեծաւ յաղթութեամբ: Ապա լետ այսորիկ Վարազ սմն զօրավար թագաւորին Պարսից գալր հասանէր յերկիրն Հայոց տալ պատերազմ ընդ Մանուէլի սպարապետին և ընդ ամենայն զնդին Հայոց: Ապա կազմէր պատրաստէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուէլ հեծեալս սպառազէնս տասն հազար, և եկեալ տալր պատերազմ ընդ Վարազայ: Հարկանէր և սատակէր, ջնջէր զնոսս ի միջոյ, և գլխովին զՎարազն սպանանէր. թափէր զկապուտ սաստիկ, զզարդ և զզէն զօրացն, և դառնալր մեծաւ խաղաղութեամբ: Յետ այսր ամենայնի առաքեաց թագաւորն Պարսից զՄուսկանն ի վերայ երկիրն Հայոց: Եկն եհաս նա հանդերձ ամենայն բազմութեամբ զօրաց իւրոց յերկիրն Հայոց, և էառ զկողմն մի երկիրն Հայոց, և բանակեալ էր լՍրտանդան գաշին: Անկանէր ի վերայ բանակին Մանուէլն ի գիշերի, և անդէն առհասարակ ընդ սուր հանէր զամենեսեան ի զակիշն, և զՄուսկանն սպանանէր, և ոչ զմի ոչ ապրեցուցանէր, և թափէր աւար բազում» (Բուզ. Ե. 1Ը—19):

Այս պատերազմներէն ետքը եղաւ միւս ևս և մեծ յարձակումն Պարսից, առաջնորդութեամբ Մերուստանայ: Բուզանդ այս մեծ պատերազմին պատմութենէն առաջ կը լինէ եօթնամեալ խաղաղութեան ժամանակ, իբրև ժամանակ յանձանձուլութեանն Մանուէլի, և արգարև Վարազգատայ մերժման թուականէն (377) հաշուելով մինչև 383, որ է հաւանականագոյն թուական մահուանն Մանուէլի՝ կը գտնենք եօթը տարի: Ահա Բուզանդայ 19.

գլուխը, որ ունի Մանուէլի յանձանձուլութեան ժամանակին համարոտ պատմութիւնը մինչև ի բաժանումն թագաւորութեանն. «Եւ լետ այսորիկ (այսինքն լետ վանելոյ Մանուէլի զՍուրէն և Պարսից զերրեակ յարձակումն, ինչպէս նաև Մերուստանայ պատերազմը զոր պիտի պատմենք) ամս եւթն, և այլ ոչ ևս յաւելին զօրքն Պարսից ժտել ինչ մտանել ի սահմանս Հայոց, և եղև խաղաղութիւն երկիրն: Եւ ժողովեցան առ զօրավարն Մանուէլ ամենայն ցրուեալք երկիրն, եկին անկան այր յայր, և էին բանակեալ յանհոգս, և զօրավարն Մանուէլ առաջնորդէր նոցա: Եկին ապա և մնացորդք ի տանէն Սիւնեաց, պատանեակք երեք մնացեալք ի կոտորածէն Պարսից, առ զօրավարն Հայոց Մանուէլ, և անուանք նոցա՝ միումն Բարբիկ, միւսումն Սամ և միւսումն Վաղինակ: Եւ ընկալաւ զնոսս զօրավարն Հայոց Մանուէլ, և եղև նոցա օգնական, և դարձ արար նոցա յերկիրն իւրեանց. և կացոյց տէր զԲարբիկ ի վերայ երկիրն և զերկուսն ևս ըստ իւրաքանչիւր չափու, և էր Բարբիկ նիզակակից զամենայն աւուրս կենաց նորա: Նոյնպէս յամենայն գաւառս կացուցանէր սպարապետն Հայոց Մանուէլ նահապետս և տեարս գաւառաց գաւառաց, և առաջնորդէր ամենեցուն խաղաղութեամբ: Եւ ամենայն երկիրն Հայոց էր ի խաղաղութեան ընդ հովանեաւն Մանուէլի զամենայն աւուրս կենաց նորա. ամենայն մարդիկ երկիրն Հայոց վայելէին յաւուրս իւրեանց, ուտէին և ըմպէին և ուրախ լինէին զայն ամս եւթն տէրութեանն Մանուէլի, մինչև ի բաժանումն երկիրն Հայոց և ի քաղտումն թագաւորութեանն» (Բուզ. Ե. 19):

Այս միջանկեալ գլուխը զնելով՝ կու գայ Բուզանդ պատմել Պարսից վերջին և մեծ յարձակումն ի վերայ Մանուէլի առաջնորդութեամբ Մերուստանայ, որ և կ'սպանուի այս պատերազմին մէջ.— «Ապա Մերուստանն Արծրունի վաղուց ևս յաւուրսն Արշակայ արքայի լետ էր ապստամբ ի թագաւորէն Հայոց, ինքնակամ ձեռս տուեալ յարքայն Պարսից, և զօրէնս մազդեզանցն յանձն առեալ էր և ուրացեալ զհաւատսն քրիստոնէութեան, և բազում անգամ լետ էր առաջնորդ զօրացն Պարսից, և մեծամեծ չարիս անցուցեալ էր ընդ երկիրն Հայոց և տակաւին էր նա առ թագաւորին Պարսից: Ապա գրգռեաց Մերուստանս այս զթագաւորն Պարսից, և առեալ զօրս բազումս ի նմանէ՝ եկն եհաս յերկիրս Հայոց: Եւ էր սորա մեծաւ պարծանօք պարծեցեալ առ թագաւորին Պարսից, զի կամ կալեալ կապեալ տարցի զՄանուէլն առ թագաւորն Պարսից, և կամ զգլուխն հատեալ գառաջեաւ բերցէ թագաւորին Պարսից: Իայր հասանէր ամենայն բազմութեամբ զօրացն Պարսից ի գաւառն

Կորճէից, և ինքն իւրով սեպհական գնդաւն, հրոսիւն ժողովելով՝
 մեկնէր զատանէր յԱրեաց գնդէն: Կամէր յանպատրաստից գալ
 անկանել ի վերայ Մանուէլի, միայն անձամբ անուն առնուլ, և
 ինքեամբ միայն կատարել ջանայր, ի պարծանս իւր անձամբ վճա-
 րեալ զգործ պատերազմին: Վասն այսորիկ այսպիսի բանս խօսէր
 ընդ զօրավարսն Արեաց գնդին և ասէր, եթէ Ես նախ երթայց
 լրտեսեցից, և զձեզ տարայց ի վերայ, զի այսպէս զիւրաւ լիցի ի
 բուռն արկանել զնա: Եւ ինքն զիւր գունդն առեալ՝ խաղայր գայր
 հասանէր լերկիրն Կոզ գաւառին և ինքն գտեղի առեալ՝ առնէր
 տես ի բանակն Մանուէլի: Եւ գային հասանէին լրտեսքն և զի-
 տէին զՄանուէլ, զի էր բանակ նոցա ի Բազրեանդ գաւառին ի
 Բագուան աւանի, որ է մօտ յաւերական Չարեհաւան քաղաքի: Ե-
 կին զխտեցին զէտքն զբանակն Մանուէլի, և զերամակ ձիոց բանա-
 կին յորում վայրի կային, և չոզան տանել զրոյց նմա: Եւ խորհե-
 ցաւ նա առնուլ զերամակ բանակին. այնմ ուշ առնէր, և խնդալից
 եղեալ ասէր պարծելով առաջի իւրոց զօրացն, թէ Վաղիւ յայս ժամ
 իմ կայեալ կապեալ ընկեցեալ զՄանուէլն, և յանդիման նմին զկին
 նորա Վարդանույշ խալտառակեալ իցէ: Եւ չու արարեալ կատարել
 զգործն՝ յոր փութացեալ կամէր հասանել: Եւ էին ի վայրսն, ընդ որ
 գայ էր գնդին ընդ ճանապարհն՝ լերինք ինչ, որում ի բնակչացն Եզ-
 ջերք կոչեն: Եւ մինչդեռ գայր Մերուժանն ի ճանապարհի գնդաւն
 իւրով՝ զիպեցան նմա ուղևորք, յորս հարցանէր Մերուժանն և ասէր.
 ձանապարհս ի Բազրեանդ ընդ որ երթայ: Եւ ուղևորացն առեալ պա-
 տասխանի՝ ասացին. ձանապարհ ընդ Եզջերս է: Եւ մեծապէս խարեաց
 Մերուժանն ընդ միտս իւր, տրամեցաւ ընդ բանսն, սակայն տայր
 հրաման չարաչար բարշեղ զուղևորսն և ծեծել: Եւ ինքն անցեալ
 ըստ ուղին իջանէր ի հմայս՝ քաղզեութեան, զքուէս հարցանէր.
 և ոչ զոյր նմա յաջողակ յուուութ կախարգանացն յոր յուուայրն:
 Ապա սրամտութեամբ մեծաւ զիւր գէտսն առաջի արկեալ՝ լերա-
 մակակայն արշաւէր, զի հնար լիցի նմա նախ ըմբռնել: Եւ հասեալ
 ի տեղին՝ զերամակ ձիոցն ոչ գտանէր, վասն զի յԱստուծոյ այնպէս
 իմն եղև իրաւունք պատրաստութեան Հայոց գնդին, զի սպարա-
 պետին Մանուէլի ամենայն Հայոց գնդին տուեալ էր ժամ յորս եր-
 թալոյ. վասն այսորիկ զիպեցաւ զի զամենայն երամակն ի շէն էր
 ածեալ. և նորա դեռ սրտոյ պատրաստեալ էին ի հեծանել: Եւ անտի
 գուժաւոր հասանէր առ զօրավարն Հայոց Մանուէլ, թէ Գիտա, տես,
 զի Մերուժանն Արծրունի հասեալ է բազում գնդաւ ի վերայ քո:
 Ապա կազմեցան ըստ նմին, պատրաստեցան ամենայն զօրքն Հայոց
 գնդին, և Մանուէլ սպարապետն. և մտին առաջի սուրբ ոսկերացն

Յովհաննու որ կայր յայնմ գեւղ, ուխտաւոր լինէին և ինդրէին յԱս-
 տուծոյ, զարդար դատաւորն յօգնականութիւն կոչէին լինել նոցա
 այցելու օգնական: Եւ անտի ի դուրս ելեալք՝ զտիկինն Արշակունի
 հանդերձ մանկամբք Արշակաւ և Վաղարշակաւ զնոսա և զիւրեանց
 կանանին ընդ նոսա արձակեալ՝ յամուրն յուղարկէին ի լեառնն
 մեծ որ անուանեալ կոչի Վարագ: Եւ զմանուկն Արտաւազդ որդի
 Վաչէի ընդ կանանին տայր հրաման երթալ Մանուէլ. իսկ նա ոչ
 հաւանէր, չտանոյր յանձն: Եւ էր նա ի տիոց տղայ, և ըստ ման-
 կութեանն օրինի, ըստ կրօնից (սովորութիւն) Հայոց, որպէս օրէն
 էր զգլուխ մանկաւոյն գերծուլ՝ սոյնպէս ի ժամանակին գերծեալ
 էր զգլուխ մանկանն Արտաւազդայ, և ցցուես էր թողեալ և գէս
 արձակեալ: Ապա իբրև ոչ հաւանեցաւ նա ընդ կանանին երթալ՝
 մարակ ի վեր առեալ Մանուէլի տանջէր զմերկ գլուխ Արտաւազ-
 դայ, սաստէր նմա չերթալ ի պատերազմ վասն մանկութեան ժա-
 մանակին տիոց: Իսկ նա առ նորա ականէ գնաց ընդ նոսա. բայց
 ապա լետոյ վառեալ կազմեալ պատրաստէր երթալ զկնի պատե-
 րազմին: Այլ յորժամ զտիկինն ամենայն աղիւսն յուղարկեցին յա-
 մուրն՝ ինքեանք վառեալք կարգեալք կազմեալք ի պատերազմն, ի
 մի վայր գումարեալք, նշանս արձակեալք, դրօշս փողփողեալս, ընդ
 Գեւղն աւան ի դուրս ելանէին ընդ կողմն արևմտից. և անդէն
 ընդ առաջ ելանէր նոցա Մերուժան իւրով գնդաւն որ եկեալ էր
 ի վերայ նոցա: Եւ չարագործն մեղաւորն Մերուժան զիւր զգէնն
 և զարդ և զնշանն սաղաւարտին բազմաց եղեալ էր զնոյն օրի-
 նակ, և զբազումս լիւր կերպարանեալ էր ի մէջ իւրոյ գնդին, և
 ինքն զիւր նշան ոչ ունէր: Սակայն Մանուէլ իբրև տեսանէր զնո-
 ցա գունդն՝ հանդերձ իւրով գնդաւն առիւծաբար վարագօրէն յար-
 ձակեալ ի նոցա գունդն խառնեցաւ. ուշ եղեալ այնոցիկ որ զՄե-
 րուժանայ նշանսն ունէին՝ համարէր եթէ զՄերուժանն սպանա-
 նիցէ: Եւ զբազում ախոյենից հատանէին զգլուխս, որք զնոյն զնօ-
 րին Մերուժանայ ունէին զնշանս, և տեսանէին զի չէր նա: Ապա
 խօսել սկսանէր սպարապետն Մանուէլ ընդ իւրում նիզակակցին
 Բարկան և ասէր. Տեսանես քանի խաբեաց զմեզ կախարգն Մե-
 րուժան. այլ իմ և նորա յառաջու շատ լեալ ի միոջ վայրի ի հաշ-
 տութեան ժամանակի՝ նշան մի գիտեմ ես զնորա, զի յորժամ ի
 ձի հեծեալ էր՝ երան բարձի նորա ոչ յանձին և ի ծուռնն ոչ հա-
 սանէր, այլ ի բացեալ կայ ի ձիոյ անտի: Արդ եկ, զոյգ հասարակ
 այսմ նշանի ուշ դիցուք, թերևս ճանաչել կարասցուք զգլուխ քուէ-
 իցն զկախարգն: Ապա զոյգ միտ եղեալ երկոցունցն, և տեսեալ
 զՄերուժանն՝ այնու նշանաւ ծանեան. տեսին զի յայլակերպս լեալ

էր, զիւր նշանսն ոչ ունէր: Ապա ձայն տուեալ յառաջ կոչեաց զՄերուժանն Մանուէլ և ասէ ցնա. Այլ կախարդ, ցերբ խաբես զմեզ, և վասն քո և զայլս ևս տաս ջարդել. այլ մեք ծանեաք զքեզ զի աւաղիկ կաս, և ապրել քեզ չիք հնար այսօր ի ձեռաց մերոց, զի այսօր էա՞ծ կատարեաց զչարիս քո տէր Աստուած ի գլուխ քո և մատնեաց զքեզ Տէր ի ձեռս մեր: Իսկ յորժամ զայն լսէր Մերուժանն՝ անդէն վազվազակի նիզակ առեալ, յառաջ խաղացեալ ախոյեան ելանէր Մանուէլի: Սակայն յորժամ հարկանէին երկոքեան զմիմեանս նիզակօքն, քանզի երկոքեան արքն յաղթք էին՝ ի ձիոյն յերկիր անկանէին, և անդէն նիզակակիցն Մանուէլի Բաբել տէր գաւառին Սիւնեաց հասանէր, նիզակաւ ի վերուստ ի վայր ի կողին կարէր (զՄերուժան) ընդ գետինն, և ոչ կարէր յաննել: Իսկ զսպարապետն Մանուէլ իւր վարաւանդա սպասքն յերկվարն հանէին, և զՄերուժանայ զգլուխն ի բաց հատանէին. և ամենայն զօրացն լինէր փախուստ, իբրև տեսին թէ Մերուժանն մեռաւ: Եւ աստի գունդն Մանուէլեան խրախոյս առեալ յարձակեցան զհետ Մերուժանեան գնդին. հարկանէին սատակէին զնոսա, և զմի ի նոցանէն ոչ տպրեցուցանէին: Այլ մանուկն Արտաւազգ ի Մանուէլէ գաղտ եկեալ էր ի ճակատն. վառեցաւ կազմեցաւ և եմուտ զանխուլ ի Մանուէլեան գնդէն առ ափն Եփրատ գետոյ, եհար սատակեաց ի Մերուժանեան գնդէ անտի անթիւ բազում սպառազէնս: Եւ նշանակիր մի ի Մերուժանայ իբրև ետես զԱրտաւազգն՝ լընչացք երաց, զի տեսանէր զնա պատանեակ մի կայտառ անմուրուս, երեսօք գեղեցիկ, ապա զնշանն զնիզակաւս պատեալ յարձակեցաւ ի վերայ նորա: Իսկ նա ընդ գիրկս մտեալ հարկանէր զայրն նեախ, և կարանէ ի կարան թափ հանեալ զնեան ի ցամաք ընկենոյր զնա: Եւ առեալ զնիզակն, զհետ մտեալ փախստէիցն, ընդ սուր հանեալ զզօրսն Մերուժանայ՝ աւելի քան զամենեսեան Արտաւազգ որդի Վաչէի մանուկն կոտորէր. և ինքն մեծաւ անուամբ և բազում աւարաւ դառնայր. և զօրքն բերէին զկասուտն զոր թափէին ի զօրաց թշնամեացն: Բայց յաւուր յայնմիկ լինէր մեծ վնաս անհնարին. զի զՎաչէ, զերկրորդն Մանուէլի, ձին զուլամբ երթեալ սպանանէր. սոյնպէս և զԳարջոյլ Մաղխազ ձին տարեալ սատակեաց, վասն զի ի տրմուղ թերափարժ ձի հեծեալ էին երկօքին: Իբրև դառնայր Մանուէլ երթալ ի բանակն տիկնոջ՝ տանէին ընդ ինքեանս զգլուխն Մերուժանայ, և Սամուէլ որդին Վահանայ ոչ զիպեցաւ ընդ Մանուէլի, զի գարձաւ նա ի բանակն: Սակայն յորժամ տեսին զգլուխն Մերուժանայ կանայր

բանակին Մանուէլի՝ մեծաւ աղաղակաւ ճիչ բառնային, զի նոքա այսպէս համարեցան թէ այն գլուխ Սամուէլի որդույ Վահանայ իցէ, վասն զի նման միմեանց էին երկօքեան, Մերուժանն և Սամուէլ: Ապա տեսին զգլուխն Մերուժանայ, զի ի ցիցն երկայն կախեալ էր, յայնժամ ծանեան եթէ չէ Սամուէլայ, այլ Մերուժանայ Արծրունույ: Ապա եկին բերին զմարմին Վաչէի ի բանակ անդր, հօրն Արտաւազգայ, և զմարմինն Գարջուլայ Մաղխազու Խոռխոռունույ, եղին աշխար մեծապէս և լացին զնոսա: Եկին բերին զայրն նշանակիրն Մերուժանայ, զոր եհարն Արտաւազգ նետին, և ամենայն ոք զարմանայր ընդ այն, զի նեան թափ կարանէ ի կարան անցեալ էր. իբրև տեսին զնա՝ (Արտաւազգ) ապրեցաւ ի մահուանէ: Այլ իբրև լուան զօրքն Պարսից, զոր թողեալ էր Մերուժանայ ի գաւառն Կորճէից, թէ սատակեցաւ Մերուժանն և կորեաւ գունդն որ ընդ նմա՝ և ինքեանք ի Պարսից երկիրն փախստական գնացին, և Հայոց երկրին լինէր խաղաղութիւն բազում» (Բուգ. Ե. 109.):

Չիք տարակոյս, թէ ինչպէս Բուզանդայ պատմութեան ուրիշ մասերուն, մանաւանդ պատերազմի նկարագիրներուն մէջ՝ նոյնպէս ի սոսին կան անվնաս աւելարանութիւններ, սակայն չէ անհաւանական, թէ Շասուհի փորձեց քանիցս անգամ նուաճել զՀայս զինուք լետ մերժուելուն Սուրենայ, մինչև մահուամբ Մերուժանայ բանասրկուի վերցաւ գրգուլթիւնն, և յարձակմունք գաղարեցան: Այս վերջին պատերազմին պատմութեան մէջ լիշուած մանր պարագաներէն, ինչպէս Գարեգնի Ռշտունույ սպանման, Մանուէլի և Մերուժանայ մենամարտութեան, Արտաւազգայ մանկան քաջութեան, — որոյ վասն և ազատեցաւ ի մահուանէ, որում կը թուի թէ արժանի էր ըստ զինուորական օրինաց՝ հակառակ հրամանաց սպարապետին մտնելուն համար ի ճակատ — կանանց կոծելուն զՍամուէլ Մամիկոնեան, զգլուխն Մերուժանայ վասն նմանութեանն կարծելով գլուխ Սամուէլի, այլովքն հանդերձ, պարագաներ զորս այնպէս մանրապատում կ'ընէ Բուզանդ — կը թուի թէ ականատես էր պատմիչն այս պատերազմին զիպաց: Արդարև զարմանալի է. ինչ բաներ որ կը թուին չնչին՝ կը լիշէ Բուզանդ, ինչպէս Մերուժանայ սրունից հեռի մնալն երկվարէն ի ձիավարութեան, պատանեկաց գլուխը գերծուլ և ցցունս թողուլն նախնի Հայոց ըստ հին արևելեան սովորութեան, և այլ սոցին նմանք՝ են արդարև նշան անմեղ հաւատարմութեան մեր միամիտ պատմիչն:

23. Բուզանդայ Ե. զպրութեան վերջին (109) գլուխն ունի

զպատմութիւն Մանուէլի թագաւորեցունելուն զորդիս Պասլայ զԱր-
շակ և զՎաղարշակ, հիւանդանալուն և մահուան: Մանուէլ լետ
ամուսնացուցանելոյ զերկոսին Արշակունի (արքայազուն) իշխանս,
տալով առաջնոյն (Արշակայ), որ էր երէցն, զգուստր իւր Վարդան-
դուխտ, և երկրորդին՝ զգուստր ասպետին Բագրատունւոյ, և առ-
նելոյ նոցա փառաւոր հարսանիս ի Կարին՝ կը թագաւորեցունէ
զնոսա, զՎաղարշակ կրտսերն առնելով երկրորդ նմա, և ինքն
հիւանդանալով կը մեռնի, ինչպէս արդէն լիշեցինք՝ ազնիւ խրատ-
ներ տալով իւր որդւոյն Արտաշրի, և իւր թագման համար տալով
մասնաւոր պատուէրներ, և հանելով լրնչից իւրոց ամբաւ ողոր-
մութիւնս աղքատաց, և բազում զանձս (գումար) եկեղեցեաց՝ կը
մեռնի ի մեծ սուգ համօրէն հայ ազգին. — Ապա լետ այսր ամե-
նայնի զօր արարեալ զօրավարն սպարապետն Մանուէլ, հանդերձ
Արշակունի տիկնաւն և մանկամբքն երկոքումբք Արշակաւն և Վա-
ղարշակաւ, հանդերձ ամենայն բանակաւն Հայոց, մեծամեծ աւա-
զանովն նախարարօքն երեւալ հասանէր ի գաւառն Կարնոյ, և
ամենայն տանուտեարք ընդ նմա: Եւ տայր սպարապետն Մա-
նուէլ զգուստր իւր Վարդանդուխտ կին Արշակայ մտնկանն Արշա-
կունւոյ, և փեսայ իւր առնէր զնա: Առնէր հարսանիս և եղբօր
նորին Վաղարշակայ, և տայր նմա զգուստր ասպետին Բագրա-
տունւոյ ի Սպեր գաւառէ, որ թագադիրքն թագակապքն լեալ էին
ի բնմէ ազգին թագաւորութեանն Արշակունւոյ, և մեծապէս արա-
րեալ զհարսանիսն ամենայն երկիրն Հայոց՝ ցնծացեալք խնդացեալք
էին ընդ այն մեծ խնդութիւն ուրախութեան: Ապա լետ այսորիկ
դարձեալ ի մի վայր ժողովեալ զաշխարհ ամենայն զմարդիկ երկրին
Հայոց՝ թագաւորեցոյց զմանուկն Արշակ երկրին Հայոց, և զՎա-
ղարշակ երկրորդ նմին: Եւ ընդ այն ևս ցնծացեալ առնէին մեծապէս
ուրախութիւն և ցնծութիւն ամենայն երկիրն Հայոց: Ապա լետ
այսորիկ հիւանդացաւ սպարապետն զօրավարն Հայոց Մանուէլ
զախտ հիւանդութեան մահու, և կոչեաց զորդի իւր զԱրտաշիր
և ետ նմա զտէրութիւն իւր և զսպարապետութիւն զօրավարու-
թեանն իւրոյ: Եւ պատուիրէր նմա հնազանդ հպատակ կալ ար-
քային Արշակայ և լինել միամիտ, ջանալ վաստակել և տալ պատե-
րագմ փոխանակ աշխարհին Հայոց, որպէս քաջ նախնիքն ի վերայ
աշխարհին մտադիւր մեռանել: Զի, ասէ, առ Աստուած այն արդա-
րութիւն մեծ է և ընդունելի, և ոչ Աստուած թողու ի ձեռաց
յորժամ այնպէս լինիք: Անուն քաջութեան լերկրի թողուք և զար-
գարութիւն լերկինս ընծայեցուցանէք. և ամենեկին ի մահուանէ մի

երկնչիք, այլ յուսասջիք յայն որ զամենայն արար և հաստատեաց.
և զնենդութիւն և զսղծութիւն և զչարութիւն յանձանց ձերոց ի
բաց արարէք, և զտէր Աստուած սրբութեամբ և միամտութեամբ
պաշտեցէք, և ի վերայ աստուածապաշտ աշխարհի համարձակու-
թեամբ մեռարուք, զի այն ինքն մահ վասն Աստուծոյ է, փոխա-
նակ եկեղեցեաց նորա և ուխտի նորա, և ի վերայ բնակ տերանց
աշխարհիս Արշակունւոյ: Եւ լետ այսորիկ գրեաց հրովարտակ առ
թագաւորն Յունաց, և նմա յանձն արար զաշխարհս Հայոց և
զԱրշակ արքայ: Եւ լետ այսորիկ իբրև միահամուռ ժողովեալ կային
շուրջ զնովաւ, և իբրև կայր հիւանդ ի մահիձս իւր, անդ թագա-
ւորն Արշակ և անդ Վարդանդուխտ կին թագաւորին, և անդ ամենայն
աւագք և մեծամեծք և նախարարք Հայոց այր և կին առհասարակ
ամենայն երեւելի մարդիկ՝ ապա երաց Մանուէլ զամենայն անգամս իւր
առհասարակ առաջի ամենեցուն, մերկացաւ և եցոյց զի քան զզբամ
խալձ ոչ գտանէր ողջ ի մարմնի նորա զոր խոցեալ էր ի պատե-
րագմիւ... Սիսաւ լալ և ասել, թէ Ես ի մանկութենէ համակ սնայ
ի պատերազմունս, և մեծաւ քաջութեամբ զամենայն վէրս յանձն
իմ առի. և ընդէր ոչ եհաս ինձ մեռանել ի պատերազմի, քան
զօրէն անասնոյ մեռելոյ եղէ: Զի լաւ էր ինձ եթէ ի պատերազ-
մի մեռեալ էի ի վերայ աշխարհի, զի մի գեկեղեցիս և մի զուխտ
Աստուծոյ առ ոտն կոխիցեն: Սակայն և ի վերայ Արշակունեաց բնիկ
տերանց աշխարհիս, և ի վերայ կանանց և ի վերայ որդւոց մերոց
և ի վերայ աստուածապաշտ մարդկանս և ի վերայ եղբայրութեան
ընկերութեան և մտերիմ բարեկամութեանն զի էր եթէ հասեալ
էր ինձ մեռանել. թէպէտ շատ զանձնս յանդուզն վարեցի՝ զվատ-
թար մահս մահճացս եհաս ինձ մեռանել: Զայս և բազում և աւե-
լի քան զսոյնս խօսեցաւ առաջի Արշակայ արքայի և առաջի ամե-
նեցուն և աղաչեաց ևս զթագաւորն Արշակ և ասէ. Իմ Աստու-
ծով կեցեալ և ջերմ քրիստոնէութեամբ. մի յանկարգ իբրև հեթա-
նոս կոծ կամ աշխարանս ոք անյուսութեամբ գնիցէ ինձ: Զի որ
միանգամ յուսոյ յարութեան ակն ունին միւսանգամ կենդանու-
թեան և գալտեանն Քրիստոսի՝ չէ պարտ լալ զնոսա: Այլ իմ
ցալժմ յուսով երկիւղիւ կեցեալ, բայց զուք մի թիւրիցիք ի պատ-
ուիրանացն Աստուծոյ, աւելի զարգարութենէ փոյթ արասջիք, ևս
առաւել զողորմութենէ: Զի մեզ մեծ հայրապետն Ներսէս զայս
համակ պատուիրէր, և ինքն յամենայն ժամ ի կենդանութեանն
զսոյն գործէր, և այլոց ուսուցանէր առնել. զի ողորմէր աղքատաց,
անանկաց, գերեաց, ամայեաց, օտարաց, պանդխտաց, զի այսպէս
ասէր նա. Քան զողորմութիւն առնել, կամ քան զուրս տալ՝ այլ

ինչ մեծ և պատուական առաջի Աստուծոյ չիք: Եւ զաշխար կամ զկոծ դնել մեռելոց դառն մեղս համարէր, և լամս իւր եհատ զայս լերկրէս Հայոց, զի լաւուրս նորա ոչ ոք իշխէր դնել կոծ կամ աշխարանս. այլ լետ մահու նորա անմիտ մարդիկ համարձակեցան զայս գործել: Այլ վասն իմ ոք կոծ մի գիցէ. եթէ դնէ ոք՝ նա լիցի դատապարտ. այլ ոչ եթէ լետ մահուն իմոյ իմ իշխանութիւն ինչ է սաստել՝ զի զոր ոչն կամիմ մի արասցեն, այլ ինձ լիշատակ արասցէ որ զիս սիրէ: Ի պատերազմի ի մահուանէ մի երկնչիք, ուր ես ոչ մեռայ, զի առանց Աստուծոյ ինչ ոչ լինի: Զայս և զայսպիսի և որ ինչ այս բանից նման են բանք՝ խօսեցաւ: Բազում և անչափ գանձս աղքատաց և կարօտելոց բաշխէր, իւրովք ձեռօք մատակարարէր և բազում մասունս լընչից իւրոց տայր լեկեղեցիս և ի վիայանոցս, և բազում գանձս տայր ցբահանայապետսն, և տպա ինքն մեռանէր: Այլ իբրև մեռաւ մեծ սպարապետն Մանուէլ, հրամանն զոր տայր լաղազս կոծոյն չգնելոյ՝ այնմ ինչ ոք ոչ անսաց. այլ ամենայն մարդ երկրին Հայոց կոծ եղեալ մեծաւ աշխարանօք լային զնա առհասարակ ազատք և շինականք: Զի ամենայն մարդ իբրև զհօրէ ի կարի առնէին զնմանէ վասն քաղցրութեան մարդասիրութեան, հեղութեան հանդարտութեան, խնամոտ բարերարութեան բարենշան աշխարհաշէն անձին Մանուէլի: Ամենեքեան բերանաբաց հառաչէին զկնի նորա, կղկղաթ կաթոգի լինէին զիւրեանց քաջ զօրավարէն, զփրկչէն իւրեանց, զյաղթական զանուանի զարգատուէն, լայնպիսոյն հեռացեալ զնացեալ լանջատել և ի մեկնելոյն» (Բուգ. Ե. ԽԿ):

24. Բուզանդայ Զ. գլխութեան Ա. գլուխն, որ և է բոլոր պատմութեան նորա գրեթէ վերջինն՝ կը պատմէ Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումն լերկուս: Ըստ լիշեալ գլխոյն Բուզանդայ՝ լետ մահուն Մանուէլի թագաւորութիւնն Արշակայ չմնաց հաստատուն: Նախարարք չհաճեցան ընդ Արշակ, ուստի և զիմելով առ Շապուհ Գ. (384—389)՝ կը խնդրեն այլ թագաւոր, և կը տրուի նոցա Արշակունի տոհմէ Խոսրով ամն, որում Շապուհ կու տայ զքոյր իւր Զրուանդուխտ բաւական զօրօք, և Զիկ ամն նուիրակապետ՝ զաստիարակ նմա: Այս գործ նախարարաց էր տալըստամբութիւն Հռոմայեցոց դէմ, ուստի և բնական էր Արշակայ, որ տրուած էր ի Թէոդոսէ կամ էր ընդ պաշտպանութեամբ նորա՝ խոյս տալ լարեմտեան սահման Հայոց: Թէոդոս, յորոյ ի պաշտպանութիւն զիմած էր Արշակ, կամ որպէս այլուր ասէ Բուզանդ, որում լանձնուած էր նա գրով ի Մանուէլէ (Բուգ.

Ե. ԽԿ.)՝ կը պատրաստուի կուռել: Կը գումարուին երկուստեք բանակներ, Հռոմայեցոցն՝ լեկեղեաց ի թիկունս Արշակայ, և Պարսիցն՝ լԱյրարատ լօգնութիւն Խոսրովու. բանադնացութիւնք կ'սկըսին, Թէոդոս կը զիջանի, և Հայաստան որ սկզբամբ բաժնուած էր ի մէջ երկու տէրութեանց առ Վաղեսիւ և Շապուհ Բ՝ կը բաժնուի արդեամբ.— «Ապա լետ մահուն Մանուէլի զօրավարին Հայոց բազումք ի Հայոց նախարարացն անտի ելին զնացին զատեան առ թագաւորն Պարսից, և մատնեցին նմա զաշխարհն Հայոց, և խընդրեցին ի նմանէ թագաւոր Արշակունի: Եւ նորա լանձին կալեալ մեծաւ խնդութեամբ ընդ իւր ձեռն տալ իւրով բանիւ ի նմին տոհմէ ի թագաւորութենէն Հայոց Արշակունի, և նովաւ լինքն գրաւել զաշխարհն Հայոց: Ապա գտանէր ի նմին տոհմէ մանուկ մի անուն Խոսրով, և կապեաց թագ ի գլուխ նորա, և ետ նմա կին զքոյր իւր զԶրուանդուխտ, և արար ընդ նմա զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ, և Զիկ նուիրակ զաստիարակ ետ արքային Խոսրովայ, և եկին հասին յաշխարհն Հայոց: Իբրև ետես Արշակ արքայ զնոսա՝ մերժեցաւ տեղի ետ, չոգաւ զնաց ի սահմանս Յունաց, և էին թիկունք Արշակայ թագաւորին Հայոց, և Խոսրովու՝ թագաւորն Պարսից: Ապա եկին զօրքն Յունաց թագաւորին ի թիկունս, և թագաւորն Արշակ (էր) զեկեղեաց գաւառաւ, և զօրքն Պարսից և արքայն Խոսրով՝ լԱյրարատ գաւառին: Ապա դեսպանք և հրեշտակք երկուց թագաւորացն, Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթեկեկէին: Եւ այնուհետև առնեն խորհուրդ միաբանութեան հասանութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից, և լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել» (Բուգ. Զ. Ա.): Եթէ պարտ է հաւատալ Բուզանդայ՝ Թէոդոս և Շապուհ արարին զայս բաժանումն՝ որպէս զի տկարացունեն և ապա զիւրաւ տիրեն իւրաքանչիւր միոյ մասին.— «Զի ասէին, թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հօր և հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել և խանգարել կարացուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունօք զորս կացուցաք, ապա և ընդ նոսա կրծել ջանացուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի կարացեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս» (Անդ): Մեզ չթուիր հաւանական Հայաստանի բաժանման դնել պատճառ երկուց մեծ զրացի տէրութեանց ժլատութիւնը միայն: Երկու ոսոխ տէրութեանց, որ իրարմէ կորզել կը ջանային միշտ Ասիոյ լառաջակողմը, Հռոմայեցիք գոնէ մինչև Տիգրիս, Պարսիկք մինչև Սփրատ՝ հարկաւոր էր Հայաստան իւր աշխարհա-

գրական գրիւն իբրև պատուար և դուռն Միջագետաց, և որ այս պատճառաւ էր նիւթ մշտնջենաւոր կռուոյ, որում վերջ տալու համար հարկ եղաւ բաժնել զՀայս երկու, ի սկզբան իբրև ազատ թագաւորութիւններ, և լետ որոյ այս բաժանմամբ կորոյս Հայաստան գինուորական կարևորութիւնը՝ բնական էր այն թագաւորութեանց ևս ջնջուիլ, որպէս և եղաւ իսկ: Բայց և Հայաստան ոչ սակաւ նըպաստ եղաւ իւրովսանն այս վախճանին: Հայք ի բնէ տկար, համեմատութեամբ այն երկու գրացեաց, և նախարարական գրութեամբ բաժանեալ ի մէջ իւրեանց, ուստի և անմիաբան՝ չէին կարող զգէմ ունել երկու տէրութեանց միանգամայն. հարկ էր նոցա յարել ի մին կամ ի միւսն, և այս հարկն էր պատճառ, որ Հայք եղան ի վաղուց երկու, արևելեան և արևմտեան, այլով բանիւ՝ յունական և պարսկական կուսակցութիւն, որոց մերթ մին կը զօրանար և մերթ միւսն: Այսպէս Հայաստան բաժնուեցաւ երկու, Պարսից բաժինն էր Խոսրովու, Յունացն՝ Արշակայ: «Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ, ընդ երկու զաշխարհն բաժանեցին: Բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու, և բաժին մասինն Յունաց էր Արշակայ: Բայց և ի նոցանէ բազում դաւառք կրծեալք հատեալք այսր անդր, և մնաց սակաւ մասն յաշխարհաց երկոցունց առ երկուսեան թագաւորսն»:

25. Բուզանդ կը թուի այս միջոցին մեռած, ինչպէս այլուստ ևս կը տեսնուի (Բուզ. Զ. Ե.), ուստի և չգիտեր զպատերազմն որ ծագեցաւ այս երկու ստուեր թագաւորաց մէջ, զմահն Արշակայ, և զխալառսպուռ բարձուն մն թագաւորութեան նորա, վասն որոյ կը յաւելու. «Բայց սակայն երկոքեան թագաւորքն Արշակունիքն ի մէջ երկու բաժնացն սահմանս արկեալ հաստատեին խաղաղութեամբ, և երկիրն Հայոց, երկոքեան բաժինքն, երկուց թագաւորացն հնազանդէին, իւրաքանչիւր բաժին իւրաքանչիւր թագաւորի. բայց սակայն մեծ էր Խոսրովու բաժինն քան զԱրշակայ»:

26. Զարմանալի է արդարև, թէ ինչպէս Հռոմայեցիք յանձն առին այս անհաւասար բաժանումը: Սակայն լաւ աշխարհացոյց մը բաւական է ցուցնել մեզ պատճառը: Հռոմայեցիք, ազգմազէտ ժողովուրդ՝ չնայեցան այն բաժնին փոքրիկութեան, քանզի թէպէտ փոքր՝ էր սակայն կարևոր, վասն զի ունէր զԾոփս (Չորրորդ Հայք), զոր կարգեցին և ամրացուցին հետզհետէ կալսերք, մանաւանդ Յուստինիանոս (Նսրք. ԼԱ.), ընդ որ էր մուտ ի Միջագետս, մանաւանդ թէ էր իսկ Միջագետք կամ Միջագետք Ասորոց: (Ժամանա-

կագր. Եղեւ. Գիրք Գ. 37: Եւագր. առ Աստեմ. հտ. Ա. 395, 273: Գաւազանագ. Երոկղ., և ի մերոց՝ Կիրակ., Ինճիճ. Ստորագր. հին Հայաստ. էջ 77): Բուզանդ լիշատակելով ապա համառօտիւ Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանման տխուր արգիւնքը—«Բազում դաւառք լերկոցունցն հատան, նուազեաց բաժանեցաւ ցրուեցաւ թագաւորութիւնն Հայոց, պակասեաց լիւրմէ մեծութենէն յայն ժամանակն և յայլ»—կու տալ վախճան իւր պատմութեան, ստիպելով զմեզ խնդրել այլ աղբիւր:

ԳԼՈՒԽ Բ.

**ՀԱՅՔ ՅԵՏ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՆ, ՄԻՆՁԵՒ Ի ԲԱՐՉՈՒՄՆ
ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ:**

1. Աղբիւր յետ Բուզանդայ՝ Խորենացին. ժամանակ սորա:
 2. Խտիր նորա ի Բուզանդայ: 3. Անպատեհութիւնք սխալ ժամանակագրութենէ Խորենացոյն: 4. Ըստ Խորենացոյն պարագայք որ չին հաւանական: 5. Թէ Խորենացոյն մատեանն թուի յետին գործ: 6. Կարէ՞ անուիլ իբրև աղբիւր: 7. Արշակ վերջին ի բաժնին Յունաց: 8. Գանձք Արշակայ. Պատերազմ վասն այսր. Մահ Արշակայ. Բարձումն թագաւորութեան Հայոց ի բաժնին Յունաց: 9. Նախարարք մեկնին յԱրշակայ երթալ առ Խոսրով. Գազարն: 10. Կաթողիկոսութիւն մեծին Սահակայ: 11. Հաւանական ժամանակ Բուզանդայ: 12. Վրամշապուհ: 13. Խնդրուածք Սահակայ: 14. Հին ինչ պարսկական օրէնք: 15. Համագաստ Մամիկոնեան իկեսայ Սահակայ. Հրովարտակն Վրամայ ըստ Խորենացոյն: 16. Իշխանութիւն Վրամշապուհոյ ըստ Խորենացոյն: 17. Վրամշապուհ: 18. Երթ Սահակայ առ Յազկերտ: 19. Խորամանկ բաղարականութիւն Յազկերտի. Որդին Շապուհ կը տրուի թագաւոր Հայոց: 20. Հայք կը գրգռին. Ներսէս ծիծրակացի: 21. Սահակ այս անիշխանութեան ժամանակ. Թուղթք նորա ըստ Խորենացոյն. Մերսոպ եւ Վարդան կը ղրկուին ի Կոստանդնուպոլիս: 22. Նոյն պատմութիւն ըստ Կորեան: 23. Հրաւեր առ Սահակ ի բաժնէն Պարսից: 24. Կը ղրկուին աղաչաւորք առ Վրամ: 25. Ամբողջութիւնք Կարնոյ. Պրոկոպիոս: 26. Դիտողութիւնք զնկարագրէ Խորենացոյն վասն Կարնոյ: 27. Արտաշիւր կ'ամբաստանուի. Խրատ Սահակայ առ նախարարք: 28. Արտաշիւր եւ Սահակ կոչին ի ղուռն: 29. Վրամ ընկենու զԱրտաշիւր թագաւորութենէ եւ զՍահակ կաթողիկոսութենէ. Սուրմակ կաթողիկոս:

1. Յետ Բուզանդայ մի միայն աղբիւր մեր է Խորենացոյն պատմութեան վերջին մասն, այն է Գ. դպրութեան ԽԲ. գլխէն մինչև ի վախճան գրոյն: Բայց հարկ է մեզ նախ ստուգիլ զիտել, թէ որ դարու մարդ է նա եւ երբ գրեց իւր պատմութիւնը: Այս խորհրդաւոր անձին, եթէ է արդարև պատմական անձն՝ ինչպէս ծննդեան եւ մահուան՝ նոյնպէս պատմութեան յօրինման ժամանա-

կին վրայ ստուգ ինչ ասել զԺուարին է. ինչ որ մեծ հաւանութեամբ բուն իսկ պատմութենէն գուշակելով կրնանք ըսել՝—եթէ ճշմարիտ է պատմութիւնն—է այս: Որովհետև Խորենացին բերելով զպատմութիւն իւր մինչև ի մահն Սահակայ եւ Մերսոպայ (441)՝ կը դադրի եւ չիշեր ամենեին Վարդանանց պատերազմը, որ եղաւ 450-ին՝ կը հետևի թէ մահ նորա եղած է ի մէջ ամացն 441 եւ 450: Եւ որովհետև կ'ըսէ, թէ էր արդէն ծերացեալ երբ կը գրէր այն պատմութիւնը՝ եթէ զնենք զնա 75-ամեայ յամին 445 իբր հաւանական թուական մահուան նորա՝ ճնունդ նորա լինի ի սկզբան թագաւորութեանն Պապայ (368): Այս հաշիւ է բնական: Եթէ ծննդեան թուականը տանինք եւս ամօք ինչ յառաջ, մահուան թուականը չենք կրնար տանել յետս, քանզի Վարդանանց պատերազմն է սահման. եթէ չգնենք այս սահմանը մահուան նորա՝ չենք կրնար մեկնել Վարդանանց պատերազմը չիշելուն պատճառը: Արդ եթէ Խորենացին էր ժամանակակից Պապայ, ինչպէս կրնար յօրինել զՊապայ այն պատմութիւնն հակառակ երկու ժամանակակից պատմաց, Բուզանդայ եւ Ամմիանու, զնելով զնա առ Թէոդոսիւ Ա. (379—395), եւ զիստատեալ հրամանաւ նորա, մինչ զիտենք Ամմիանուսէ, թէ սպանումն նորա եղաւ իբր տասն ամօք յառաջ առ Վաղեսիւ դաւով:

2. Ի թագաւորութենէն Խոսրովու Կոտակայ մինչև յԱրշակ Գ, կամ մինչև ի բաժանումն թագաւորութեանն ինչ որ պատմեցինք ի Բուզանդայ՝ բազմօք կը տարբերին ի պատմելոցն ի Խորենացոյն: Այս տարբերութիւն կը տեսնուի նաև ի պատմութեան բաժանման աշխարհին Հայոց: Մինչ ըստ Բուզանդայ, ինչպէս տեսանք, նախարարք կը խնդրեն յարքայէն Պարսից այլ թագաւոր, եւ կը տրուի նոցա Խոսրով փոխանակ Արշակայ, որ խոյս կուտայ առ Թէոդոս ընդ որով իշխանութեամբ կամ պաշտպանութեամբ էր նա, եւ ապա երկուց տէրութեանց միաբան հաւանութեամբ կը բաժնուի Հայաստան իսպառ՝ ըստ Խորենացոյն՝ Շապուհ (Բ. թէ Գ՝ չէ յայտ) որ յաղթուած էր ի մեծէն Թէոդոսէ հօրէն Արկաղեայ՝ կը խնդրէ հաշտութիւն, եւ Արկաղ կը հաճի, քանզի զօրավարք նորա ձանձրացած էին անգուլ պատերազմներէ, ուստի եւ յանձն առին բաժնել զՄիջագետս եւ զՀայաստան: Զայս տեսնելով Արշակ Պապայ որդին, որ ըստ Խորենացոյն ի Թէոդոսէ գրուած էր թագաւոր զկնի Վարագդատայ՝ կը թողու զԱյրարատ, իւր հարց թագաւորութիւնը, եւ կ'երթայ տիրել ի բաժնին Յունաց, ընտրելով ունենալ փոքր բաժին եւ ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի՝ քան տիրել մեծ մասին, եւ լինել ընդ իշխանութեամբ հեթանոսաց: Եւ որովհետև Պարսից

բաժնին նախարարք թողլով իւրեանց երկիրներն զացած էին Արշակայ հետ ի բաժին անգր Յոււնաց՝ Կապուհ կը զանգատի առ Արշակայ, և նա կը պատասխանէ, թէ նախարարք զացած էին իւրեանց կամօք և ոչ բռնութեամբ, վասն զի չառին յանձն լինել ընդ պարսիկ մարզպանաւ: Զայս լսելով Կապուհ կը դնէ իւր բաժնին վրայ թագաւոր քրիստոնեայ Արշակունի, Խոսրով անուն, և կը հրաւիրէ գնախարարս Հայոց իւրոյ բաժնին երզմամբ և մուրհակաւ՝ թէ անշրջելի էր իւր այս հրամանն: Նախարարք ընդունելով հրաւերը, տեսնելով ևս մուրհակը՝ կ'երթան իւրաքանչիւր լերկեր իւր բաց ի սակաւուց ոմանց: Ահա բանք Խորենացւոյն. «Իմացեալ Կապուհոյ, թէ թերուղիղ է Արկադ՝ խօսի ընդ նմա ի խաղաղութիւն, քանզի էր պարտեալ հարեալ ի հօրէ նորա մեծէն Թէոդոսէ: Յանձն առնու և Արկադ առնել զհաշտութիւն, առաւել լիւրոց զօրագլխաց. զի թէպէտև Սասունոյ էր պարգևեալ զյաղթութիւն յամս կենաց երանելոյն Թէոդոսի՝ սակայն զօրագլուխքն վաստակեալ՝ ձանձրացեալ լինէին յաշտութենէ հանապազօրք պատերազմացն: Վասն որոյ հաւանեալ կամաւ յանձն առին բաժանել զՍիջազետս և զՀայոց աշխարհս կրկին սահմանադրութեամբ: Վասնորոյ թողեալ Արշակայ զբուն թագաւորութիւն հարց իւրոց զԱյրարատ և զամենայն մասն բաժնին Պարսից՝ գնաց տիրել արևմտեայ կողմանց աշխարհիս մերոյ որ ի մասն բաժնին Յունաց, ոչ միայն մօրն ազգաւ, որ էր ի կայսերական քաղաքին (ըստ նախընթաց գլխոյն Թէոդոս յարձակելն գերկուս որդիս Պապայ զԱրշակ և զՎաղարշակ՝ անոնց մայրը պահած էր իբրև պատանդ ի Կոստանդնուպոլիս. բայց այս պատմութիւն կարօտ է հաստատութեան), այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն տիրել և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, և ոչ յոյզից իշխել և մտանել ընդ լծով հեթանոսաց: Գնացին զհետ նորա հանգերձ կանամբք և որդւովք և նախարարութիւնք որ ի բաժնի Կապուհոյ, թողլով զիւրաքանչիւր արարս և գեւղս և զգաստակերտս: Ընդ որ զչարեալ Կապուհոյ՝ գրէ առ Արշակ, թէ Ընդէր գրգռեցեր զպատերազմ ի մէջ իմ և կայսեր, տանելով գնախարարութիւնս իմոյ բաժնիս: Եւ պատասխանի լսէ Սարգիս, թէ Վասնզի ոչ համբերէին ընդ պարսիկ առաջնորդաւ վարել՝ եկին զհետ իմ. և արդ եթէ հաւատասցիս ինձ զմասինդ քո իշխանութիւն, որպէս և կայսր զիւրոյս՝ պատրաստ եմ ի պաշտել զքեզ՝ որպէս զկայսր. սպա թէ ոչ է հաճոյ քեզ այս, և իւրեանց կամօք դարձցին նախարարքս՝ ոչ արգելում: Զայս լուեալ Կապուհոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց ի վերայ բաժնի իւրոյ զԽոսրով ոմն ի նմին ազգէն Արշակունեաց, և առ նախարարս իւրոյ մասինն որ ելեալ էին զհետ

Արշակայ՝ գրեաց հրովարտակ, որ ունէր զայս. Գիւցազանց քաջ, Կապուհ արքայից արքայ. նախարարաց Հայոց, որոց կալուած իշխանութեան լիմ բաժնին հատան՝ ողջոյն շատ շնորհեմ ձեզ: Թէպէտ ոչ ազատաբար արարեալ թողէք զիւրաքանչիւր իշխանութիւնս, և մեզ ոչինչ նիազ էր ի ձէնջ՝ սակայն ըստ տիրաբար խնամոց զթացաք ի ձեզ և յաշխարհդ ձեր. զմտաւ ամեալ եթէ ոչ կարեն հօաք առանց հովուաց լինել և հովիւք առանց բարիք վերակացուի. վասնորոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զԽոսրով ոմն ի գենէ ձերմէ և յազգէ ընիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ դարձեալ ձեր իւրաքանչիւր արարս՝ իշխեցէք որպէս և ցայժմ: Երգուեալ ի հուր և ի ջուր և ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան և պատրանաց արարաք զայդ, և անշրջելի պահեմք: Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց՝ զտուես նոցա հանդերձ զիւղօք և զաստակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք: Իբրև լուան նախարարքն Հայոց, այնք որք ունէին զիշխանութիւն ի գաւառս բաժնին Պարսից, թէ կացոյց Կապուհ թագաւոր հաւատացեալ Արշակունի, և զմուրհակ ուխտին տեսին՝ թողեալ զԱրշակ դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց» (Խոր. Գ. ԽԲ. ԽԳ.): Թէ այս երկու տարբեր պատմութեանց, Բուզանդայ և Խորենացւոյն, որն է ընտրելի ի մասին ստուգութեան՝ զիւրին է որոշել: Ապաքէն նախամեծար է Բուզանդ ոչ միայն իբրև ժամանակակից և ականատես, այլև ազատ յանտեղութեանց, որովք լի է պատմութիւնն զոր բերինք ի Խորենացւոյն: Առաջին անտեղութիւն յայսմ մասին պատմութեան Խորենացւոյն, այն է ի պատմութեան բաժանման թագաւորութեանն՝ է ժամանակագրութիւնն, որում անգիտանալ անհնար էր նմա՝ եթէ էր ժամանակակից: Այս բաժանումն, զոր, ինչպէս տեսանք, կը դնէ Խորենացին առ Արկադեալ՝ եղած է 384-ին, և կը կշռի մեծին Թէոդոսի ժամանակին (379—395) և Արտաշրի Բ-ի (380—384) վերջին, և աւելի հաւանականապէս՝ Կապուհոյ Գ-ի (384—389) առաջին տարւոյն, ոչ թէ Արկադեայ ժամանակին (395—408), որ բազում ամօք յետոյ է: Առ Թէոդոսի և առ Կապուհոյ Գ. է նոյնպէս մահն Արշակայ և բարձումն թագաւորութեանն ի բաժնին Յունաց (386 կամ 387). իսկ վերջ թագաւորութեանն Խոսրովու և սկիզբն թագաւորութեանն Վառմշապուհոյ (391 կամ 392) կը կշռին Թէոդոսի և Վառմայ Գ-ի (389—399) ժամանակներուն: Եթէ ընթերցողն առնու աշխատութիւն յանձն միտ գնել այս ժամանակագրութեան, որ հաւանականազոյն, մանաւանդ թէ ստուգողնն է՝ կրնայ քաջ տեսնել Խորենացւոյն թուականի մեծամեծ սխալներն, և պարտի խոստովանել,

Թէ Խորենացին չկարէ լինել մատենագիր Ե. դարու, և ժամանակակից, ինչպէս կը կարծուի առհասարակ՝ իւր պատմութեան այս մասին:

3. Խորենացուն սխալ ժամանակագրութեան մեծ անպատեհութիւնն այն է, որ քանի մը գլխաւոր դէպք ըստ հաշուի Խորենացուն գրուելով իբր տասն կամ աւելի ամօք լետոյ քան զբուն թուական իւրեանց՝ կը խախտեն թագաւորաց տարիներն, հակառակ ժամանակագրութեան նորին իսկ Խորենացուն, կ'անձկանայ ժամանակի միջոցն, այնպէս որ դժուարին լինի գետեղել պատմութեան մնացորդ մասը: Զոր օրինակ, եթէ զնենք թագաւորութեան բաժանումն առ Արկադեաւ, այսինքն փոխանակ զնելու 384-ին, զնենք յամին 396 կամ աւելի անագան՝ ժամանակի միջոցն անտի մինչև 428, որ է ստույգ թուական բարձման թագաւորութեանն՝ կը նուազի, ուստի և հարկ լինի վերջին սահմանը, 428, լետս մղել նոյն չափ ամօք, և ընդ նմին լետս կը մղուին շատ դէպք, զորօրինակ Վաւրայի թագաւորութեան թուականն, մահն Սահակայ և Մեսրոպայ, պատերազմն Վարդանանց, Վահանայ մարզպանութեան թուականն այլովքն հանդերձ. և որովհետև այս ամենայն դէպք կ'աւուրած են ընդ պատմութեան Սասանեան թագաւորաց, որոց թուականներն են որոշ՝ հարկ է այնուհետև և զնոսա ևս խախտել և կռուել ընդ արտաքին պատմութեան: Եւ զի անտեղի է այս՝ հարկ է մեր պատմութեան հայրը զնել սխալած, կամ որպէս ասէ Գաթրճեան՝ «ի Մովսիսէ առ Մովսէս բողոք առնուլ», և կամ, որ լաւագոյն է՝ «Մովսիսիւ զՄովսէս ուղղել»:

4. Թող զայս՝ Խորենացին կը լեռու իւր պատմութեան մէջ ուրեք ուրեք պարագաներ՝ որ չեն հաւանական կամ հակառակ կ'ելլեն ուրիշ պարագաներու: Զոր օրինակ չէ հաւանական, թէ նախարարութիւնք Պարսից բաժնին Արշակայ հետ կու գան ի բաժինն Յունաց հանդերձ կանամբք և սրղուովք, թողլով զգորս իւրեանց և զկալուածս, զիւղեր, գաստակերտներ, յորոց էր ասլուստ նոցա. նոյնպէս թէ Գագաւոն ի դառնայն առ Խոսրով տարաւ ընդ իւր Յունաց բաժնին նախարարները. թէ սոքա իբրև պայման խնդրեցին ի Խոսրովայ՝ պաշտպանել զկալուածս իւրեանց ի գործակալաց կայսեր, և թէ Խոսրով խոստացաւ պաշտպանել՝ եթէ պատերազմել անգամ հասնէր կայսեր դէմ: Հակասական է, թէ Արշակ վերջին, որոյ վասն կ'ըսէ թէ չկամելով հեթանոս տեսուն ծառայել, թողուց զԱլլարատ զժառանգութիւն իւրոց նախնեաց և ընարեց զբաժինն Յունաց՝ լետոյ դարձաւ և խնդրեց ի Շապուհոյ նաև զբաժինն Պարսից և կը խոստանար ծառայել նմա:

5. Այս ամենայն—որչափ և հակառակ թուի շատերուն, որ գիտեն զԽորենացին մատենագիր Ե. դարու—կ'ստիպէ զմեզ ըսել, թէ Մովսիսի Խորենացու անուամբ ծանօթ մատեանն է աւելի լետին գործ, զոր հեղինակն, ո՞րք և է՝ կ'ընծայէ Մովսիսի ումեմն Խորենացու քերթողհօր, որ որպէս թէ ապրեցաւ մինչև ի վերջ կոյս Ե. դարու: Ըստ մեզ է թերևս Սիւնեցին Մովսէս քերթող Ե. դարու, ինչպէս լեզուէն ևս լայտնի է: (Համեմատէ Գ. զպրութեան ԿԲ. զլուխը):

Խորենացուն պատմութիւնն համարելու համար գրուած լետոյ քան զԵ. դար՝ ունինք բաւական պատճառներ: Թող Մ. Լա Գարիէրի գիւտը, զոր հրատարակեց թելադրեալ Խորենացուն Բ. զպրութեան 29. գլխէն, իբրև առնուած Սեղբեստրոսի վարուց պատմութենէն, որ կը կարծուի լետոյ քան զժամանակն որ կը տրուի Խորենացուն՝ բաւական մեծ պատճառ է Փարպեցուն, որ գրած է ի վերջ կոյս Ե. դարուն՝ յիշելով մանր բոլոր հայ պատմիչներն որ յառաջ քան զնա, ինչպէս զԱգաթանգեղոս, զԲուզանդ և զՎորիւն՝ լուելն զպատմութենէ Խորենացուն, նա թուելն չգիտել իսկ, թէ կար այն դարուն մէջ Մովսէս Խորենացի անուն պատմիչ. մինչ Փարպեցին պարտ էր մանաւանդ գիտել այն պատմութիւնն, եթէ, ինչպէս կ'ըսէ մատեանն՝ գրուած էր այն ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունեայ մարզպանի, որ էր ընկեր և գործակից Վահանայ, բարեկամին և պաշտպանին Փարպեցուն:

Արդարև կան առ Փարպեցուն բանք ինչ կամ ասացուածք, որ կը գտնուին նաև առ Խորենացուն, զոր օրինակ ի նկարագրի Փարպեցուն գաւառին Ալլարատու՝ «հոճեալս էրէովք կճղակաբաժնիւք և որոճայնովք», կը գտնենք առ Խորենացուն ի նկարագրի գաւառին Կարնոյ—Աերինքն լի են երէովք կճղակաբաշխիւք և որոճայնովք»: Այս նմանութիւնն է թերևս պատահական և է դուզն ինչ, բայց ոչ նոյնպէս զիւտի գրոյն պատմութեան հատուածը, որ զրեթէ բառ առ բառ նոյն է լերկոսին:

ԱՌ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅՆ.

«Վաղվաղակի ստիպով առաքեալ դեսպան զՎահրիճ անուն ոմն... առ այլ մի երէց Հաբէլ անուն... փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Գանիէլ, նախ ի նմին Գանիէլէ ինքն (Վահրիճ) տեղեկանայր... և առեալ առ սուրբ հայրապետն Հայ-

ԱՌ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅՆ.

«Վասնորոյ լաշխարհէս մերոյ առաքեաց հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմ իւր... Վահրիճ անուն... առ Հաբէլ, զոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ ի Գանիէլէ... եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ: Որոց... տն

ոց Սահակ և առ երանելին Մաշ-
թոց հասանէր... Բայց տեղեկա-
ցեալ զիտացին՝ ոչ լինել բաւա-
կան այնու նշանագրօք ստուգ-
հոլովել զհեզեանայ բառից հայ-
կականաց հազներգաբար մուրա-
ցածիւն այնուիկ զծագրութեամբ:

Ձկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ
իջանէ ի Միջագետս հանդերձ ա-
շակերտօք առ նոյն Գանիէլ, և
ոչ աւելի ինչ գտեալ քան գա-
ռաջինն՝ անցանէ լեզեսիա առ
Պղատոս ոմն ճարտասան հեթա-
նոս, իշխան զիւանին: Եւ նորա
խնդութեամբ ընկալեալ և զօր
ինչ միանգամ ի միտ առնուր բան
հայերէն լինքն առեալ և շատ
ջանացեալ և ոչ օգտեալ՝ զտգի-
տութիւն խոստովանեաց հռետո-
րըն. և զայլ ոմն ասելով յով
հասու, վարդապետ իւր լեալ յա-
ռաջագոյն, և ապա առեալ զճար-
տարացն գրեան ի նոյն զիւանէն
Եզեսեայ և զնացեալ քրիստոնէ-
ութեան հաւատաց, որոյ անունն
Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես
լցուցանել զփափաքդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնա-
կանութիւն ի Բաբելոսէ եպիս-
կոսոսէ գտեալ և անցեալ ընդ
Փիւնիկէ՝ ի Սամոս զիմէ: Քանզի
Եպիփանոս վճարելով զկենցաղս՝
թողեալ լինի աշակերտ մի ան-
ուանեալ Հռովփանոս, հրաշալի
արուեստիւ հելլէն գրչութեան,
որ ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ
սա երթեալ Մեսրոպայ և յայսմ
ևս անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւի-
նի. և տեսանէ ոչ ի քուն

ղեկացեալ զիտացին՝ ոչ լինել
բաւական այնու նշանագրօք ըս-
տուց հոլովել զհեզեանայ բառից
հայկականաց հազներգաբար՝ մու-
րացածուիւն այնուիկ զծագրու-
թեամբ:

Ձկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոպ
իջեալ ի Միջագետս հանդերձ ա-
շակերտօք առ նոյն Գանիէլ, և ոչ
աւելի ինչ գտեալ քան գառաջինն՝
անցանէ և լեզեսիայ առ Պղատոս
ոմն ճարտասան և հեթանոս՝ իշ-
խան զիւանին: Եւ նորա խնդու-
թեամբ ընկալեալ, և զօր ինչ մի-
անգամ ի միտ առնուր բան հայե-
րէն լինքն առեալ, և շատ ջանա-
ցեալ և ոչ օգտեալ՝ զտգիտութիւն
խոստովանեաց հռետորն: Եւ զայլ
ոմն ասելով յով հասու, վարդա-
պետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և
ապա առեալ զճարտարացն գր-
րեան ի նոյն զիւանէն Եզեսիայ,
և զնացեալ քրիստոնէութեան հա-
ւատաց, որոյ անունն Եպիփանոս.
զոր խնդրեալ գտցես լցուցանել
զփափաքդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնակա-
նութիւն ի Բաբելոսէ եպիսկոպո-
սէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւ-
նիկէ ի Սամոս զիմէ: քանզի Եպի-
փանոս վճարելով զկենցաղս՝ թո-
ղեալ լինի աշակերտ մի անուա-
նեալ Հռովփանոս, հրաշալի ար-
ուեստիւ հելլէն գրչութեամբ, որ
ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա
երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ ևս
անշահ մնացեալ՝ յաղօթս ապաւի-
նի. և տեսանէ ոչ ի քուն երազ և

երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ,
այլ ի սրտին գործարանի երե-
ութացեալ հոգւոյն՝ թաթ ձեռին
աջոյ, գրելով ի վերայ վիմի. զի
որպէս ի ձեան՝ վերջք գծին կու-
տակեալ ունէր քարն: Եւ ոչ մի-
այն երեութացու, այլ և հան-
գամանք ամենիցն որպէս յաման
ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ:

Եւ յարուցեալ յաղօթիցն ե-
ստեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ
Հռովփանոսիւ, կերպածեալ զգիրն
առ ձեռն պատրաստ Մեսրոպայ,
փոխադրելով զհայերէն աստու-
թայսն ըստ անասլթաբութեան
սիղոբայիցն ի Հելլենացւոյն»:

Ո՞վ չտեսներ մե՞ծ նմանութիւնը, որ կայ այս երկու խմբա-
գրութեանց մէջ. բայց այս բաւական չէ ցուցնելու, թէ Փարպեցին
առած է ի Խորենացւոյն, և հետեցունել՝ թէ ունէր նա զԽորենա-
ցին ի ձեռին: Ինչպէս տեսանք՝ հակառակը մանաւանդ կը տեսնուի
Փարպեցւոյն լուսութենէն. ուստի չէ անհաւանական, թէ առ Փար-
պեցւոյ կար անանուն գրուած մը իբրև պատմութիւն հայերէն նշա-
նագրաց զիւտին, և այն անանուն գրուածէն առած են թէ Փար-
պեցին և թէ Խորենացին, ինչպէս կը կարծեն ոմանք (Նորայր
Բիւզ.):

Գալով առանձինն վերոյիշեալ հատուածին՝ զիտել տրժան է,
որ Փարպեցին այն հատուածին մէջ միայն ունի չորիցս Մեսրոպ
անունը, մինչ բոլոր պատմութեան մէջ, ինչպէս նաև Կորիւն՝ հա-
մակ կ'անուանէ զնա Մաշթոց, որ է եկեղեցական պատուանուն և
կը նշանակէ ըստ Յունաց *սարձրու/թիւն*. ուր Մեսրոպ անունը, որ
կը նշանակէ պարսկերէն քարտուղար՝ է անուն պաշտօնին նորա
յաշխարհականութեանն: Այսպէս Փարպեցւոյն՝ հակառակ իւր սովո-
րութեան կոչելն զնա Մեսրոպ այն հատուածին մէջ՝ բաւական
նշան է, թէ այն հատուածն է ուրիշ գրչէ, և այս չկարէ լինել
Խորենացին, որ ունի ուրիշ յայտնի նշան թէ է յետոյ քան զՓար-
պեցին, այն է զնելն եօթն ձայնաւորներն միայն իբրև բուն զիւտ
Մեսրոպայ, մինչ առ Փարպեցւոյն չկայ ձայնաւորի լիշտտակութիւն:

(Յեանագոյն կարծիք է, թէ բաղաձայնք կային իբր 29 թուով-
Մեսրոպ ձայնաւորները միայն եմոյծ):

Կարնոյ նկարագիրն կը թուի գրուած լետ շինութեան այն-
քաղաքին առ Յուստինիանոսիւ (527—565), և կայ իսկ աւանդու-
թիւն, թէպէտ լետին՝ թէ շինութեան այն քաղաքին ի Յուստինի-
անոսէ Խորենացին էր վերակացու:

Ոմանք իբրև սուղ նշան, թէ պատմութիւն Խորենացւոյն
գրուած է ի Ե. դարու՝ կը բերեն զլեզուն իբրև աշակերտի թարգ-
մանչաց. բայց այս ևս չունի զօրութիւն: Թող որ Խորենացւոյն
հայերէնն շատ հեռու է Եզնկայ, Բուզանդայ, Հին և Նոր կտակա-
բանաց հայերէնէն՝ լեզուն ևս չէ միօրինակ, միոյ գրչի գործ, այլ
խառն. կան ի նմա տեղեր, ինչպէս ԿԲ. գլուխն, որ ունի Ե. դարու
յունաբանութիւնը. և վիճակ հայ կղերին որ նկարագրուած է Ողբին
մէջ՝ կը պատշաճի Ե. դարուն մանաւանդ քան Ե-ին:

6. Այս ամէնը կը համարձակեցունէ զմեզ ըսել, թէ Խորենա-
ցւոյն պատմութեան վերջին մասն, առ ի չգուց ուրիշ աղբեր, (բաց
ի պատմութենէ Կորեան հայերէն նշանագրաց գիւտին և թարգ-
մանութեանց վրայ), կրնանք գործածել միայն մեծ զգուշութեամբ:
Առնունք ուրեմն պատմել զանցս, որ անցին ի մէջ երկուց թագաւո-
րաց, և կը գանուին առ Խորենացւոյն միայն և զորս չիշեր Բու-
զանդ, որ լետ բաժանման և տիրելոյ երկուց թագաւորաց «բաժա-
նաւորաց» կը դադրի պատմելէ, թերևս և սպրելէ:

7. Արդ ըստ Խորենացւոյն՝ Արշակայ հետ գացող նախարարնե-
րէն ոմանք, առնլով լետոյ խոստումն ի Շապհոյ Գ-է կամ ի յա-
ջորդէ նորա ի Վուամայ Գ-է (389)՝ դարձան ի բաժինն Պարսից առ
Խոսրով, և առին իւրեանց ժառանգական երկիրներն. այլք մնացին
առ Արշակայ, և կորուսին իւրեանց կալուածներն: Առ Արշակայ
մնացող նախարարներէն գլխաւորք էին Գարա Սիւնի, որ սպարա-
պետ եղաւ Արշակայ, Գաղաւոն Կամսարական և Պերոզ Գարգմա-
նացի: Ի սոսա յարեցան Ատատ Գնունի, Կենան Ամատունի, Սուրա
Մոկացի, Ռըստոմ Առաւելեան և այլք ոմանք ոչ նշանաւորք. —
«Նախարարք Հայոց, այնք որք ունէին զիշխանութիւն ի գաւառս
բաժնին Պարսից (և եկեալ էին ընդ Արշակայ)՝ թողեալ զԱրշակ
դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց լերից պատանեաց սննդակ-
ցաց արքայի և ի մօտաւոր մերձաւորաց—Գարա որդի Բաբկայ
տեառն Սիւնեաց, որ աներ էր Արշակայ, (աներ Արշակայ, ըստ Բու-
զանդայ ժամանակակցի, ինչպէս տեսանք՝ էր Մանուէլ Մամիկո-
նեան, և ոչ Բաբիկ Սիւնի), և Գաղաւոն որդի Սպանդարատայ տեառն
Երրակայ և Արշարունեաց, և Պերոզ յազգէն Գարգմանացւոց. և ի

նոսին յարեցեալք՝ Ատատ յազգէն Գնունեաց, Կենան յազգէն Ամա-
տունեաց, Սուրա յազգէն Մոկաց, Ռըստոմ Առաւելեան և այլք
անյայտք ոմանք: Վասնորոյ զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոս-
րով յարքունիս հրամանաւ Շապհոյ, և ոչ եթող զկալուածս որդւոյ
ի հայր, և ոչ եղբօր լեղբայր» (Խոր. Գ. ԽԳ.):

Բայց նաև Յունաց բաժնին նախարարներէն ոմանք, որոց մին
էր Սահակ ոմն ասպետ, այսինքն Բագրատունի՝ չէին գոհ զԱրշակայ
և կը խնդրէին առիթ՝ խոյս տալ առ Խոսրով: Արշակ խեթիւ էր
մանաւանդ ընդ Սահակայ, զրգուռելով իւր կնոջէն (որ ըստ Բու-
զանդայ՝ էր Մամիկոնեան, զուսար սպարապետին Մանուէլի, ինչպէս
տեսանք արդէն), որպէս թէ Սահակ, որ էր լետ աներ Վազար-
շակայ, Արշակայ կրտսեր եղբօրն և գահակցին՝ մեռելով թագաւո-
րութեան առաջին տարին (տես Խոր. Գ. ԽԱ.) պահած էր մեռե-
լոյն թագաւորական զարգերն: Կը թուի թէ նաև ազգականք Սա-
հակայ կը հաստատէին զայս քսութեամբ: Երկիւզ Արշակայ որպէս
և կնոջ նորա, ինչպէս կ'երևի՝ այս էր, թէ Սահակ ունենալով ի
ձեռին այն զարգեր կամ նշաններն՝ զհետ էր թագաւորելու: Այս
պատճառաւ Արշակ կը նեղէր զՍահակ, Խորենացւոյն բառով՝ «չար-
չարեաց զնա», մինչև ստիպուիլ Սահակայ փախչել առ Խոսրով:
Սահակայ հետ ի բանի էին և Սուրէն Խոսրոսունի, Վահան Առա-
ւելեան և Աշխադար Գիմաքսեան, բայց չկրնալով աճապարել՝ մնա-
ցին, և կ'սպասէին պատեհ ժամու կատարել զխորհուրդ իւրեանց:
Խոսրով կ'ընդունի պատուով զՍահակ, կը պարգևէ նմա մեծամեծ
կալուածներ, և կը կարգէ զնա սպարապետ. — «Բայց էին ոմանք
ի նախարարացն, որ ունէին զիշխանութիւնս իւրեանց ի բաժնին
Յունաց առ Արշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լետ աներ Վա-
զարշակայ, եղբօր Արշակայ, և խնդրեցին գալ առ Խոսրով. ընդ
որում (Սահակ) խեթի հայէր Արշակ, հանապաղ հրապուրեալ ի
կնոջէն իւրմէ, որպէս թէ զարդ արքունական ունել նմա ի փեսայ-
էն իւրմէ մնացեալ: Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զնմանէ
յազգականաց իւրոց ի Սպեր գաւառէ, վասնորոյ չարչարեաց զնա
Արշակ արքայ: Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ և
անկանել առ Խոսրով. և խորհրդակից նմին իրի գործակցեալ լինէին
Սուրէն Խոսրոսունի և Վահան Առաւելեան և Աշխադար յազգէն
Գիմաքսեանից: Բայց ի զնալն նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափա-
նեալ ի զօրացն Արշակայ. թագուցեալ զօղեցին ընդ կեղծաւորու-
թեանն առագաստիւ, սպասեալ զիսող աւուր: Բայց Խոսրով մեծա-
պէս ուրախ եղև ընդ զայն Սահակայ ասպետի, և սպարապետ զնա
ի վերայ զօրաց իւրոց կարգեաց և դարձոյց ի նա զկալուածս հայ-

րենիս, և այլ աւանս հանդերձ ազարակօք պարգևեաց նմա յայնու-
ցիկ ի ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին
(Խոր. Գ. ԽԳ, ԽԿ.):

Զայնու ժամանակաւ ոմանք ի Վանանդեցաց, որ էին անուանի
յաւագակութեան, ապստամբելով ի Խոսրովայ՝ ապաւինեցան լեռ-
նային տեղեր Արշակայ բաժնին մէջ, և յերուզակութեամբ կը խռ-
վէին երկու թագաւորաց երկիրներն: Սահակ ասպետ, սպարապետ
Խոսրովու, զրկուելով ասոնց վերայ՝ կը ցրուէ գնոսա. — «Զայնու
աւուրքք ոմանք յազգէն Վանանդացաց ապստամբեցին ի Խոսրովայ
և ոչ յօք ապաւինեցան՝ այլ միայն ի մայրիս լեռանց իւրեանց և
յանձուկս Տայոց քարանց. յերուզակաբար արշաւանօք լիշխանութիւն
երկոցունց թագաւորացն Հայոց՝ խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ
պահէին: Յորոց վերայ չողաւ սպարապետն Խոսրովայ Սահակ ասպետ,
և զբազումս ի նոցանէ սատակեաց և զբազումս փախտական արար
ի կողմանս Զորրորդ Հայոց: Զի ոչ յերկիրն Խաղտեաց անկան, ի
Յոյնս ապաւինելով, և ոչ առ թագաւորն Արշակ անցին, այլ զա-
ւագակս ոմանս որ ի կողմանս Զորրորդ Հայոց էին ի սահմանս
Ասորուց՝ զիմեցին ապաստան առնել: Քանզի Վանանդացիք զաւա-
գակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և որպէս ուղիղ
իրք՝ ախորժելի թուին նոցա: Զորոց ձիգ զհետ մտեալ Սահակայ՝
վարէ յերկար մինչև ի սահմանս Մանանդաւոյ» (Խոր. Գ. ԽԿ.):

Տ. Արշակ, չենք զիտեր ինչ պատճառաւ՝ կը տանէր զիւր
զանձն Անուոյ ամրոցէն ի Ծոփս: Սուրէն Խոռխոռուենի, Վահան
Առաւելեան և Աշխարհար Գիմաքսեան, զորս լիշեցինք վերագոյնն՝
յափշտակելով զանձը՝ կամին երթալ առ Խոսրով, բայց արգել-
ուելով Սամելէ Մամիկոնենէ, բարեկամէն Արշակայ՝ կ'ապաւինին
Մանանդաւոյ կողմերն անմատոյց այլ մի: Մինչ Սամել կը ջանար
հանել գնոսա յայրէն և առնուլ զանձը՝ Սահակ ասպետ որ զհետ
էր աւագակներուն՝ կը հասնի հոն, և հալածելով զՍամել՝ կ'ազատէ
պաշարուածներն յայրին հանդերձ զանձիւն, և կը հասցունէ առ
Խոսրով: Աստի կը գրգռի պատերազմ ի մէջ Արշակայ և Խոսրովու:
Այս պատմութեան մէջ Խորենացին գեղեցիկ կը նկարագրէ զայրն
և զհնարս Սամելի մերձեանալոյ այրին. — «Սուրենայ Խոռխոռուենոյ
և Վահանայ Առաւելիւնի և Աշխարհարայ Գիմաքսենի գտեալ ժամ
պատեհ, զի էր հանեալ զզանձն Արշակայ յամրոցէն Հանուոյ՝ տա-
նել յաշխարհն Ծոփաց, զոր յափշտակեալ և կամեցեալ անցանել
առ Խոսրով՝ ոչ ժամանեցին: Քանզի տճապարեալ Սամելի Մամիկո-
նենի մտերմի Արշակայ, յոյովածեոն զնոաւ զհետ մտեալ՝ փա-
խտեալս արկանէ յամուր այրս ի գաւառին Մանանդաւոյ, յոր

մուտ ոչ գտանէր. բայց ի կողմանէ գոյզն ելք էին առ ի թա-
ւալ և առաջի զբաց այրին սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ, և ի վե-
րուստ պաղանձաւ քուաւոր որ հայի յանդուհոս խորաձորոյն, և որ
ինչ գերծանի՝ յանհարին ուղիս սասակութեան անկանի, անդադար
հոյովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկալ: Վասնորոյ տարա-
կուսեալ Սամել վարանէր առ անհարութիւն տեղեացն: Եւ ազգ
արարեալ Արշակայ՝ հրամայեաց արկղ գործել երկաթակապ, և քաջ
արանց ի ներքս մտանել, և այնպէս շղթայատող կարիւք ի վե-
րուստ ի վայր իջուցանել ի դուրս այրին: Սակայն և ոչ այն ինչ
վնասեաց, քանզի յոյժ ի զատ պահէր ցիրզն: Եւ մինչդեռ նոքա
յայնմ էին՝ լինէր իմն ըստ զիսուածոյ բախտի հասանել անդը
ասպետին Սահակայ բովանդակ զնոաւն Խոսրովայ, որով հետամուտ
յերուզակացն էր: Թողեալ գնոսա՝ զիմէ ի վերայ այնոցիկ որք ընդ
այրին մարանչէին, և հալածական արարեալ՝ հանէ զՍուրէն և
զՎահան և զԱշխարհար հանդերձ գանձիւքն, փոյթ ընդ փոյթ
հասուցանէ առ Խոսրով: Իսկ Խոսրով առեալ ի գանձուցն՝ հանէ և
մտան Շապուհոյ, և հրամանաւ նորա տայ նոցա եւ դաստակերաս
ընտիրս և յարմարս յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ի բաժնոյն
Պարսից մնացին առ Արշակայ: Եւ այս եղև սկիզբն պատերազմին
Արշակայ և Խոսրովու» (Խոր. Գ. ԽԵ.):

Ո՛չ Արկադ (իմա Թէոդոս), ասէ Խորենացին, և ոչ Շապուհ (Գ)
օգնեցին Արշակայ և Խոսրովու այս պատերազմին մէջ, սակայն
չարգելեցին ևս գնոսա: Աւտի երկու թագաւորք կուուեցան ի դաշտին
Երեւել ի գաւառին Վանանդաւ: Կը յաղթուի Արշակայ զօրքը,
կ'սպանուի Գարա Սիւնի սպարապետ Արշակայ, որ փախչելով հազիւ
կ'ազատի քաջութեամբ Գաղառնի Կամսարականի յասպետէն Սա-
հակայ, որ սասակութեամբ կը հալածէր զփախտեալն: Արշակ զալով
լեկեղեաց՝ արամութենէն կը մեռնի (386 կամ 387) ոչ լեա բազ-
մաց հիւճական ախտիւ, «թագաւորն լու ի լուաց թագաւորացն
Հայոց», ասէ Գաթրըճեան: — «Թէպէտ և ոչ եղեն ձեռնաու Շապուհ
և Արկադ (Թէոդոս) Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավիզն օգնա-
կանութեան առ ի տալ ընդ միմեանս պատերազմ՝ սակայն և ոչ
արգելին գնոսա: Եւ սպառեալ պատգամաւորութեանն՝ ժողովեալ
Արշակայ զգօրս իւր խաղայ ի վերայ Խոսրովայ: Գնաց և Խոսրով
ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն Գեղամայ, զոր Սուրան կոչէն, ընդ
առաջ Արշակայ, զի մի ի սահմանս իւր իջցէ. և ոչ այնչափ ասա-
կեաց աճապարել, մինչև եզիտ զԱրշակ իջեալ լիւր սահմանն ի գա-
ւառին Վանանդաւ: Եւ պատահեն միմեանց ի դաշտին որ կոչի
Երեւել, և տան պատերազմ ընդ միմեանս սաստիկ յոյժ: Հարկանի

գորն Արշակայ, մեռանի և սպարապետն նորա Գարա Սիւնի ի պատերազմին, և փախստական լինի Արշակ սակաւութիւն: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահակայ սասպետի սպարապետին Խոսրովայ՝ վարէր սաստկապէս: Այն օր ահագին նահատակութիւնս ցուցեալ Գաղաւոնի որդու Սպանդարատայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ ցրուէ զհետամուտսն և տայր պարապ ժամ գնալոյ Արշակայ: Եւ դարձաւ Խոսրով ի տեղի իւր, և գնաց Արշակ լեկեղեաց, և հիւանդացեալ անդ մաշարայական ախտիւք՝ ջերանի հիւծմամբ»: Խորենացին կը լաւելու, թէ Յոյնք (իմա Թէոդոս) չգրին թագաւոր լիւրեանց բաժնին: Այսպէս բարձաւ թագաւորութիւնն Արշակունեաց ըստ մասին, և արեւմտեան փոքր, բայց ծաղկեալ և բարգաւաճ մասն Մեծին Հայոց եղաւ նահանգ Հռոմէական. — «Եւ այնուհետեւ ոչ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր կողման քաջն Գաղաւոն» (Խոր. Անդ):

Խորենացին հոս Խէ. գլխով կու տայ համառօտ ինչ տեղեկութիւն զՄեսրոպայ, զորմէ պիտի խօսինք լետոյ երկայնագոյնս, առնլով մանաւանդ ի պատմչէն վարուց նորա և աշակերտէն, ի սքանչելոյն Կորենէ: Աստի մատչինք այժմ ի կարգ պատմութեան մերոյ:

9. Նախարարք Յունաց բաժնին տեսնելով, թէ Հռոմայեցիք (Թէոդոս) չգրին թագաւոր իւրեանց բաժնին՝ դժուարելով խորհեցան երթալ առ Խոսրով, առ որ կը գրեն թուղթ, զորոյ օրինակն կու տայ մեզ Խորենացին, ինչպէս նաև Խոսրովայ պատասխանն առ նոսա. — «Տեսեալ նախարարացն Հայոց, եթէ ոչ կացուցին Յոյնք ի վերայ նոցա թագաւոր, և դժուարին վարկուցեալ զանառաջնորդն լինել՝ խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու: Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ օրինակ զայս. «Ստրատելատն Գաղաւոն և ամենայն նախարարք Հայոց մասինն Յունաց. տեսաւ մերում Խոսրովայ արքայի կողմանն Այրարատոյ խնդալ: Ինքնին, տէր, զի տես զմտերմութիւն մեր առ լիշեալ թագաւորին մերում Արշակայ, զոր մինչև ցօր վախճանին անշիջելի պահեցաք. և արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ միամտութեամբ՝ եթէ հաստատեսցես առ մեզ դաշամբք զերև զայսոսիկ: Առաջին՝ չլիշել զլանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ ի հարկէ և ոչ ի կամաց: Երկրորդ՝ զի դարձուցես ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր որ ի մասինդ Պարսից, զոր հատեր յարքունիս: Երրորդ՝ հնարել թափել զմեզ ի կայսերէ, զի մի վրդովեսցեն զքնակութիւնս մեր որ ունիմք իշխանութիւն յայսմ բաժնի: Եւ զայս պայման ուխտի գրել և խաչ

հաստատել կնքեսցես, զոր տեսալ՝ փութացուք ի ծառայութիւնս մեր: Ողջ լեր, տէր մեր»: Ըստ Խորենացույն՝ Խոսրով սա պատասխանը կու տայ այս թղթոյն. «Քաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ, ստրատելատի Գաղաւոնի և ամենայն նախարարաց մերոց ողջոյն: Եատ ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ եմք, և ուրախացաք ընդ լուր ողջունի մերոյ: Եւ առաքեցաք ըստ խնդրոյ մերոյ զայս պայման ուխտի: Առաջին՝ չլիշել զլանցանս մեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ երախտաւորս զմիամտելն առ թագաւորին Արշակունուոյ զոր պաշտէիքն, զի և առ մեզ զնոյն լուսամբ լինել: Երկրորդ՝ դարձուցանել ի մեզ զժառանգութիւնս մեր, զոր ունիմք յարքունիս, բայց յայնմանէ զոր ումեք ումեք պարգևեցաք, և ոչ շրջին պարգևք թագաւորաց առանց վնասու. մանաւանդ զի ի դիւան հօրն մերոյ տեսաւ Նասայոյ արքայից արքայի եմուտ, այլ փոխանակ ընդ այնր յարքունուստ լնումք զմերոյն պակասութիւնն: Երրորդ՝ թափեմք զմեզ ի գործակարացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ փեմք զմեզ ի գործակարացն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ: Եւ զքեզ, Գաղաւոն, արիւն իմ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ: Եւ զքեզ, Գաղաւոն, արիւն իմ և հարազատութիւն, ոչ ըստ վաղընջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս, որ ի մօրէ քուսմէ Արշանուշայ Արշակունուոյ, հանեալ զքեզ ի հայրենեաց քոց Կամսարականաց և ի մայրենիս քո լիմա առեալ ազգ՝ Արշակունի անուամբ պատուեցից» (Խոր. Գ. ԽԸ.): Գաղաւոն, ասէ Խորենացին, կը դարձունէ Յունաց բաժնին բոլոր նախարարներն առ Խոսրով, և կը պատուի մեծ փառօք: Խորենացին կը լաւելու նաև, թէ Սամել Մամիկոնեան, որ սպանած էր իւր կը լաւելու նաև, թէ Սամել Մամիկոնեան, որ սպանած էր իւր հայրը Վարդան և մայրը Տաճատուրհի ուրացութեան համար, բռնեց խորհով թուղթ և նախարարաց թղթոյն պատճէնը՝ կերնելով Խոսրովայ թուղթը և նախարարաց թղթոյն պատճէնը՝ կերնելով թալ առ Արկազ, և կը պատուի իսկ թուղթերուն օրինակներն կը պահուին յարքունի դիւանն ի լիշատակ ապստամբութեանն Հայոց լառայապայ ժամանակս. — «Զայս տեսեալ Գաղաւոնի՝ ընդ հուպ դարձուցանէ զքնաւ նախարարսն առ Խոսրով, և բարեբաստիկ եղեալ քաջափառութեամբ՝ հանգիստի ամենայն խնդրոցն և խոստմանցն: Բայց Սամելի Մամիկոնեանի լինքն ըմբռնեալ զթուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոց նախարարացն՝ զատուցեալ ի նոցանէ գնաց առ կայսրն Արկազ: Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր իւր Վարդան յաղազս ուրացութեանն, և զմայր իւր Տաճատուրհի՝ երկնչելով ի Պարսից և ի քեռեաց իւրոց Արծրունեաց՝ ոչ իշխէր զատչել ի Յունաց: Իսկ Արկազայ բարի արարեալ նմա՝ հրամայէ զհաւասար թղթոցն հելլէն գրով ի դիւանի իւրում գնել, զի պահեսցին լիշատակք ազգաց ապստամբողաց, որ կայ մինչև ցայսօր» (Խոր. Անդ): Սամելս այս էր Սամուելն Մամիկոնեան, որ ըստ Բուզանդայ՝

գտնուեցաւ ի պատերազմին Մանուէլի ընդ Մերուժանայ, ինչպէս արդէն տեսանք, և զոր լեա պատերազմին կանայք շփոթեցին ընդ Մերուժանայ, այս վերջնոյն գլուխն համարելով Սամուէլի, քանզի Սամուէլ և Մերուժան նման էին յայժ միմեանց: Զխորդ և իցէ՛ Սամուէլ կամ Սամէլ չէր որդի Վարդանայ և Տաճատուրհայ, այլ Վահանայ ուրացելոյ, որոյ կին էր Որմիզդուխտ քոյր Շուպհայ ըստ Բուզանդայ (Բուզ. Գ. Ծ.), և Սամուէլ սպանելով զերկուսին՝ փախաւ լերկիրն Խաղտեաց (Բուզ. Գ. ԾԹ.) և ոչ առ Յոյնս: Բուզանդ կը լիշէ նաև զՎարդան եղբայր Վահանայ, բայց ոչ զկին նորա Տաճատուրհայ: Որմիզդուխտ, ըստ Խորենացւոյն՝ էր կին Մերուժանայ (Խոր. Գ. 12): Գիցուք թէ պատմութիւն Խորենացւոյն է ճշմարիտ, այսինքն Որմիզդուխտ էր կին Մերուժանայ, և Տաճատուրհայ կին Վահանայ, որ սխալմամբ զրուած է Վարդան, և թէ Սամուէլ փախաւ առ Յոյնս ըստ Խորենացւոյն, և ոչ ի Խաղտիս ըստ Բուզանդայ. միթէ Արկադ ևս զրուած է սխալմամբ փոխանակ Թէոզոսի. քանզի եթէ ճնողաստանին Սամուէլի թուղթերն առնլով փախչելն առ Յոյնս եղաւ առ Խորովաւ, այն է 387 կամ 388 — (քանզի այս է Գազաւոնի և նախարարաց առ Խորով երթալուն թուականը), — այսինքն առ Շուպհայ Գ. (385—389)՝ Խորով էր առ Թէոզոսիւ. նա ոչ Խորով միայն, այլ և յաջորդին նորա Վառձապհայ առաջին տարիներն կը կշռին վերջին 4 կամ 5 ամացն Թէոզոսի:

Ըստ մեզ՝ հոս յայնպէս կը սխալի մեր պատմութեան հայրը կամ ազբիւր նորա ուստի կ'առնու, շփոթելով ոչ միայն զՎարդան ընդ Վահանայ և զՏաճատուրհայ ընդ Որմիզդուխտոյ՝ այլ և զԱրկադ ընդ Թէոզոսի: Յաւային այն է, որ այս սխալմամբ, ըստ իւր վկայութեան՝ ճերուհի պատմիչն մեր կասկածելի կ'ընէ իւր պատմութեան այս մասին ուրիշ կէտերն ևս, զորս լիշեցինք և պիտի լիշենք: Բայց մենք արդէն յայնպէս մեր սակաւ փտահութիւնն առ Խորենացին, ըսինք ևս, թէ առ ի չգոյ՛ ուրիշ աղբեր՝ մեծ զգուշութեամբ կ'առնունք զԽորենացին իբրև աղբիւր լեա Բուզանդայ իբր ի հարկէ: Գաթրըճեան ևս կը գնէ զՍամուէլ որդի Վարդանայ և Տաճատուրհայ ըստ Խորենացւոյն, և ոչ Վահանայ և Որմիզդուխտոյ ըստ Բուզանդայ, ինչպէս կ'երևի՝ ի պատիւ Խորենացւոյն, նախամեծար առնելով զսա քան զԲուզանդ, բայց չհասնիր իւր նպատակին, քանզի կ'ստիպուի ուղղել զքերթողահայրն, ճանչնալով զսխալ նորա, և գնել Թէոզոս փոխանակ Արկադայ (Գաթրըճ. Պատմ. տիեզ. հտ. Բ. էջ 521):

Խորենացին կը գնէ զՍամուէլ սպառնալ առ Յոյնս (Թէոզոս

կամ Արկադ) և գտեալ ի նոցանէ բարիս. սակայն չթուիր հաւանական, թէ Թէոզոս, և ոչ իսկ Արկադ «բարի առնէին» մատնչի մը, որ ճնողաստան ևս էր: Հաւանականագոյն է ուրեմն գնելն Բուզանդայ զՍամէլ փախուցեալ ի Խաղտիս լեա սպանութեանն. իսկ առնուլ տանելն Սամելի զԹուղթս Խորենացու և նախարարաց առ կալսր և վասն այսր գտանելն բարիս ի նոցանէ՝ չէ հաւանական, ինչպէս պիտի տեսնենք լեաոյ: Արշափ ուրախ ենք, որ մեր պատմութեան մէջ նախամեծար ըրինք Խորենացւոյն զԲուզանդ իբրև ժամանակակից, ինչպէս էր իսկ արժան ըստ օրինաց անաչառ քննադատութեան:

Նաև զերթալն Գազաւոնի և Յունաց բաժնին նախարարաց, որ էին ի բնէ Պարսից բաժնէն, առ Խորով՝ չէր կրնար, ինչպէս կը կարծէ Խորենացին, ապստամբութիւն համարել Թէոզոս կամ Արկադ, որ զիւր բաժինն ևս, ըստ Խորենացւոյն, յանձնեց Խորովու, պարագայ մը՝ որ ըստ մեզ չէ հաւանական: Ասացաք թէ չէ հաւանական, քանզի զիտեմք այլուստ արտաքին վկայութենէ, թէ իսկ և իսկ զկնի մահուն Արշակայ (386) Յունաց բաժինը եղաւ նահանգ հռոմէական, այսինքն իշխանութիւն երկրին յանձնուեցաւ կոմսի, կամ զինուորական կուսակալի, թէպէտ հայ նախարարներէն չառնուեցաւ ինքնօրէնութիւնն, զոր ի վաղուց ունէին իրենց երկիրներուն վրայ. միայն մին ի նոցանէ ունէր գլխաւորութիւն իմն ի վերայ այլոց, այնպէս որ կալսրն առ նա կ'ուղղէր իւր հրամաններն առ նախարարս: Այսպէս ըստ Թէոզոսեան մատենին (գիրք ժԲ. Տ. ԺԳ. Օր. 6) Թէոզոս արդէն 387-ին այս կարգադրութեան համեմատ կը գրէ Գազան կամ Գազանաս (թերևս Գազաւոն) Ծովաց նախարարն, որ ունէր գլխաւորութիւնը. «Գազանայ, նախարարի Ծովաց աշխարհին: Սահմանեմք զոսկին պսակական տալ այսրէն լեաս և զարձուցանել առ նոսա՝ յորոց ոչ ըստ օրինի թուի հանեալ, զի ըստ հին սովորութեան օրինակի՝ ամենայն նախարարք ի սիրոյ հպատակութեանն, որ պարտի հռոմէական տէրութեանն՝ պսակ լիւրեանց ի սեպհական ընչից արացեն, մատուցանել փառաւորութեամբ մերում լուսաւորութեանս: Տուեալ ժԸ. կազանդացն Յուլիայ, ի Կոստանդնուպոլիս, ի Վաղենտիանայ Աւգոստեայ՝ երրորդ անգամ, և լեւտրուպեայ հիւպատութեանն» (Գաթրըճ. Տիեզ. պատմ. Բ. էջ 520, ծան. 2): Զայս կը թուի ակնարկել նոյն իսկ Խորենացին, որ ասէ յայնպէս, թէ «Այնուհետև (զկնի մահուն Արշակայ) ոչ ևս կացուցին Յոյնք ի բաժնի իւրեանց թագաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր կողման քաջն Գազաւոն, և աշխարհին իւրեանց մասինն կացուցին Յոյնք Կոմէսս իշ-

խանս: Կամի ասել, թէ Գաղաւոն ունէր գլխաւորութիւն իմն այն բաժնին նախարարաց վրայ, իսկ երկրին քաղաքական վարչութիւնն յանձնուեցաւ կոմսի, այսինքն զինուորական իշխանի: Թէոդոսի լի- շեալ օրէնքն Յունաց բաժնին համար չփոխուեցաւ երբէք, ուստի և չենք կրնար իբրև պատմական ընդունել՝ ինչ որ Խորենացին կը պատմէ ի սկզբան ԽԹ. գլխոյն, թէ Խոսրով խնդրեց լԱրկադեայ և առաւ Պարսից բաժնին վրայ նաև Յունաց բաժնին իշխանութիւնը. —

«Իբրև տիրեաց Խոսրով բոլոր ամենայն նախարարացն Հայոց որում ցանկայրն՝ յղէ առ Արկադ և խնդրէ ի նմանէ հաւատալ ինքն զմասն Յունաց որ ի Հայս, զոր շէն կալեալ հարկեցցեն նմա ան- սխալ, որպէս նորուն գործակալացն: Եւ կասկածեալ Արկադայ ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանի- ցեն ի նմանէ և տացեն ի Պարսս զբաժինն զայն՝ կատարէ զխըն- դիրս Խոսրովայ»: Զէ պարտ մոռանալ, թէ Խոսրով չէր առ Արկա- դեաւ, ուստի և չէր կրնար ունենալ ընդ նմա գործ: Խոսրով ար- կաւ իշխանութենէն 391-ին, մինչ Արկադ առաւ զկայսրութիւնն 395-ին, որ է ամ մահուան մեծին Թէոդոսի: Այս գժուարութեանց նայելով՝ կը թուի մեզ թէ ի պատմութեան աստ Խորենացւոյն գոյ սխալ կամ շփոթութիւն: Իսկ գալով առ Սամուէլ՝ Բուզանդայ պատ- մութիւնն կը թուի մեզ աւելի պարզ և հաւանականագոյն, այսին- քըն թէ Սամուէլ առ մոլի նախանձաւորութեան կրօնից, սպանեալ զհայր իւր ուրացեալ և զմայրն մոգակրօնիկ՝ փախստեալ անկաւ ի Խաղտիս. իսկ ըմբռնուած թղթոցն Խոսրովու և նախարարաց և տարուիլն առ կայսր, և հաւասարի նոցա գրուիլն յարքունական զիւանի հելլէն գրով ի լիշատակ ապստամբ ազգին Հայոց, եթէ է ճշմարիտ՝ եղած է իբր 387-ին առ Թէոդոսիւ, առ որով էր Խոս- րով, և ոչ տասն ամօք լետոյ առ Արկադաւ, իբր 397-ին, մինչ չկար Խոսրով: Ահա միւս ևս նշան սխալ ժամանակագրութեան Խո- րենացւոյն, որ իբր տասն ամօք լետոյս կը խախտէ զիւրաց ժա- մանակներն, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ:

10. Հոս հարկ է մեզ խօսել զկաթողիկոսութենէն Սահակայ: Արդէն տեսանք ի Բուզանդայ, թէ ինչպէս Պապ լետ մահուն ներ- սիսի կարգեց կաթողիկոս զՅուսիկ ոմն ի զաւակէն Աղբիանոսի առանց հրամանի եպիսկոպոսապետին Կեսարու, և այս պատճառաւ ոչ սակաւ խռովութիւն ծագեցաւ ի մէջ Յունաց և Հայոց: ԶՅուս- կանէ ասէ Բուզանդ, թէ էր այլ լաւ, այլ թող. — «Սա էր, ասէ, քրիստոնեայ, բայց համարձակութեամբ յանդիմանութեամբ ինչ ընդ ումեք չիշխէր բարբառել, զի երկչոտ էր և հաւան, և ըստ կա- մաց թաղաւորին միայն ունէր զպատիւն, և կայր ի լուութեան և

ի հանդարտութեան զամենայն աւուրս կենաց իւրոց» (Բուզ. Ե. ԻԹ.): Յուսկան յաջորդեց, ըստ Բուզանդայ, Զաւէն, նոյնպէս ի զաւակէն Աղբիանոսի, եպիսկոպոս Մանագիւերտոյ, որ էր վիճակ Աղբիանոսի, շնորհեալ նմա ի Խոսրովէ Կոտակայ (Բուզ. Գ. Գ.): ԶԶաւինայ ասէ Բուզանդ, թէ էր այր խիստ, որկորուստ և ագահ, փոխեց կղերականաց հանդերձն ի ձև զինուորական, և ինքն ևս կ'զգե- նուր ճամբաւոր հանդերձներ, սամուրենիս, կնգմենիս, և այնպէս կ'ելլէր ի բեմ. — «Եւ էր Զաւէնս այս անուանի, զաւակ Աղբիանոս եպիսկոպոսի ի գեղջէ Մանագիւերտոյ. էր սա բարոյիւք չարաչար խիստ և նախանձոտ: Բայց սակայն կրօնս մի (կարգ, կանոն) եզ լիւրում ժամանակի, զի ամենայն քահանայից ուսոյց առնել հան- դերձ զինուորաց: Թողին զկրօն առաքելական եկեղեցեացն, սկսան գնալ ըստ իւրեանց մտաց, զի ոչ ըստ կրօնիցն ազանէին քահա- նայքն զպճղնաւորն, որպէս օրէն էր ի բնէ, այլ սկսան զխոտոր- կուրսն ի վերայ ծնագոյն ունել: Եւ զարգարէին զհանդերձս իւ- րեանց պէսպէս նարոտօք, և սիգային որպէս ոչ վայել էր. և զմորթ մեռելոտիս զազանացն քահանայքն անխաիր ազանէին, որ ոչ վայել էր: Եւ ինքն Զաւէնն աթինեալս և զտապակեալս զժա- պաւինեալս նարոտօք ազանէր, զսամուրենիս և զկնգմենիս և զզայ- լենիս ազանէր, և (քահանայքն) աղուեսենիս զանձամբ արկեալ՝ անխաիր ի բեմ ելեալ նստէին: Արկորստութեամբ, տգահութեամբ, անառակութեամբ կայր Զաւէն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց» (Բուզ. Զ. Բ.): Սմա յաջորդեց, ըստ Բուզանդայ, Շահակ ոմն Կոր- ճեայ, որպէս ասէ. «Ապա Շահակ Կորճեայ եկաց զլուխ եպիսկոպոսաց փոխանակ Զաւինայ լետ մահու նորա: Եւ էր սա այր քրիստոնեայ, բայց ոչինչ զչարեցաւ ընդ կարգս Զաւինայ, զոր եղեալն էր նորա՝ փոխել» (Բուզ. Զ. Գ.): Շահակայ յաջորդեց Ասպուրակ կամ Ասպուրա- կէս առ Խոսրովաւ վերջնով, զարձեալ ի զաւակէն Աղբիանոսի. — «Ապա լետ մահուն Շահակայ եպիսկոպոսի, ասէ Բուզանդ, եկաց զլուխ ե- պիսկոպոսաց Ասպուրակ ոմն ի զաւակէ Աղբիանոսի եպիսկոպոսի, այր քրիստոնէամիտ, աստուածապաշտ, արդար, և առաջնորդեաց դրանն Խոսրովու. բայց միայն վասն կրօնիցն հանդերձոյն զեղեալ կարգն Զաւինայ գնային» (Բուզ. Զ. Գ.): Եւ ի ԺՆ. զլուխ նոյն զպրու- թեան դարձեալ խօսի զնմանէ այսպէս. «Եւ էր, ասէ, գլխաւոր եպիսկոպոսաց Հայոց Ասպուրակ, այր սուրբ և բարեպաշտօն, եր- կիւղած լԱստուծոյ և ի մարդկանէ: Բայց ոչինչ կարէր յանդիմա- նութեամբ խօսել ընդ ումեք, այլ ինքն ի լուութեան էր և ի հա- մեստութեան, ի զգաստութեան, ի պարկեշտութեան, ի պահս և յազօթս. յամենայն ժամ աղաչէր զԱստուած, բայց ի հանդերձն

րովայ արքայի, և զինի կապանաց՝ եղբօր նորա Վառամշապուհոյ: Այլ սա հրաժարէր առանց արքայից արքայի առնել զայս, լիշեւով թէ սակս այսպիսի իրաց կրեաց վիշտս եղբայր նորին Խոսրով: Վասն որոյ առեալ (Սահակայ) ի սմանէ (ի Վառամշապուհոյ) թուղթս ի թախանձելոյ դստերն՝ ինքնին չողաւ առ Արտաշիր (Վառամ) Պարսից արքայ: Եւ մեծարի ի նմանէ յոյժ, նախ վասն քաջատոհմիկ ազգին Պահլավաց—(Խորենացին ըստ աւանդութեան՝ գիտէ զՍահակ, իբրև սերունդ Անահայ՝ Պարթև կամ Պահլավ). — դարձեալ և զի առաջի անհաւատից արդոյ և պատուական ցուցանէ Աստուած զճառաչս իւր: Արոյ զընաւն կատարեալ խնդիրս (Վառամ), նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ և վասն մնացելոցն մեղուցեալ նմա ազգացն Կամսարական և Ամատունի, որ սուգեալ զօղեալ էին յանյայտ տեղիս. վասնորոյ մաղթեաց զթալ իբր յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց, մանաւանդ զի և հարք որք մեղանն՝ նոքին իսկ սակս այնր և մեռան: Արոց մնացելոցն պարգևեալ զկեալն՝ հրամայեաց զտուն երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս դարձուցանել ի նոստ. բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցանել նախարարս, ի կարգ կրասերագունից պատրաստել: Իսկ զազգն Համազասպայ, որ է տոհմ Մամիկոնեան՝ ի վեր մատուցանել, զի կարգեացին ունել զհինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց, և ի զիւանի իւրում գրել» (Խոր. Գ. ԾԱ.):

14. Խորենացին կու տայ հոս հին ինչ պարսկական օրինաց վրայ կարճառօտ տեղեկութիւն, որոյ համառօտութենէն և մթութենէն սաչափ միայն կիմացուի, թէ ի նստել նոր թագաւորի լսթոռն՝ իսկոյն գահեկանք կը փոխուէին, և կը գրոջմուէր նոր գահեկան ի պատկեր նորոյ թագաւորին: Իսկ զիւանն, այսինքն մատեանն լիշատակաց չէր փոխուէր, այլ կը պահուէր հինն, ուր կ'արձանագրուէին օրէնք և հրամանք նոր թագաւորին յանուն այս վերջնոյն, մինչև առնէր սա աշխարհագիր, և յայնժամ կը փոխուէր զիւանը: Ուստի արտօնութիւնք որ տրուեցան Մամիկոնեանց, և միւս երկու ցեղերուն շնորհուած ներումն՝ արձանագրուեցան ի զիւանի նախորդ թագաւորին Շապուհոյ Գ. կամ թերևս Շապուհոյ Բ. յանուն Վառամայ, քանզի զեռ եղած չէր նոր աշխարհագիր: Թէ ինչ նպատակաւ կը լիշէ Խորենացին այս օրէնքը՝ չէ յայտ. հարկ է լիշել միայն, թէ այս եղաւ ոչ յաւուրս Արտաշրի Բ-ի և ոչ յաջորդին նորա Շապուհոյ Գ-ի, այլ Վառամայ Գ-ի, սո որով թագաւորեց Վառամշապուհոյ, որոյ ժամանակ եղան լիշեալ զէպք, այսինքն յետ 391-ին, ուր Արտաշիր Բ. և Շապուհոյ Գ. յա-

ռաջադոյն են քան զՎառամշապուհոյ: Ահա Խորենացւոյն լիշեալ հատուածք. «Ջերիուս զայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր՝ նոյնժամայն փոխէին զգրամ գտեալ ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր. և զգիր զիւանին յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ, ոչ բառնալով զհինն: Իսկ եթէ լամիցէ ի տէրութեանն ամս բազումս և արասցէ աշխարհագիր նոր՝ թողուին զայն որ ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն ի նորոյն վերագրեցի անուն: Արդ Արտաշիր ոչ ժամանէ ի կարճութենէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր. յայնմ որ յառաջնոցն փոխեաց՝ իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայդ ամենայն» (Խոր. Գ. ԾԱ.): Արդարև Արտաշրի Բ-ի և Շապուհոյ Գ-ի թագաւորութիւնն եղև կարճ. բայց հոս ևս կը սխալի Խորենացին, քանզի լիշեալ զէպք, այսինքն երթալն Սահակայ ի Պարսս և խնդրել ներումն վասն յանցաւոր նախարարաց՝ եղաւ առ Վառամշապուհոյ, այսինքն յետ 391-ին, ուստի և առ Վառամա Գ, 389—400:

15. Ըստ Խորենացւոյն՝ արքայն Պարսից (Վառամ Գ.) հանգերձ սպարապետութեամբն, որում կը ցանկար Համազասպ՝ կը շնորհէ նմա նաև գեղեր և գաստակերտներ, և կատարումը կը յանձնէ Վառամշապուհոյ առանձին հրովարտակաւ կամ թղթով, զոր կու տայ մեզ Խորենացին իբրև բուն պատճէն այն թղթոյն. «Հրամայեաց տալ գահու և պատուոյ (գահ և պատիւ)՝ հանգերձ իշխանութեամբ զիւղից և գաստակերտաց Համազասպայ, որում ցանկայրն սպարապետութեան Հայոց, հրովարտակ առ Վառամշապուհոյ մեր թագաւոր գրեալ զայս. Մազրեզանց քաջ, Արտաշիր արքայից արքայ, առ եղբայր Վառամշապուհոյ թագաւոր Հայոց ողջոյն շատ: Ընկալայ զգրեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսիս Սահակայ, և լիշեցի զերախտիս նախնեաց դորա, որ էին նահապետք Սուրենեան Պահլավոյ, և կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնուոյն և համանուանն Արտաշրի. և այնչափ սիրեալ գնա քան զիւրեանց ազգայինսն՝ մինչ զի ոչ շատացան միայն ի Պարսից աշխարհիս մտրտնչել ընդ նոստ, այլև ի ձերն եկեալ նորին աղագաւ՝ սպանին զԽոսրով զքո նախնին, և զտոյժս սպանութեանն իւրեանց հատուցին մահուամբ: Իսկ որզի սպանողին Գրիգոր, զկեանս և զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւանդութեամբ Տրդատայ՝ վերստին ետ իւրով բժշկութեամբ, և առաւել առ ձեզ երախտաւոր: Վասն որոյ զորդիացեալդ դորա զՀամազասպ կոչուեցես ի վերայ զօրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, և ազգի դորա տացես զգահ հինգերորդ պատուոյ նախարարացդ, և զգիւղս և զգաստակերտս, զոր

տուեալ է նախնեացն քոց հարց դորա՝ կայցին դորա: Սապէս և զտունս վնասակարաց ազգացդ զոր կալաք յարքունիս՝ թողցես ի բաց, աներկիւղաբար ժառանգել նոցին մնացորդաց. բայց գահուց հայրենականաց պատուոյ մի արասցես արժանի. զի և մեք ի մերում զիւանի հրամայեցաք գրել: Ողջ լեր» (Խոր. Գ. ԾԱ.): Որպէս ալլուր ասացաւ՝ Խորենացին ի հաստատութիւն պատմութեան իւրոյ կը սիրէ բերել թուղթեր և նամակներ, յորոց գէթ ոմանց վաւերականութիւնը կասկածելի է: Սոցա կարգէն կը թուի այս թուղթըն առ Վառձապուհ: Նախ՝ ըստ նամակին՝ գրողն է Արտաշիր Բ, քանզի համանուն իւր կը կոչէ զԱրտաշիր Ա. — «Վամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուանն Արտաշիր»: բայց Արտաշիր Բ. յառաջ է քան զՎառձապուհ, ուստի և չէր կրնար գրել առ նա թուղթ: Երկրորդ՝ նամակը կը լիչէ զսպանումն Խոսրովու, հօր Տրդատայ, յԱնակայ Պահլաւէ, Տրդատայ արկածը, և Հայոց դարձն ի ձեռն Գրիգորի: Պարսիկ թագաւոր մը կրնար գիտնալ զայսոսիկ և լիչել, թէպէտեւ են վէպ, բայց ոչ այնպիսի բանիւք որ կը վայելեն ի բերան քրիստոնէի, և ոչ հեթանոս թագաւորի թշնամույ քրիստոնէութեան, որպիսի էր Արտաշիր՝ զսպանողն Խոսրովու, զբարեկամս Սասանեանց՝ համարել չարագործս — «հատուցին մահուամբ զտոյժս սպանութեան իւրեանց», — զԳրիգոր կոչել բուժիչ Տրդատայ հրաշիւք — «զկեանս և զթագաւորութիւն վերստին ետ Տրդատայ իւրով բժշկութեամբ», — և երախտաւոր Հայոց, դարձունելուն համար զնոսա ի քրիստոնէութիւն — «առ ձեզ եղև երախտաւոր», — և ի վարձ այս երախտեացն նորա շնորհել զաւակի նորա Սահակայ խնդիրը — «վասնորոյ», ի վարձ երախտեացն Գրիգորի, «զորդիացեալդ դորա զՀամագասպ կացուցես», և ալլն: Հաւանական է սակայն, թէ Վառձ հրաման տուաւ հրովարտակաւ կամ պատգամաւորաւ Վառձապուհոյ կատարել եղած շնորհումներն: «Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ, ասէ Խորենացին, և զամենայն պարգևեալսն յԱրտաշրէ հաստատեաց՝ մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշիր, և փոխանակ նորա թագաւորեաց Վառձ որ և Կրմանն կոչեցաւ՝ ամս տասն: (Արտաշրի յաջորդեց ոչ Վառձ, այլ Շապուհ Գ. 384—389, և ապա Վառձ): Եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհս Հայոց և ընդ թագաւորին մերում Վառձապուհոյ և ընդ մեծին Սահակայ. և էր խաղաղութիւն ի մէջ Վառձայ և Արկաղեայ» (Խոր. Գ. ԾԱ.). Խորենացւոյն պատմութեան այս մասին մէջ կարեւոր կէտ է ժամանակագրութեան ուղղութիւնը: Խորենացին տալով յաջորդել Արտաշիր Բ. (380—384) զՎառձ Գ. Կրման (389—399 կամ 400) կը թողու դուրս զՇապուհ Գ. (384—389),

որ է ի մէջ Արտաշրի և Վառձայ: Այս ուսմամբ յանկարծ կ'ուղղուի ժամանակագրութիւնն, այսինքն Վառձապուհ, Վառձ և Արկաղ լինին ժամանակակից, և պատմութիւնը կը հաշտուի ժամանակագրութեան հետ, ընդ որում կ'երթար խոտորնակ:

16. Եթէ պարտ է հաւատալ Խորենացւոյն՝ Վառձապուհ կ'իշխէր Պարսից և Յունաց բաժնին միանգամայն, տալով երկու տէրութեանց ևս հարկս. — «Եւ Վառձապուհ ունէր զաշխարհս մեր, և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն, տալով զհարկս, զմասինն Պարսից՝ Վառձայ, և զմասինն Յունաց՝ Արկաղեայ» (Խոր. Գ. ԾԱ.): Այս կը նշանակէ, թէ Հայաստան միացաւ միւսանգամ առ Վառձապուհով: Սակայն այս չգտներ հաստատութիւն արտաքին պատմութենէ, և ոչ իսկ ի Խորենացւոյն, որ ինչպէս արդէն տեսանք՝ իւր այս պատմութեան հակառակ կը վկայէ, թէ «այնուհետև (յետ մահուն Արշակայ) ոչ ևս կացուցին Յունք ի բաժնին իւրեանց թագաւոր», այլ «աշխարհին իւրեանց մասինն կոմէսս իշխանս»: Զնոյն կը կրկնէ իբր կէս դար յետոյ Պրոկոպիոս, թէ «Յայնմ ժամանակէ հետէ կացուցանէ կայսր ի վերայ Հայոց կոմսս»: Այնպիսի միութիւն հակառակ էր մանաւանդ քաղաքականութեան Պարսից, որ կը ջանային որչափ հնար էր հեռացունել զՀայս բաժնին իւրեանց ի Յունաց, և մօտենալն թագաւորի բաժնին իւրեանց առ Յունս՝ էր նոցա կասկածելի, ինչպէս տեսանք Խոսրովու օրինակէն: Հաւանական է սակայն, թէ Վառձապուհ կը վայելէր ոչ ի Պարսից միայն, այլև ի Յունաց մեծարանս, մինչև Վառձայ կամ մանաւանդ Յագկերտի Ա. (399 կամ 400—420) կարգել զնա միջնորդ, ապաքէն ոչ առանց հաճութեան Արկաղեայ, խաղաղել զգրծութիւնն որ ծագած էր ի մէջ գործակալացն Յունաց և Պարսից. — «Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկաղ, և շարժմանց ահագնից և հրբնկեցութիւն եղեալ ի Բիւզանդիոն, որ յաղագս մեծին Յովհաննու՝ շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց. և զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս: Վասնորոյ Վառձ հրամայեաց Վառձապուհոյ մեր թագաւորին իջանել ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեցցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հացէ գործակալացն: Եւ իջեալ նորա կարգէ զայս ամենայն» (Խոր. Գ. ԾԲ.): Արդարև ի Կոստանդնուպոլիս եղան խռովութիւնք (403) ի պատճառս Ոսկեբերանի որ աքսորուեցաւ, բայց այս ամենայն եղած է առ Յագկերտի Ա., և ոչ առ Վառձապուհ Գ, որպէս կարծէ Խորենացին:

17. Երթալն Վառձապուհոյ այս պաշտօնիւ ի Միջագետս՝ և

դաւ Հայոց համար առիթ մեծ իմն օգտի, այն է հայերէն նշանագրաց գիւտին, զորմէ պիտի խօսինք առանձին:

«Ախճանեալ Արկադայ՝ ասէ Խորենացին (Գ. ԾԳ.), փոխանակ թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւն Թէոդոս փոքր (408—450), և զնոյն բարեկամութիւն (զոր ունէր Արկադ) կալաւ ընդ մերում աշխարհիս և ընդ արքային մերում Վաւաճապոս: Բայց— կը յաւելլու— զմասն իւր նմա ոչ հաւատաց, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ»: Այս էր արդեօք բարեկամութիւնն Թէոդոսի առ Վաւաճապոս: Վաւաճապոս իշխանութեամբ արդարև փոքր, բայց արդեամբք մեծ՝ եղաւ ևս աւելի մեծ, սատարելով իւր ժամանակին երկու մեծ լուսաւորաց, Սահակայ և Մեսրոպայ, ի գործ զբարութեան ազգին և բարձման մնացորդաց հեթանոսութեան, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ: Չայս, ինչպէս նաև Վաւաճապոս պատմութեան ուրիշ կէտերը՝ կը բովանդակէ ճարտար գրիչ մը գեղեցիկ յօդուածով, ոչ չենք կրնար առանց օրինակելու անցնիլ. «Առ հանդարտ և իմաստուն թագաւորաւս ոգի առ աշխարհն Հայոց՝ լուելով անգաղար հակառակութեան նախարարութեանցն ընդ միմեանս և ընդ թագաւորին: Գործէր նա ձեռն ի ձեռն ընդ եպիսկոպոսապետին և և ընդ համօրէն կղերականաց, որոց էր «պատուադիր» (Վորիւն), օգնական էր նա նոցա ի կրթութիւն բարոյից ազգին և յտակութիւն կրօնից ջնջմամբ հեթանոսութեանն: Էր սատար և յառաջացուցիչ զպրութեան ազգին իւրոյ, հոգաբարձութեամբ գիւտի հայերէն նշանագրաց և կարգմամբ զպրոցաց, սահմանելով զճախսն յարքունուստ: Ա՛ տայր թէ և զկրթութիւն պայազատին իւրոյ և որդուոյ հասանէր նմա հանել ի գլուխ: Թողեալ նորա ուսար մի զԱրտաշէս տասնամեայ՝ վախճանէր խաղաղութեամբ, լետ Խոսրովայ Բ-ի լեալ առաջին և վերջին թագաւոր Արշակունի՝ որ մեռանիցի անշարժ յաթուոյ միահեծան թագաւորութեանն յոր միանգամ էլ» (Գաթրըճ. Պատմ. տիեզ. Բ. 523):

18. Յետ մահուն Վաւաճապոս (414) Սահակ կ'երթայ առ Յազկերտ (399—420) խնդրել զԽոսրով, որ կը պահուէր յԱնուշ բերդին, թէպէտ արձակ: Յազկերտ կը շնորհէ Սահակայ խնդիրը, և Խոսրով գալով կը թագաւորէ միւսանգամ տարւոր ժամանակ միայն կամ աւելի պակաս: Գաղաւոն գերեկիցն Խոսրովու մեռած էր. Խոսրով խնդրեց և ընկալաւ որդուոյ նորա Հրահատայ արձակումը, բայց չժամանեց տեսնել զնա. քանզի Հրահատ լետ մահու հօրը տարուած էր աւելի հեռաւոր տեղ. — «Յայնմ ժամանակի (լետ մահուն Վաւաճապոս) երթեալ մեծին Սահակայ ի գուռն արքային Պարսից Յազկերտի խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահ-

ուանն Արտաշրի (Վաւաճայ) լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի: Եւ Յազկերտի հաւանեալ կատարէ զհայցուածսն, տալով նմա (Խոսրովու) գտէրութիւնն՝ արձակեաց զնա ի Հայս: Սա (Խոսրով) խնդրեաց զՀրահատ որդի Գաղաւոնի, որ լետ հօրն նորա մահուան հանեալ յանյիշելի ամբոցէն՝ անդր ևս քան զՍագաստան էր գումարեալ. զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Խոսրով՝ մի և եթ ի կրկնումն թագաւորեալ ամ» (Խոր. Գ. ԾԵ.):

Դժբախտութեամբ Յազկերտ, որ քան զնախորդս իւր աւելի սիրով էր ընդ քրիստոնեայս՝ յանկարծ կը փոխուի, գրգռուելով ի մոլեռանդութենէ քրիստոնէից ոմանց, որ իշխեցին տարուշան այրել— քրէական յանցանք ի Պարսս:

19. Յազկերտ, որ չէր կրնար բռնութեամբ վարուել ընդ Հայս՝ խորհեցաւ այլ հնարս. փոխանակ տալոյ նոցա քրիստոնեայ թագաւոր հայ՝ զրկեց զիւր որդին զՇապուհ (416—420), խորհելով, որպէս ասէ Խորենացին՝ այնու մեղմով իմն ընդելացուցանել զնախարարս Հայոց ի կրօնս Մազդեզանց. բայց չաջողեցաւ: Քանզի նախարարք չարարին Շապուհ պատիւ իբրև թագաւորի, նա մանաւանդ արհամարհանօք գնային ընդ նա: Նախարարաց արհամարհոտ վարման օրինակներ կը լիշէ Խորենացին. «Յետ որոյ (Խոսրովու) Յազկերտ ոչ ևս ի նոցանէ, այլ զՇապուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով՝ իբր թէ այնպէս հանապաղ առ նմա նախարարքն յանգչիցին խօսիւք, տուրևառիւք, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և եկամուտ հարազատութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսա և ի դեն Մազդեզանց սաղապեցուցանել, որով ամենևին զատչիցին ի Յունաց. ոչ գիտելով անմիտն, թէ Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց. թէպէտ առժամայն աջողեցաւ: Քանզի մեռեալ Համազասպայ, և ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ՝ ոչ ոք ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգուռնս Հայոց, վասնորոյ զիւրամուտ եղև յաշխարհս Շապուհ, ընդ իւր ածելով զՀրահատ և զամենայն վտարանդիսն. սակայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, ամենեցուն ատեցեալ զնա, և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ ի խաղու: Էր երբեմն զհետ երամակաց ցուռց յանդգնագոյնս արշաւեալ ընդ խորտաբորսն և ի վիժուտ տեղիս, յորմէ կասել «կսաւ Շապուհ: Իսկ Ատոմայ Մոկացուոյ եպիսկոպոս զնա ասէ. Գնա, զնա, աստուածորդիդ Պարսից, թէ այլ իցես: Եւ նա ասէ. Գու երթիջիր, զի ի քարինս՝ դիւաց է շահատակել: Գարձեալ յայլում ժամու դիպեցաւ ի շամբս կինճս որսալ հրով, և Շապուհ ոչ համարձակեալ ի թաւուն քաջարշաւ լինել, մինչև շրջապատէր հուրն. և նորա զհայեցուածսն լերկուս

կրորդ, որ պարտի լինել Հինգերորդ: Կերևի թէ Խորենացին չգիտեր առաջին չորս Վառամներն (Վառամ Ա. 272—275, Վառամ Բ. 275—292, Վառամ Գ. ամիսս ինչ, և Վառամ Գ. 389—400):

21. Կարևոր է հոս գիտել, թէ ինչ եղաւ Սահակ այս անիշխանութեան ժամանակ: Սահակ տեսնելով զերկիրն յանիշխանութեան՝ գնաց Յունաց կողմը, բայց չգտաւ ընդունելութիւն ըստ արժանի իւր պատուոյն և աստիճանին, այսինքն իբրև եպիսկոպոս վիճակին, և ոչ թույլ տրուեցաւ նմա ուսուցանել ժողովրդեան հայերէն դպրութիւն նորագիւտ նշանադրով. — «Իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ի մասինն Պարսից՝ գնաց նա զկողմամբ արևմտից մերոյ աշխարհիս, ի բաժին մասինն Յունաց, և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ» (Խոր. Գ. ԾԷ.): Յետ գիւտին նշանադրաց բացուեցան արդարև դպրոցք, ինչպէս պիտի տեսնենք, բայց ի բաժնին Պարսից միայն, և ոչ ի բաժնին Յունաց, որպէս ասէ Խորենացին այլուր. «Մերոս ժողովեալ մանկունս՝ դպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս և ուսոյց զբնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից, բաց ի Յունաց մասնէն» (Խոր. Գ. ԾԳ.), և պատճառը կու տայ. — «Որք, ասէ, ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, վարել յունական դպրութեամբ», այսինքն որովհետև Սահակ առած չէր ձեռնադրութիւնն ի Կեսարիոյ՝ հօտը պիտի կրէր պատիժը, զրկուելով հովուէն և լեզուէն միանգամայն: Բռնութիւնը բռնութեամբ կը վանի. ուստի խորագէտն Սահակ գտաւ այլ հնարս: Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսունք, իբրև տիեզերական պատրիարք՝ կը պնդէին ունենալ վերին իմն իշխանութիւն բոլոր մետրապոլտաց վրայ, թէպէտ այս վերջինք, մանաւանդ Կեսարուն՝ հակառակ էին այս պահանջման: Սահակ նպաստաւոր գտնելով ինքեան Կոստանդնուպոլսի պատրիարքաց այս պահանջումը՝ խորհեցաւ բողոքել զմետրապոլտէն առ պատրիարքն, իբրև առ գլխաւոր. և որովհետև մետրապոլտան աշխարհական իշխանաց ձեռօք կը գործէր՝ հարկ էր բողոքել նաև առ կայսրն: Ուստի գրուեցաւ թուղթ նախ առ Թէոդոս. «Խաղաղասիրի կայսեր, տեսուն իմում Աւզոստոս Թէոդոսի, Սահակ Հայոց եպիսկոպոս ի Տէր խնդալ: Գիտեմ զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ի ներող լսողութիւն ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ի գթածութիւն բարերարութեանդ քո՝ դիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան լիմում վիճակիս ի հրամանէ վերակացուացս սոցա. այնչափ ատեցեալ զմեզ՝ մինչև գնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր, զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճզնեալ զորս յԱսորոց աշ-

խարհին: Արդ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում ոչ անիշխան առնել զմեզ ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր»:

Ս.հա օրինակ թղթոյն Սահակայ առ պատրիարքն.

«Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. առ վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ դրանդ, օրհնութեամբ ողջոյն: Յուսացեալ ի ձեր սրբութիւնդ՝ առաքեցի զուսուցող մերոյ աշխարհիս Մերոսայ և զթոռն իմ Վարդան, որպէս զի լսել քո ի դոցանէ զաղէտս նեղութեան մերոյ՝ բարեխօսեալ առ մեծի թագաւորիդ օգնեսցես մեզ, որպէս արդարև եղբայր սիրելի: Ողջ լեր»: Ինչպէս յայտնի է նամակէն՝ թուղթերուն հետ զրկուեցան նաև Մերոսայ և Վարդան Մամիկոնեան թոռն Սահակայ, խօսել բերանացի:

Ըստ Խորենացւոյն՝ Սահակ գրեց նաև առ Անատոլիոս զօրավար կողմանց բաժնին Յունաց, աղաչելով զնա օգնել Մերոսայ և Վարդանայ ի ճանապարհորդութեան սոցա ի Կոստանդնուպոլիս. «Սահակ եպիսկոպոս Հայոց. քաջի զօրավարի Անատոլեայ խնդալ: Ծնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս զքեզ պատրաստելոյ մեզ յապաւինութիւն. վասնորոյ զգացուցանեմ, զի ի հայթալթանս մերոյ նեղութեանս առաքեցի զուսուցանող մեր զՄերոսայ և զթոռն իմ Վարդան ի դուռն արքունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր»:

Անատոլիոս թղթով կ'իմացունէ կայսեր զառաքումն Մերոսայ և Վարդանայ, և առնլով հրաման՝ կ'ուղարկէ զնոսա: Մերոսայ զբաղմութիւն աշակերտացն, զորս կը տանէր ընդ իւր, թողլով ի Մելիտինէ առ Ակակիոսի եպիսկոպոսի քաղաքին՝ կ'երթայ ընդ եպիսկոպոսին Գերջանու ի Կոստանդնուպոլիս. — «Զայս տեսեալ Անատոլեայ, միանգամայն և զլուր առաքինութեանն Մերոսայ լիշեալ, որ յառաջագոյն հնչեցեալ էր զնմանէ՝ ոչ փոքր արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ի ձեռն փոփոխ ընթացից գրով զգացուցանել կայսերն: Առնու հրաման արժանապէս առաքել փութով: Վասնորոյ արգելեալ ի քաղաքին Մելիտինէ զբաղմութիւն աշակերտաց, զոր ընդ ինքեան ածեալ էր Մերոսայ, հանդերձ գլխաւորաւն նոցա Ղևոնդիւ առ եպիսկոպոսին Ակակիոսի, և իւր Անատոլեայ առեալ զՄերոսայ և զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն Գերջանու ցԳնիթ, և բարեփառութեամբ զնոսա յուղարկէ» (Խոր. Գ. ԾԷ.):

Սահակայ բողոքն իբրև առ բարձրագոյն ատեան չկարէր չթուել հաճոյ կայսեր, իբրև նշան հպտտակութեան (որում կը թուի թէ կ'սպասէր կայսր, ինչպէս կ'երևի նամակէն), և մանաւանդ պատրիարքին, որ թերևս կը մնար այնպիսի առթի՝ ցուցնել իւր վե-

ըին իշխանութիւնն ի վերայ մետրապոլիին. ուստի ընդունուեցաւ Սահակայ խնդիրը.— Մտին, ասէ Խորենացին, Մեսրոպ և Վարդան ի Բիւզանդիոն, և լանդիման եղեալ մեծի թագաւորին՝ առին զոր լուսալինն և զոր ոչն լուսալին, և դարձան հանգերձ թղթով ալտալիսեալ. «Խնքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս և կայսր Հռոմայեցոց. մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի խնդալ: Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս՝ վերահասու եղաք զբելոցս առ ի քէն, և մեղադրեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի, և մեզ ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել լայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ զճարտարօքս որ ի մերում քաղաքիս՝ Ստորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիւտս: Վասնորոյ հաճեալ էաք ընդ մերոց ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբք. բայց զի լետոյ պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց Վերնոյն եղև՝ զրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին, և զքեզ պատուով ընկալցին, որպէս զտրդարև վարդապետ իւրեանց, հանգուն արքեպիսկոպոսին Կեսարու, և դարմանք և ծախք յարքունուստ եղիցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հալոց յապաւիճութիւն ձեզ և մերոց զօրաց: Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քո, և յառաջին վարդապետան զրեցաք զՄեսրոպ: Ողջ լեր»: Գրեթէ նոյն մեղադրանօք, բայց ի նպաստ է թուղթ պատրիարքին.— «Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպոլսի. եղբօր սիրելոյ և աթուակցի, Սահակայ եպիսկոպոսի Հալոց ի Տէր խնդալ: Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղագս քո բարեհամբաւութեանդ ի մէջ ալտալիսի բարբարոս ազգի. այլ ազատ ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ լիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի, երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զիսորդ թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովաւ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի, ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա: Եւ ձեզ զանց զնովաւ արարեալ՝ կամեցայք ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև Ամենակալին տեսեալ զանտի աշխատութիւնն՝ բխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և ազանգոյն բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանել և կամ հալածել ի քումմէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիասգիկոս» (Խոր. Գ. ԾԷ.):

Հաւանական է թէ ի պատճառս անարժան ընդունելութեան, զոր տեսաւ Սահակ ի բաժնին Յունաց՝ եղաւ թղթակցութիւն ի մէջ Սահակայ մի կողմանէ, և Թէոդոսի և Ատտիկոսի միւս կողմանէ, և անտարակոյս լուծարէն: Ուստի եթէ օրինակ թղթոցն, զորս կու տայ մեզ Խորենացին, են վաւերական՝ թարգմանութիւն են: Սակայն ինչպէս այլք ոմանք ի թղթոց զորս կը բերէ Խորենացին՝ նոյնպէս սոքա կու տան կասկած: Մեղադրանք Թէոդոսի, ըստ Խորենացւոյն, զՍահակայ, թէ «ամենայն սրտիւ միտեցար զհետ հեթանոս թագաւորի, և մեզ և ոչ թղթով բաւականացար ծանօթանալ», թէ «արհամարհեալ զճարտարօքս որ ի մերում քաղաքիս՝ Ստորեաց ոմանց խնդրէիր զիմաստից գիւտս», և թէ «հաճեալ էաք ընդ մերոց ծառայիցդ արհամարհել զայդպիսի ուսմամբք. բայց զի կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց Վերնոյն եղև՝ զրեցաք զի կատարումն արուեստիդ ի շնորհաց Վերնոյն եղև՝ զրեցաք զի ամենայն փութով ուսցին» — այսպիսի բանք, ասեմք, չունին ամենակին նշանակութիւն ի բերան Թէոդոսի: Նոյնչափ անտեղի է մեղադրելն Ատտիկոսի զՍահակ, թէ «թողեր զաղբիւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլև ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի, ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա, և ձեր զանց զնովաւ արարեալ՝ կամեցայք ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել», և թէ «Ամենակալին տեսեալ զանտի աշխատութիւնն՝ բխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն»: Հայք մասնաւոր աշխատութիւնն՝ բխեաց ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն»: Հայք որ կը խնդրէին հնարել կամ զնել ի կարգի զնշանագիրս իւրեանց՝ չունէին պէտս զիմել Կոստանդնուպոլսոյ գիտուններուն և ոչ եկեղեցւոյ վարդապետի, որպիսի էր Ոսկեբերան, այլ քաջ հուստորնեալ կամ քերականներու, և արարին իսկ այնպէս ըստ պատմութեան: Եւ ոչ այբուբեն մը արհամարհելի է՝ եթէ չէ հրաշիւք «Աղբիւր եկեղեցւոյ», և թէ «Ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի, ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա»՝ լետնոյ մը բերան թերևս հնարաւոր էր, բայց ոչ Ոսկեբերանի անմիջական յաջորդին Ատտիկոսի, որ թշնամի իսկ էր նորա: Մեսրոպ և Վարդան կու գան առ Անատոլիոս, որ իսկայն կը կատարէ կայսեր հրամանը: Սահակ կը հաստատուի ի վիճակին իւրում: Յունաց բաժնին իշխանք և բազումք ի կղերականաց կու գան առ Մեսրոպ, որ կ'ուսուցանէ զնոսս՝ ինչպէս ուսուցած էր զարևելեայս. — «Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զզօրավարն Անատոլ հուսլ ի մերս եկեալ սահման. որոյ

ընկալեալ զհրամանն արքունի՝ առաւել յոխորտաբար և քաջափոյթ ձեռնարկութեամբ զգործն ի կատարումն աւարտեաց: Քանզի իշխանք և գլխաւորք և որք միանգամ յայտնիք էին ի կողմանն՝ ի մի վայր եկեալ հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական ազգան ինքնակամ, իբր յաստուածառաք ձայնէ հրաւիրեալ, զոր անյապաղաբար սկսեալ ուսուցանել՝ երազապէս վարդապետեցին ըզկողմն արևմտեայն, որպէս զարևելեայն» (Խոր. Գ. ԾԼ.): Սահակայ մեծամեծ՝ գործերէն մին ևս այս եղաւ, որ արդէն քաղաքականապէս պառակտեալ Հայք զերծան նաև եկեղեցականապէս պառակտելէ: Առանց Սահակայ՝ հայ ազգէն երևելի մաս մը վաղուց կորուսած էր և՛ զեկեղեցին և՛ զլեզուն, միութեան երկու զօրաւոր կապք լետ քաղաքականին:

22. Կորիւն ևս կը պատմէ Մեսրոպայ երթն ի Կոստանդնուպոլիս, առանց լիշելու թուղթեր գրուած ի Սահակայ առ կայսր և առ պատրիարքն, և ի սոցանէ առ Սահակ. ծածկութեամբ կ'անցնի նաև երթալուն պատճառը: Ըստ Կորեան՝ Մեսրոպ կամելով վարդապետել նաև Յունաց բաժնին Հայոց՝ կ'երթայ ի Կոստանդնուպոլիս առնուլ հրաման, և ընդունելով մեծ պատուով կը դառնայ հրովարտակօք կայսեր առ Անատոլիոս զօրավար Անախոբայ, և կը բանայ արքունի ծախիւք դպրոցներ յուսումն հայերէն նորագիւտ դպրութեան. — «Յորժամ այնպէս ընդ ամենայն տեղիս լի առնէր Մեսրոպ զսուրբ Աւետարան Տեառն և ամենեցուն զգուշացուցեալ զկենաց ճանապարհն վարելոյ՝ խորհուրդ առնուլ այնուհետև վասն կէս ազգին Հայոց, որ էր ընդ իշխանութեամբ թագաւորին Հռոմոց: Եւ փութացեալ զնայր հանդերձ աշակերտօք անցանել ի կողմանս Յունաց. և վասն առաւելագոյն բարեգործ համբաւուց յառաջագոյն զնմանէ անդ ի հիւսիսական, կողմանց հռչակելոց, առաւել միամտութեամբ ընտանեբար լեպիսկոսոսաց աշխարհին և իշխանաց և ի գաւառականացն պատուեալ, մանաւանդ ի սարապետէն աշխարհին որ անուանեալ կոչէր Անատոլիս, որ զիրս առաջի եղեալ՝ գրով ցուցանէր կայսերն որում անուն Թէոդոս կոչէին, որդի Արկազու կայսեր. ուստի և հրաման ելանէր՝ վայելուչ մեծարանօք զսուրբն Ակումիդ (առաջին վարդապետ՝ ըստ Խորենացւոյն Գ. ԾԼ.) անուն կոչելոյ: Իսկ նորա զբազմութիւն աշակերտացն (զորս ընդ իւր կը տանէր Մեսրոպ թերևս յուսումն հելլենարէն լեզուի) տարեալ ի քաղաքն Մելիտինացոց՝ յանձն առնէր սրբոյ եպիսկոպոսի քաղաքին զոր Ակակիոսն կոչէին, և գլխաւոր աշակերտացն թողոյր զայն որում Ալեոնդէոսն կոչէին, այր հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ: Եւ առեալ երանելոյն (Մեսրոպայ) զպատուական եպիսկոպոսն Կերջանոյ որոյ ա-

նուն կոչէր Գինթ, և սակաւս յաշակերտաց անտի, և բազում պատիւ գտեալ՝ հասանէին ի թագաւորտեաց քաղաքն Կոստանդիական, զորմէ իսկոյն պատմէին յարքունիսն: Եւ մտեալ առաջի պատուական օթոռոյն՝ յանդիման լինէր աստուածակորգ թագաւորացն և հալրապետին սրբոյ կաթողիկոսին աշխարհամուտ դրանն որում Ատտիկոս կոչէին, յորոյ և գտեալ շնորհս՝ հրամայեալ լինէր ժամանակս ինչ անդէն ի տիեզերական քաղաքին մեծարել զարմանօք կարգելովք լեկեղեցւոյն և յարքունեաց և ի պատուական իշխանաց քաղաքին: Եւ ապա լետ պատերին կատարելոյ ցուցեալ կայսերն զպիտոյից հանգամանս, և առեալ զանընդդիմակոց հրամանն հանդերձ սակերօք (բառ լատ. sacer—նուիրական, իբր գիր արքունի) կայսերագիր նշանակելովք վասն մանկոյն յաշակերտութիւնն առ ի կէս ազգէն Հայոց ժողովելոյ, և եկեղեցեաց հաստատութեան, և մեծամեծ պարգևօք պատուել: Ասանորոյ հաւանեցուցեալ ճշմարտին զարքունիսն, և երկիր պագեալ ծիրանափառ օգոստականացն և սրբոյ կաթողիկոսին, և ընկալեալ ողջոյն լեկեղեցւոյն և լերեւելի իշխանացն քաղաքին, և ամենայն իւրալովքն յաջողեալք՝ ելանէին ի դեսպակս ի կառս արքունատուրս: Եւ մեծաւ շքով և բազում վայելչութեամբ ունէին զճանապարհս տրքունականս, և ամենայն քաղաքացն պատահելով պայծառագոյն երևէին, մեծամեծ պարգևս գտեալ զային հասանէին ի ժամադիր կողմանս. և անդէն վաղվաղակի պատահեալ սպարապետին Հայոց, հանդերձ սակերօք կայսեր յանդիման լինէին: Եւ նորա առեալ սակերս կայսերական նշանօք՝ փութալը վաղվաղակի զհրամանն կատարել. և հրեշտակս արձակեալ այնուհետև ի գաւառս կէս ազգին Հայոց իշխանութեանն կայսեր բազմութիւն մանկուոյ ժողովել, և նոցին ոռճիլս կարգել ի պատեհագոյն տեղիս, յոր և երանելին զվարդապետութիւնն իւր ի գործ արկեալ և ժողովելոցն քաղցրացուցանէր» (Կորիւն):

23. Այն ինչ խաղաղած էր այս վէճն ի բաժնին Յունաց ի նպատտ Հայոց՝ Պարսից բաժնին նախարարներէն եկաւ հրաւեր առ Սահակ՝ երթալ հաշտեցուցանել զնոսա ընդ միմեանս. քանզի Առամ (Ե.) տեսնելով, թէ առանց նախարարաց անհնար էր նուաճել գերկիւրն՝ կ'առաջարկէր ի ձեռն Սմբատայ ասպետի խօսել ընդ նոսա ի հաշտութիւն: Ուստի Սահակ յանձնելով վարդապետութեան գործն Մեսրոպայ՝ կը փութայ յԱլլարատ. — «Յայնժամ գային հասանէին ի բազում նախարարացն կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի ի մէջ նոցա անցեալ ի միաբանութիւն հաւաքեսցէ զամենեսեան: Քանզի զիտացեալ արքային Պարսից Առամայ, եթէ առանց նախարարացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն՝ հաշտութիւն խօսեցեալ ի ձեռն

Սմբատայ ասպետի: Վասնորոյ թողու զՄեսրոպ ի վերայ վարդապետութեան կողմանն արևմտից, և առ նմա զթուռունս իւր զՀամայեակ և զՀամադասպեան, զեղբարսն Վարդանայ սարատելատի... ինքն եկեալ անցանէ Սյրարատեան գաւառն» (Խոր. Գ. ԾԸ.): Սահակ վարդապետութեան գործին հետ կը յանձնէ Մեսրոպայ ուրիշ գործ, այն է չարչարանօք եւ մահուամբ հալածել Բորբորիտոն կոչուած ազանդաւորներ, հին գնոստիկեաններէն մնացորդ, որ ասպաւինած էին այն կողմերը: Հալածել այս ազանդաւորներն՝ էր մին ի պայմանաց, որովք արուեցաւ Սահակայ իշխանութիւն Յունաց բաժնին Հայոց վրայ ի պատրիարքէն Կոստանդնուպոլսի, ինչպէս տեսանք ի թղթին Ատտիկոսի առ Սահակ ըստ Խորենացւոյն: Կորիւն ևս Սահակայ տըրուած արտօնութեանց կարգը կը դասէ այս հալածումը.— «Առեալ (Մեսրոպայ) զանընդգիւմակաց հրամանն հանդերձ սակերօք (հրովարտակօք) կայսերազիր նշանակելով՝ վասն մանկտոյն յաշակերտութիւնն առ ի կէս ազգէն Հայոց ժողովելոյ, և վասն ժանտագործ ազգին բարբարոսաց (բորբորիտոնք՝ ըստ Խորենացւոյն), և եկեղեցեաց հաստատութեան»: Ըստ Խորենացւոյն՝ Սահակ ի մեկնելն ի բաժնէն Յունաց՝ յանձնեց Մեսրոպայ կատարել այն պայմանը.— «Հրամայէր քննել զժանտագործ Բորբորիտոնսն, եթէ ոչ հեզութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն լուղղութիւն՝ չարչարանօք հալածել, զի թշնամանք ի թշնամանաց վրէժ առնուցուն, և խալտառակեցի մահուամբ անիրաւ մահ հոգւոց»: Կորիւն ասէ, թէ Մեսրոպ ի գալն ի Հայս՝ կատարեց այն հրամանը: Յետ պատմելոյ թէ «Երանելին (Մեսրոպ) զվարդապետութիւն իւր ի գործ արկեալ ժողովելոցն քաղցրացուցանէր՝ կը յաւելու. «Ապա լետ այնորիկ ձեռն արկանէր զգժպատեհ և զկամակոր բարբարիանոս ազանդն քննելոյ, և իբրև ոչինչ գտանէր հնարս լուղղութիւն ածելոյ՝ առեալ ի գործ արկանէր ըզթշուառացուցիչ գաւազանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանտս, ի տանջանս, ի գելարանս: Իսկ յորժամ այնու ևս պակասեալք ի փրկութենէն գտանէին՝ խորտակեալս, ասպիսանձեալս, մրեալս և գունակ գունակ խալտառակեալս՝ յաշխարհէն կորզէին» (Կորիւն): Ի բանից ասաի Կորեան յայտնի է, թէ միջին գարուց հաւատաքննութեան կատանօք կատարուեցաւ այն հալածումն, զոր չէ բաւական արդարացուցանել ժամանակին ոգին՝ հալածելու ազանդաւոր անուսնեալներ:

24. Սահակ, ապաքէն խորհրդով նախարարաց զորս գումարեց առ իւր՝ կը զրկէ զՍմբատ և զՎարդան առ Վաւմ: Կը շնորհուի ներումն, և կը դրուի թագաւոր որդին Վաւմշապհոյ Արտաշէս, պարսիկ անուամբ Արտաշէր, վերջինն Արշակունի թագաւորաց.— «Եկեալ

(Սահակայ) Սյրարատեան գաւառն, կուտեալ զամենայն նախարարագունսն՝ առաքէ զՍմբատ ասպետ և զՎարդան ստրատելատ զթուռն իւր ի դուռն արքային Պարսից: Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն՝ մուրհակ մուացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ նոցա թագաւոր կացուցանելով զԱրտաշէս որդի Վաւմշապհոյ, և փոխեալ զանունն, Արտաշէր կոչելով՝ զաշխարհս Հայոց ի նա հաւատաց առանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամս վեց» (Խոր. Գ. ԾԸ.):

25. Խորենացին Գ. զպրութեան ԾԹ. գլխով կը խօսի զամբութեանց Կարնոյ, զոր Անատոլիոսի համար ասէ թէ շինեց հրամանաւ փոքուն Թէոդոսի: Արդէն ինքն Թէոդոս ի նամակին իւրում առ Սահակ, ըստ Խորենացւոյն, խոստացած կամ ծանուցած էր, թէ պիտի շինէր քաղաք յապաւինութիւն Հայոց և իւր զօրուն.— «Հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրաց»: Խորենացին նախ կը նկարագրէ գաւառին այն մասն ուր եղան այն շինութիւնք. «Անատոլեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ բազում կողմանս մեր՝ հաճի ի գաւառին Կարնոյ իբրև ի միջոցի շինել զքաղաքն արգաւանդահոյ շատաշուր և բերրի. իբր միջոց վարկուցեալ զվայրսն ոչ կարի ի բացեալ ի տեղեացն՝ ուր Եփրատայ մասին ինչ բղխեն աղբիւրք ականց, և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ ծովանան մօրաբար երևութիւք. յորում ամբաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ճարակաւորաց, յորոց ի ձուոց միայն կերակրեալ լինէին բնակիչքն: Եւ զեզերը մօրին շամբք և բազմութիւն եղեգանց. և գաշաքն ունին զթանձրութիւն խոտոց և զքաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց, և լերինքն լի են երէովք կճղակարաշխիւք և որոճանովք. նաև զանասուն պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս, քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն, համակեալս ի գիրութեան»: Յետոյ կ'սկսի պատմել քաղաքին և ամբութիւններուն շինութիւնը շատ մութ ոճով: Խորենացւոյն միջին նկարագրէն սաչափ միայն կը հասկնանք, թէ Անատոլիոս հաստատեց քաղաքը գեղեցիկ լեռան մը ստորոտն, ուր մանր մանր աղբիւրք կը բխէին: Իսկ քաղաքէն տնդին դէպ ի լեռը բարձրաւանդակի վրայ շինեց Թէոդոս անուամբ բերդ, զոր Խորենացին պատուար կ'անուանէ. և որովհետև պիտի շինէր վրան բարձր աշտարակ՝ շատ խոր փորելով՝ «անգնդալիը հաստատեաց, ասէ, զհիմունս պատուարին»: Անատոլիոս այս աշտարակաւոր բերդէն անդին, ի հիւսիսոյ, յարևելից և յարևմտից շինել տուաւ ուրիշ աշտարակներ, ոմանք «ժայռաւոր, ասէ, իբրև գնաւացուկս», այլք «բոլորաձև»: Իսկ քաղաքին մէջ ծածուկ ջրմուկներով բերաւ առատ ջուր, ջերմուկներուն վրայ շինեց յարկեր կախածոյ քարերէ. լցուց քաղաքը զինուք և պահա-

պան գնդովք, և անուանեց Թէոդուպոլիս, զի լիշատակաւ քաղաքին անմահանայ անուն կայսերն. — «Եւ առ ստրոտով մի գեղեցկանիստ լերինն գտեալ բազում աղբիւրս ականակիտս և մանունս բխեալ, անդ ետեղազրեաց զքաղաքն, զորով շրջափակեալ խոր փոսիւ՝ անդնդալիւր հաստատեաց զհիմունս պատուարին, և ի վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շինեաց, յորոց զառաջինն Թէոդոս անուանեաց ի պատիւ Թէոդոսի: Եւ ի նմանէ և անդր շինեաց աշտարակս ժայռաւորս իբրև գնաւացուկս և առանցս գոգաւոր խորշիւք, որք ընդդէմ հային լերինն: Ստպէս և ընդդէմ գաշտին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արևելից և արևմտից կանգնեաց աշտարակս բոլորաձևս: Եւ ի մէջ քաղաքին ի բարձրաւանդակ վայրի մթերանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Աւգոստինոն անուանեաց ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ ջուրս ընդ յով տեղիս ածեալ մտոյց անլաւ գնացիւք: Եւ ելից զինու և պահասպան գնդիւք զքաղաքն, և անուանեաց Թէոդուպոլիս, զի լիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն: Եւ ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն՝ յարկս ի վիմատաշ քարանց շինեաց» (Խոր. Անդ.): Բայց Կարնոյ քաղաքին վրայ աւելի ճիշդ տեղեկութիւն կու տայ Պրոկոպիոս յոյն պատմիչ Զ. զարու, ժամանակակից Յուստինիանու կայսեր (527 — 565): Ըստ Պրոկոպիոսի՝ գլխաւոր ամրութիւնն զոր շինեց Անատոլիոս՝ էր բերդն անուանեալ Թէոդոս ի վերայ բլրոյ, զիւրին յառնուլ, որպէս և առաւ իսկ Կաւատ արքայ Պարսից, երբ եկաւ Ամիդ քաղաքին վրայ: Յետ սակաւուց Անաստաս կայսր (491—518) պարսպով պատեց ըզբլուրն, ուր էր Թէոդոսի բերդը, և նորոգելով քաղաքը՝ կոչեց իւր անուն, բայց չկարաց խափանել բերդին հիմնադրին Թէոդոսի անունը: Պարսպը զոր շինել տուաւ Անաստաս՝ էր լայն, բաց ցած, ուստի և զիւրին էր թշնամեաց առնուլ զքաղաքն: Պարսպը ոչ պատուար ունէր պատասպարուելու և ոչ խրամ, այլ ընդ հակառակն բարձր բլուր կար մօտ ի վերոյ քան զպարսպն: Յուստինիանոս, որ մեծամեծ նորոգութիւններ ըրաւ Հայաստանի այն գաւառներուն մէջ որ կը վերաբերէին Հռոմայեցւոց, կամելով առնել զքաղաքն անառիկ՝ խոր խրամ բացաւ զպարսպաւն զոր և ամրացուց պատուարաւ, աշտարակներն ևս ամրացունելով արար մէն մի բերդ, և այսպէս առնելով զքաղաքն զօրանիստ Հայաստան կեցող զօրաց և զօրավարաց՝ սպահով գործեց զերկիրն յարշաւանաց Պարսից: Այժմու Կարին չէ այն հին Թէոդուպոլիս: Ահա բանք Պրոկոպիոսի. «Իբրև Թէոդոս կայսր գրաւեաց զԹագաւորութիւնն Արշակայ՝ կանգնեաց ի բլրի ուրեք բերդ, որ կոչեցաւ Թէոդոսիուպոլիս, զիւրին յառնուլ, որպէս և առաւ իսկ ի Կաւատայ արքայէն Պարսից ի խաղալ նորա ի վերայ Ամ-

դացւոց քաղաքին: Յետ սակաւ միոյ Անաստաս կայսր շինեաց անդ քաղաք, պարսպաւ պատեալ զբլուրն, յորում էր բերդն Թէոդոսի, և թէպէտ իւր անուն կոչեաց զքաղաքն՝ գանուն Թէոդոսի առաջնոյ շինչին ոչ կարաց խափանել: Պարսպն Թէոդոսիուպոլսոյ էր լայն յով, այլ խոնարհ ըստ բարձրութեանն, զի էր ոտս իբրև երեսուն, ուստի և զիւրին էր առնուլ գայն թշնամեաց, մանաւանդ Պարսից, ի ժամանակս յարձակման: Զունէր ինչ ի պատասպարութիւն պատուար ինչ, և ոչ իսկ խրամ, այլ բլուր ինչ բարձր յարուցեալ կայր ի մօտոյ ի վերոյ քան զպարսպն: Վասնորոյ Յուստինիանոս կայսր խրամ խոր առ պարսպաւն բացեալ, և զբարձրաւանդակն գայն հարթլատակ գործեալ՝ դարձուց գտեղի նորա ի վիհս անմատոյցս և ի խոխոմս ահագինս: Եւ առ ի զպարսպն ևս գործելոյ բարձր յով և անմատոյց՝ ետ շինել ի նմա ամրութիւնս պէս գունակ այնց՝ զորս տուեալ էր շինել ի Տարա քաղաքի: Ի պարսպի անդ եթող միջոցս բացեալս, սրջափ ինչ բաւական էր ի ձգել զէնս. շուրջանակի ածեալ սրահ քարակերտ՝ ի նմա ևս եթող միջոցս բացեալս. կանգնեաց և արտաքուստ այլ պարսպ երկրորդ, և զիւրաքանչիւր յաշտարակացն դարձուց ի մէն մի բերդ ըստ նմանութեան պարսպին Տարայի: Եւ այսպէս կարգեալ գտեղին զօրանիստ ամենայն զօրաց և զօրավարաց որ ի Հայս՝ կացոյց զազգն Հայոց անբույժ յարշաւանաց Պարսից» (Պրոկ. գիրք Գ. շինուած. Գլ. Ե.):

26. Գիտելու արժանի է, որ Կարնոյ նկարագիրն առ Խորենացւոյն կը թուի գրուած լետոյ քան զԵ. դար, քանզի կը յարմարի մանաւանդ շինութեանն Յուստինիանու նկարագրելոյ Պրոկոպիոսէ, քան շինութեանցն Թէոդոսի և Անաստասայ: Բայց գրաւիչ թագաւորութեանն Արշակայ չէր Թէոդոս փոքր, ինչպէս կը թուի կարծել Պրոկոպիոս, այլ Թէոդոս մեծ:

27. Արտաշիր, այն է Արտաշէս, որդին Վառաշապհոյ, ասէ Խորենացին յառաջ տանելով զիւր պատմութիւն, վարելով անառակ կեանս՝ եղաւ ստելի նախարարաց, որք լետ ամբաստանելոյ զնա առ Սահակայ, երբ գտան զսա անհաւան իւրեանց խորհրդոյն, որ էր մատնել զմանուկ թագաւորն՝ արքային Պարսից, և խնդրել պարսիկ իշխան՝ իրենց համամիտ երիցաւ միով Սուրմակ անուն գացին առ Վառաժ քողոքել զԱրտաշիրէ՝ թէ անարժան էր ի թագաւորել, և զՍահակայ՝ թէ միտեալ է ի Յոյնս. — «Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշիր անհուն սկսաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև տաղտկանալ ի նմանէ ամենայն նախարարացն: Արոց եկեալ առ մեծն Սահակ զբողոք բարձին, հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց՝ չարախօսել առ արքային Պարսից և ի բաց ընկենուլ ըզ-

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ Բ. ԳՊՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅՆ, ԺԳ. ԳԻՒՆԷՆ ՄԻՆՉԵԻ Ի ՎԱՍԺԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՆ:

Մինչև ցարդ, ի Տիգրանայ մեծէ մինչև ցանկումն հարստութեանն Արշակունեաց (90 ն. ք. զՔր. — 428 յ. Քր.), տուինք հայ ազգին պատմութիւնն արտաքին և ազգային ժամանակակից աղբիւրներէ: Բայց կայ միւս ևս աղբիւր ազգային, այն է Խորենացին, կամ լաւ ևս ասել՝ ուրումն Մովսիսի Խորենացու անուամբ ծանօթ պատմութիւն, որ բազմօք կը տարբերի ցարդ լիշուած ժամանակակից աղբիւրներէն, կամ հակառակ է նոցա: Եւ որովհետև այս պատմութեան, թէպէտ չէ ժամանակակից, մեծ յարգ կ'ընծայուի, նա մանաւանդ համարուած է իբրև պատգամ կամ վճիռ մեր հնագոյն պատմութեան անգամ վերաբերեալ որեւիցէ վիճի կամ խնդրոյ՝ հարկ է մեզ բերել ի մէջ այն պատմութեան մանաւանդ այն կէտերն, որ առած են և կու տան իրաւի տարակոյս անաչառ և լուսաւորեալ քննադատի: Որ և իցէ պատմութենէ կասկածել, և այնչափ առաւել որչափ հին է պատմութիւնն՝ իրաւացի է և պարտք ամէն անաչառ պատմչի, որոյ պաշտօնն պարտի լինել գտնել եթէ ոչ ճշմարտութիւնը՝ գէթ հաւանականութիւնը. և որովհետև այս ճշմարտութիւնն կամ հաւանականութիւն կախեալ է մեծաւ մասամբ պատմութեան աղբիւրներուն բնութենէն՝ մեր առաջին և կարևոր գործն է տեսնել, թէ ինչ աղբիւրներէ կը բխէ այս պատմութիւնն:

Մովսիսի Խորենացու, յոր իբր վերադիր լաւելուած է նաև Քերթոզ կամ Քերթոզահայր անունն, անձին վրայ ժամանակակից աղբերէ չունինք ամենեւին տեղեկութիւն, բայց իւր պատմութեան ճակատէն — «Մովսիսի Խորենացու պատմութիւն Հայոց», որ չունի մեծ պատմական զօրութիւն: Փարպեցին, Ն. դարու պատմիչ, չը լիշեր ամենեւին ոչ զանուն զրոյն, և ոչ զհեղինակին, մինչ ուրիշ հայ պատմչաց վրայ որ լաւաջ են քան զինք, ինչպէս Ագաթանգեղոսի, Բուզանդայ, Կորեան՝ կը խօսի յանուանէ և երկար: Խորենացու վրայ մեր այս մասին մէջ խօսուեցաւ արդէն. հոս հարկ

է դարձեալ լաւելու ինչ ինչ: Յիշուելու կարևորագոյն կէտն է ժամանակ պատմագրութեան Խորենացու: Եթէ ընդունինք իբրև ճշմարիտ, թէ պատմութիւն Խորենացու զրուեցաւ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունու մարզպանի՝ հարկ է ընդունել, թէ գրութեան թուականն չկարէ լինել լետոյ քան 480 կամ 482, որ է թուական մահուանն Սահակայ Բագրատունու: Ուրիշ կողմանէ լատինի է, թէ այն պատմութիւն չկարէ լինել գրուած լաւաջ քան զամն 440 և 441, որ է թուական Սահակայ և Մեսրոպայ մահուան, ուր կը հանգուցանէ հեղինակն զպատմութիւն իւր: Եւ որովհետև ըստ իւրում վկայութեան հեղինակն էր ծերացեալ, այսինքն գոնէ 70 կամ 75 ամեայ, երբ կը գրէր պատմութիւնը՝ ապա էր հասակակից իւր վարդապետներուն, Սահակայ և Մեսրոպայ: Այս հաշիւ, ինչպէս տեսանք՝ կը հետևի ի հանգամանաց պատմութեան Խորենացու, բայց կու գայ հակառակ աւանդութեանն, որ կը դնէ զԽորենացին Սահակայ և Մեսրոպայ կրտսերագոյն աշակերտներէն, ուստի և մատենագիր առաջնոյ կիսոյ Ն. դարուն. բայց լինել կրտսերագոյն աշակերտ, միանգամայն հասակակից իւր վարդապետներուն՝ կը թուի տարօրինակ: Այլա կամ թուական մատենագրութեան պատմութեան Խորենացու ըստ վերոգրեալ հաշուին է մերթելի, և կամ աւանդութիւնն, ըստ մեզ երկօքին ևս:

Եւ ոչ՝ լինելն պատմութեան Խորենացու զրուած ի խնդրոյ Բագրատունու ասպետի՝ ունի հաստատութիւն առաջի լուութեան Փարպեցու, որ չգիտեր ոչ Մովսէս Խորենացի պատմիչ լիւրում դարու, և ոչ պատմութիւն Հայոց յօրինեալ ի նմանէ ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունու, որում ի մօտոյ ծանօթ էր Փարպեցին, ինչպէս այլուր ասացաւ:

Միւս ևս խնդիր է, թէ պատմութիւն Խորենացու հասած է մեզ անարատ իւր սկզբնական ձևովն, թէ կրած է լաւելուած կամ փոփոխութիւն: Երրորդ զպրութեան ՎԱ. գլխոյն վերջին մասը, «բայց քանզի — վերաբանութեան», ԿԲ. գլուխն ամբողջ, ինչպէս նաև Ողբը՝ են կասկածելի, և հաւանականապէս այլոց և լետնագոյն գրչի գործ: Զիարդ և իցէ՝ թողլով այս կնճառտ խնդիրներն և նկատելով զգրուածն այնպէս ինչպէս կը գտնուի այսօր՝ տեսնենք նախ, թէ ինչ աղբիւրներէ կ'առնու Խորենացին: (ԶԽորենացու տես և զԱ. մասն պատմութեան մերոյ, էջ 88—92, և այլուր):

Զառաջին աղբերէ Խորենացու, այն է զՄարիբասայ, որմէ ասէ Խորենացին թէ կ'առնու իւր պատմութիւնն մինչև Արտաշէս (Ա. ըստ Խորենացու)՝ խօսուեցաւ մեր պատմութեան առաջին մասին մէջ ըստ բաւականին (88—202). նոյնպէս զԱփրիկանոսէ,

որ է երկրորդ աղբիւր նորա, որպէս ասէ, Սրտաշիւտ մինչև ցերուանդ (Խոր. Բ. Ժ.)՝ խօսուեցաւ բաւական մեր պատմութեան այն մասին մէջ, (էջ 264—265): Հոն ցուցուած պատճառներուն համար չենք կրնար ընդունել, թէ Խորենացին ունեցաւ զԱփրիկանոս, և ոչ թէ Ափրիկանոս առաւ լեզեսիոյ զիւտնէն, այսինքն մատենադարանէն, ուր Խորենացին կ'երազէ լինել մեր առաջին թագաւորաց գործերն մինչև ցերուանդ: (Խորենացւոյն ճարտարմութիւնն իմանալու համար համեմատէ Ա. Լ. ընդ Բ. ԼԼ.): Հոս կը յաւելունք սա ևս, թէ եթէ Ափրիկանոս քաղած էր իւր ժամանակագրութիւնը մեհենական պատմութենէն Սինոպոլ (Խոր. Բ. Ժ), որ էր մայրաքաղաք Պոնտոսի՝ չէր կրնար զՄիհրդատ է, զանուանին և զհօր ի թագաւորս Պոնտոսի, կոչել բզեշխ Վրաց: Այնպիսի քաղաքի մեհենական պատմութեան մէջ հարկաւ լիշուած էին Միհրդատայ երկար պատերազմներն ընդդէմ Հռոմայեցւոց, դաշնակցութիւնն ընդ Տիգրանայ և ուրիշ շատ պարագաներ, որոց անգէտ է մեր պատմութեան հայրն: Կը հարցունենք նաև, թէ Խորենացին ինչպէս գտաւ Ափրիկանոսի գրոց մէջ, որ էր համառօտ ժամանակագրութիւն և ոչ ընդհանուր պատմութիւն, եօթն հայ թագաւորաց պատմութիւնը: Ափրիկանոսէ առաւ Խորենացին, և Ափրիկանոս ի զիւտնէն Սինոպոլ, թէ Միհրդատ էր քեռայր Տիգրանայ: Ուստի լիւրաւի է տարուկուսել, թէ Խորենացւոյն պատմութեան այս կարկառուն մասը, որ կ'ընծայուի մեզ իբրև առնուած Ափրիկանոսէ՝ ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ հաւաքածոյ աննշան աղբիւրներէ, կամ մանաւանդ, որ աւելի հաւանական է՝ քաղուած Յովսէպոսէ հանդերձ թերութեամբք նորա, կրճատելով կամ փոխելով ինչ ինչ, որ չէր համաձայն Խորենացւոյն գիտման, որ էր ցուցանել զՏիգրան անյաղթ և գրեթէ միահեծան տէր յառաջակողման Ասիոյ: Արդարև Տիգրան էր յայնժամ արքայից արքայ, տէր ոչ Հայաստանի միայն, այլև Ասորոց, և ունէր զոնէ վերին իմն իշխանութիւն Փոքուն Ասիոյ միոյ մասին (Կապադովկիոյ) վրայ. սակայն պարտ է խոստովանել ժամանակակից պատմութեան առջև, թէ շատ պարագաներ ստիպեցին զնա տեղի տալ բուն և յամառ զօրութեան հռոմէական աշխարհակալութեան:

Ապաքէն զարմանալի է, որ Խորենացին Տիգրանայ պէս հօր և ըստ Կիկերոնի արգարև «մեծ» թագաւորի մը պատմութիւնը կը համառօտէ ինը մանր գլուխներու մէջ այնպէս կրճատ և խառն ի խուռն՝ որ չարժեք ամենևին բան առ բան լիշել: Բաւական կը համարինք գնել Լանկլուալի գիտողութիւնը Խորենացւոյն պատմութեան այս մասին վրայ: Հայասէր գաղղիացին, որ շատ անգամ

իննայելով և լռութեամբ կ'անցնի մեր պատմութեան հօր թերութիւններն՝ հոս չհամբերելով՝ «Այս (ժէ.) գլխոյն մէջ համառօտեալ դէպք զՏիգրանայ, զՄիհրդատայ և զորդույ նորա երկար կը պատմուին, ասէ, յոյն և լատին պատմիչներէ, այնպէս մանր մասամբք՝ որ կը ցուցնեն յայտնապէս, թէ Մովսէս հարևանցի յոյժ քննած է պատմական օտար լիշատակներ իւր երկրին պատմութեան վրայ: Աղբիւրք յորոց կ'առնու նա իւր տեղեկութիւններն՝ էին կամ հակիրճ յոյժ կամ անստոյգ, և պատմութիւն նորա ունի սխալներ, զորս մի ըստ միոջէ նշանակել տղայութիւն է: Բաւական է յոյն և լատին ժամանակակից պատմագրաց զիմել տեսնելու համար, թէ չէ ամենևին ճիշդ պատմութիւն Մովսիսի: Սուրբագոյն աղբիւրք են Ստրաբոն, Ապսլիանոս, Գիոն Կասիոս, Եւտրոպիոս, Յուստինոս, Կիկերոն, Պլուտարքոս, Վէլլէոս Պատերկուղոս, որ կու տան մանր տեղեկութիւններ Տիգրանայ մանկան, ապստամբութեան նորա ընդդէմ հօրն, փախստեան նորա ի Հռոմ, այլովքն հանդերձ, դէպք՝ զորովք բոլորովին լռութեամբ կ'անցնի պատմիչ մեր» (Վիք. Լանկլ. Ժողովածոյ հին և նոր պոմ. Հայոց. Հտ. Բ. էջ 89, Ծան.): Ընթերցողք մեր չունին ամենևին պէտս զիմելոյ լիշեալ աղբիւրներուն. մեք նոցա ընտիրներէն և մերձաւորագոյններէն ժամանակաւ՝ առած ենք ինչ որ կտրւոր էր ի վերայ ծագման Տիգրանայ, թագաւորելուն նորա և զօրանալուն, տիրելուն Ասորոց երկրին, այն երկրին ժողովրդենէն հրաւիրեալ, դաշնակցութեան նորա ընդ ինամուոյն իւրում Միհրդատայ Եւպատորի, երկար պատերազմներուն Հռոմայեցւոց դէմ իբրև զօրավիգն նորա, ի վախճանի տեղի տալուն Պոմպէի, խոնջեալ և պարտասեալ ծանր և անգուլ պատերազմներէ և ճերութենէ:

Խորենացին Բ. դարութեան ԺԳ. գլխով կ'սկսի Տիգրանայ պատմութիւնն այսպէս. «Յետ Արտաշիսի առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա... և ժողովեալ զզօրս Հայոց՝ ընդդէմ երթալ զօրացն Յունաց, որք լետ մահուանն Արտաշիսի հօրն իւրոյ և ցըրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լետլ զիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որոց ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ՝ արդեղեալ ի վերջ նահանջէ: Եւ ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաթաք և զհոգս Միջերկրացն, և զօր բազում թողեալ նմա՝ գառնայ յաշխարհս»: Խորենացին կամ աղբիւր նորա կը թուին բոլորովին անգէտ Փոքուն Ասիոյ և Յունաց պատմութեան նախ քան զՔր. Ա. դարուն գրեթէ ամբողջ առաջին կիսուն մէջ: Այս երկիրներուն պատմութիւնն, ինչպէս կ'աւանդեն ժամանակակից պատմիչք՝ չթողուր ընդունել յարձակումն ոչ յարեմտից յարևելս և ոչ յարևելից յարեմուտս յառաջ

զրիա որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յովհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուզայ Մակարէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր (Տիգրանայ) լուեալ և համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն լելուզակ խռովէ զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ և այժմ յանուն լելուզակին կոչին Վայկունիք» (Խոր. Բ. ԺԳ.): Խորենացին կ'առնու զայս պատմութիւն ոչ թէ Ափրիկանոսի ժամանակագրութենէն, ուր թերևս և ոչ իսկ կը լիշուէր այս, այլ Յովսէպոսէ: Ահա բանք Յովսէպոսի. «Զայնու ժամանակաւ ազգ եղև, եթէ Տիգրան արքայ Հայոց մտեալ էր յԱսորիս հինգ հարիւր հազար արամբք և թէ գալոց էր ընդ հուսի Հրէաստան: Այսպիսի վտանգ մեծ և անակնկալ զարհուրեցոյց զգլխոյն Աղեքսանդրա և զհամօրէն թագաւորութիւնն: Առաքեաց նա առ թագաւորն (Տիգրան) ընծայս մեծամեծս ի ձեռն հրեշտակաց, որ գտին զնա պատաղեալ պաշարմամբ Պողոմայիգայ: Տիկինն Սեղենէ, այլով անուամբ Կղէոպատրա, որ թագաւորէր յայնժամ յԱսորիս՝ յորդորեաց զհպատակս իւր քաջութեամբ զգէմ ունել այնմ՝ որ զայր լիւր վտարել զերկիրն: Հրեշտակք Աղեքսանդրայ զամենայն ջան յանձին կայան ածել զՏիգրան յաղերս վասն նորա և ազգին: Տիգրան ընկալաւ զնոսա քաղցրութեամբ, և արձակեաց յուսով մեծաւ: Այն ինչ առեալ էր նորա զՊողոմայիգ՝ լուաւ եթէ Ղուկուղոս որ զհետ մտեալ էր Միհրդատայ և չէր հասեալ նմա, զի խոյս տուեալ էր նա ի Վիրս՝ մտեալ էր ի Հայս և աւերէր զերփէր զերկիրն. այս համբաւ ետ Տիգրանայ դառնալ լետս» (Յովս. Նախն. պատմ. Հր. ԺԳ. 14): Զարմանալի է սակայն, որ Ղուկուղոս, — զիտմամբ թէ յանգէտս՝ չենք զիտեր—կը փոխուի առ Խորենացոյն ի Վայկուն լելուզակ: Պատճառ գալուն Տիգրանայ ի վերայ Կղէոպատրայ յայտնի է Յովսէպոսէ, վասն զի հակառակ էր նա Տիգրանայ. Խորենացին կ'ընծայէ զայն յանցանաց Գիոնիսիոսի, որդւոյ Կղէոպատրայ, Տիգրանայ հօրը զէմ, առանց յայտնելու թէ ինչ էր յանցանքը: Սակայն զիտենք այլուստ, թէ Կղէոպատրա չունէր որդի Գիոնիսիոս անուն. Անտիոքոս Գիոնիսիոս էր որդի Անտիոքոսի Գրիգորիսի. Կղէոպատրայի որդին էր Անտիոքոս Ասիացի, մանուկ և անկարող յանցաւոր գտնուելու Տիգրանայ հօրը, որ այն թուականէն (70) քսան և թերևս աւելի ամօք յառաջ մեռած էր:

Գալով Պողոմայիգ կամ Սեղենէ Կղէոպատրայ՝ զիտել սլարա է, զի Պողոմայիգ, այն է Աքր կամ Սէն Ժան տ'Աքր, այժմու Աքեա, էր քաղաք եգիպտացի (Պողոմեան) թագուհիներուն որ կ'երթային յԱսորիս: Սեղենէ Կղէոպատրա, որ էր դուստր Պողոմեայ Փիսկոնի,

լետ այլևայլ ամուսնութեանց եղաւ կին Անտիոքոսի բարեպաշտի, որդւոյն Անտիոքոսի Կիզիկեցւոյ, և ունեցաւ երկու որդի. Անտիոքոս Ասիացի և Սելևկոս Կիսիոսակաէս: Սոքա էին ժառանգ թագաւորութեանն Սելևկեանց, և գլխաւոր քաղաք նոցա էր յայնժամ Գամասիոս: Յետ մահուն հօր նոցա, մինչդեռ տղայքն էին անչափահաս՝ մայր նոցա էր յանձանձիչ (80—70,) և լերեսաց Տիգրանայ, յորմէ հետէ մտաւ նա յԱսորիս՝ ապաւինեցաւ լիւր քաղաքն Պողոմայիգ, զոր եկաւ պաշարեց Տիգրան: Քաղաքն առնուեցաւ, և ձերբակալ եղաւ թագուհին, և սպանուեցաւ լետոյ: Այս ժամանակն էր (70) որ Ղուկուղոս մտաւ Հայաստան, և Տիգրան լսելով զայս՝ աճապարեց զօրօք գալ ընդդէմ նորա: Խորենացին որ չկամիր գիտել զՂուկուղոս՝ Վայկուն անուն լելուզակի ուրուք յարձակման կու տայ Տիգրանայ աճապարանօք դարձն ի Հայս: Թերևս կար յայնժամ նաև հրևսիային վայրենի ցեղի մը կողմանէ յարձակումն Արձախու Վայկունիք կոչուած լեռնային գաւառը. բայց Տիգրանայ այսպիսի մեծ զօրութեամբ դառնալուն պատճառն, ինչպէս տեսանք Յովսէպոսէ՝ էր Ղուկուղոս, որ առ Խորենացոյն լինի Վայկուն, և գաւառը Վայկունիք: Բայց հոս կը տեսնուի նաև աշխարհագրական սխալ, որ կասկածելի կ'ընէ թէ զՎայկուն և թէ զՎայհագրական սխալ, որ կասկածելի կ'ընէ թէ զՎայկուն և թէ զՎայկունիս գաւառ: Խորենացոյն Վայկունիքն, իբրև գաւառ Արձախու, այլուր կոչուած է Վակունիք, բայց ուղղագոյն ընթերցուածն կը թուի լինել Վահունիք, քանզի գաւառն էր ժառանգական երկիր Հայոց հին քրմական ցեղին Վահունեաց, և ի դարձին Հայոց առ Տրդատաւ տրուեցաւ եկեղեցւոյ և եղաւ կալուած տան Լուսաւորչին հանդերձ եկեղեցաքաղաքաւն Ամարասաւ, զոր ծաղկեցուց Գրիգորիս որդին Յուսկան, եպիսկոպոս գաւառին, և կոչուեցաւ կաթողիկոս Աղուանից, վասն զի Արձախ էր մասն Աղուանից երկրին: Գիւրին է գուշակել զայս ի Բուզանդայ, որ լետ պատմելոյ զեպիսկոպոսանալն Գրիգորիսի Աղուանից այն մասին, զքարոզելն նորա Մազքթաց և մարտիրոսանալն այն բարբարոս ազգէն՝ կը յաւելու. «Այսպէս սպանին զառաքելն քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս: Եւ ապա բարձին զնա որք ընդ նմա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և բերին ի գաւառն իւրեանց ի կողմանս Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեւղն որ անուանեալ կոչի Ամարազ. և եղին զնա առ եկեղեցեաւն զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի, քահանայապետին մեծի աշխարհին Հայաստան երկրին» (Բուզ. Գ. Զ.): Այս տեղեկութենէն կը տեսնուի, թէ Վայկուն, ուստի և Վայկունիք, իբրև յանուն լելուզակին կոչուած այսպէս՝ լինի կասկածելի: Բուզանդ այս գաւառը

Տիգրանայ, զորոյ ժողովեալ Տիգրանայ զգանձսն՝ դառնայ ի Հայս», ինչպէս Կրասոս (Պլ. Փէ.): Յայտնի է սակայն լոյն և հռոմայեցի պատմիչներէն, զորս վերագոյնն յիշեցինք և յորոց ոմանք են ժամանակակից կամ գրեթէ ժամանակակից, թէ այն զօրավարներէն, որ են լետ 64-ին՝ և ոչ մին եկաւ Տիգրանայ դէմ, որ լետ այն թուականին, այն է լետ պարտութեան իւրոյ ի Պոմպէոսէ դաշամբ՝ չիշխեց և չկարէր իշխել ելանել դուրս իւր բնիկ երկրէն Հայաստանէ: Այն հռոմայեցի զօրավարք եկան նուաճել ոչ զՏիգրան, որ արդէն նուաճեալ էր և մնաց միշտ հաւատարիմ Հռոմայեցւոց ըստ Ստրաբոնի՝ այլ զԱսորիս, զՊաղեստին և զԵգիպտոս: Աերջինն, Կրասոս, առաջին եռապետներէն մին, հաւասարելու համար փառաց իւր երկու ընկերներուն, Կեսարու և Պոմպէի, որ մեծամեծ յաղթութիւններով պայծառացած էին՝ եկաւ երթալ Պարթևաց վրայ, և արդարեւ գրեթէ ջնջուեցաւ զօրօք Պարթևաց դէմ պատերազմին մէջ, ուր Խորենացին զլիսաւոր գործող կը համարի զՏիգրան, որ չիշուիր ամենեւին թէ ունեցաւ մասն այն պատերազմին մէջ (55, 54), նս մեռած իսկ էր: Ի լուսաւորութիւն Հռոմայեցւոց և Պարթևաց պատմութեան այս մասին, որ կը վերաբերի ըստ մասին նաև Հայոց՝ գնենք հոս Աիքթոր Տիւրիւիի Հռոմայեցւոց պատմութենէն յաջորդ հատուածը, զոր կը քաղէ ժամանակակից պատմութենէ. «Յետ Պոմպէի չեղև ինչ փոփոխութիւն յարեալ: Այլ Գաբինիոս եցոյց եթէ բազում ինչ մարթ էր շահել յերկրէն Ասորոց: Արձեցաւ նա ի Պտղոմեայ Աւղեայ գնովք բիւր քանքարաց, և լետ հաստատելոյ գնա ի թագաւորութեան Եգիպտացւոց՝ վաճառեաց նմա և զկէս զօրաց իւրոց: Ի Հռոմ ամբաստանեցաւ նա իբրև վնասակար հռոմէական ժողովրդեան, արգարացաւ կաշառօք, այլ յերկրորդում պատասխանատուութեանն, յորում Կիկերոն եկաց նմա պաշտպան յանխորհուրդս առ հաճելոյ զմիտս Պոմպէի՝ զնաց կճճութեամբ ընդ գատաւորսն, և պարտաւորեցաւ յաքսոր: Չսա փոխանակէր Կրասոս, որ մին էր յառաջնոց երկից արանց, և մեկնեցաւ՝ ի մտի եղեալ արշաւել ի Պարթևս: Առանց կանխաւ տեղեկանալոյ հանգամանաց երկրին, առանց առնելոյ ի բանի զորս չէինն գոհ, և զազան արուարձանեայս որ ձեռնհաս էին տալ նմա առաջնորդս և այրուծի բազում՝ Կրասոս աճապարեաց անցանել ընդ Եփրատ, էառ քաղաքս ինչ ի քաղաքաց, արձակեաց ասպատակ առանց մեծի դժուարութեան, և ետ հռչակել զանձն ինքնակալ վասն այնպիսի գոյզն յաջողութեան: Ապա փոխանակ քաջութեամբ խաղալոյ յառաջ ի վերայ Բաբելոնի և Սելևկիայ, երկուց քաղաքաց որ ատէին զտէրութիւնն Պարթևաց՝ դարձաւ այսրէն

ձմերել յԱսորիս, ուր թողլ ետ զօրուն մեղկել հատանել ի լուլու-թիւն և ի ցոփութիւն. և ինքն որ էր զվաթնամեծիւք անցեալ, ոչ լայլ ինչ մտաբերէր՝ բաց այց առնել մեհենից առ ի կողպտելոյ զգանձս նոցա. տաճարն Երուսաղեմի լինէր կապուտ կողպուտ, որպէս լեալ էր մեհեանն Հերապոլեայ: Արտաւազդ արքայ Հայոց խոստանայր նմա անցս ընդ երկիր իւր, ուր զօրն Հռոմայեցւոց գտանելոց էր պաշար, ճանապարհ անկասկած և վայր զիպող ի հրահանգս զինուորութեան. այլ Կրասոս չառ յանձն: Էանց երկրորդ անգամ ընդ Եփրատ առ Զեզմաւ եօթն լեզէոնովք և չորեքհազար հեծելովք, և հրապուրեալ յիշխանէ ումեքէ արաբացւոյ (որ էր մին յԱբգարաց)՝ մխեցաւ ի Միջագետս, ի ծով ուրեմն աւազոյ, ուր լետ սակաւուց ամենայն ինչ պակասէր զօրուն, մանաւանդ վստահութիւն ի զօրավար անդր իւրեանց (53):

Պարթևք բաժանեալ էին զգորութիւն իւրեանց. արքայն Հրահատ (Որոգէս) խաղայր ընդ հիւսիսակողմն՝ ունել զառաջս արքային Հայոց, իսկ Սուրէն սպարապետն Արեաց գումարեալ էր զանթիւ այրուծին՝ ի մէջ առեալ փակել զհետեակազօրն Հռոմայեցւոց կուլ վտռեալ: Իբրև անկանէր այրուծին այն ի վերայ լեզէոնացն՝ կարգքն խիտ առ խիտ ճակատեալք զդէմ ունէին յարձակմանն, այլ զէնք Հռոմոցն եղեն նոցա անօգուտ: Եթէ սոքա յառաջ խաղային՝ Պարթևք տային խոյս. եթէ առնուին զկայ՝ վաշտք հեծելոցն գային շուրջ զետեղակալ լեզէոնովքն և ծակոտէին գնոսս նետիւք: Հետեակազօրն թեթև արձակեալ ի վերայ նոցա՝ գայր այսրէն խառն ի խուռն, ամբանալ զկնի լեզէոնացն: Մանուկն Կրասոս յարձակեցաւ յայնժամ ի գլուխ 1300 հեծելոց, որոց հազարն էր այրուծի գաղատացի: Տեղի ետ թշնամին, և ձգեաց գնա հեռի ի բանակատեղւոյն բաժնիւ միով հետեակաց, որ զհետ երթալին գնորա՝ իբրև տեսին զթշնամին զի փախէր. այլ սոցա յանկարծ դարձուցեալ զերեսս պատէին գնովաւ: Յետ սաստիկ կռուոյ, Կրասոս ծակոտեալ ի վիրաց՝ տայր զինակրին իւրում սպանանել զնա առ ի չանկանելոյ կենդանւոյն ի ձեռս: Պարթևք հատեալ զգլուխն՝ գային շրջեցուցանել զէմ յանդիման լեզէոնացն առաջի աչաց սրտաուռչ հօրն: Առժամայն սկսաւ ճակատն և տևեաց մինչև ցայգ, և ոչ միոյ կողման լինէր յաղթութիւնն. երկօքին կողմանք բանակէին հանդէպ միմեանց: Ի կողմն լեալ ի գետնի յանհարին վհատութեան՝ Կրասոս զմտաւ ածէր զանդուկն յոր արկ գնա ամբարտաւանութիւն նորա: Ի զուր ջանայր քաջալերել զանձն. հարկ իմն լինէր տալ անձամբ անձին հրաման դարձի զօրուն: Թողեալ չորեքհազար վերաւորս՝ գային հասանէին ի քաղաքն Խառան, ուստի ի վաղիւն

գիշերայն մեկնէր զօրն լուելեայն: Բայց խաբեցան յառաջնորդէն, և լընդ հուպ ի վերայ հասանել Պարթևաց, զահի հարեալ զօրացն՝ ստիպէին զգօրավարն երթալ խօսել ի հաշտութիւն ընդ Սուրենայ: Այլ դաւ էր այն. Կրասոս և որ ընդ նմայն երթեալ էին՝ սպանան: Խուճ ինչ մնացորդ կարաց անցանել ընդ Եփրատ, ընդ որ և Պարթևք անցանէին զկնի նոցա: Այլ Կասիոս ելեալ ի Խառանէ յառաջ քան զգօրավար իւր և ողջամբ հասեալ յԱսորիս՝ եգիտ պարապ կազմելոյ գունդս, և վանէր զնոսա (53): Միւս անգամ փորձ փորձեալ նոցա (Պարթևաց) ընդ հրամանատարութեամբ Բակրոյ, որ դուր թագաւորին՝ ոչինչ լաւ քան զառաջին նուազն յաջողէին (52): Սակայն Բիբուզոս յաջորդն Կասեայ պաշարեցաւ յԱնտիոք քաղաքի (51), և Պարթևք սպառնային Կիլիկեայ, ուր կուսակալ էր Կիկերոն: Այս հատուածէն որ քաղուած է այն ժամանակին հռոմէական պատմութեան երևելի հեղինակներէն, և ուրիշ պատմական ակնարկութիւններէ բաւական յայտնի կը տեսնուի, թէ Կրասոսի պատերազմն էր ընդդէմ Պարթևաց և ոչ Հայոց, և Տիգրան, կամ մանաւանդ յաջորդ նորա Արտաւազդ՝ էին, կամաւ թէ ակամայ, ձեռնտու Հռոմայեցոց և ոչ Պարթևաց, ընդ որս մանաւանդ թըշնամութեամբ էին Հայք (Յուստ. ԽԲ.): Ուստի հակառակ է պատմութեան՝ ասելն Խորենացւոյն, թէ Կրասոս «Խաղաց ի վերայ Տիգրանայ, և անցեալ ընդ Եփրատ սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ ի պատերազմելն ընդ Տիգրանայ», առանց ամենեւին լիշելոյ զՊարթևս: Հակառակ պատմութեան է նաև այն, զոր ասէ Խորենացին, թէ Տիգրան առաւ Կրասոսի բոլոր աւարը.— «Ժողովեալ Տիգրանայ զգանձսն (Կրասոսի)՝ դառնալ ի Հայս», մինչ զիտենք, թէ ի ձեռս Պարթևաց անկաւ Հռոմայեցոց զերին և աւարն, յորս էին արծուէնշան դրօշք, զորս լետ տուին Պարթևք առ Օգոստեաւ (20):

Ըստ ԺԸ. գլխոյն՝ լետ բնաջինջ լինելոյ Կրասոսի Հռոմայեցիք բարկանալով կը զրկեն բազմութեամբ զօրաց զԿասիոս, որ գալով չթողուր Հայոց անցնել ընդ Եփրատ.— «Զչարեալ Հռոմայեցոց՝ առաքեն զԿասիոս անթիւ զօրօք: Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ՝ չտալ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ Եփրատ և ասպատակել յԱսորիս»: Զայս ևս կ'առնու Խորենացին Յովսեպոսէ. «Կրասոս յաջորդեաց Գաբինեայ ի կուսակալութեան Ասորոց, և առ հայթայթելոյ զճախս պատերազմին որ ընդ Պարթևս՝ առ զամենայն ոսկի զոր եգիտ ի տաճարին. անց լետոյ ընդ Եփրատ և սատակեցաւ ամենայն զօրօքն: Կասիոս կանխեալ եկն յԱսորիս արգելուլ զխաղալ Պարթևաց յառաջ, որ պատրաստէին մտանել անդ» (Յովս. Վասն Հր. պատ. ընդդէմ Հռոմ. Ա. 6): Յովսեպոս չըսեր թէ Հռոմայեցիք

զրկեցին զԿասիոս ընդդէմ Հայոց, այլ թէ Կասիոս կանխեց մտնել յԱսորիս չտալու համար թոյլ Պարթևաց անցանել ընդ Եփրատ: Այսպէս Յովսեպոս, ըստ պատմութեանն զոր վերագոյնն համառօտեցինք՝ կու տայ իմանալ, թէ Կասիոս էր ի զօրավարաց Կրասոսի, և լետ սպանման նորա և ցրուելոյ զօրուն՝ աճապարեց կանխել գալ յԱսորիս զդէմ ունել Պարթևաց:

Խորենացին նախընթաց գլխոյն մէջ ըսած էր, թէ Գաբինոս յանձնած էր գաղտ Տիգրանայ զորդին Միհրդատայ զՄիհրդատ, զոր Պոմպէոս բռնած էր.— «Գաղտնի հաշտութիւն խօսեցեալ (Գաբինոս) ընդ Տիգրանայ՝ տալ զքեռորդին նորա զպատանին Միհրդատ զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ էր Պոմպէի ի Մաթաք» (Խոր. Բ. ԺԶ.): Հոս կ'ըսէ, թէ Տիգրան կասկածելով, թէ իւր քեռորդին չէր Միհրդատ՝ չտուաւ նմա մասն ինչ իշխանութեան: Զարմանք է որ Տիգրան, լետ պահելոյ այնչափ տարի առ իւր զպատանին Միհրդատ՝ յանկարծ կը տարակուսի թէ է քեռորդի նորա. — «Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն լետ Տիգրանայ ի պատանին Միհրդատ, չկարծելով ինքեան քուերորդի՝ չտալ նմա մասն ինչ իշխանութեան»: Կրասոսն Միհրդատ, այն է երէց որդին Միհրդատայ, զոր Խորենացին կը կոչէ «պատանի»՝ 88-էն հետէ վարած էր մեծամեծ պաշտօններ ի կենդանութեան հօրն, և էր այնպէս ծանօթ և անուանի, որ անհնար էր Տիգրանայ այնպէս երկար ունել զնա առ իւր առանց քաջ ճանաչելոյ զնա: Երկրորդ՝ ինչ մասն իշխանութեան էր, զոր Տիգրան չտուաւ քեռորդւոյն. եթէ Պոմպոսի թագաւորութենէն՝ այն արդէն ընջուած էր, քանզի Պոմպոս 64-էն հետէ եղաւ նահանգ Հռոմայեցոց: Սա ևս զարմանալի է, որ Միհրդատ չկարէր լինել քեռորդի Տիգրանայ, քանզի ըստ միաբան վկայութեան յուն և հռոմայեցի պատմագրաց՝ ոչ թէ քեռայր էր Տիգրանայ Միհրդատ, այլ աներ նորա, քանզի Տիգրան առած էր զԿլէոպատրա, մին յերիցագոյն դստերաց Միհրդատայ: Խորենացին կը յաւելու, թէ Տիգրան չտուաւ Միհրդատայ «և ոչ զիւր աշխարհըն Վրաց»: Ըստ Խորենացւոյն՝ Միհրդատայ ցեղն ունէր Վրաց բզեշխութիւնը (Խոր. Բ. Ը, ԺԱ.). այս է բոլորովին անտեղի: Իսկ այն զոր կը յաւելու, թէ «Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ ի քեռւոյն իւրմէ Տիգրանայ՝ ապստամբութեամբ անկանի առ Կեսար, իշխանութիւն գտեալ ի նմանէ զՊերդեայ քաղաքի՝ զօրավիզն օգնականութեան լինի Անգիլատրոսի հօր Հերովդի, Կեսարու հրամանաւ, և շինեալ զՄաթաք ընդարձակագոյն և պայծառ շինուածովք՝ անուանէ Կեսարիա ի պատիւ Կեսարու», և թէ «յայնմհետէ բարձեալ լինի իշխանութիւն Հայոց ի քաղաքէն յայնմանէ».— է

պատմութիւն անհիմն, լի ժամանակազրական սխալներով, զորս մե
 առ մի հերքել աւելորդ է: Սաչափ միայն ասել բաւական է, թէ
 Միհրդատ, զոր Խորենացին կը լիշէ առնլով դարձեալ Յովսեփոսէ
 խառնիխուռն, իբրև օգնական Անդիպատրոսի ի նպաստ Կեսարու՝
 չէ կրտսերն Միհրդատ, որդի մեծին Միհրդատայ, այլ Միհրդատ
 Պերգամացի (տես Յովս. Նախն պտմ. Հր. ժ. 14, և Թէոտոր Բէյ-
 նաք, Միհրդ. Եւպատ. էջ 297) և կոչելն Մաթաքայ Կեսարիա՝
 եղած է պատիւ Տրեբրի և ոչ Կեսարու, իսկ իշխանութիւնն Հայոց
 բարձաւ ի Մաթաքայ 64-ին առ Պոմպէիւ, երբ Տիգրան հրաժա-
 րեցաւ դաշամբ իւր բոլոր երկիրներէն արտաքոյ Հայաստանի:

Խորենացին կ'սկսի իւր ժԹ. գլուխն այսպէս. «Յետ այսր ամե-
 նայնի ի հիւանդութիւն եղեալ Տիգրան՝ աղերսէ ի սէր զԱրտաշէզ
 արքայ Պարսից, յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանելով ի նոցանէ
 զնախագահութիւն: Իսկ սա իւրովք կամօք զԵրկրորդականն ունելով
 ըստ իրաւանց՝ դարձուցանէ ի նա զնախագահութիւնն, և ի հաշ-
 տութիւն ածեալ զԱրտաշէզ՝ առնու ի նմանէ զօր յօգնականու-
 թիւն»: Չէ ամենեւին ճշմարիտ, թէ Պարթևաց թագաւորութիւնն
 էր ի բնէ առաջին, և Հայոցն՝ երկրորդ, կամ այլով բանիւ՝ Հայոց
 երկրորդ հարստութիւնն, այն է Արշակունեաց՝ էր ձեռակերտ իշխա-
 նութիւն, արդի բառիւ՝ աւատ Պարթևաց: Պողիբիոս և Ստրաբոն
 կը խօսին ըստ բաւականին Հայոց երկրորդ հարստութեան ծագման
 և ընդաձակելուն վրայ. կայ նաև աղօտ ակնարկութիւն, ինչպէս
 լիշեցինք վերը, թէ եղան պատերազմներ ի մէջ այս նորնծայ թա-
 գաւորութեան և Պարթևաց, յանուանէ առ հարբն կամ նախորդաւ
 Տիգրանայ, որ ըստ Ապպիանոսի կոչուէր նոյնպէս Տիգրան, ըստ
 Յուստինոսի՝ Արտաւազդ. իսկ զՏիգրանայ ունինք աւելի մանր և
 ստույգ տեղեկութիւններ. բայց չիք ուրեք ամենեւին ակնարկութիւն,
 թէ Պարթևաց թագաւորութիւնն էր ի բնէ առաջին և Հայոցն՝
 երկրորդ, կամ Խորենացուն բանիւ՝ Պարթևք ունէին նախագահու-
 թիւն ի վերայ Հայոց: Խնդիրն առաջնութեան և երկրորդութեան
 կը ծագի այն սխալ պատմութենէն, թէ Արշակ մեծ (Պարթև) նուա-
 ճելով բոլոր Ասիա՝ տուաւ զՀայաստան և զՄիջագետս իբրև աւատ
 եղբօր իւրում Վաղարշակայ: Այս կարծեաց դէմ զինեցանք մեք յա-
 ռաջնում մասին Պատմութեան մերոյ, զնելով Արշակունեաց հա-
 րստութիւնն ոչ իբրև աւատ Պարթևաց, այլ իբրև ինքնօրէն իշ-
 խանութիւն, զուստը հին Արարատեան թագաւորութեան, նկատե-
 լով զԱրտաքսիաս իբրև շառաւիղ այն հին Հայ թագաւորական տան,
 որ երկրորդ անգամ ծաղկելով Արշակունի անուամբ՝ հասաւ Տիգ-
 րանաւ իւր լետին բարձրութիւն: Մեր այս տեսութենէն շատ հեռի

չէ արդի քննադատութիւնն, ինչպէս տեսանք Բէյնաքայ երկայն
 յօդուածէն զոր համառօտիւ կը կրկնենք հոս. «Պարտութիւնն Ան-
 տիոքոսի մեծի առ Մագնեսեաւ— ասէ Բէյնաք ի գիրսն Միհրդատ
 Եւպատոր, էջ 103 եղև նշան համօրէն ազատութեան բովանդակ
 աշխարհին Հայոց: Երկօքին կուսակալք, գաւառատեարք թագաւո-
 րին (Անտիոքոսի մեծի), Արտաքսիաս և Չարիադրէս, աղնուականք
 երկու իրանեանք, որպէս թուի՝ հռչակեցին զանձինս միահեծան իւրա-
 քանչիւր իւրում իշխանութեան, և կոչեցան թագաւորք կամօք և
 պաշտպանութեամբ ծերակուտին: Այսպէս արկաւ հիմն երկուց հայ
 թագաւորութեանց որ կացին մնացին զողջոյն դարն Բ., ի հիւսիսայ
 արևելից՝ Մեծ Հայք, որ ունէր զիւր նիստ ի հովտին Երասխայ,
 յարևմտից հարաւոյ՝ Ծոփք, որոյ մայրաքաղաք էր Կարկաթիսկերտ,
 շինեալ ի բարձրաւանդակի որ հայէր ի դաշտավայրս Դիզադ գետոյ.
 (Ստր. ժԱ. 14, 15): Երկօքին հայ տէրութիւնք թէպէտև կրեցին
 հակառակութիւն յԱսորուց առ Եպիփանն Անտիոքաւ՝ կալան պինդ
 զազատութիւն իւրեանց, տարածեցան ընդ ամենայն կողմանս, նա
 կապեցան իսկ առ ժամանակ մի զօգիւ դաշանց ընդ Փոքուն Հայոց:
 Այլ ընդ հուպ Մեծ Հայք, թագաւորութիւնն Արտաքսիասայ, գը-
 տաւ յառաջագէմ քան զմիւս զերկունս, և անձուկ աշխարհակալու-
 թեան նորա ստիպեաց զնոսա խնդրել պաշտպանութիւն յօտա-
 րաց:.. Ի կատարած կոյս դարուն՝ յառաջագէմ խաղաք Մեծին Հայ-
 ոց խափանեցան ի Պարթևաց, որոց հանեալ էր ի Սելևկեանց ըզ-
 Մարս և զՄիջագետս: Ութերորդն Արշակ, Միհրդատ մեծ, որ ած
 զիշխանութիւն Պարթևական ի ծագ անդր բարձրութեան՝ կաքա-
 ւէր, մօտ ի վախճան տէրութեան իւրոյ, ի կռիւ ընդ Հայոց, և
 յաղթեալ թագաւորի նոցա Արտաւազդայ (Յուստ. ԽԲ. 2, 16)՝ առ-
 նոյր պատանդ զարքայորդին Տիգրան (Յուստ. ԼԸ. 3. Ստր. ժԱ.
 14, 15): Չառ յանձն Պարթևն շնորհել սմա ազատութիւն և ըզ-
 գահ հաւուց իւրոյ (95 նախ քան զՔր.)՝ բայց տալով նմա հրա-
 ժարել խոստմամբ յեթանասուն փոքր գաւառաց կամ հովտաց աշ-
 խարհին Հայոց: Հայաստան խոնարհեալ, այլ ոչ բեկեալ և ոչ նուա-
 ճեալ (Ստր. ժԶ. 1, 19)՝ ետես զանձն շուրջ պաշարեալ իբրև գօ-
 տուով ի մանր մանր տէրութեանց, որ էին փոքր ի շատէ ընդ իշխա-
 նութեամբ Պարթևաց, որպէս Ուռհայաստան, Կորդուք, Ագիաբեն,
 Մարք Ատրպատականի, որ էին արդեւ ընդարձակելոյ նորա: Տիգրան
 որ կապեաց թագ յայնպիսում գժուարին ժամանակի, այն ինչ համ-
 բարձեալ յաթոռն՝ սկիզբն արար գործոյն աշխարհակալութեան,
 մարտ տուեալ ընդ արքային Ծոփաց Արտանայ (Վարդանայ): Վել-
 ջինն Չարիադրեանց ոչ գտեալ օգնութիւն ի տկար զրոացոց իւրմէ

ի Կասպազովկիոյ՝ ընկճեցաւ, և Ծովք հանդերձ սահմանօքն (Եկեղեցաց, ալլովքն հանդերձ) միացան ընդ Մեծին Հայոց (Սոր. ժԱ. 14, 15)»:

Այսպէս Տիգրան իւր աշխարհակալութեամբ, և ոչ «հպարտութեամբ հօրն», առաւ Արքայից արքայ անունը, զոր Պոմպէոս թոյլ տուաւ նմա պահել նաև լետ պարտութեանն: Արքայից արքայ անունն ունին բոլոր զահեկանք ոչ Տիգրանայ միայն, այլև յաջորդաց նորա:

Խորենացին լետ դնելոյ Տիգրանայ կարծեցեալ հաշտութիւնն ընդ Արտաշէզի կամ Արշէզի՝ կու տալ նմա արշաւել յԱսորիս ընդդէմ Հռոմայեցոց, պատմութիւն մը՝ որ չունի հիմն ըստ ժամանակակից վկայութեան: Յետ պարտութեանն և սպանման Կրասոսի (53), Կասիոս, ինչպէս պատմեցինք՝ անցաւ զՅփրատ և չթողուց Պարթևաց մտանել յԱսորիս: Բայց լետ մեկնելուն Կասիոսի յարևմուտս, երբ Հռոմայեցիք յուզման մէջ էին երրորդ եռապետութեան կռիւներով՝ Պարթևք պարապ գտնելով անցան զՅփրատ և կալան զԱսորիս և զՊաղեստին (36): Հրեայք խռովութեան մէջ էին յայնժամ: Հիւրկանոս Բ. և Արիստոբոլոս եղբարք կը ջանային կորզել զԵրեսնութիւնն իրարմէ (Յովս. Հր. նախն. պատմ. ժԳ. 1—4): Պոմպէոս որոշած էր վէճն ի նպաստ Հիւրկանու (Անգ. ժԳ. 5): Կեսար ի գալն յարևելս (47)՝ հաստատած էր ի քահանայապետութեան զՀիւրկանոս, իսկ Անտիպատրոսի, հօր Հերովդի, տուած էր թագաւորութիւնը (Անգ. ժԳ. 15). զնոյն հաստատեց և Անտոնիոս՝ երբ եկաւ յարևելս (42) լետ սպանման Կեսարու (44) (Յովս. ժԳ. 23): Երբ Պարթևք մտան յԱսորիս և ի Պաղեստին՝ Անտիգոնոս որդին Արիստոբոլի կը դիմէ առ նոսա և կը շահի զնոսա խոստմամբ: Պարթևք կ'օգնեն Անտիգոնոսի կողման և գաւով կը բռնեն զՀիւրկանոս և զՀերովդեանս: Զայս ամենայն կը պատմէ երկար Յովսեպոս, որմէ կ'առնու Խորենացին կամ աղբիւր նորա, փոխանակ Պարթևաց զՀայս ցուցնելով զործող այն արշաւանաց ժամանակ: Առ Խորենացւոյն՝ Բակուր որդի թագաւորին Պարթևաց չիլուռի ամենեկն. Լիսանիաս որդի Պողոմեայ արքայի Լիբանանու, աներոյն Անտիգոնոսի՝ լինի Պակարոս (Բակուր) որդի Ասորոց թագաւորի. Բարզափառնէս նախարար, սպարապետ Պարթևաց՝ լինի Բարզափրան նահապետ Ռշտունեաց, քանզի Ռշտունեաց էր սպարապետութիւն հարաւային զօրուն ի Հայս ըստ Խորենացւոյն (Սոր. Գ. 2.). Բակուր, տակառապետ արքային Պարթևաց՝ լինի Գնէլ Գնունի, քանզի տակառապետութիւնն էր Գնունեաց, նոյնպէս ըստ Խորենացւոյն (Սոր. Բ. 1.): Համառօտիւ, ինչ որ կը պատմուի

զՊարթևաց առ Յովսեպոսի՝ այն ամենայն կը տրուի Հայոց առ Խորենացւոյն, մինչ զիտենք ժամանակակից պատմութենէ, թէ Տիգրան կամ Հայք չունեցան ամենեկն մասն այն զործերուն մէջ: Հոս կը գնենք Յովսեպոսի և Խորենացւոյն հատուածներն, ցուցնելու համար, թէ մեր պատմութեան հօր աղբիւրն ոչ թէ Ափրիկանոս է, այլ Յովսեպոս, որ ըստ հաճոյս կը փոխուի առ Խորենացւոյն:

Յ Ո Վ Ս Ե Պ Ո Ս

Կասիոս (զօրավար Կրասոսի, լետ պարտութեան սորա) խոյս ետ յԱսորիս և արգել զանցս Պարթևաց, որ պատրաստէին մտանել անդր:... Անց նա անտի ի Հրէաստան, և ապա յարևմուտս, քանզի յարեաւ ընտանի պատերազմ զայնու ժամանակաւ ի մէջ Հռոմայեցոց:... Կայսր (Կեսար) սպանաւ ի Կապիտոլին ի Կասեայ և ի Բրուտոսէ լետ տիրելոյ զամս երիս և զկէս ամի:... Յետ երկուց ամաց, մինչ Բարզափառնէս, մին յաւազաց անտի Պարթևաց, վարէր զԱսորիս ընդ Բակուր, որդու արքային նոցա՝ Լիսանիաս որ յաջորդեալ էր հօր իւրում Պողոմեայ Մենեայ (արքայի Լիբանանու, աներոյն Անտիգոնոսի) խոստացաւ նոցա հազար քանքար և կանայս հինգհարիւր, եթէ հալածեալ զՀիւրկանոս ի թագաւորութենէն՝ հաստատեցեն զԱնտիգոնոս: Ուստի անկան նոքա յուզի: Բակուր խաղալր առ ծովեզերքն, և Բարզափառնէս անտի ընդ ցամաքակողմն: Բակուր առաքեաց առ ջի իւր ի Հրէաստան վաշտ մի հեծելոց ընդ հրամանատարութեամբ տակառապետին իւրոյ, որ

Ը Ս Ս Խ Ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի Ո Յ Ն

«Առեալ (Տիգրանայ յԱրտաշէզէ) զօր յօգնականութիւն ինքեան՝ զԲարզափրան նահապետ Ռշտունեաց նախարարութեանն սպարապետ կացուցանէ Հայոց և Պարսից զօրաց, և առաքէ ի վերայ զօրացն Հռոմայեցոց, հրաման տուեալ զբնակիչս աշխարհին Ասորոց և Պաղեստինացոց ի հաշտութիւն հաւանութեան խօսել: Նմա ընդ առաջ լինի ոմն Պակարոս (Բակուր. ըստ Յովսեպոսի՝ Լիսանիաս որդի Պողոմեայ Մենեայ արքայի Լիբանանու աներոյն Անտիգոնեայ, Յովս. ժ. 7, 10, ինչպէս կը տեսնուի ի հատուածին Յովսեպոսի ի հանդիպոյ) անուն, որոյ հայրն թագաւոր լեալ Ասորոց, և ինքն խնամի Անտիգոնեայ Արիստոբոլեանց: Եւ եկեալ առ Բարզափրան նահապետ Ռշտունեաց և սպարապետ Հայոց և Պարսից, և խոստանալ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար սուկուց, զի օգնեսցէ նոցա, ընկենլով ի թագաւորութենէ Հրէից զՀիւրկանոս, և թագաւորեցուցանէ զԱնտիգոնոս: Երբև ետես Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ և թագաւոր, և Փասպեղոս եղբայր

կոչէր նոյնպէս Բակուր, տուեալ նմա հրաման գործել ընդ Անտիգոնեայ, որոյ շահեալ էր զՊարթևս խոստամբք: Անտիգոնոս եղ ի մտի ընդունել զտակառայեան իբրև միջնորդ խաղաղութեան. Փասայել ևս (եղբայր Հերովդի) հաւանեցաւ, և այսպէս եմուտ պարթևն ի քաղաք անդր հինգ հարիւր հեծելովք, պատճառանօք ցածուցանելոյ զխաղմն: Ետ խորհուրդ Փասայելի երթալ գտանել զԲարզափառնէս՝ խօսել զպայմանաց միաբանութեան. և նա հաւանեցաւ, հակառակ խրատուն Հերովդի, որոյ զիտացեալ զնենգութիւն բարբարոսացն՝ խըրատ տայր նմա ջանալ սպանանել մանուական գբարբարոսն, քան առնուլ յանձն անկանել յորդայթն որ լարէր: Բակուր (տակառայեան) առ ի բառնալոյ զամենայն կասկած տարակուսի ի մտաց Փասայելի՝ գնաց ընդ նմա հանդերձ Հիւրկանու, և եթող առ Հերովդի զոմանս ի հեծելոց անտի զորս Պարթևք ոստիկանս կոչեն: Եբրև հասին ի Քալիլեա՝ Բարզափառնէս ընկալաւ զնոսս մարդասիրութեամբ, նա և պարգևս ևս տայր նոցա, այլ եղ նա արս ի զարանի ի ճանապարհին ընդ որ երթալոց էին: Տարան զնոսս ի տուն մի մօտ ի ծովեզրն, Եզիպպոն անուն, ուր զգացուցին նոցա եթէ Անտիգոնոս խոստացեալ էր Պարթևաց հազար քանքար և հինգ հարիւր կին: Ամանք խորհուրդ ետուն

Հերովդի, եթէ զզորս Հռոմայեցոց փախստական արարեալ, զոմանս ի ծով, զոմանս ի քաղաքս, խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բարզափրան՝ խօսին և ինքեանք զխաղաղութիւն առ Բարզափրան: Եւ նորա զԳնէլ ոմն տակառայեալ արքային Հայոց որ էր յազգէն Գնունեաց, առաքէ լԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելազորու, իբր թէ ի պատճառս խաղաղութեան, բայց ի գաղտնիս՝ օգնել Անտիգոնեայ: Եւ Հիւրկանոս զտակառայեան ամենայն զօրօքն ոչ ընդունէր լԵրուսաղէմ, այլ միայն հինգհարիւր հեծելովք: Եւ տակառայեանն դաւով խրատ տուեալ Հիւրկանու, զի առ Բարզափրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին, և ինքն խոստանայր լինել բարեխօս: Եւ Հիւրկանու երգումն խնդրեալ ի Բարզափրանայ՝ երգումն նմա յարեգակն և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս և յարև լԱրտաշէզի և Տիգրանայ: Անդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս՝ թողու զՀերովդէս ի վերայ Երուսաղէմի, և զՓասայեզոս երէց եղբայր Հերովդի առեալ ընդ իւր՝ գայ առ Բարզափրան ի ծովեզրն, ի գեւղն որ կոչի Եքաիպոն:

Փասայելի փախչել, այլ նա չառ յանձն թողուլ զՀիւրկանոս, և եղ ի մտի երթալ գտանել զԲարզափառնէս: Տրտունջ լինէր նմա. Եթէ ցանկութիւն արծաթոյ, առէ, յօժարեցոյց մատնել զիս՝ ինձ մարթ էր տալ առաւել քան զոր Անտիգոնոսն խոստացաւ տալ: Բարբարոսն այն հաստատէր նմա երդմամբ, թէ սուտ էին իրքն և չոքաւ գտանել զԲակուր (զարբայրդին): Այն ինչ մեկնեալ էր Բարզափառնեայ՝ նոքա որոց հրաման տուեալ էր՝ կալան զՓասայել հանդերձ Հիւրկանու: Իսկ տակառայեան զոր առաքեալ էր Բարզափառնէս ունել զՀերովդէս՝ արար զոր կարողն էր առնել, հանելոյ զնա յապարանիցն, այլ չկամեցաւ նա ելանել: Տակառայեան խորհէր զայլ հնարս խաբելոյ զնա նենգութեամբ, մինչ Հերովդէս մտաբերեաց զաղտ մեկնել զիշերայն:... Սակայն Պարթևք յաւարի առին լԵրուսաղէմ գտունս փախստեիցն առանց բընաւ մխելոյ ձեռս լերիս հազար քանքարոն որ էին Հիւրկանու: Խիլ արկին և ապարանիցն արքունի, այլ ոչ գտին զոր յուսայինն. զի Հերովդէս որ զիտակն էր խորամանկութեան նոցա՝ առաքեալ էր լԵրուսաղէմիս որ ինչ էր նորա պատուական, զմայր և զեղբարս իւր ևս: Բարբարոսքն ոչ համարեալ շատ կողոպտել զքաղաքն՝ քանդեցին նաև զՂէնսըն, և ոչ միայն կացուցին զԱնտիգոնոս թագաւոր, այլև ետուն

Եւ Բարզափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսս, և ինքն յանկարծակի զնացեալ անտի՝ մնացելոց զօրացն հրաման տայր ի բուռն առնուլ զնոսս և ի ձեռն Անտիգոնի մատնել:

Եւ Անտիգոնոս ի վերայ Հիւրկանու անկեալ՝ զականջն ատամբքն ի բաց կտրէր. զի թէ և այլ ժամանակ փոխեսցի՝ անհնար լիցի նմա զքահանայպետութիւնն ունել, քանզի օրէնքն զողջանդամսն հրամայեն կացուցանել քահանայս: Եւ Փասայել եղբայր Հերովդի իւրովի զարկեալ զգլուխ իւր զքարի՝ առաքեցաւ բժիշկ լԱնտիգոնէ, իբր թէ բժշկել զնա. ելից զվերն թունաւոր դեղովք, և վախճանեցոյց: Եւ Բարզափրանայ հրաման տուեալ տակառայեանն Հայոց լԵրուսաղէմ զՀերովդէս որսալ. իսկ տակառայեան ելեալ արտաքս քան զպարիսպն, զՀե-

տութիւն մեծաւ պատերազմաւ, ուր Բակուր սպանաւ, և Անտոնիոս լետ առնլոյ զՍամոսատ՝ մեկնեցաւ լեզիպոսս, յանձն արարեալ զՀերովդէս Սովսեայ, որ առ զԵրուսաղէմ... և կալեալ զԱնտիգոնոս տարաւ առ Անտոնիոս, որ խաբեաց զնա յուսով՝ մինչև ետ հատանել զգլուխ նորա»:

Ինչպէս կը տեսնուի այս քաղուածէն՝ Խորենացին չտարբերիր Յովսեպոսէ՝ բայց միայն համառօտութեամբն, և այնու միայն որ այս արշաւանաց ժամանակ (36) Հռոմայեցւոց դէմ ոսոխ կը դնէ զՏիգրան, որ արդէն մեռած էր (54), կամ զՀայս, որ գէթ առ երեսս բարեկամ և դաշնակից էին Հռոմայեցւոց: Արտաւազդ, որդին և յաջորդ Տիգրանայ, իւր հօրը պարտութենէն հետէ չհակառակեցաւ Հռոմայեցւոց բաց ի մի անգամէն, երբ իւր 6,000 հեծելովք թողուց զԱնտոնիոս և մեկնեցաւ, ինչպէս արդէն տեսանք:

Խորենացին իւր Բ. դպրութեան ԻԲ. գլուխը կ'սկսի Արտաւազդայ պատմութեամբ ասելով. «Հայոց թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգրանայ», և բերելով ներքին սովորութիւն մի իբրև հին օրէնք՝ կը յարէ. «Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս ի գաւառս Աղիովտի և Առբերանոյ, թողլով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնս այնմ գաւառաց, հանդերձ առանձին մտից և ոռճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն որ ի կողմանս Հաշտենից, որպէս զի լինել նոցտ պատուականագոյն և առաւել թագաւորացն քան զայնս Արշակունիս, միայն օրինադրէ ոչ կեալ լԱյրարատ ի բնակութիւն արքայի»: Զեղբարս, զքորս, նաև զորդիս անգամ, բաց յանդրանկէն, հեռացունելու բարբարոս սովորութիւնն, զոր իբրև օրէնք Արշակունի թագաւորաց կը դնէ Խորենացին, ինչպէս այլուր ըսուեցաւ՝ կը թուի մեզ երկբայելի, այնու մանաւանդ որ Խորենացին կ'ընծայէ զայն իւր դիւցադնին Վաղարշակայ, որոյ գոյութիւնն, ինչպէս արդէն տեսանք՝ կը թուի լինել ընդ կասկածանօք:

Խիստն Մովսէս, որ միշտ քաջ և աշխարհակալ իշխաններ կը խնդրէ տալ օրինակ իւր ընկճեալ, նուաճեալ և վհատեալ ազգին (Խոր. Ա. Ա.), չկրնալով լուել կամ ծածկել զԱրտաւազդայ պարտութիւնն և զձերբակալութիւն, որ հակառակ էին իւր նպատակին՝ որպէս թէ ի վրէժ այն ձաղանաց՝ կը դնէ սաստիկ պարսաւ վարուց և գործոց դժբախտ թագաւորին: Կը ցուցնէ զնա ամենևին անմասն ի քաջութենէ. «Սա, ասէ, ոչինչ գործ արութեան և քաջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց պարսպեալ, մօրից և եղէգնապուրակաց թափառեալ շրջէր և առապարաց, զիշավալրիս և զխոզս արածելով. զիմաստութենէ և զքաջութենէ և զբարի լիշատակաց անփոյթ արարեալ, ծառայ և սարուկ արդարև որովայնի

լինելով՝ զաղբիսս մեծացուցանէր»: Մինչ Խորենացին, աւելի քան հինգ հարիւր ամօք լետոյ քան զԱրտաւազդ, ընծայեցուցանէ մեզ զԱրտաւազդ «զիմաստութենէ և զքաջութենէ անփոյթ, ծառայ և սարուկ որովայնի»՝ պատկառելի յոյն հեղինակ մի, Պլուտարքոս, զրեթէ ժամանակակից Արտաւազդայ, կը կոչէ զնա նշանաւոր գրիչ, քաջ հմուտ յոյն դպրութեան (Պլուտ. Կրաս. 33):

Ըստ Խորենացւոյն՝ «Արտաւազդ բասրելով իւրոց զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն և սաստիկ որկրամոլութեանն, մանաւանդ զի և զՄիջագետս Անտոնի հանեալ էր ի նմանէ՝ զայրացեալ հրաման տայր զօր յարուցանել զբիւրաւորս Ատրսպատական նահանգին, զբնակիչս լերինն Կովկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք. խաղայ իջանէ ի Միջագետս և հալածական առնէ զգօրս Հռոմայեցւոց: Մռնչեալ առիւծաբար գազանութեամբ Անտոնիոսս (կարգա Անտոնիոս), առաւել ևս թուներալ ի Կղէոպատրայ, քանզի (սա) քէն պահէր վասն լլիանաց իւրոյ հանոյն որ ի Տիգրանայ, և ոչ միայն Հայոց, այլ բազում թագաւորաց լինէր մահաբեր, զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ բազում թագաւորս սպանեալ Անտոնի՝ ի Կղէոպատրա հաւատայ զնոցա իշխանութիւնն, բայց ի Տիւրոսէ և ի Սիդոնէ և որ միանգամ ընդ Ազատ գետովն էին: Եւ առեալ զբազմութիւն զօրացն՝ զիմէ ի վերայ Արտաւազդայ. և անցեալ ընդ Միջագետս՝ կոտորէ անհնարին զգօրս Հայոց և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա: Եւ դառնայ լեզիպոսս պարգևել Կղէոպատրի զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում ընչիւք յանկածէ պատերազմին» (Խոր. Բ. ԻԲ, ԻԳ.):

Զարմանալի է որ Խորենացին, իբր թէ անգէտ ժամանակակից պատմութեան, Յովսեպոսի իսկ, զոր գիտէ այնպէս ճարտարութեամբ օրինակել՝ կը մոռնայ զԱրտաւազդայ օգնելն Անտոնիոսի իւր շարժանս նորա Պարթևաց դէմ, զգալ նորա ի Հայս, և դաւով բռնելով զԱրտաւազդ հակառակ իրաւանց ազգաց՝ կապեալ ոսկի շղթայիւք տանելն լԱղեքսանդրիա ի ձողանս և սպանանելն զնա չարաչար: Խորենացին զանց առնելով զայսու ամենայնիւ՝ կու տայ Արտաւազդայ լիմարբար խաղալ ի Միջագետս ընդդէմ Հռոմայեցւոց, և իբրև թէ ի ճակատու յաղթուած՝ տարուել իբրև գերի առ Կղէոպատրա:

Զէ ամենևին սպտմական, թէ Հռոմայեցիք հանին լԱրտաւազդայ զՄիջագետս: Հայք վաղուց առ Տիգրանաւ կորուսած կամ թողուլ ստիպուած էին այն երկիրներն: Միջագետք, այսինքն արևմտեան մասն այն երկրին, Ուռհայաստան և Միգդոնիա հանդերձ Աղիաբենիւ, էին յայնժամ ուրոյն թագաւորութիւններ ընդ վերին իշ

խանութեամբ Պարթևաց, և ոչ իսկ հռոմայեցի զօրք կար յայնժամ
ի Միջագետս, որոց վրայ յարձակէր Արտաւազդ: Գծբախտ թագա-
ւորն կը կենար հանդարտութեամբ լիւր երկրին, և եղաւ յաներաւի
գոհ վրէժխնդրութեան կատաղի հռոմայեցւոյն:

Վիքթոր Տիւրիւի կը համառօտէ Անտոնիոսի լիմարութիւններն
յարևելյա զայս օրինակ, լիմարութիւններ՝ զորս կը թուի ակնարկել և
Խորենացին. «Եթէ թագաւորն Հայոց չէր թողեալ այնպէս վաղ զըա-
նակն Հռոմայեցւոց իւրովք 6,000 հեծելովքն՝ ամօթալի դարձն Ան-
տոնիոսի չլինէր այնպէս ձախող: Անտոնիոս յամեցոյց զքէն վրիժուն,
զի մի բռնադատեացի յապաղել զերթն իւր առ Կղէոպատրա:... Ի
զուր գոգ ի նմին տարւոջ (36) բախտն մատուց նմա առ ի՞նչ նորոգելոյ
զիւր կորուստն: Ի մէջ թագաւորին Մարաց և Հրահատայ յարեա-
գժտութիւն վասն աւարաբաժնին, և զայրացեալ մարին՝ սպառնայր
ձեռս տալ ի Հռոմայեցիս անդր: Կղէոպատրա արգել զԱնտոնիոս
անսայ հրաւիրանաց մարին, և ձգեաց զնա յԱղեքսանդրիա:.. Յա-
մին 35 Անտոնիոս առնէ պատրաստութիւն յԱսորիս, այլ չեթող նմա
Կղէոպատրա: Ի միւսում ամին ձեռն արկ միւսանգամ գործոյն, և
եմուտ նախ ի Հայս, որոյ թագաւորն առ ի տալ տեղի մրրկին՝ չո-
գաւ ի կոչ նորա: Այն ինչ հասեալ նորա ի բանակն՝ լեալ ձերբա-
կալ՝ ածաւ, կապեալ ոսկի շղթայիւք, յԱղեքսանդրիա, ուր իբրև ի
մայրաքաղաք արևելից եմուտ Անտոնիոս ձաղել: Հռոմ զչարէր ընդ
գործս Անտոնեալ իբրև հակառակ իւրոց իրաւանց, այլ Անտոնիոս
մոռացեալ էր թէ էր հռոմայեցի: Ետ նա անուն թագաւորի Աղեք-
սանդրի և Պաղոմեայ, երկուց որդւոցն որ եղեն նմա ի Կղէոպա-
տրայ. առաջնումն ետ հանդերձ Մարօք զՀայս և զթագաւորու-
թիւնն Պարթևաց. երկրորդումն՝ հանդերձ Փիւնիկեալ զԿիլիկիա և
զԱսորիս. քոյր նոցա Կղէոպատրա ընկալաւ վարձանս զԿիւրենէ:
Յետոյ յանգիման կացոյց ժողովրդեան զերկոսին իշխանսն—զԱղեք-
սանդր, որ կրէր պատմուճան մտրական և խոյր, և զՊաղոմէոս՝ ըզ-
գեցեալ ամղան, պսակ ի գլուխ զօրէն պայազատացն Աղեքսանդրի:
Իսկ ինքն փոխանակ հռոմէական պատմուճանին արկեալ էր վերար-
կու ի ծիրանուոյ: Եր տեսանել զնա իբրև զթագաւորս արևելից
պսակեալ թագաւ, գաւազան ոսկի ի ձեռին և նրան յազգեր. և կամ
առննթեր Կղէոպատրայ շուրջ եկեալ ի հրապարակս Աղեքսանդրիայ,
յաճախագոյն ևս նստեալ ի կառս, իբրև զԴիոնեսոս, զարգարեալ
պսակօք, կօշիկ գուսանաց լոտս, թագ ի գլուխ յոսկուոյ և նիզակ
չաստուճոյն զինուոյ ի ձեռին: Այսպէս զնայր Անտոնիոս յարևելս ի
հեճուկս Հռոմայ, մինչև լեալ ասելի և՛ Հռոմոց և՛ իշխանակցին

իւրում Աւգոստեայ՝ կորեաւ ի ճակատուն Ակտիոնի ընդդէմ Աւգոս-
տեայ, որ նովին եղև միահեծան» (31):

Խորենացւոյն պատմութեան Բ. դպրութեան ԽԳ. գլխէն մինչև
ի գլուխն ԼԳ. ունինք զպատմութիւն նախ՝ Արշամայ ուրումն, և
սպա՝ որդւոյ նորա Աբգարու, իբրև թագաւորաց Հայոց զկնի Ար-
տաւազդայ:

Ինչ որ Խորենացին կը պատմէ զյաջորդաց Արտաւազդայ յԱր-
շամայ և անդր՝ նոյնպէս հակառակ է արտաքին, մեծաւ մասամբ
ժամանակակից պատմութեան, այնպէս որ եթէ ընդունինք զմին
յերկուց անտի իբրև վաւերական՝ հարկ է մերժել զմիւսն իբրև
անվաւեր: Ի զուր է—չկրնալով մերժել զարտաքինն, արդարացուցա-
նելու համար զԽորենացին, բաժնելով զյայնժամու Հայաստան երկու,
վերին և ստորին, ինչպէս կ'ընէ Չամչեան—ինչ որ արտաքինք կը
պատմեն զՀայոց՝ զնել կատարուած ի վերին Հայս, և ինչ որ Խո-
րենացին կը պատմէ՝ ի ստորին Հայս: Այսպիսի բաժանումն ոչ
միայն բռնի է, այլ և օտար պատմչաց երկու դասին ևս, (Խորե-
նացւոյն և արտաքին պատմչաց,) որք իրենց պատմութեան աս-
պարէզ գիտեն զՄեծ Հայս: Եւ ոչ առողջ մտաց է դար-
ձեալ յերկուս ոտս կաղալ իբրև զԳաթրճեան, զերկոսին պատմու-
թիւնսն միանգամայն ուրոյն ուրոյն բերելով ի մէջ, առանց հա-
մարձակելու տալ վճիռ ըստ օրինաց անաչառ քննադատութեան ի
նպաստ միոյն կամ միւսոյն, ի շնորհուկս սեւ, չենք զիտեր: Մեք
զհետ երթալով առածին, թէ Սիրելի է Պղատոն, բայց առաւել
սիրելի ճշմարտութիւն, երկու կողման ևս ճոխութիւնն զնելով ի
կշիռս՝ առինք զարտաքինն ոչ իբրև նախամեծար, այլ իբրև միայն
ճշմարիտ: Հոս հարկ կը համարինք սակայն արկանել ընդ անաչառ
քննութեամբ մեր ծերունի պատմիչն, և առ այս բաւական է
միայն ցուցնել, թէ ինչ աղբերէ կ'առնու նա և ինչ արուեստիւ:

Խորենացւոյն Բ. դպրութեան ԺԳ. գլխէն մինչև ԽԳ. բաւական
յայտնի տեսնուեցաւ, թէ աղբիւր Խորենացւոյն ինչպէս Տիգրանայ
նախորդներուն պատմութեան համար չէր Մարիբաս՝ նոյնպէս Տիգ-
րանայ համար չէր Ափրիկանոս, այլ գրեթէ միայն Յովսեպոս, և
այն՝ կրճատեալ և այլալեալ: Արշամայ և Աբգարու պատմութեան
համար ևս, զոր կ'ամփոփէ Խորենացին ԽԳ. գլխէն մինչև ի գլուխն
ԼԳ՝ ասեմք զնոյն, այսինքն թէ աղբիւր Խորենացւոյն ոչ թէ Ափ-
րիկանոս է և ոչ այլ ոք, այլ գրեթէ միայն Յովսեպոս:

Ըստ Խորենացւոյն՝ լեա Արտաւազդայ «զօրքն Հայոց հրամա-
նաւ Արշէղի—(իմա Որոդայ, այն է Արշակ ԺԳ. 60—36, քանզի
չիք թագաւոր Պարթևաց Արշէզ անուն, ոչ ըստ պատմագրաց և

ոչ ըստ դահեկանաց. Խորենացիին է, որ ինչպէս այլուր ասացաւ, չէ յայտ ուստի առնելով՝ կը դնէ այլ իմն կարգ Պարթև թագաւորաց, տարբեր անուամբք և թուականօք) — թագաւորեցուցանեն ի վերայ ինքեանց զԱրջամ որ և Արշամ, որդի Արտաշիսի եղբոր մեծին Տիգրանայ, հայր Աբգարու: Զսա, ասէ, ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանուկայ: Երկու անուն ունենալ, կը յաւելու պատմիչ մեր, սովորութիւն էր նաև այլոց ազգաց, զորօրինակ Հերովդէս-Ագրիպայան, Տիտոս-Անտոնինոս, և կամ Տիտոս-Յոստոս: Այս Արշամ, ասէ Խորենացիին, չկրնալով գտնել օգնութիւն Արշեղի յաջորդէն յԱրշաւրէ (այն է ի Հրահատայ Գ, այսինքն Արշակ ժԵ. 36—4) որ էր մանուկ, «ընդդէմ կալ Հռոմայեցւոց՝ խօսի ընդ նոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով հարկս ի Միջագետաց և ի կողմանց Կեսարու ի ձեռն Հերովդի, և, կ'ըսէ, այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ Հռոմայեցւոց»: Խորենացիին չգիտեր, թէ արդէն Տիգրան մեծ՝ գաշամբն ընդ Պոմպէի (64)՝ հրաժարած էր ո՛չ ի Միջագետաց միայն, այլև ուրիշ երկիրներէ, որոց տիրած էր աշխարհակալութեամբ, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ: Արովհետև բոլոր Պաղեստին, սահմանակից Ասորւոց և Միջագետաց, յանձնուած էր Հերովդի յՈկտաւեայ (Օգոստոսէ)՝ չէ անհաւանական թէ Հերովդէս ունէր ազդեցութիւն մեծ Միջագետաց և հիւսիսային Ասորւոց վրայ ևս (Ուռհայտատան, Միզդոնիա), և հարկք այն կողմանց կ'առնուէին ի ձեռն Հերովդի: Զէ ուրեմն սխալ բան Խորենացւոյն, թէ Արշամ սկսաւ տալ «հարկս ի Միջագետաց ի ձեռն Հերովդի», և թէ «ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն ի Հռոմ, զի մի գնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ. իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չազատէ իշխանութենէ Հերովդի, այլ և զամենայն Միջերկրեայս (իմա զՄիջագետոս) նմա հաւատայ»: Այսպէս Խորենացիին շատ գեղեցիկ կը ցուցնէ զյայնժամու հանգամանս հիւսիսային Միջագետաց, այն է Ասորւոց, Ուռհայտատանի և Միզդոնիայ (Մծբնայ) ընդ Հռոմայեցւոյ: Սխալ Խորենացւոյն յայնմ է, որ համարելով զՈւռհայտատան և զՄիզդոնիա ընդ իշխանութեամբ Հայոց, ինչպէս էին առ Տիգրանաւ և, ըստ իւր պատմութեան, առ Վաղարշակաւ և առ յաջորդօք նորա՝ զիշխանսն Ուռհայտատանի (Մանուկէ, Աբգար) կը կարծէ լինել Հայոց թագաւորներ: Այսպէս Խորենացւոյն ո՛չ թէ պատմութիւնն է սխալ, այլ հարուստին մասանց Հայոց նոր յարաբերութիւնն, զոր Խորենացիին կը շփոթէ ընդ հնոյն: Զէ և այն զարմանալի, թէ Արշամ, կամ ո՛վ ոք և էր, իշխանն Ուռհայտատանի, տեսնելով զՀերովդէս գրեթէ արձակ իշխան այն կողմանց, նաև իւր երկրին՝ «երկրպագէ Հերովդի իբրև տեսուն ամե-

նայնի»: Զայսոսիկ ևս կը գտնենք առ Յովսեպոսի, թէպէտ ոչ բան առ բան և ի միում վայրի, այլ ցիր աստ անդ: Համառօտիւ՝ բանք Խորենացւոյն յայս երկու գլուխս (ԻԳ, ԻԵ.) հային յՈւռհայտատան, և ոչ բնաւին ի Հայս, որոյ պատմութիւնն այլ է, ինչպէս տեսանք, և զոր կը թուի Խորենացիին մեր անգիտանալ ի սպառ:

Խորենացիին նոյն ԻԳ. գլխոյն մէջ Ենանոս անուն հրէի ումեք, ըստ Խորենացւոյն՝ Բագրատունւոյ — քանզի ամէն հրեայ ի Հայս ըստ Խորենացւոյն է Բագրատունի (տես և գլ. ԼԳ) — կու տայ արձակել զՀիւրկանոս քահանայապետ (զոր կը համարի Բարզափրանայ Ռշտունւոյ, սպարապետին Տիգրանայ գերեալ առ Տիգրանաւ), և այս պատճառաւ, նաև ըստ ամբաստանութեան Զօրայի նահապետի Գնթունւոյ՝ որպէս թէ Արշամ զայրանալով Ենանոսի՝ կը տանջէ գնա (զիւր թագակապ տսպետն) և կ'սպառնայ սպաննել զորդիս նորա, մինչև առ ահին ուրանալ նմա զհրէութիւն: Զայսմ ամենայնէ խօսուած է երկար յառաջնում մասին Պատմութեան մերոյ (էջ 170—179). ուստի աւելորդ կը համարինք ասա կրկնել միևսանգամ:

Գալով Հիւրկանու արձակման՝ կ'ըսենք թէ այս դժբախտ քահանայապետին վրայ Յովսեպոս, ոչ հեռի ժամանակաւ և հմուտ իրաց Հրէից՝ կը խօսի երկար և բոլորովին տարբեր, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ: ԶՀիւրկանոս գերի եկած ի Հայս առ Տիգրանաւ կը պատմէ նաև Բուզանդ. սակայն յայտնի է, թէ ինչպէս Խորենացիին՝ նոյնպէս սա կ'առնուն ուրիշ աղբերէ, որ չկարէ լինել ստույգ քան զՅովսեպոս, որ իւր ազգին երևելի քահանայապետին պատմութիւնը կ'ընէ գրեթէ ժամանակակից մարդոց: Նոյնպէս Զօրայի Գնթունւոյ ամբաստանութեան համար զԵնանոսէ, այսինքն զԱնանիայէ ումեմնէ. հրէէ՛ կ'ըսենք, թէ կարէ լինել ստույգ, սակայն կը վերաբերի Ուռհայտատանի և ոչ Հայոց: Զիարդ և իցէ՛ ունենալով զՅովսեպոս՝ ստիպեալ եմք ասել, թէ Խորենացւոյն պատմութիւնն, ինչպէս նաև Բուզանդայն, զՀիւրկանոսէ՛ չեն ստույգ:

(Զայս ըսինք Հիւրկանու համար՝ յեցեալ ի վկայութիւնն Յովսեպոսի, որ էր հրեայ և ժամանակակից: Նոյնը կ'ըսենք հրեայ գերութեան համար, զոր ըստ Խորենացւոյն բերաւ Տիգրան Մարխացւոց քաղաքէն: Նախ՝ զՄարիսա քաղաք երկրին Յուդայ, ըստ ոմանց Սամարիա, գերեցին և քանդեցին ո՛չ թէ Տիգրան կամ Հայք, այլ Պարթևք 39-ին նախ քան զՔրիստոս, մինչև Տիգրան մեռած էր 55-ին: Երկրորդ՝ Տիգրան չմտաւ երբէք Պաղեստին կամ Հրէաստան, ուստի կրնար բերել այնչափ հրեայ գերիներ, մինչև զեռեղել զնոսա այլևայլ քաղաքներ: Զենք սխալիւր եթէ ըսենք, թէ հրեայ գերու-

Թեան սկիզբն ի Հայս կ'երթայ մինչև Նաբուզոդոնոսորայ ժամանակ: Չէ անհաւանական, թէ հին Հայք, այն է Արարատեան տէրութիւնն, ունէր եթէ ոչ դաշնակցութիւն, գոնէ սերտ բարեկամութիւն ընդ Բաբելոնի. և առ այս ըստ բաւականին հաւանականութիւն կու տայ ակնարկութիւն Քսենոփոնի ի խրատսն Կիւրոսի, թէ հայրն Տրգրանայ առաջնոյ չգնաց՝ բայց մեծ դժուարութեամբ Մարայ և Պարսից հետ ընդդէմ Բաբելոնի: Զիարդ և իցէ՛ կը թուի եթէ ոչ ստույգ, գէթ հաւանական, բան Խորենացուն, թէ հին Արարատեան թագաւորներէն մին, Հրաչեայ, որ է թերևս Ուրշայն սեպաձև արձանագրութեանց և կամ որ և իցէ Արարատեան թագաւոր մը՝ խնդրեց Նաբուզոդոնոսորէ հրեայ գերիներ, որոց գլխաւորին անունն էր ըստ Խորենացուն Ծամբաթ:

Թողունք Հրաչեայ և Ծամբաթ անուններն, թողունք և Արարատեան թագաւորի մը խնդրելն հրեայ զաղթականութիւն ի Նաբուզոդոնոսորայ. տակաւին հաւանական կը թուի, թէ հիւսիսային-արևմտեան կողմն Արարատայ էր իբր Սիպերիա, ուր Բաբելոնի, թերևս նաև Ասորեստանի թագաւորք կը զրկէին հրեայ գերիներ, և այսմ շատ լարմար կու գայ Սպեր անուն հիւսիսային-արևմտեան գաւառ. Հայոց, որ ի վաղուց համարուած է երկիր Բագրատունեաց, կարծելոց ծագմամբ հրեայ: Այս գիտողութիւնն ըրինք առ այժմ իբրև ազդ, հաստատութիւնը թողլով ասպագայ և աւելի ճշգրտոյն հետազոտութեանց: Բարեկամ մը սեպագիրներու ուսման հմուտ (յարգոյ Յովսէփ Վ. Սանտալճեան), թելադրեց մեզ այս գիտողութիւնը):

Թողունք ուրիշ անհամաձայնութիւններ որ կան ի պատմութեան Խորենացուն ընդ Յովսէպոսի: Ըստ Յովսէպոսի՝ Բարգափառնէս (ոչ Բարգափրան) էր սպարապետ Պարթևաց յարշաւանս սոցա ի Պաղեստին, և տակաւապետն որ կը լիշուի՝ էր Բակուր, նոյնպէս Պարթև, և ոչ Քնէլ հայ, ինչպէս տեսանք: Յովսէպոս համակ Պարթևաց կու տայ՝ ինչ որ Խորենացին կ'ընծայէ Հայոց, և պատմութիւն Յովսէպոսի հաւատարմագոյն է: Արդէն ըսինք, թէ Հայք ամենևին մասն չունեցան և չէին կրնար ունենալ Հռոմայեցոց այն պատերազմներուն մէջ իբրև թշնամի նոցա, վասն զի 64-էն հետէ Հայք էին գէթ առ երեսս դաշնակից և բարեկամ Հռոմայեցոց. ժամանակն ևս չյարմարիր, քանզի Կրասոսի արշաւանն եղաւ 54-ին, իսկ Անտոնիոսին՝ 36-ին, մինչ Տրգրան մեռած էր 55-ին:

Թէպէտ Արշամայ և Աբղարու վրայ գրուածներն չեն վերաբերիր մեզ, և կրնայինք բոլորովին թողուլ՝ բայց ցուցնելու հա-

մար, թէ Խորենացին կամ աղբիւր նորա սրչափ կ'այլալլէ իւր աղբիւրն որ է Յովսէպոս՝ ցուցնենք թէ ինչ է ԽՆ. գլխոյն պատմութիւնն ըստ Յովսէպոսի:

ԽՆ. գլխոյն մէջ Խորենացին կը պատմէ գժտութիւն ինչ Արշամայ ընդ Հերովդի, և ակամայ հնազանդել նմա այս վերջնոյն, ինչպէս տեսանք և վերագոյնն. — «Յետ այսորիկ եղև խռովութիւն ի ինչպէս տեսանք և վերագոյնն. — «Յետ այսորիկ եղև խռովութիւն ի մէջ Հերովդի արքայի Հրէաստանի և մերոյն արքայի Արշամայ: Քանզի Հերովդէս լետ բազում գործոց արութեանց, ձեռնամուխ լինի ի բարեգործութիւնս, (իմա ի մեծագործութիւնս), շինուածս լինի ի բարեգործութիւնս, (իմա ի մեծագործութիւնս), շինուածս բազումս առնելով յոլով քաղաքաց, սկսեալ ի Հռովմէ (1) մինչև Կամասկոս: Խնդրեալ ի յԱրշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որով զԱսորւոց զԱնտիոքայ զանանց և զանկիս հրապարակսն ի խոհերացն և ի տղմոցն՝ լցցէ: Զոր չառեալ լանձն Արշամայ՝ զօր ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի, և ի ձեռն հրեշտակաց լղէ առ կայսր ի Հռոմ, զի մի զնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ: Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չազատէ լիշխանութենէն Հերովդի, այլ և գամենայն Միջերկրայ (թուի տսել Միջագետս) նմա հաւատայ: Արդարև գիտենք Յովսէպոսէ, թէ Հերովդէս մեծամեծ շինութիւններ ըրաւ յարևելս (Յովս., Նախն. պտմ. Հր. ժՆ. 11, և Պարզմ. ընդդէմ Հռոմ. Ա. 16), բայց ոչ սկսեալ ի Հռոմէ: Նոյնպէս թէ Հերովդէս Անտիոքայ փողոցներն մաքրեց և յատակեց հրապարակներն սպիտակ կճով՝ այս ևս է Յովսէպոսէ. — «Զմեծ հրապարակն Անտիոքայ Ասորւոց որ քսան վտաւանաւ երկայնութեան լի էր միշտ աղմով, մինչև չլինել մարթ անցանել՝ յատակեաց» (Յովս. Պարզմ. Հր. ընդդէմ Հռոմ. Ա. 16, և Նախն. պտմ. ժՁ. 9): Թէ այս շինութեանց համար Հերովդէս խնդրեց գործաւորներ յԱրշամայ, այսինքն լիշխանէն Ուռհայաստանի, և սա ոչ միայն լանձն չառաւ, այլև իշխեց ընդդիմանալ Հերովդի զօրօք, և ի ձեռն դեսպանաց խնդրեց ի կայսրէ չընել զնա հպատակ Հերովդի, բայց կայսր ոչ միայն չազատեց զնա Հերովդի իշխանութենէն, այլ մանաւանդ լանձնեց Հերովդի զՄիջագետս, և Արշամայ, իմա իշխանին Ուռհայաստանի տեսեալ զայս, «երկրպագէ Հերովդի իբրև տեսուն ամենային» — այս ևս է Յովսէպոսէ, բայց այլազգ, և ոչ որպէս պատմէ Խորենացին: Նախ առ Յովսէպոսի չիք բան զՀայոց, այլ զԱրաբացոց, իմա զՈւռհայաստանէ, և ոչ Արշամ լիշուած է անդ, և չէր իսկ մարթ, քանզի չիք այնու անուամբ թագաւոր ոչ Հայոց և ոչ Ուռհայաստանի, ինչպէս պիտի տեսնենք լետոյ:

Ըստ Յովսէպոսի՝ Հերովդի գժտութիւնն էր Արաբացոց հետ,

այսինքն Ուռհայեցւոց, զորս կոչէ Յովսէպոս Արաբացիս, քանզի Միջագետաց այն մասն, իմա Ուռհայաստան, Միզդոնիա՝ կը կոչուի այն ժամանակի պատմութեան մէջ Արաբիա, վասն զի բնակիչքն էին մեծաւ մասամբ արաբացի: Արգար կամ Ա. քար, Ուռհայաստանի իշխանն կը կոչուի հռոմայեցի պատմիչներէ (Տակիտոս) արաբացի, և Բուզանդ կ'անուանէ Ասորւոց այն կողմերն (Եղեսիա, Մծբին)՝ Արուեստան, որ կը նշանակէ Արաբիա (Բուզ. Գ. ԻԱ.), ինչպէս Արուայիկն՝ ըստ մերոց է Արաբացի: Իսկ պատճառ գտուած էր ըստ Յովսէպոսի այս.— չեա որոյ Օգոստոս Տրաքոնացւոց երկիրն, որ էր ի մէջ Հրէաստանի և Միջագետաց, տուաւ Հերովդէ՝ աւագակարոյ բնակիչք երկիրն, որ սովոր էին կեալ յելուզակութեամբ, հալածուելով ի Հերովդէ՝ կը գտնէին պաշտպանութիւն յԱրաբացւոց, այսինքն ի բնակչաց Ուռհայաստանի: Հերովդէս կը պահանջէր իշխանէ նոցա տալ ի ձեռս փախստեալ աւագակներն, որ իւր հպատակներն էին, նաև զարծաթն 160 քանքար, զոր Հերովդէս փոխ տուած էր նոցա: Երբ Արաբացիք (Ուռհայեցիք) սկսան դէմ դնել Հերովդէի զօրօք, և կը զլանային հատուցանել զփոխն և տալ աւագակներն զորս կը պահանջէր Հերովդէս՝ ծագեցաւ պատերազմ, զորմէ երկար կը պատմէ Յովսէպոս (Նախն. պտմ. ժԶ, 13. Պտրզմ. Ընդդէմ Հռոմ. Ա. 14, և այլուր): Աւագակներն, զորս կը պահանջէր Հերովդէս յԱրաբացւոց Ուռհայի՝ լինին առ Խորենացւոյն գործաւոր, և վասն այսորիկ լինի պատերազմն: Հերովդէս բողոքեց հռոմայեցի կուսակալներուն որ ի Միջագետս, և որոշուեցաւ դատն ի նպաստ Հերովդէի. Արաբացիք չանսացին վրձուոյն. երկուստեք դեսպանք գացին ի Հռոմ տա կայսր, և Օգոստոս տուաւ իրաւունս Հերովդէի: Չայս տեսնելով Արաբացիք (ըստ Խորենացւոյն՝ Արշամ) ստիպուեցան հնազանդիլ Հերովդէի ահամայ. այս է Արշամայ ահամայ հնազանդութիւնն Հերովդէի, կամ որպէս լետոյ ասէ՝ «երկրպագելն Արշամայ Հերովդէի իբրև տեառն ամենայնի», կամ որ նոյն է ըստ Յովսէպոսի—«Այս ցածոյց զամբարտաւանութիւնն Արաբացւոց այնպէս՝ մինչև համարել զՀերովդէս իւրեանց պաշտպան» (Յովս. Պտր. Հր. Ընդդէմ Հռոմ. Ա. 14): Ահա այս է գտնութիւնն Արաբացւոց:

Խորենացին այս Բ. գայրութեան ԻԶ. գլխէն մինչև ի գլուխն ԼԵ. կը դնէ զպատմութիւն Արգարու, իբրև որդւոյ Արշամայ արքայի Հայոց, յաջորդի Արտաւազդայ: Արգարև լետ համառօտելոյ զպատմութիւն Արշամայ իբրև Հայոց թագաւորի նախընթաց երկու գլուխներուն մէջ՝ հարկ էր գալ ի պատմութիւն որդւոյ նորա և յաջորդի: Արգարև Արգար (ասորի և ոչ հայ) էր իշխան և ոչ թագաւոր Ուռ-

հայաստանի, ինչպէս գրուած է նաև ի կասկածեալ նամակին նորա առ Քրիստոս—«Արգար Արշամայ, իշխան աշխարհի»: Այս երկու բառք թարգմանութիւն են յունարէն τῶπαρχος անուան, որ կը նշանակէ տեղապետ, որպիսի էին իշխանք Ուռհայաստանի, և կը թուի լեալ որդի և յաջորդ Մանովայ և ոչ Արշամայ, անուն՝ որ կը թուի լինել պիտակ: Արգարէ որպէս թէ առ Քրիստոս գրուած նամակին սկիզբը կարդալով «Արգար Արշամայ»՝ Խորենացին կամ այլ ոք կարծած է, թէ Արշամ (բուն անուամբ Մանովէ) էր հայր Արգարու. բայց ասորերէն հարազատ օրինակ նամակին ունի փոխանակ Արշամայ՝ Ուշամա, այսինքն թուի, քանզի Ուռհայաստանի իշխաններէն ոմանք իրենց բուն անուան հետ ունէին նաև յորջորջանաց անուն կամ վերագիր, ինչպէս Սոմախա, Ուշամա, Սևերոս, այլովքն հանդերձ:

Արգարու կամ մանուանդ Արգարներու վրայ պատմուած է բազում ինչ խառն ի խուռն: Խորենացին չհամարելով բաւական հայացունել զԱրգար՝ կը ջանայ հայացունել նաև զանունն, ստուգաբանելով աւագ այր, զոր որպէս թէ Ասորիք չկարելով ուղիղ հնչել՝ աղաւաղած էին յԱրգար.—«Այս Արգարէս կոչիւր աւագ այր վասն առաւել հեզութեանն և իմաստութեանն, որում լետոյ և տիքն. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց և Ասորւոց՝ կոչեցին Արգարիոս» (Խոր. Բ. ԻԶ.): Լանկլուա չընդունիր զայս.—«ստուգաբանութիւն Արգար անուան զոր տայ աստ Խորենացին՝ սխալ է, և թէպէտ Յուլիոս Ափրիկանոս առ Եւսեբեայ (Քրոն. Բ.) թուի հաստատել զմեկնութիւն նորա յասելն, Յեղեսիա թագաւորէ Արգար, այր կատարեալ՝ այլ չիք պատճառ ընդունելոյ»: Չենք սխալիլ կարծեմ, եթէ նայելով Տակիտոսի ուղղագրութեան, որ կը գրէ Ա. քար՝ համարինք սեմական բառ, իբրև բաղդատական քէպիլը—մեծ բառին, որպէս թէ մեծագոյն, որ կը մերձենայ Խորենացւոյն աւագ բառին:

Արգարներու վրայ, ըսինք, շատ բան ըսուած է խառն ի խուռն. բայց Ասեման, կը թուի մեզ, վերցուց խառնակութիւնը, հանելով հին ասորի աղբիւրներէ Արգարեանց ազգաբանութիւնը: Ըստ պատմութեան Ասորւոց, զոր կը բերէ անուանի մատենագիրն ասորի Ասեման, որ ծագկեցաւ յանցեալ դարու, առնլով Գիոնեսիոսէ Ասորւոյ, որ նստաւ պատրիարք Ասորւոց Յակոբիկեանց 818-ին՝ Եղեսիա կամ Ուռհա ունեցած է ի վաղուց թագաւորներ կամ իշխաններ Մանովէ և Արգար անուն մինչև 217, ուր դադարած է այս իշխանութիւնն. այսինքն գրեթէ ի սկզբան հարստութեանն Սասանեանց: Արովհետև ըստ աւանդութեանն զոր կը բերէ Ասեման, Ուռհայաստան և թա-

գաւորք նորա էին ասորի՝ կը հետեւի թէ Աբգար ևս էր ասորի և ոչ հայ: Չամչեան (Պատմ. Հյ. Ա. էջ 574) կը համարի այն ասորական աւանդութիւնն առասպել: Բայց և այնպէս ոչ հաւանականութիւն միայն, այլ և ստուգութիւնն լայն կողմն է՝ թէ Մանուկէք կամ Աբգարք, յորոց մին է այն որ կը լիշուի հոս՝ էին ասորի, և կոչուած են նաև արաբացի. զպատճառն արդէն ըսինք:

Ինչ որ Խորենացին կը պատմէ զԱբգարէ ԻԶ.—ԻԹ. գլուխներուն մէջ, զորորինակ զխռովութիւնն ի մէջ Աբգարու և Հերովդի, զկուիւն և զյաղթութիւն, զձաղումն հրեշտակաց նորա ի Հոռոմ, ըզգայրանայն Աբգարու և խորհելն ապստամբել ի Հոռոմայեցոց, զերթայն նորա խաղաղել Պարթևաց յաջորդութեան վէճը, զօգնել նորա Արեւտայ արքայի ընդդէմ որդւոյն Հերովդի, զառաքումն երկու իշխանաց առ Մարինոս կուսակալ Հոռոմայեցոց ի Փիւնիկէ, այլովքն հանդերձ՝ կը թողունք, իբրև վերաբերեալ (եթէ ճշմարիտ ևս են), Ուռհայաստանի կամ Ասորոց և ոչ Հայոց, և կու գանք ի պատմութիւն դարձին Աբգարու: Այս պատմութիւն ևս, ճշգիւ խօսելով՝ չունի ամենեկին վերաբերութիւն Հայոց. բայց որովհետև դարձն Աբգարու իբրև առաջին հայ թագաւորի ի քրիստոնէութիւն, ի վաղուց անտի մեծ համբաւ ըրած է յազգին՝ հարկ կը համարինք այս կարևոր զիպաց վրայ խօսել ըստ բաւականին, մանաւանդ որ պատմութիւնն ունի կէտեր՝ որ առաջի անաչառ քրննադատութեան չեն արգարանար, և զորս գէթ հարևանցի ակնարկել կարևոր պարտք են անվհեր պատմագրի, հասնելու համար գէթ պատմութեան ճշմարիտ մարմնոյն, կեղևելով վկայբանական ստեղծումներ, որ արտաքոյ են պատմական հաւանականութեան անգամ, թող թէ ստուգութեան:

Նախ կ'ըսենք, թէ Աբգարու դարձին պատմութիւնն, զոր կը բերէ Խորենացին արգարև ասորի աղբերէ (Ղերուբնա)՝ է պատմութիւն դարձի Ազիաբենի թագաւորին Ըզատայ որդւոյ Մանուկայ: Մանուկա և Ըզատ փոխուած են ի Մանուկէ և լ'Աբգար, սակայն պատմութեան պարագաներն են մեծաւ մասամբ նոյն, ստարբերութեամբ միայն՝ որ Ազիաբենի թագաւորին դարձն է ի հրեութիւն, մինչև Աբգարուն է ի քրիստոնէութիւն: Այս նոյնութիւն չկրնար համարուիլ արգասիք զիպաց, և ոչ Ազիաբենի պատմութիւնն պատուաստ ի մերոյն, քանզի այն դարձն յաւաճագոյն է քան զմերն: Ահա պատմութիւնն ըստ էական մասանց, յորս է նոյնութիւնն: Ազիաբենի թագաւորն Մանուկա ունէր որդի Ըզատ, որոյ մայրն էր Հեղինէ: Հրեայ ոմն Անանիա անուն կը քարոզէ Հեղինէի և որդւոյն հրեութիւն. Ըզատ և մայր նորա կը դառնան:

Յետ ժամանակաց Հեղինէ կ'երթայ լ'Երուսաղէմ, մինչ սով մեծ կը տիրէր ի քաղաքին: Հեղինէ բերել կու տայ ցորեան բազում լ'Աղեքսանդրիայ և պաղատիտս թողոյ Կիպրոսէ՝ բաշխել սովելոց: Հեղինէ կը թաղուի ի շիրմին՝ զոր ինքն շինել տուած էր մօտ լ'Երուսաղէմ: Ի պատմութեան Աբգարու ևս կայ Անանիա (Անանէ), որ կը բերէ Քրիստոսի թուղթը և կենդանագիրն առ Աբգար, որ կը հաւատայ և կը դառնայ ի քրիստոնէութիւն. կայ և Հեղինէ Աբգարու կին, որ կ'երթայ լ'Երուսաղէմ ի սովին, կը գնէ ցորեան բազում յով և կը բաշխէ կարօտելոց, և որոյ շիրմ ևս կայ նշանաւոր առաջի դրան Երուսաղեմի, ասէ Խորենացին, մինչև ցայսօր:

Այսչափ մերձաւորութիւն որ կայ ի մէջ երկուց պատմութեանց՝ բաւական է տալ մեզ ասել, թէ մին, և անտարակոյս մերն, է նմանութիւն միւսոյն: Թող նմանութեան լիշեալ կէտերն՝ ոչ սակաւ մերձաւորութեան նշան է և այն, զոր Յովսեպոս և Խորենացին կը պատմեն յաջորդութեան կառուին համար, որ հաւանական է թէ դիպեցաւ ի մէջ Պարթևաց, և զոր, ըստ Յովսեպոսի՝ խաղաղացոյց Ըզատ, և ըստ Խորենացոյն՝ Աբգար: Ըստ Յովսեպոսի՝ Արտաւան Գ. Պահլաւ, արքայ Պարթևաց (14) մերժուելով լիւրոցն՝ կ'ապաւինի առ Ըզատ, որ յորդորելով զգլխաւորս Պարթևաց, մանաւանդ զՍիւննակ երևելի իշխան Պարթև՝ կը խաղաղէ զերկիրն, և Արտաւան կը հաստատուի ի թագաւորութեան (Յովս. Նախն. պտմ. Ի. 2): Այս պատմութիւն Յովսեպոսի կ'ակնարկէ այն խռովութիւններն, որ եղան ի Պարթևս (16—40) և զորս փոքր ի շատէ կը լիշեն Տակիտոս, Յովսեպոս, Գիոն: Նախելով յազգականութիւն կամ ի մերձաւորութիւն Ազիաբենի թագաւորաց ընդ Պարթևաց (Բընան,՝ Առաքեալք)՝ միջնորդութիւն ինչ եղած դնել լ'Ըզատայ չէ անհաւանական: Խորենացին տալով զայս մերձաւորութիւն ասորոյն կամ արաբացոյն Աբգարու՝ կու տայ նմա երթալ—և հարկ էր ընել զայս լետ շիտթելոյ զԱբգար ընդ Ըզատայ—անձամբ ի Պարթևս, և ոչ խաղաղել միայն յաջորդութեան վէճն, որ ծագած էր ի մէջ Արտաշիսի (իմա Արտաւանայ Գ.) և եղբարց նորա, այլ հաստատել ևս օրէնս յաջորդութեան, այսինքն թէ թագաւորէր Արտաշիսի ցեղն իբրև բուն Պահլաւ, որդւոց յորդիս, և ի սպառել այն ցեղին՝ տիրէին տոհմք միւս եղբարց, որ էին Կարէն, Սուրէն և քոյր նոցա Կոշմ, կին սպարապետին Արեաց՝ իբրև Կարենի, Սուրենի և Սպարհայետի Պահլաւք: Խորենացին, ինչպէս այլուր նույնպէս հոս, փոխելով Պարթև թագաւորին Արտաւանայ անունն լ'Արտաշէս և ընելով զնա որդի Արտաշիսի, որ չունի հաստատութիւն՝ կու տայ նմա այն երկու եղբայրներն, Կարէն, Սուրէն և քոյր մի ևս, մինչ ար-

տաքին ժամանակակից պատմութիւնն (Տակիր., Յովս., Գիոն) գիտեն Արտաւան և ոչ Արտաշէս, և կու տան նմա արգարե երկու եղբայր, բայց ոչ Կարէն և Սուրէն, այլ Վարդան և Գոտարգ: Գիտենք ևս, թէ հակառակ կարծեցեալ օրինացն Արգարու, որպէս կամի Խորենացին՝ Արտաւան կ'ստանուի (41), և կը թագաւորեն եղբարք նորա Վարդան և Գոտարգ (իբրև Արշակ Ի. և ԻԱ.,—50) մինչև ի Վաղարշ Ա. (Արշակ ԻԳ, 51—91) նոյն Պահլաւ ցեղէն, առ որով հաստատուեցան իրք ոչ Պարթևաց միայն, այլև Հայոց: (Տես և Գաթրըճեան, Տիեզ. պոմ. Հո. Բ. 99—107):

Խորենացին ի դնելն Պարթևաց այն ազգաբանութիւնն, առնով չենք գիտեր ինչ աղբերէ՝ ունէր նպատակ, որպէս թուի, ցուցնել, թէ ինչպէս նախահնամութիւնն գիտաց շնորհել Հայոց Լուսաւորիչ «ի Պարթևական մեղապարտ ազգէն». քանզի կը յաւելու, բայց կասկածելով—«Ասնն զսուրբն Գրիգոր ի Սուրենեանն Պահլաւէ», անտարակոյս ըստ վկայաբանութեան իմիք:

Ադիաբենի արքունեաց դարձն ի հրէութիւն չէ ամենեին անհաւանական: Յառաջնում դարու անդ նախ քան զՔրիստոս, մանաւանդ յարևելս, այնպէս ընդելեալ էին միաք մարդկան գէպ ի միաստուածութիւն՝ որ ոչ հասարակ մարդիկ միայն, այլև երեւելի ընտանիք կ'ընդունէին զկրօնս Հրէից, բայց ի թլփատութենէ և ի խտրութենէ կերակրոց: Սկզբունք Պողոսի արդէն սկսած էին յառաջ քան զՊողոս: (Զայսմանէ տես Բրնան, Առաջին դարք քրիստոնէութեան, Առաքեալք, Գլ. ԺԳ.):

Գալով դարձեալ ի պատմութիւն Արգարու դարձին ի քրիստոնէութիւն՝ չէ նոյնպէս անհաւանական, թէ արդէն իսկ ի սկզբան առաջին դարուն տարածեցաւ քարոզութիւն Աւետարանին լՍաորիս և ի Միջագետս, ուստի և անշուշտ լեզեսիա, մինչև Արգարու անգամ միտել ի քրիստոնէութիւն: Սակայն կան պարագաներ ի պատմութեան դարձին Արգարու՝ որ են վկայաբանական կեղծիք, զորօրինակ թէ հրեշտակք, զորս զրկեց Արգար առ Մարինոս կուսակալ կայսեր ի Պաղեստին և ի Փիւնիկէ՝ ի դարձին ելին լԵրուսաղէմ առ Քրիստոս, և տեսնելով զսքանչելիս նորա՝ եկան պատմեցին Արգարու, որ հաւատաց ի նա «ճշմարտապէս իբրև յարգարև որդի Աստուծոյ, և ասէ. Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են այլ Աստուծոյ, զի չիք ոք ի մարդկանէ որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած»: Արգարև բանք քրիստոնէի եղեալք ի բերան Արգարու: Բայց քան զայս աւելի նուազ հաւանական է հրաւիրել նորա թղթով զՓրկիչն գալ բժշկել զնա. ա. հ: Ահա պատճէն թղթոյն առ Խորենացւոյն. «Արգար Արշամայ, իշխան աշխարհի. առ

Յիսուս փրկիչ և բարերար, որ երևեցար աշխարհին Երուսաղէմացոց, ողջոյն: Լուեալ է իմ վասն քո և վասն բժշկութեանդ որ լինին ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի՝ տաս դու կուրաց տեսնել և կողաց գնալ, և զբորոտս սրբես, և զայսս պիղծս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես. դու և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն՝ եղի ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու Աստուած իցես, ի ջեալ յերկնից գործես զայդ, կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, և զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս զոր ունիմ ես: Նա և լուայ, զի Հրեայք արանջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և դեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս»: Թուղթը տանողներն որպէս թէ կը տեսնեն զՅիսուս լԵրուսաղէմ: Նայելով Յովհաննու Աւետարանին գլ. ԺԲ. 20—23, ուր ըսուած է թէ հեթանոսք ոմանք եկած էին այն ատին լԵրուսաղէմ և կամէին տեսնել զՅիսուս՝ աղբիւր Խորենացւոյն այս հեթանոսներով կ'իմանայ Արգարու դեսպաններն, որք որպէս թէ չհամարձակելով մօտենալ Յիսուսի՝ ըսին Փիլիպպոսի և Անդրէի, և նոքա՝ Յիսուսի: «Իսկ ինքն Փրկիչն—կը յաւելու պատմութիւն Խորենացւոյն—յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա՝ ոչ առ յանձն, (թերևս կամի ասել, թէ ունէր ի մտի երթալ յետոյ), բայց թղթոյ արժանի արար զնա»: Չիք տարակոյս, թէ ճարտարութեամբ յարմարցուած է Աւետարանին այն պատմութիւնն Արգարու հրեշտակաց. բայց բանք Յովհաննու են այն հեթանոսաց, այսինքն Յունաց համար, որ միտեալ ի հրէութիւն՝ Զատիի ատին կու գային յայցելութիւն տաճարին («չեւելոցն անդր՝ զի երկիր պագանիցեն ի ատինն»), որ, ինչպէս կ'ըսէ Քրնան (Առաքեալք էջ 253)՝ «էր մին ի նուիրական տեղեաց աշխարհի, որոյ համբաւն տարածեալ էր ի հեռաստան, և ուր լինէին նուէրք յաճախագոյն քան այլուր. հրէական կրօնք էին տիրող մեծի մասին երկրին Ասորոց»: Զիարդ և իցէ՝ այս հրեշտակութիւն կամ այցելութիւն առ Փրկիչն թող համարուի հաւանական. բայց բոլորովին զուրկ է հաւանականութենէ Քրիստոսի թուղթն, զոր Խորենացին կը դնէ գրեալ ի Թովմայ իբրև պատասխանի, ուր որպէս թէ կ'ըսէ Փրկիչն. «Երանի իցէ այնմ որ հաւատայ լիս՝ իբրև ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն իմ այսպէս. Զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատասցեն լիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատասցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրեցեր դու առ իս, գալ ինձ առ քեզ՝ արժան է ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն

որոյ առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս՝ ապա համբարձայց առ այն որ առաքեացն զիս. և յորժամ համբարձայց՝ առաքեցից զմի յաշակերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեցէ և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեցցէ: Զարմանալի է որ ամենազօր Փրկիչն յետ համբարձման իւրոյ կը թողու Աբգարու բժշկութիւնը, մինչ կարող էր իսկ և իսկ ի հեռուստ անգամ բժշկել զնա բանիւ: Բայց քնչպէս պիտի հասկցուէր պատմութեան անտեղութիւնը: «Զայս թուղթ— կը յաւելու Խորենացին— եբեր Անան սուրհանդակ Աբգարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն Փրկչական պատկերին, որ կայ յԵդեսացոց քաղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի»:

Թող որ երկու նամակներուն ևս պարագաներն, որովք նամակազերն կը կարծէ վաւերական ընել զնոսա, չեն ամենեւին բնական՝ երկու բան մանաւանդ, այսինքն, մի՛ կոչելն Աբգարու զՅիսուս՝ Փրկիչ, որ վաղահաս էր տկար հաւատացելոյն Աբգարու համար, և երկրորդ՝ թէ ոչ տեսնողք, այլ չտեսնողք պիտի հաւատային ի նա, (բանք որ կ'ակնարկեն Յովհաննու Ի. 29 համարն, — «Երանի որոց ոչ իցէ տեսեալ և հաւատացեն») — կը ցուցնեն յայտնապէս, թէ նամակներն գրուած են յետ խմբագրութեան չորրորդ Աւետարանին, իմա այնպիսի ժամանակ, երբ նոր Կապարանին կանոնն առած էր զիւր վերջին ամբողջութիւն, և հաւատարիք Քրիստոսի անձին և պաշտաման վրայ՝ որոշուած և ծանուցուած էին, այսինքն թէ Յիսուս էր փրկիչ աշխարհի, առաքեալ յԱստուծոյ մանաւանդ թէ Աստուած իսկ: Ըսինք՝ տկար հաւատացելոյն Աբգարու: Ոչ ապաքէն հրաւիրել նորա զՓրկիչն զայլ բնակել ընդ իւր կը ցուցնէ, թէ անտեղեակ էր նա տնօրէնութեանց Փրկչին, որ կատարելոց էին յԵրուսաղէմ, և չունէր տակաւին զնմանէ զպատշաճ կարծիս:

Այս թուղթք Աբգարու, զորս կը բերէ Խորենացին՝ առնուած են, ինչպէս կ'ընդունի նաև Գաթրըճեան, Եւսեբեայ Եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութենէն, և որոց աղբիւրք, ինչպէս նաև բովանդակ պատմութեան՝ են յետին ասորական մատեանք զիւանին Եդեսիայ: Եւսեբիոս անգէտ է միայն պատկերին պատմութեան, զոր կը թուի թէ չգտաւ այն զիւանին մէջ, ուստի և այս առասպելն հնարուած է յետոյ քան նամակներունը:

Ըստ Լ. Գ. գլխոյ պատմութեան Բ. գրոց Խորենացոյն՝ յետ համբարձման Փրկչին Թովմաս առաքեալ կը զրկէ զԹաղէնոս մին յեթնամասնից առ Աբգար: Բովանդակ գլխոյն նիւթն է վկայարանական (légendaire), լի նորանշան զիպօք, սասրին և հետեւակ, առանց ամենեւին պատմական հիման: Յետ համբարձման Փրկչին մերոյ, կ'ըսէ, Թովմաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց

նմի յեթնամասնից անտի զԹաղէնոս ի քաղաքն Եդեսիա բժշկել զԱբգար և աւետարանել ըստ բանին Տեառն: Արոյ եկեալ ի տուն Տուբիայ իշխանի Հրէի, զոր ասեն լինել յազգէն Բաղրատունեաց, որոյ խուսեալ յԱրշամայ ոչ ուրացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր, այլ նոյն օրինօքն եկաց մինչև հաւատալ ի Քրիստոս: Եւ ել համբաւ նորա (Թաղէի) ընդ ամենայն քաղաքն: Լուեալ Աբգարու՝ ասէ. նա է վասն որոյ գրեացն Յիսուս. և իսկոյն կոչեաց զնա: Եւ եղև ի մտանելն Թաղէի՝ տեսիլ մեծ երևեցաւ Աբգարու յերեսն Թաղէի. և յարուցեալ ի գահոյիցն անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց և երկիր եպագ նմա, և զարմացան ամենայն իշխանքըն որ շուրջն կային, զի ոչ գիտացին զտեսիլն: Ասէ ցնա Աբգար, եթէ Դու իցես արդարև աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց առաքել ինձ այսր, և կարող իցես բժշկել զցաւս իմ: Պատասխանի ետ Թաղէ. Եթէ հաւատացես ի Քրիստոս Յիսուս յորդին Աստուծոյ՝ տացին խնդրուածք սրտի քո: Ասէ ցնա Աբգար. Ես հաւատացի ի նա և ի Հալոն նորա. վասն որոյ կամեցայ առնուլ զզօրս իմ և զայ կոտորել զՀրեայսն որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր արգելեալ վասն թագաւորութեանն Հռոմայեցոց: Եւ յայսմ բանէ սկիզբն արարեալ Թաղէի՝ աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եդեալ ձեռն ի վերայ՝ բժշկեաց զնա և զԱբգարու պատագրոս իշխան քաղաքին և պատուական յամենայն տանն արքայի. նաև զամենայն որ էին ի քաղաքին հիւանդք և ախտաժէտք՝ բժշկեաց: Եւ հաւատացին ամենեքեան. և մկրտեցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. և զգուռս տաճարաց կուցն փակեցին, և որ ի վերայ բազնին և սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ: Եւ ոչ զոք ածէր բռնութեամբ ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յաւելեալ ի հաւատացեալսն բազմանային: Իսկ առաքելոյն Թաղէի զխոյրարար ոմն մետաքսագործ մկրտեալ և անուն կոչեցեալ Ադգէ, ձեռնադրեալ ի վերայ Եդեսիայ՝ փոխանակ իւր թողու առ արքայի: Եւ իւր առեալ հրովարտակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն Աւետարանին Քրիստոսի՝ գայ առ Սանատրուկ քեռորդի նորին, զոր կարգեալ էր ի վերայ աշխարհին և զօրացն: Բայց Աբգար յօժարեցաւ գրել թուղթ առ Տիրեբրիոս կայսր, որ ունի օրինակ զայս.

«Աբգար արքայ Հայոց. տեսան իմում Տիրեբրի կայսեր Հռոմայեցոց ինդալ: Դիտելով իմ թէ ոչինչ ծածկի ի քումմէ թագաւորութենէ, այլ իբրև զմտերիմ քո աւելի ևս իմացուցանեմ ի ձեռն գրոյ: Զի Հրեայք որ բնակեալ են ի գաւառս Պաղեստինացոց, ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց իրիք յանցանաց, ի վերայ մեծամեծ երախտեացն զոր արար առ նոսա, նշանս և սքանչելիս,

Քրիստոսի յարութենէն 2 կամ 3 տարի յետոյ զարձոյ Աբգարէ կըրնայ սպասուել այնպիսի կատարեալ դաւանութիւն, որ գրեթէ բան առ բան առնուած է Աւետարաններէն, զոր օրինակ թէ տայր նա կուրաց տեսանել, կազաց գնալ, սրբէր զբորոտս, զայսս պիղծս հանէր, բժշկէր զորս միանգամ տանջէին երկար հիւանդութեամբք, յարուցանէր զմեռեալս. թէ Հրեայք տրանջէին զնմանէ և կամէին սպանանել զնա. թէ կատարելոց էր յԵրուսաղէմ՝ ինչ բանի համար որ եկած էր, և ապա համբառնալոց առ այն որ առաքեացն զնա. թէ ի ժամանակին՝ յորում խաչեցին զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ, երկիր շարժեալ տատանեցաւ. թէ յետ երկց առուրց յարեաւ ի մեռելոց և երեւցաւ բազմաց, ա. հ:

Առանձին զիտողութեան արժանի են սա կէտերն, որ ոչ կը նուազեցունեն միայն, այլ և կը բառնան նամակներուն պատմական և ժամանակագրական յարգը. նախ՝ արքայ Հայոց անունն, տրուած Աբգարու ի թղթին նորա առ Տիրեր և Տիրերին առ նա՝ չէ պատմական: Տիրեր չէր կրնար կոչել զԱբգար «արքայ Հայոց» ի ժամանակին՝ երբ Արտաշէս (Չեոն, 18), և Միհրդատ Վիր (35) կը տրուէին հետ զհետէ (տես մասն Բ. գլ. ԺԱ.) թագաւոր Հայոց ի նմին իսկ Տիրերէ, մինչ Աբգար էր «իշխան աշխարհի», տեղապետ (τόπαρχος) Առհայաստանի ընդ ազգեցութեամբ Հերովդի, չունենալով մասն Հայոց հետ:

Չէ ամենեին հաւանական, թէ Պիղատոս, ինչպէս նամակը կու տայ ըսել Տիրերի՝ զրած էր «ստուգապէս» առ նա վասն նշանացն Քրիստոսի, և թէ յետ յարութեան «հաւատարիմ եղև բազմաց թէ Աստուած էր». չէ հաւանական նոյնպէս ասելն Տիրերի, թէ «յորժամ առից պարսպումն ի պատերազմէս Սպանիացոց տպտամբողաց լինէն՝ քննեալ հատուցից նոցա (Հրէից) զարժանն». — Տիրեր չունեցաւ ամենեին պատերազմ Սպանիացոց հետ:

Ասելն Աբգարու առ Տիրեր, թէ «այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա ի ձեռն աշակերտաց նորա սքանչելիս մեծամեծս կատարէ», և առ Արտաշէս, թէ «առաքեաց զաշակերտս իւր ընդ ամենայն տիեզերս ուսուցանել ընդհանուր»՝ կը ցուցնէ թէ զրոյր չկարէր լինել Աբգար, այլ այլ ոք բազում ամօք յետոյ քան զնա. քանզի աշակերտաց ցրուելն ընդ ամենայն տիեզերս, որ ակնարկէ Մատթէոսի ԻՄ. 19 համարը — «Գնացէք, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս» — չեղաւ իսկ և իսկ առաջին 2 կամ 3 տարիներուն մէջ, մինչև գիտել և վկայել Աբգարու, թէ «սքանչելիք մեծամեծք կատարէին ի ձեռն աշակերտաց նորա ընդ ամենայն տիեզերս»: Գարձեալ, թէ մին ի գլխաւոր աշակերտաց Սիմոն զրկուած էր ի կող-

մանս Պարսից (Բաբելոն)՝ կ'ակնարկէ Պետրոսի ընծայուած Ա. թուղթըն, Ե. 13, ուր կը լիշուի Բաբելոն իբրև վիճակ Սիմոնի, այն է Պետրոսի, ըստ մեկնութեան նախնի հարց ոմանց: Ապաքէն զըժուարին, նա անհնարին իսկ էր Աբգարու գիտել եկեղեցական պատմութեան այս նուրբ խնդիրներն և հիմնել ի նոսա իւր թուղթերն:

Նաև գրելն Աբգարու թուղթ առ Ներսէս սմն մանուկ արքայ Ասորեստանի ի Բաբելոն, որդի Արտաշիսի արքայի Պարսից՝ չունի ամենեին հաստատութիւն, քանզի ոչ Ներսէս կայ, ոչ Արտաշէս Պարսից թագաւոր, և ոչ Բաբելոն յԱսորեստանի այն ժամանակին պատմութեան մէջ: Տիւրքիէ ևս զարմանալի կը գտնէ Բաբելոն յԱսորեստանի: Խորենացին կ'ըսէ, թէ Աբգար յառաջ քան զընդունելն պատասխանի իւր թուղթերուն առ Ներսէս և առ Արտաշէս՝ ներն պատասխանի իւր թուղթերուն առ Ներսէս և առ Արտաշէս՝ մեռաւ: Ապա թուղթերը գրուեցան 37-ին մօտ, որ է Աբգարու մահուան տարին, արդ այն թուականին և վաղ իսկ, մինչև 41 կը տիրէին Վարդան և Գոտարզ (Արշակ Ի. և ԻԱ.) եղբարք. ով էին ուրեմն այն Ներսէս և Արտաշէս հայր նորա:

Աբգարու զարձին և թղթակցութեան վրայ մեր քննութիւնը կը բովանդակենք ըսելով, թէ աղբիւրն, ուստի առնու խորենացին — էր քանզի չէ իրաւացի ըսել թէ խորենացին կ'ստեղծու անձամբ — էր զորձ ասորուց ուրուք զպրոցին Եդեսիայ, իբրև Ա. զարու ծնունդ, թէպէտ չէր հին քան զԳ. և զԳ. զար յետ Քրիստոսի, զորձ՝ որոյ թէպէտ չէր հին քան զԳ. և զԳ. զար յետ Քրիստոսի, զորձ՝ որոյ նմաններն բազում էին ի զիւանին Եդեսիայ, և որ, եթէ կ'ընծայուին ժամանակին յառաջ քան զՔրիստոս, կամ իբր ժամանակակից նմա՝ կը կրեն յայտնապէս առասպելական գրոշմ: (Տես Բընան. Պամ. Սեմ լեզ. Գիբբ Գ. Գլ. Գ.):

Աբգարև ոմանք յարդի քննչաց, ինչպէս Տիլմոն գողղիացի, Բաւէ անգղիացի և Վէլտէ գերմանացի, ըստ Գաթրըճեանի, արդարացուցին իւրք իւրք զթուղթն Քրիստոսի առ Աբգար (թէպէտ այլք առ հասարակ կը մերժեն), զբան թղթոյն «երանի իցէ այնմ որ հաւատայ լիս իբրև ոչ իցէ տեսեալ զիս», և «զրեալ է վասն որ զի որք տեսանենն զիս՝ ոչ հաւատացեն լիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հաւատացեն և կեցցեն»՝ հանելով ոչ ի բանն Յովհաննու Ի. 29, այլ ի բանն Եսայեայ ԾԲ. 16 — «Որոց ոչ պատմեցաւ վասն նորա՝ տեսցեն, և որոց չիցէ լուեալ՝ ի միտ առցեն, և ԿՆ. 1. «Յայտնի եղէ այնոցիկ որ զինէն ոչ հարցանէին, գտայ այնոցիկ որ զիսն ոչ խնդրէին»: Յայտնի է սակայն, թէ բուն է մերձեցումն, և բանք թղթոյն կը նային ի բանն Յովհաննու: Իսկ պատկերին պատմութեան համար սաչափ միայն ասէ Գաթրըճեան, թէ

ոչ Եւազր, այլ յառաջ քան զնա Խորենացին կը լիշէ զայն պատմութիւն:

Գաթըրճեան կը թուի արգարացունել մանաւանդ Տիրերի թուղթըն առ Աբգար, ուր ըստած է թէ ծերակոյտն մերժեց զառաջարկութիւն Տիրերի՝ կարգել զՔրիստոս լստուածս: Առ այս կը թուի լենուլ Գաթըրճեան ի վկայութիւնն Տերտուղիանոսի (Պատասխանատու. Ե.) թէ «Տիրերիոս յորոյ ժամանակն իսկ եմուտ յաշխարհ քրիստոնէութիւն, յորժամ պատմեցաւ նմա լստուող Պաղեստինացոց որ ինչ ի յայտնութիւն ճշմարտութեան աստուածեղէն մարդոյն էր՝ հան նա զամենայն յանդիման ծերակուտին յաւելուածով առաւելութեան վճռոյն իւրոյ: Այլ ծերակոյտն, քանզի չէր ինքնին քննեալ՝ մերժեաց: Իսկ կայսր եկաց յառաջնում խորհրդեան իւրում, սպառնացեալ պատուհաս որոց ամբաստանն կայցեն զքրիստոնէից»: Բայց ինզիր այն չէ, թէ զՅիսուսէ իբրև զՄեսիայէ տեղեկութիւն տրուեցաւ Տիրերի լստուող ոմանց Պաղեստինացոց (թէպէտ այս ևս չթուիր հաւանական), և Տիրեր առաջարկեց ծերակուտին աստուածացունել զՅիսուս, և չեղաւ ընդունելի, այլ թէ Տիրերի առաջարկութիւնն եղաւ ի թելադրութենէ թղթոյն Աբգարու: Սակայն զիտողութեան արժանի է, որ հարկ չկար ամենեւին Տիրերի արգելուլ ամբաստանել զքրիստոնէայս, քանզի քրիստոնէից դէմ հալածմունք դեռ սկսած չէին առ Տիրերիւ (14—37), մինչ տակաւին ի խանձարուրս էր քրիստոնէութիւն, նա՛ զրեթէ անձանօթ իսկ:

Խորենացոյն Բ. դպրութեան Լ.Պ. գլուխն է վկայաբանական: Յետ ասելոյ, թէ «յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց լերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ թագաւորել լեզեսիա, և քեռորդի նորա Սանատրուկ ի Հայս»՝ կը խօսի զնահատակութենէն Թագէոսի և Բարթողիմէոսի, իբրև առաքելոց Հայոց: «Ի սկզբանէ իբրև ամուլ և առաքեալ համարեալ է ընդ Թագէոսի՝ և Բարթողիմէոս, բայց անստոյգ իմն է պատմութիւնն» (Գաթըրճեան): Արգարև Բուզանդ, որ ստէպ «աթոռ» կամ «վիճակ» Թագէոսի կ'անուանէ զՀայս՝ չլիշեր ամենեւին զԲարթողիմէոս:

Զարմանալի է որ Հայք մոռցած են զԹոմաս, զոր պարտ էր մանաւանդ կոչել պաշտպան Հայոց: Նմա յանձնուեցաւ, եթէ պարտ է հաւատալ աւանդութեան՝ զրել պատասխանի թղթոյն Աբգարու, և նա էր զարձեալ որ զրկեց զԹագէոս: Խորենացին, հաւատարիմ իւր սովորութեան՝ հոս ևս կը ցուցնէ մեզ իւր աղբիւրը. «Գտանի, ասէ, որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ (Անանուան և Սանատրուկոյ)՝

յառաջագոյն գրեալ յայլոց. իմա զգալուստ առաքելոյն ի Հայս (այսինքն զնալն Թագէոսի առ Սանատրուկ լետ դարձին Աբգարու, ինչպէս պատմեց Լ.Պ. գլխոյն մէջ), հաւատալն Սանատրուկ և թողուլ զհաւատն լերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կատարումն առաքելոյն և որ ընդ նմա ի գաւառին Շաւարշան որ այժմ կոչի Արտագ, և պատառումն քարին և յիրար գալ և ընդունել զմարմինն առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ի դաշտին, և մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Սանդիստոյ հուպ ի ճատին, և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց և փոխել նապարհն, և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց և փոխել յառապարն: Այս ամենայն, ասէ, որպէս ասացաք՝ յայլոց պատմեալ է յառաջագոյն քան զմեզ, ոչինչ կարևորագոյն համարեցաք ոճով երկրորդել: Գոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Ագգէի, աշակերտի առաքելոյն լեզեսիա յորդուոյն Աբգարու՝ գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ»: Զիք տարակոյս, թէ առ Խորենացուլ և յառաջագոյն իսկ կային վկայաբանական գրուածներ ասորերէն կամ յունարէն (յորոց մին էր Աբուրբնա) զգարձէն Աբգարու և զանուանեալ առաքելոց Հայոց Թագէոսէ և Բարթողիմէոսէ ևս և զՍիմոնէ: Թէ կային այսպիսի գրուածներ, որ համարուած էին պատմութիւն Հայոց՝ յայտնի է և ի Բուզանդայ, որ կը գնէ յառաջ պատմութիւն Հայոց՝ յայտնի է և ի Բուզանդայ, որ կը գնէ յառաջ քան զիւրն ուրիշ երկու պատմութիւն, որ կը թուին լինել երկու վկայաբանութիւնք, մին՝ զառաջնոյ դարձէն ի ձեռն Թագէի առ Սանատրուկ, և երկրորդն՝ զերկրորդ դարձէն ի ձեռն Լուսաւորչին առ Տրդատաւ (Տես Բուզ. Գ. Ա.): Խորենացին կը լիշէ նաև զկատարումն Սիմովնի, զոր չգիտեր թէ ո՞վ էր (Խոր. Բ. Լ.Պ.): Բայց մեք թողեալ զայս ամենայն, իբրև արտաքոյ մեր նպատակին՝ գանք առ Սանատրուկ:

Սանատրուկ էր, ըստ Խորենացոյն, քեռորդի Աբգարու, զոր որպէս թէ Աբգար առ կենդանութեամբ իւրով «կարգեալ էր ի վերայ աշխարհին» (այսինքն ի վերայ Մեծին Հայոց) և զօրացն, և որ լետ մահուն Աբգարու «զօրս ժողովէ ի ձեռն քաջացն Բագրատունեաց և Արծրունեաց գայեկաց իւրոց՝ իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Աբգարու, զի բոլորին տիրեսցէ թագաւորութեան», մերժելով զորդին Աբգարու զԱնանունն, որ նորոգեց հեթանոսութեան պաշտօնը, սպան զԱգգէ, բայց և ինքն սպանաւ արկածիւ, այսինքն ի սեանէ, որ իյնալով ի վերնատանէ տապարանիցն ջախջախեց զոտս նորա: «Եւ իսկոյն, կ'ըսէ, պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, ինչրեւոյ պայման ուխտի, զի մի վրդովեսցէ զնոսա ի քրիստոնէութեան հաւատոց, և նորա տացեն զքաղաքն ի ձեռս և զգանձս թագաւորին. զոր արարեալ լետոյ ստեաց. նա և

զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով բաց յաղջկանց, զորս եհան ի քաղաքէն բնակել ի կողմանս Հաշտենից»:

Ի գլուխն Լ.Ձ. յառաջ կը տանի Խորենացին զպատմութիւն Սանատրուկոյ, որով գործերը չհամարելով լիշատակաց արժանի՝ կը լիշէ միայն զշինութիւն Մծբնայ. որպէս թէ Սանատրուկ նորոգեց զայն ի հիմանց, որ խախտեալ էին ի շարժմանէ, և կանգնեց զիւր պատկերն ի միջի, «մի դրամ ի ձեռին աւելելով», որ կը նշանակէր՝ թէ «ի շինել քաղաքիս ամենայն գանձքս ծախեցան, և այս միայն մնաց»: Չամչեան այնչափ ճշմարիտ կը համարի այս պատմութիւնը՝ մինչև թուել ընդունել ոմանց ստուգարանութիւնը, թէ Մծբին է աղաւաղեալն հայերէն բառին «Մնաց մին»: Արդարև ամէն անտեղութիւն պարտ է ընդունել, արդարացունելու համար զԽորենացին:

Բայց Խորենացին, սիրող ստուգարանութեան՝ կ'ստուգաբանէ նաև զանունն Սանատրուկ, իբրև «տուրք Սանոտայ». — «Բայց թէ ընդէր Սանատրուկ կոչեցաւ՝ ասելի է: Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապարհորդեալ ի Հայս քոյր Աբգարու Աւղէ՝ պատահէ բքոյ ի լերինս Կորդուաց. ցրուեաց զամենեսեան մրրիկ, մինչ ոչ գիտելով ընկեր զընկեր՝ ընդ ո՛ր վարեցաւ: Իսկ զայեկին նորա Սանոտայ, քեռ Բիւրատայ Բագրատունուոյ, կնոջ Խորենայ Արծրունուոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ էր՝ եղ ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ի ներքոյ ձեանն զերիս արևս և զերիս գիշերս: Զորմէ առասպելաբանե՛ս, եթէ կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ՝ պահէր զմանուկն: Բայց որչափ եղաք վերահասու՝ այսպէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրակն լեալ, պատահեաց մանկանն և զայեկին: Արդ կոչեցաւ Սանատրուկ, ի գայեկէն զանուանակոչութիւնն առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ: Սա թագաւորեալ լերկոտասաներորդի ամի Արտաշիսի Պարսից արքայի, կեցեալ ամս երեսուն՝ մեռաւ յորսի, նետիւ ուրուք զիպեալ փորոտեացն, իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ չարչարման սրբոյ դստերն»:

Չէ պարտ մոռանալ սակայն, թէ անունն Սանատրուկ կայ ի պատմութեան յառաջագոյն իսկ քան զայս Սանատրուկ: Մին ի Պարթև թագաւորաց, Արշակ ԺԱ. (86—70 ն. ք. զՔր.) կը կոչուէր Սանատրուկ, Σανατρούκης ըստ գահեկանաց, և թարգմանիչ Գ. Մակարայեցուց կը կոչէ Սանատրուկ զՍենեքերիմ արքայ Ասորեստանի: Խորենացին յարելով — «Ղերուբնայ որդի Ափշադարայ գպրի գրեաց զամենայն գործս որ ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրուկոյ, և եղ ի գիւանին լեզեսիս»՝ կու տայ գուշակել, թէ դարձեալ Եգեսիոյ գիւանն էր աղբիւր նորա, թէպէտ չըսեր, և չէ հաւանական, թէ անձամբ քաղեց զայսոսիկ Խորենացին այն համբաւաւոր ասորական

գիւանէն, որ իբրև հասարակաց տեղի է Խորենացուոյն այն ժամանակին պատմութեան: Յիշելով զբան Բընանի, թէ գործք գիւանին Եգեսիոյ առաջնոյ դարուն կը կրեն առասպելական դրոշմ՝ անցնինք յառաջ:

Թո՛ղ խառնակութիւնը, որ կը տիրէ Խորենացուոյն այս պատմութեան մէջ, ուր քաղաքական խառն է ընդ եկեղեցականին լի հրաշալեօք, թո՛ղ և աղբիւրներու շփոթութիւնը, որ կոյտ իմն է ասորական առասպելաց՝ ժամանակակից պատմութիւնն, զոր կու տան մեզ յոյն և հռոմայեցի պատմիչք ժամանակին (Տակ., Յովս., Սուետոն, Գիոն) և դահեկանք, յայտնի և որոշ թուականօք՝ կը բառնան ամէն տարակոյս, թէ Խորենացին, թերևս նախատակաւ ջնջելոյ զհետս օտար ազդեցութեան իւր հայրենեաց պատմութենէն, արհամարհոտ իմն լուծեամբ թողլով զանցս բուն Հայոց՝ Ուռհայաստանի պատմութիւնը կու տայ մեզ իբրև մի միայն Հայոց պատմութիւն, աննշան Մանովաներով և Աբգարներով: Մենք արդէն համաօտեցինք ինչ որ լիշեալ օտար, բայց ժամանակակից աղբիւրք ունին զՀայոց Սրաւազդայ մինչև ի Տիրիթ կամ ի Տրգատ Ա., այսինքն 5-էն նախ քան զՔր. մինչև 53 յետ Քրիստոսի: Կը մնայ խօսել սակաւուք զՍանատրուկ իբրև արդարև թագաւորէ Հայոց, թէպէտ նոր և օտար հարստութենէ, և զբուած Հայոց վրայ:

Խորենացին չգտներ լիշատակաց արժանի գործ Սանատրուկոյ բաց ի շինուածոյ Մծբին քաղաքի: Թէ Սանատրուկ, իբրև թագաւոր Հայոց և Ուռհայաստանի, այն թուականին շինեց զՄծբին վերստին ի հիմանց՝ չիք լիշուած ի պատմութեան: Բուզանդ զՄծուրս, քաղաք առ իւրով ժամանակաւ, ոչ հեռի Սշտիշատէ, ուր Եփրատայ երկու բազուկք կը միանան՝ կը լիշէ շինուած ի Սանատրուկոյ. — «Ի գետախառնունն երկուց գետոցն... ի հնոցն իմն շինած քաղաք, զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղուոյն Մծուրք կոչի» (Բուզ. Գ. ԺԿ.): Բուզանդ կը լիշէ նաև շիրիմ մեծագործ Սանատրուկոյ զոր Պարսիկք չկրցան քակել. — «Բայց միայն զգերեզման շիրմին Սանատրուկոյ արքային ոչ կարացին բանալ վասն անհեղեղ սկայագործ հաստաշինած ճարտարագործ արարածոցն» (Բուզ. Գ. ԻԿ.): Բուզանդ կոչելով այլուր զՍանատրուկ «առաքելասպան», և «յակամայ հնազանդեալ հաւատոցն»՝ կը ցուցնէ թէ չէր անտեղեակ վկայաբանութեանն Թագէտի, որ կար սպաքէն առ իւրով ժամանակաւ:

Բայց Սանատրուկ կը թուի լեալ եղբայրն Փարսմանայ, Միհրէգատ Ա.ի, զոր կացոյց Տիրեր ի վերայ Հայոց (35—45), և այս յայտնի է մանաւանդ յաղիողորմ վախճանէ նորա, կնոջն և որդւոյ

(տես Տակիտ. Պոմ. ժԲ, ԽԳ, ԾԲ, զոր կ'ահնարկէ և Խորենացին Բ. 1Է.) Ի դաւաճանութենէ Հռադամիտայ, Փարսմանայ որդւոյն, որոյ և' անձին և' բարուց հանգամանք գրեթէ աներկբայելի կ'ընեն, թէ է Երուանդն Խորենացւոյն: Ոչ այսչափ միայն. Արտաշէս ևս իբր որդի Սանատրիոյ, տղայ, զոր Խորենացին կը դնէ «ապրեալ Ի կոտորածէն Երուանդայ» և զորոյ պատմութիւնն այնպէս երկար կը բերէ անգին հատակոտորներով երգոց վիպասանաց, առ որս կը զրկէ վստահութեամբ զկարծեցեալ Մեկենաս իւր զԲագրատունին Սահակ (Խոր. Բ. ԽԹ.) ոչ այլ ոք է՝ եթէ ոչ դարձեալ Տիրիթն կամ Տրդատ Տակիտոսի: Զայս վճիռ կու տայ և կորովին Գաթրըճեան, (այլուստ այնպէս երկիւղած, մանաւանդ թէ երկչոտ), նոյն համարելով զԱրտաշէս Բ. Խորենացւոյն ընդ Տիրիթայ կամ Տրդատայ Տակիտոսի: Ահա բանք նորա. «Ի բաց եղեալ զհանգամանս ժամանակաց, զոր տայ Ս. Խորենացի պատմութեան Արտաշիսի Բ. (տալով սմին 41 ամս թագաւորութեան ըստ հաշուի, այլ ըստ համեմատութեան դիպացն՝ աւելի քան զամս 75 ընծայելով, այնուզի համեմատէ զդէպսն Արտաշիսի ընդ ժամանակաց Ներսնի, Վեսպիանու, Տիտոսի, Գոմետիանու, Ներուայ, Տրայիանոսի և Ադրիանու իսկ), զայս ասեմ և զայլ ևս ինչ հանգամանս պատմութեան առ Խորենացւոյն Ի բաց թողեալ, այնչափ ինչ նմանութիւն զոյ պատմութեանն Արտաշիսի Բ. ըստ դիպացն ընծայելոց յերգոցն վիպասանաց՝ ընդ պատմութեան Տրդատայ առ Տակիտայ և Յովսեպայ (տես էջ 107—124), մինչև գրեթէ առանց յերկուանաց մարթի նոյն զերկոսին համարել: Գլխաւոր կէտք համեմատութեան են՝ Ա. Գիր և աղերս Պարթևաց և Հռոմայեցոց ընդ միմեանս, նոյն յերկոսին ևս պատմութիւնսն. Բ. Յերկոսին ևս՝ մերթի յայնժամու թագաւորն Հայոց, և Ի Պարթևաց կացուցանի զօրօք (անդ Ի ձեռն Սըմբատայ, աստ Ի ձեռն Վասակայ) թագաւոր Հայոց. Գ. Որպէս աստ, նոյնպէս և անդ Փարսման ոմն արքայ Վրաց է հակառակ Պարթևաց և Հայոց. Դ. Գոմետ ոմն ըստ երգոցն վիպասանաց (Գոմիտիոս Կորբուղոնն Տակիտայ) եկեալ Ի Հռոմայեցոց կողմանց հակառակ թագաւորին Հայոց հաստատելոյ Ի Պարթևաց. Ե. Ե՛ւ անդ և՛ աստ շինութիւն Արտաշատ քաղաքի. Զ. Մարտ պատերազմի ընդ Ալանաց (երկիցս).—Թող զայլ ինչ մերձաւորագոյն յիշատակս առ Խորենացւոյն, որպիսի ինչ հռոմէական զօրաց չժամանել Ի դէպ ժամու յօգնականութիւն (Երուանդայ). յետ Արտաշիսի զբաւելոյ ինքն զաշխարհն՝ հասանել Հռոմայեցոցն յեղէտնաց՝ անագան. երթալ (Արտաշիսի) ընդ առաջ կայսեր և ցածուցանել զնա, և այլ ևս նոյնպիսիք»:

Եթէ քաջ միտ դնէր Գաթրըճեան հանգամանաց պատմութեան նախորդոցն Արտաշիսի, այն է պատմութեան Սանատրիոյ և Երուանդայ՝ պիտի ընդունէր յառաջ քան զմեզ, թէ Սանատրուկ էր Միհրդատն Վիր, և Երուանդ՝ Հռադամիզոն Տակիտոսի: Զիարդ և իցէ՛ կը թուի թէ աստուածաբանական երկիւղածութիւնն բաւական ազդեցութիւն ունեցած է սուր և հատու մտաց մեր վաղեմի կրօնակցին, ուստի և շատ բան կը շնորհէ պատուոյն և համբաւոյ ձերունի հայ պատմագրին, որոյ խոտորելն ժամանակակից պատմութենէ ոչ իւր յանցանք են, այլ խորագէտ հնարից աղբերաց նորա, որ կ'ընտրեն ունենալ թագաւոր պոռնկորդի (Երուանդ) մանաւանդ քան Ի Հռոմայեցոց կամ Ի Պարթևաց տրուած թագաւոր:

Ըստ աղբերաց Խորենացւոյն (Գլ. 1Է.)՝ ինչպէս Սանատրուկ է քեւորդի Արգարու անյաւտ հօրէ, նոյնպէս Երուանդ է որդի վատանուն կնոջ Արշակունւոյ.— «Կին ոմն, կ'ըսէ, յազգէ Արշակունեաց, անձամբ խարստի և խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ ոք զիմագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պատիփայէ զՄինտովրոս: Եւ Ի զարգանալ մանկանցն՝ կոչեն անուանս Երուանդ և Երուագ: Եւ Ի չափ հասեալ Երուանդայ՝ լինի սրտեայ, անգամովք յաղթ: Սա Ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ առաքեալ Ի Սանատրիոյ, գտանի երկելի, մինչև ամենայն նախարարացն Հայոց սիրելի լինել. և խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ զամենայն ոք լինքն յանկուցանէր: Եւ Ի մեռանելն Սանատրիոյ՝ միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա առանց յազգէ Բագրատունեաց լինել թագադիր: Բայց Ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդոցն Սանատրիոյ՝ կոտորէ զամենեսեան»:

Եթէ պարտ է հաւատալ Խորենացւոյն—և արդարև չթուիր հեռի Ի ճշմարտութենէ—Երուանդ, ինչպէս բարուքն՝ նոյնպէս հայեցուածովն էր դժնեայ, մինչև համարել դիւական.— «Բայց ասեն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ գոյով տկան հայեցուածով. վասնորոյ ընդ այգանալ աշարջացն սովորութիւն ունել սպասաւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, և Ի հայեցուածոցն դժնէութենէ ասեն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սուտ և առասպել, և կամ դիւական ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այնպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեցէ զորս կամի» (Խոր. Բ. ԽԲ.):

Չէ ամենեւին անհաւանտական, թէ Երուանդ ըստ Խորենացւոյն իւր ութեւտան կամ քսանամեայ (ըստ արտաքին պատմութեան՝ իբրև Հռադամիզո իւր իննամեայ) թագաւորութեան ժամանակ ըրաւ

աղբիւրն, ժամանակակից, չկարէ լինել սուտ, որչափ և խստիւ դատենք՝ լայտնի է ուրեմն, թէ աղբիւր Խորենացւոյն, ինչպէս միշտ՝ նոյնպէս աստ կը ջանայ բառնալ պատմութենէն զհետս օտար ազդեցութեան: Տեսանք Տակիտոս իւր բոլոր պարագաներով. տեսնենք արդ զԽորենացին, առ որում, թող զայն մասնաւոր դիտումն հեռացունելու զօտարն՝ շատ բան եթէ ոչ ճշմարիտ, գէթ հաւանական է:

Ահա պատմութիւնն Արտաշիսի ըստ Խորենացւոյն. «Բայց ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդուոցն Սանատրկոյ՝ կոտորէ զամենեսեան... բայց մի ոմն տղայ Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստնտուի նորա՝ փախեալ ի կողմանս Հերայ, ի հովուականս Մաղխազանի (հանգրուանք Մաղխազեան, արքունի, հովուաց, որ էին Մարաց, այժմու Քրդերու ցեղէն): Լուեալ զայնիկի նորա Սմբատայ, որդւոյ Բիւրատայ Բազրատունւոյ ի Սպեր գաւառի, զբօթն Սանատրկոյ և զգոյժ կոտորման որդուց նորա... գայ անցանէ ի խնդիր մանկանն Արտաշիսի: (Աղբիւր Խորենացւոյն, կամ թերևս ինքն Խորենացին, ո ոք և է, ի շնորհուկս Մեկենասին իւրոյ Սահակայ Բազրատունւոյ, ինչպէս բազում ուրեք՝ նոյնպէս աստ կը մուծանէ իբրև գլխաւոր գործող ի պատմութեան Արտաշիսի զՍմբատ Բազրատունի. հռոմէական աղբիւրն Տակիտոս չգիտեր ըզՍմբատ, այլ գիտէ Վասակ ոմն սպարապետ պարթևական զօրուն. բայց և այնպէս չէ անհաւանական, թէ մեծ նպաստ եղան Արտաշիսի (Տրդատայ) Բազրատունիք, թողլով զայնիկութեան խնդիրը): Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ՝ հետալուցս առաքէ. վասնորոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց այլակերպեալ շրջելով հետի հանդերձ մանկամբն՝ սնուցանէ ի հովուականս և յանդէորդս, մինչև պարապ գտեալ ժամ՝ անցանէ առ Գարեհ արքայ Պարսից: (Չիք այսու անուամբ ևս թագաւոր Պարթևաց ոչ ըստ պատմագրաց և ոչ ըստ դահեկանաց. թերևս ըստ գիւլաց իմն կամ խորհրդով փոխուած է անուն Վաղարշու ի Գարեհ): Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ և ծանօթ յառաջագոյն՝ պատուի մեծապէս ընդ զօրագլուխսն Պարսից, որպէս և մանուկն ընդ որդիս թագաւորին:

«Բայց Երուանդայ զմտաւ ածեալ, թէ որպիսի չար թագաւորութեան նորա սնանի ի Մարս, խէթ սրտի լեալ՝ ոչ հեշտալի էր նմա քուն: Հանապազ ի յարթնութեան յայն հոգալով, նաև ի քուն աւուրջս ահագինս նմին իրի տեսանէր: Վասնորոյ ի ձեռն հրեշտակաց և պատարագաց խնդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից, տալ ի ձեռս զԱրտաշէս, ասելով, թէ Արիւն իմ և հարազատութիւն,

ընդէր սնուցանես զմարդդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ լելուզակի, որ ասէ թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ. և զորդի հովուաց և զանդէորդաց ջանայ առնել Արշակունի, և արիւն քո և հարազատութիւն համբաւելով զնմանէ: Նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խարս գտեալ Սմբատայ զմար ոմն տղայ՝ բաջաղի: Նոյնպէս և առ Սմբատ յղէր բազում անգամ, թէ ընդէր այդ քո սնտոի աշխատութիւնդ, խաբեալ ի ստնտուէդ, սնուցանես զորդի մարիդ հակառակ ինձ: Եւ լսէ ոչ սիրելոյ բանս պատասխանեաց:... Բայց թիկունս արարեալ Երուանդայ զՀռոմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ի թագաւորութեանն Վեսպիանու և Տիտոսի, թողլով ի նոսա զՄիջագետս: (Ահա Խորենացւոյն ժամանակագրական մեծագոյն սխալներէն մին—դնել զԵրուանդ առ Վեսպասիանոսիւ և առ Տիտոսիւ, այն է մինչև 80 յետ Քր. ի. այսպէս ժամանակ թագաւորաց և երևելի երևելի անք պատմութեան Հայոց կը խախտին համեմատութենէն՝ զոր ունին կայսերաց և Պարթև թագաւորաց ժամանակներուն հետ, և կ'անագանին բազում ամօք յԵրուանդայ և այսր. այնպէս որ Արտաշէս, որ ըստ երգոց վիսլասանաց իսկ արդէն թագաւորած էր ի սկզբան կայսրութեան Ներոնի (54)՝ լինի թագաւորեալ Տիտոսի վերջին տարին (80), այսինքն իբր 27 և աւելի ևս ամօք յետոյ քան զբուն ժամանակն, և մահ նորա, որ եղաւ Դոմետիանոսի առաջին տարին (81)՝ լինի եղած Ագրիանոսի գրեթէ վերջընթեր տարին (115), այսինքն իբր 35 ամօք յետոյ քան զբուն ժամանակն):

«Իսկ ի զարգանալ մանկանն Արտաշիսի, և ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել զայնիկին Սմբատայ, հաճեալ ընդ նա նախարարք Արեաց՝ մաղթեն զթագաւորն տալ նմա պարգևս՝ զինչ և խնդրեսցէ: Եւ յանձն առեալ թագաւորին՝ ասէ ցնախարարսն. Տեսէք զինչ կամի այրն քաջ: Եւ նոքա ասեն. Անմահ բարերարութիւնդ քո, ոչ այլ ինչ կամի Սմբատ, քան թէ զարիւնդ քո և հարազատութիւն, զԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ, զմերժեալն ի թագաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիւրում թագաւորութեանն: Եւ յանձն առեալ արքային արքայից՝ տայ ի ձեռն Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի և զզօրս Աարպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ի գահն հայրենի: Լուր հասանէ առ Երուանդ յուտէացուց գաւառին, եթէ զուժարեաց արքայն Պարսից զօր բազում ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր: Զայս իբրև լուաւ Երուանդ՝ եթող անդէն զբազումս ի նախարարացն կողմնապահս, և ինքն գնաց ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել առ ինքն զզօրս

Հայոց և զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և Միջագետացն աղերսիւք և տրովք: Եւ էին առուրք գարնայնոյ. վասնորոյ երազ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նաև Արգամ տանուտէր ազգին Մուրացան, որ ի ծննդոցն Աժդահակայ, ամբոխ հետեակաւ: Քանզի էր Երուանդայ դարձուցեալ ի նա զգահն երկրորդական, զոր հանեալ էր ի նոցանէ Տիգրանայ և տուեալ էր իւրում քեռառնն Միհրդատայ. իսկ լետ մահուանն Միհրդատայ ոչ լինէր ումեք տուեալ, մինչև Երուանդայ դարձուցանել զնա առ Արգամ: Եւ ոչ միայն զնա, այլ և ամենայն նախարարացն տայր պարգևս, և զօրացն ամենեցուն պարգևէր առատապէս: (Խորենացին կոչելով զԱրգամ «ի ծննդոցն Աժդահակայ») կը թուի ակնարկել Մարաց գերութիւնը, զորմէ տես լառաջնում մասին Պատմութեան մերոյ, էջ 195, յօդուած 44: Իսկ վասն Միհրդատայ, եթէ Խորենացին այս անուամբ կ'իմանայ զմեծն Միհրդատ Եւպատոր, արքայ Պոնտոսի՝ չթուիր ճշմարիտ պատմութիւն: Թո՛ղ որ Միհրդատ չէր քեռայր Տիգրանայ, այլ աներնորա՝ ոչ ուրեք լիշուած է, թէ եղև նա երբէք պաշտօնեալ, պատուով երկրորդական Տիգրանայ, իբր թէ փոխարքայ նորա):

«Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ աճապարէր հասանել ի սահմանս Աւտէացոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նաև նախարարքն զորս եթող Երուանդ: Զայն իբրև լուսնայլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լքանէին և զատել լԵրուանդայ խորհէին. նա և զայն ևս տեսանէին, եթէ զօրքն Հռոմայեցոց ոչ հասանէին նմա ի թիկունս: Իսկ Երուանդ առաւել ևս յորդորագոյն տայր զպարգևսն, և բաշխէր միոյ միոյ ումեք ի նոցանէ զգանձսն. և որչափ առատանայր՝ առաւել ևս ատելի լինէր: Քանզի զիտէին ամենեքեան, եթէ ոչ առ առատութեան տայ, այլ առ երկիւղեփատնէ: Եւ ոչ այնչափ սիրելի զայնոսիկ առնէր, որոց շատն տայր՝ քան թէ թշնամի զայնս, որոց ոչն տայր պերճագոյնս:

«Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ ելանէ առ փնծովուն Գեղամայ, զթիկամբք Արագածն կոչեցեալ լերինն. աճապարէին հասանել ի բանակն Երուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա՝ միայն կասկածէին ի Մուրացանէն Արգամայ, զի այր քաջ էր և բազում տէր տիգաւորաց: Եւ ճամբարն Երուանդայ էր բացագոյն ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեքհարիւր ասպարիսաւ ի հիւսիսոյ ի վերայ գետոյն Ախուրեան: Զայս իբրև լսէր Երուանդ՝ հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի լիւրմէ բանակէն: Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Արգամ նահապետ Մուրացանաց հանդերձ բազում երգմամբք, թո-

ղուլ ի վերայ նորա՝ զոր ինչ գտեալ է լԵրուանդայ, և կրկին այլ լաւելուլ, միայն զի զԵրուանդ թողեալ ի բաց գնասցէ:

«Եւ իբրև հանդէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի, Արգամայ առեալ զբազմութիւն հետեակացն՝ ի կողմ ելանէր: Եւ Սմբատ հրամայէր զփողսն պղնձիս հնչեցուցանել, և լառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրև զարժուի լեբամս կաքաւուց խօյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց որ լաջ և լահեակ թևսն էին՝ ի նա խառնեալ միանային: Եւ զօրքն Վրաց հանդերձ արքայիւն իւրեանց Փարսմանաւ, թէպէտ և լանդուզն յարձակմամբ լառաջեալ բտխէին՝ արագապէս դառնային ի միւս կողմն փախուցեալ: Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդին Երուանդայ և զգօրաց Միջագետաց: Եւ ի խառնակել այսպիսի ճակատուց՝ պատահեն Արտաշիսի արքաջաջք տաւրացիք, որոց զոգիս ի բաց եղեալ, Երուանդայ պայմանեալ սպանանել զԱրտաշէս: Որոց զիպեալ՝ հետի ընդ մէջ անցանէր Գիսակ որդի ստնտուին Արտաշիսի, և ստտակեալ զնոսա, ուր և զկէս զիմաց նորա ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ մեռանի ի վերայ այսպիսեացս: Եւ մնացեալ զօրքն ի փախուստ դառնային:

«Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ ելանէ ի խանս կարգեալս ի բանակէն իւրմէ ի քաղաքն իւր, հեծեալ ի նոր ձիս հանգոյց ի հանգուցէ փախչել: Եւ քաջն Սմբատ զհետ մտեալ, սաստկագոյնս վարէր զնա ի զիշերի մինչև ցոլուռն քաղաքին: Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական գնդին՝ նսեմաւ ի վերայ զիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշիսի հասեալ Երուանդայ՝ ի խորանս նորա բնակեցաւ զայն զիշեր. և այգուն եղելոյ՝ զսպանեալսն թաղել հրամայեաց. և անուանեաց զհովիտն ուր ի վերայ զիականցն բնակեցաւ՝ Մարաց մարգ, և գտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի, այսինքն եթէ լայսմ տեղոջ վանեաց զԵրուանդ: Եւ ինքն չուեաց ի քաղաքն Երուանդայ. լառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ, և միտքան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «Մար մատ», որ թարգմանի Մարս եկն, լիչեցուցանելով զթշնամանսն զոր յէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մար զնա կոչելով: Յայսմ ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ, իբր ի կամաց Արտաշիսի, բառնալ զանուն Երուանդայ ի տեղոջէն. այս պատճառ է անուանակոչութեան դաստակերտին:

«Բայց Սմբատայ զիշերոյն զհետ մտեալ Երուանդայ, եկեալ սակաւ վաշտկանաւ՝ զգուռն քաղաքին պահէր մինչև ի գալն Արտաշիսի զօրացն ամենեցուն: Եւ ի մարտնչել քաջացն ընդ ամբոցին՝ անձնա-

տուրք եղեն մարդիկ ամբողջին և բացին զգուռն քաղաքին: Իսկ մի ոմն ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերբ զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիղն ի յատակ տանն. և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան: Բայց Արտաշիսի յիշեալ, թէ խառնուած Արշակունւոյ է Երուանդ՝ հրամայէ զգի նորա թաղել մահարձանօք»:

Վերջին մասն այս գլխոյն չէ պատմական: Ըստ Տակիտոսի, որ է աւելի հաւանական՝ Փարսման, հաճելու համար զՀռոմայեցիս՝ սպաննել տուաւ զԵրուանդ իբրև ակամայ մատնիչ երկրին. երկրորդ՝ քսան տարի տալ թագաւորութիւն Երուանդայ աւելի իմն է. երրորդ՝ լինել Երուանդայ Արշակունի և թագելն պատուով իբրև այնպիսի՝ չէ ճշմարիտ, մինչ ըստ ժամանակակից պատմութեան էր նա որդի Վրաց թագաւորին, և Խորենացին կընէ զնա որդի աննշան պոռնիկ կնոջ Արշակունւոյ:

«Յետ մահուանն Երուանդայ մտեալ Սմբատայ՝ զարքունականն յուզէր զգանձան. և գտեալ զթագն Սանատրիոյ արքայի, (այսինքն զթագն թագաւորացն Արշակունեաց, որով հաւանականապէս պսակուած էր Սանատրուկ, բայց ոչ Երուանդ) դնէ ի գլուխն Արտաշիսի և թագաւորեցուցանէ ի վերայ ամենայն երկրիս Հայոց:... Իսկ Արտաշիսի առեալ զթագաւորութիւնն՝ տայ պարգևս զօրացն Մարաց և Պարսից, և արձակեաց յաշխարհն իւրեանց: Տայ և առնն քաջին և պատուականին Արգամայ զխոստացեալ գահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և զինդ յերկոսին ականջան, և կարմիր զգեստ միոյ ոտինն, տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուազօք: Եւ ոչինչ ընդհատ յայս պատուոց տայ գայեկին իւրոյ Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդաց և ի կարմիր կօշիկէ. և աւելի քան զհայրենական զիւր թագակապ ասպետութիւնն և զիշխանութիւն արեւմտեալ զօրուն՝ հաւատայ ի նա գամենայն զօրս Հայոց, և զբոլոր աշխարհիս զգործակալս (զսլաշտօնեալս) և զհամօրէն տուենն արքունի»:

Արտաշէս հաստատեց նաև, ըստ Խորենացւոյն, նոր ցեղեր յանուն ոմանց, որ մեծամեծ ծառայութիւններ ըրած էին ի պատերազմունս նորա և յոռաջ: Այսպիսի նոր ցեղեր եղան Տրուսիք և Գիմաքսեանք: Տրուսիք կոչուեցան, իբրև ուրոյն ցեղ՝ հնգետասան որդիք Տուր անուն ուրումն. ոչ թէ ի վարձ ինչ քաջութեան, այլ վասն զի հայր նոցա Տուր, որ ընտանի էր Երուանդայ՝ կիմացունէր զգաղտնիս նորա Արտաշիսի, և ի պատճառս այս քսութեան սպանաւ լ'Երուանդայ. — «Պատմի սորա (Արտաշիսի) ի նոյն աուրս սեբեալ ազգ զորդիսն Տուրայ, պատանիս հինգ հանգերձ տասամբ, յա-

նուն հօր իւրեանց Տրուսիս, ոչ վասն արութեան ինչ գործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի առ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ, սակս նորին և սպանաւ ի նմանէ» (Խոր. Բ. 105.): Ոչ զանուն այսր ցեղի և ոչ յանուննէ զօք յայնմ ցեղէ յիշուած կը գտնենք ուրեք, և ոչ իսկ տա Խորենացւոյն, բայց յայնմանէ զօր յիշեցինք:

Ինչպէս Տրուսեաց՝ նոյնպէս Գիմաքսեանից ցեղն հաստատուեցաւ, ըստ Խորենացւոյն, լ'Արտաշիսէ, բայց այս ի վարձ մեծի ծառայութեան: Խորենացին զանունն Գիմաքսեան կ'ստուգաբանէ իբրև կիսադէմ. որպէս թէ Գիսակ, որդի ստնտուին Արտաշիսի, յագտելն զԱրտաշէս ի Տաւրացոց հարեալ սուսերաւ՝ կորոյս զկէս դիմացն, ինչպէս արդէն յիշուեցաւ. — «Ձներսէս զորդի որդւոյ իւրոյ ստնտուին Գիսակայ, (ընթերցիլ՝ «զորդի Գիսակայ որդւոյ ստնտուին իւրոյ»), ազգ զնա սերելով՝ անուն կոչէ զնահատակութեանց հօրն՝ Գիմաքսեան. քանզի որպէս ասացաքն՝ զկէս դիմացն սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արտաշիսի»:

Թէ արդարև «Գիմաքսեան» անունն, ըստ ստուգաբանութեան Խորենացւոյն, կը նշանակէ որդի կամ սերունդ Գիմակիսի՝ ինքնին չէ յայտ: Գիտել արժան է նախ, թէ հայերէն՝ նա որ կորոյս զկէս դիմացն, ըստ օրինաց բարդութեան կարէ կոչուիլ «կիսադէմ», բայց թէ կարէ կոչուիլ նաև «գիմակէս»՝ չենք գիտեր: Սակայն դնենք թէ այսպիսի ինչ զարտուղութիւն ունէր հին, մեղ անձանօթ հայերէնն, այնպէս որ մարթ էր ասել անխտիր «զուարթագէմ» և «գիմագուարթ», «չքնաղագէմ», և «գիմաչքնաղ»: և արդարև ունինք «լիաբերան» և «բերանալիլ», «ունայնաձեռն» և «ձեռնունայն», թէպէտ կայ թեթև ինչ խտիր ի մէջ երկոցունց: Կայ սակայն ուրիշ դժուարութիւն ընդունելոյ Գիսակայ համար զիմակէս կամ կիսադէմ յորջորջումը: Եթէ Գիսակ լետ կորուսանելոյ զկէս դիմացն ապրէր՝ թերևս կոչուէր զիմակէս կամ կիսադէմ, ուստի և ցեղ նոցա «Գիմակիսեան», որ կարաց աղաւաղմամբ կամ կըրձատմամբ լինել «Գիմաքսեան»: Բայց ըստ վկայութեան Խորենացւոյն՝ Գիսակ մեռաւ ի կուրին ի հատանելոյ կիսոյ դիմացն, ուստի և չկարէ կոչուիլ զիմակէս: Այն որ լետ կորուսանելոյ գաչս կամ զձեռն իւր կ'ապրի՝ կրնայ կոչուիլ կոյր կամ ձեռնատ. բայց նա որ աչաց կամ ձեռաց կորստեան պատճառաւ կը մեռնի՝ չկոչուիլ կոյր կամ ձեռնատ: Միով բանիւ՝ Գիմաքսեան կոչումն այն ցեղին կրնայ ունենալ այլ պատճառ մեղ անձանօթ: Զստուգաբանութիւն Խորենացւոյն կրնանք ընդունել միայն՝ դնելով թէ պատմութիւն ի վայր գալոյ կիսոյ դիմացն Գիսակայ սուսերաւ՝ է վաւերական. այսինքն՝

է առնուած ժամանակակից աղբերէ, զոր օրինակ յերգոց վիպասանաց և կամ ի մեհենական պատմութենէ Ուղիւլ (Ողիմպ) անուն քրմին Անուլ, եթէ կար այնպիսի պատմութիւն և էր գլխաւոր աղբիւր Խորենացւոյն, որպէս ինքն ասէ, ի պատմութեան Արտաշիսի և Արտաւազդայ (Խոր. Բ. ԽԸ.): Ո՞չ ապաքէն կրնանք, այլ ստուգաբանութեանց պէս, և զայս ընծայել Խորենացւոյն անյագ միտման սոցուգաբանելու: Սակայն կը թուի թէ Գիմաքսեանք էին հին ցեղ: Առ Բուզանդայ, որ լեռ երգոց վիպասանաց է հնագոյն պատմական լիշատակարան մեր պատմութեան՝ կը լիշուի առ Տիրանաւ Վարազ ոմն իշխան Գիմաքսեանից, որ էր մին լիշխանաց առաքելոց ածել զձերունի եպիսկոպոսն Գանիէլ ի կաթողիկոսութիւն լեռ մահուն Յուսկան.—«Եւ յղեցին առ նա (առ Գանիէլ) զՈմն իշխանն Սահառունեաց տոհմին, և զԱրաւան իշխանն Վանանդայ, և զԿարէն իշխանն Ամատունեաց տոհմին, և զՎարազ իշխանն Գիմաքսեանից» (Բուզ. Գ. ԺԳ.):

Թէ Արտաշէս կամ Տրդատ, պսակեալն ի Ներոնէ, պսակեցաւ նաև ի Սմբատայ Բագրատունու ըստ օրինակի թագաւորաց Հայոց՝ չէ ամենեւին անհաւանական, մանաւանդ թէ կատարել այս կէսկրօնական արարողութիւնն, զոր Պարթևք ևս ունէին՝ էր հարկ վաւերացունելու համար նոր թագաւորն լաջս ժողովրդեան. հարկ էր և Արտաշիսի վարձատրել ըստ արժանւոյն զիւր բարեմիտ ծառայս: Այս է նիւթ ԽԷ. գլխոյ Բ. դպրութեան Խորենացւոյն:

Յաջորդ գլխոյն մէջ (ԽԸ.) կը պատմէ Խորենացին, թէ ինչպէս Սմբատ հրամանաւ Արտաշիսի երթալով ի քաղաքն կոոց Բագարան՝ կ'սպանանէ զԵրուազ քրմապետ, զեղբայրն Երուանդայ, և կը կարգէ փոխանակ նորա մոգ.—«Զկնի այսօրիկ հրաման տալ Սմբատայ երթալ յամուրն Բագարան, որ հուլ ի քաղաքն Երուանդայ ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպանցէ զԵրուազ եղբայր Երուանդայ: Զոր կայեալ Սմբատայ՝ երկան զուլանէ հրամայէ կախել և ընկենուլ ի պտուտ մի գետոյն: Եւ ի անդի նորա ի վերայ բազնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի, աշակերտ մոգի ուրումն երազահանի, որ լայն սակս մոգապաշտէ անուն կարգային:

Արտաշէս, ըստ Տակիտոսի, էր մոգ, ուստի հաւանական է թէ հաստատեց մոգութիւն փոխանակ կռապաշտութեան, զոր կ'ատէին Պարթևք, բայց Հայք ընդունած էին ազգեցութեամբ Յունաց առ առաջին Արշակունեօք (Տրդատն): Թէ Արտաշէս (Տրդատ) ջնջեց կռապաշտութիւնը՝ անտի յայտնի է մանաւանդ, որ Սմբատ ոչ միայն գերի առաւ Երուազայ ծառաներն, իմո մեհենին պաշտօնեաներն՝ այլ և կողոպտեց տարաւ մեհենին բոլոր հարստութիւնը.

—«Եւ ապա աւար առեալ (Սմբատ) զգանձսն Երուազայ և ծառայս անձինս հինգ հարիւր, նաև զընտիր գանձուցն մեհենից՝ բերէ Արտաշիսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ, բայց զգանձսն հրամայէ տանել Գարեհի Պարսից արքայի, լաւելլով և ինքն ի գանձսն ի շնորհակալութեան պատիւ, իբրու հօր և օգնականի»: Ուստի հակառակ է այսմ այն՝ զոր կը պատմէ յետոյ, թէ Արտաշէս լեռ շինելոյ զԱրտաշատ, որ այլեալն և աւերեալ էր (ի Կորբուղանէ)՝ «չինէ ի նմա մեհեան և փոխէ ի Բագարանէ զպսակերն Արտեմեալ (Անահտայ) և զամենայն կուսս հայրենիս», ա. հ.: Ծառայքն Երուազայ, զորս կը լիշէ Խորենացին այնպէս բազում թուով՝ ոչ թէ սովորական սպասաւորներ էին, այլ հաւանականապէս հերատուկք (hiérodoule), այսինքն արք և կանայք նուիրեալք մեհենից, զորս սովոր էին ունել ընդ ձեռամբ քրմապետք ըստ Ստրաբոնի:

«Յայնժամ Սմբատայ զծառայսն Երուազայ, զոր գերեացն ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ ի թիկանց Մասեաց, ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերտն: Ինքն անցանէ ի Պարսս ընծայատար Գարեհի, ոչինչ փոյթ տանելով զՀռոմայեցոց իշխանութենէն»: Կամի ասել՝ առանց նկատելու, թէ այն սերա բարեկամութիւնն ընդ Պարթևս կարէր լինել անհաճոյ Հռոմայեցոց. և կը թուի թէ եղաւ իսկ այնպէս. իսկոյն եկան հարկահանք և գունդ մեծ, զորս հազիւ կարաց ցածուցանել Արտաշէս.—«Իսկ ի գնալն Սմբատայ ի Պարսս՝ հասանեն հարկահանք կալսեր և սպայ ծանր ի սահմանս Հայոց. զորս մաղթեալ Արտաշիսի և կրկին տուեալ զհարկսն՝ հաշտեցուցանէ»:

Զիք տարակոյս, թէ Խորենացին չէ առանց աղբեր. միայն աղբիւրք նորա են շատ անգամ աննշան, և ինքն ևս երբեմն կամաւ կամ լանգէտս կ'ամոքէ պատմութիւնը: Ի վախճանի ԼԶ. գլխոյն Խորենացին իմացուց, թէ Աբգարու և Սանատրկոյ պատմութեան համար իւր աղբիւրն էր Ղերուբնա.—«Ղերուբնա որդի Ափշադաբայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ ինչ լաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եղ ի գիւանին որ լեզեսիս»: Հոս կ'իմացունէ, թէ ի Սանատրկոյ և այսր, մանաւանդ Արտաշիսի պատմութեան համար, աղբիւրք իւր էին՝ մեհենական պատմութիւն Ուղիւլ անուն քրմի մը Հանուլ, Պարսից մատեանք և Հայոց երգն վիպասանաց: Չենք գիտեր թէ ո՞վ էր Ուղիւլ և ոչ թէ ինչ էին մեհենական պատմութիւնքն զորս գրեց նա: Մեհենական պատմութեամբք սա կը հասկցուի, թէ Ուղիւլ լինելով քուրմ Հանուլ՝ մեհենին գիւաններէն հանեց Հայոց պատմութիւն մը. բայց այսպիսի գործ ոչ ու-

բեք լիշուած է, և ոչ Խորենացին, յորոյ ձեռին կը գտնուէր այն պատմութիւն, ինչպէս կու տայ կարծել՝ տայ մեզ կատարեալ տեղեկութիւն գործին վրայ, այնպէս որ լիբաւի է տարակուսել թէ կար արդեամբ այնպիսի գրուած: Նոյն բան է Պարսից մատեաններուն համար: Հաւատարմագոյն աղբիւր Խորենացւոյն զԱրտաշիսէ ըստ մեզ է երգն վիպասանաց. այս միայն ծանօթ է մեզ, և այն ըստ մասին, այսինքն հատակոտորներէն, զորս կը գտնենք առ Խորենացւոյն և այլ ուրեք ուրեք: Վիպասանք, այսինքն վիպասանութիւնք, էին Գողթնացի հայ երգչաց երգեր, գրով թէ անգիր՝ չէ լայտ, յորս կը պատմուէին գործք Արտաշիսի, և կային առ Խորենացւով, քանզի անգր կ'ուղարկէ նա զՄեկենաս իւր Սահակ, թէ պէտ հատակոտորք որ առ մեզ հասած են՝ չեն կացուցաներ կատարեալ մարմին պատմութեան.—Արտաշիսի վերջնոյ գործք բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն որ պատմին ի Գողթան»: Խորենացին կ'ըսէ համառօտիւ, թէ ինչ գործեր էին այնք.—«Չինել զքաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանք և ծնունդք զարմիցն, և իբր արփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այսինքն ընդ զարմս Աշգահակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորտովն Մասեաց, մարտ ընդ նոսա և քալքայումն լիշխանութենէն, և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ որդւոցն Արտաշիսի և զրգուութիւն ընդ միմեանս ի ձեռն կանանցն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք՝ յայտնի են քեզ լիբա վիպասանացն»: Ինչ որ է կամ կը թուի լինել Հայոց վիպասաններէն առնուած, իբրև պատմական և արժանի հաւատարմութեան՝ բերուած է մեր Պատմութեան պատմական մասին մէջ:

Խորենացւոյն ԾԳ. գլուխն է շփոթ: «Աղմուկ շփոթից իմն լեալ յարևմուտս, ընդ որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդգիմանայ Հռոմայեցւոցն, ոչ տալով հարկս: Իսկ Գոմեթիանոսի կայսեր ցասուցեալ՝ զօրս ի վերայ Արտաշիսի առաքէ. որոց հասեալ ի կողմանս Կեսարու՝ զՏիրան և զգօրսն արևմտեան առաջի եղեալ ածեն տագնապաւ մինչև ցքաջ ընդարձակ հովիտն Բասենայ. յորում ընդդէմ դիպեալ Արտաւազգ արևելեան և հիւսիսային զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդւովքն արքայի, և պատերազմեալ ստտակապէս՝ վտանգին: Յորոց ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հաբաւային զօրօքն, ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զբաւ պատերազմին արարեալ: Զի թէպէտև ճերագոյն էր՝ երիտասարդապէս յարգարեաց և մղեաց զձակաան, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զգօրն Հռոմայեցւոց մինչև ի սահմանս Կեսարու: Զայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Գոմեթ գոմն ասեն ե-

կեալ, որ է ինքն կայսրն Գոմեթիանոս. ոչ եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն»: Խորենացին կամ աղբիւր նորա, տեսնելով լիբա վիպասանաց «Գոմեթ ոմն եկեալ», և կարծելով զայն Գոմեթ (որ է Գոմիտիոս Կորբուզոն զօրավար Ներոնի) զկայսրն Գոմիտիանոս՝ կը համարի զԱրտաշէս նըշկահեալ Գոմեթիանու և պատերազմեալ ընդ Հռոմայեցիս, ա. հ.: Բայց Արտաշէս, ուրոյն այն պատերազմներէն, զոր ունեցաւ ընդ Հռոմայեցիս ի սկզբան թագաւորութեան իւրոյ՝ չունեցաւ այլ պատերազմ այն ազգին հետ: Խորենացին որ չգիտեր Տրդատ-Արտաշիսի երկար պատերազմներն առ Ներոնիւ, տեսնելով ևս զանունն Գոմեթ՝ կը կարծէ թէ Արտաշէս ունեցաւ պատերազմ ընդ Գոմեթիանոսի, մինչ չէ իսկ յայտնի թէ Արտաշէս կենդանի էր առ Գոմեթիանոսիւ. ըստ հաւանականագոյն հաշուոյ՝ Արտաշէս կը թուի մանաւանդ մեռած Գոմեթիանոսի առաջին տարին, կամ ամաւ միով յառաջ կամ լետոյ, այն է 80-ին կամ 81-ին:

Նոյն ԾԳ. գլխոյն վերջին մասին մէջ ևս շփոթ է պատմութիւն Խորենացւոյն: «Բայց ըստ բախտին եղեալ Արտաշիսի՝ մեռանի ի նոյն ժամանակի Գոմեթիանոս ի Հռոմ, և զկնի նորա Ներուաս ոչ աւելի թագաւորեալ քան զմի ամ: Ընդ որս առաւել հպարտացեալ զօրացն Հայոց և Պարսից՝ սսպատակ ևս ի Յոյնս արարին»: Խորենացին կը կարծէ, թէ լետ մահուն Գոմեթիանոսի և միամեայ թագաւորութեանն Ներուասայ, Հայք Պարսից հետ միանալով յարձակեցան ի Յոյնս, ա. հ.: Այսպիսի յարձակումն ի Հայոց, միաբանութեամբ Պարթևաց, եղած կը գտնենք ի ժամանակակից պատմութեան ոչ լետ մահուն Գոմեթիանոսի (95) առ Արտաշիսիւ, այսինքն առ Վաղարշիւ Ա. Պարթևաց, այլ լետ մահուն Կոմոզոսի (195) առ Վաղարշիւ Գ. (191—208), որ մեր Վաղարշու հետ (195—210) յարձակեցաւ Հռոմայեցւոց վրայ. բայց Աւարտիմոս Աւերոս (193—210) գալով յարևելս՝ վանեց զՊարթևս, և մեր Վաղարշ հաճեցոյց զնա ընծայիւք, տալով նաև պատանդս և զօր յօգնականութիւն: Տես մասն Բ, գլ. ԺԲ, 9.

Նոյն շփոթութիւնը կը տևէ ԾԵ. գլխոյն մէջ: Խորենացին կը գնէ զԱրտաշէս ոչ առ Գոմեթիանոսիւ միայն (81—98), այլ և առ Տրայիանոսիւ (98—117): Գիտենք սակայն ի Գիոնէ, որ է գրեթէ ժամանակակից, թէ ինչպէս յառաջ քան զՏրայիանոս, առ Գոմեթիանոսիւ, թերևս ի սկզբան իսկ կայսրութեան նորա (81), Արտաշէս մեռած էր, և կը թագաւորէր ի Հայս որդին Արտաշիսի Աշխազար (ըստ Խորենացւոյն՝ Տիրան), զոր Խոսրով արքայ Պարթևաց (107—121) մերժելով՝ դրած էր թագաւոր Հայոց զՊարթամասիրո

ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ի պատերազմ ճակատիցին. և առաջի պղնձիս հարկանելով փողս, և զկնիսն ձայնարկու հուսանք սեւազգեստք և աշխարող կանայք, և զհետ՝ բազմութիւն ռամկին: Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին: Եւ շուրջ զգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք, որպէս վերագոյնն սասցաք: Եւ սորա այսպէս սիրելի եղեալ աշխարհիս մերոյ, թագաւորեալ ամս քառասուն և մի:

Այս գլխոյն մէջ, ինչպէս տեսնուեցաւ՝ Խորենացին կը պատմէ նախ Հրէից ապստամբութիւնն առ Ադրիանոսիւ առաջնորդութեամբ Բարքոքեբայ անուն հրէին, և թէ ինչպէս Ադրիանոս նուաճելով զապստամբութիւնն՝ հանեց զՀրեայս Հրէաստանէ, արգելլով նոցա ի հեռուստ անգամ մօտենալ Երուսաղեմի, զոր վերստին շինելով բազմամարդացուց օտար գաղթականներով, և կոչեց լիւր անուն Եղիա: Խորենացին իւր պատմութեան այս մասն առած է Եւսեբեայ Եկեղեցական պատմութեան հայերէն թարգմանութենէն հանդերձ սխալներովն: Արգարեւ Եւսեբիոս կ'ըսէ, թէ Արիստոն Պեղզացի գրեց այն ապստամբութեան պատմութիւնը, զոր Խորենացին կ'առնու առանց լիշելոյ զԵւսեբիոս: Բայց Խորենացին այն պատմութեան վրայ կը լաւելու ուրիշ պարագայ, որպէս զի գտնէ Արտաշիսի այն յուզարկաւորութեան փառաւոր պատմութեան ականատես վկայ: Ըստ Խորենացւոյն՝ Ադրիանոս, լետ նուաճելոյ զՀրեայս՝ կը զրկէ զօր ծանր լստորեստան, և մերոյն Արտաշիսի կը հրամայէ երթալ ի Պարսս մասնաւոր պաշտօնիւ: Արիստոն Պեղզացի, որ կ'երթար այն արշաւանին հետ իբրև քարտուղար, հանգիպելով Արտաշիսի ի Մարս (կամի ասել Հայոց Մարք կոչուած գաւառը)՝ լինի ականատես մահուան նորա և յուզարկաւորութեան, և կը գրէ պատմութիւնը, որմէ, ինչպէս կու տայ կարծել՝ կ'առնու Խորենացին:

Թէ այնպիսի փառաւոր յուզարկաւորութիւն եղած է Արտաշիսի՝ չէ անհաւանական, նա՛՛ արժանի և վայել իսկ էր այնպիսուոյ թագաւորի. բայց թէ մահն Արտաշիսի (եթէ է նա Տրդատն Տակիտոսի, որպէս ամենայն պարագայք պատմութեան նորա, ևս և ըստ Խորենացւոյն, կը միաբանին հաստատել), գիպեցաւ առ Ադրիանոսիւ, իբր 137-ին, և Արիստոն Պեղզացի եղաւ ականատես այն մահուան և յուզարկաւորութեան՝ այս հակառակ է պատմութեան, և Խորենացին կը գործէ հոս սխալ մեծ, մանաւանդ թէ կու տայ իսկ կասկածել իւր հաւատարմութենէն: Տեսնենք թէ ո՞վ էր Արիստոն Պեղզացի, որ ժամանակի հեղինակ և ինչ գործեր ունէր: Արիստոն Պեղզացի էր առ Ադրիանոսիւ յառաջնում կիսու Բ. դարուն, և

ունէր գրուած մի, «Պայքար Պապիսկեայ ընդ Յասոնի հրէի»: Զայս գործ նորա կը լիշեն Կեղոսս, Որոգինէս, Հերոնիմոս և այլք. բայց այս գրուածն էր աստուածաբանական: Այլ ունէր նա թերևս ուրիշ գրուած պատմական, որմէ առած է Եւսեբիոս Հրէից ապստամբութեան պատմութիւնը. բայց թէ Արիստոն այն պատմական գրքուածին մէջ կամ այլուր գրեց նաև Արտաշիսի մահն և յուզարկաւորութիւնը՝ հակառակ է այս պատմութեան, և չկարէ ընդունուիլ առանց բռնագրօսելու ժամանակագրութիւնը: Գնելու համար զԱրտաշէս առ Ադրիանոսիւ՝ հարկ է տալ նմա իբր 80-ամեայ ժամանակ թագաւորութեան, այն է ի կայսրութենէն Ներոնի (55) մինչև ի պատերազմն Հրէից առ Ադրիանոսիւ (135): Եթէ ընդունինք ևս զհաշիւ Խորենացւոյն, որ կը դնէ զԱրտաշէս թագաւորեալ ի վերջին ամս Գոմետիանոսի, այն է իբր 80-ին՝ դարձեալ Արտաշէս լինի թագաւորեալ աւելի քան 55 տարի, մինչ ինքն իսկ Խորենացին կու տայ նմա թագաւորել 41 տարի: Եթէ այս 41 տարին հաշուենք Ադրիանոսի արշաւանին տարիէն ի վեր (137 ըստ Խորենացւոյն)՝ Արտաշէս լինի թագաւորեալ ոչ առ Գոմետիանոսիւ, այլ առ Ներուասաւ, կամ ոչ 41, այլ 57 տարի, դարձեալ անհամաձայն պատմութեան Խորենացւոյն: Զիարդ և իցէ՛ դնելն Խորենացւոյն զԱրտաշէս առ Ադրիանոսիւ և զԱրիստոն ոչ միայն պատմիչ, այլ և ականատես յուզարկաւորութեան նորա՝ է Խորենացւոյն պատմութեան առեղծուածներէն մին:

Ի պատմութեան յուզարկաւորութեան Արտաշիսի միւս ևս զըթուարութիւն այն է, թէ «որդիք և բազմութիւն ազգականացն, պաշտօնէից զինուորութիւնք, նոհայետք և նախարարութեանցն դունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք», այլև սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք նորա զանուեցան մօտ. միթէ բոլոր երկիրն և արքունիք և տէրութիւնն համօրէն թագաւորին հետ էին յայնմ հեռաւոր ճանապարհորդութեան: Գարձեալ՝ Արտաշէս լինելով մոգ՝ չէ հաւանական թէ զրկեց մարդ տէրութեան հարաւային արևելեան ծայրէն մինչև հիւսիսային արևմտեան ծայրն, չեկեղեաց գաւառ, խնդրել բժշկութիւն ի կուոն Անաստայ, որ զարշելի էր ըստ կրօնից մոգուցն: Բայց թերևս մեր այս վերջին երկու առարկութիւնք չթուին այնպէս զօրաւոր:

Խորենացւոյն ԿԱ. գլուխն է զԱրտաւազդայ: Արտաւազդ չլիշուիր յարտաքին պատմութեան, սակայն հաւանական է թէ յաջորդեց հօրն սակաւ ժամանակ, թերևս աւուրս ինչ միայն: Ըստ Խորենացւոյն՝ Արտաւազդ երթալով յորս գահամբ Գինայ (որ կը թուի լինել Երասխայ կամ Մեծամօրոյ հիւսիսային վտակներէն մին),

խելագարեցաւ, և յոժելով այսր անդր երիվարաւն մոլեգնաբար՝
անկաւ ի խոր վիհ և եղաւ անհետ.— «Յետ Արտաշիսի թագաւորէ
Արտաւազդ որդի նորա:... Յետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն
իւրոյ անցեալ զկամըջաւն Արտաշատ քաղաքի, որսալ կինճս և իշա-
վայրիս զակամբ Գինայ՝ աղմկեալ իմն ի ցնորից խելագարանաց,
ընդ վայր յաժելով երիվարաւն՝ անկանի ի խոր իմն մեծ, և խո-
րասոյց լեալ անհետի»: Քան այսպէս խելագարելով վիհ մը իննալ
և անհետանալն՝ աւելի բնական կը թուի մեզ և աւելի մօտ վի-
պասանաց առասպելին, թէ որովհետեւ վայրագ և բուռն էր Ար-
տաւազդ, երթալով յորս Մասեաց կողմերն՝ սպանուեցաւ, թերևս
թելադրութեամբ եղբարցն, և ելաւ համբաւ, թէ քաջք, այսինքն
զեք ըստ սնապաշտ կարծեաց Հայոց, կալան գնա և կը պահէին:
Զիարդ և իցէ բուն մահը՝ այս կարծեաց վրայ հիմնուած է ուսմ-
կական առասպելն, զոր կը լիշէ Եզնիկ, և աւելի մանր՝ Խորենա-
ցին: Այս գլխոյն մէջ Խորենացին կը յաւելու նաև վիպասանաց գե-
ղեցիկ հատակոտորներէն մին, ուր Արտաշիսի անիծից կ'ընծայուի
Արտաւազգայ կորուստը: Մենք արդէն բերինք այս գլուխն իբրև
պատմական, թէպէտ պաճուճեալ աղբային վիպասանական և ժողո-
վրդական քողով:

Խորենացին (Գլ. ԿԶ.) իւր պատմութեան Արտաւազգէ մինչև
Խոսրով՝ աղբիւր կը ցուցնէ Բարդաճան ոմն ասորի աղանդաւոր,
հետևող Կնոստիկեանց վարդապետութեան: Սա որպէս թէ գալով
ի Հայս, աշակերտելու համար «խուժ» Հայերն, և չընդունուելով
կ'երթալ յԱնի, և կարգալով Հայոց մեհենական պատմութիւնը՝ կը
հանէ մեր թագաւորներուն գործերն, յաւելլով զգործս իւրոյ ժա-
մանակին, և կը թարգմանէ ասորերէն, որ սպա կը թարգմանուի
յունարէն.— «Զրուցէ մեզ զայս Բարդաճան որ լՅգեսիալ. քանզի
նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ երևեցաւ պատմագրող: Որ յա-
ռաջ աշակերտեալ էր աղանդին Աղեհնտիանոսի, զոր յետոյ անար-
գեալ յանդիմանեաց, ոչ գալով ի ճշմարտութիւն, այլ միայն ի
նմանէ գատուցեալ՝ այլ հերձուած յարդարեաց լինքենէ: Սակայն
զպատմութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բանիւք. որ և առ
Անտոնինոս գրեաց թուղթ, և բազում ասացուածս արար ընդդէմ
աղանդոյն Մարկիոնացոց և բաշխից և կռոց պաշտաման զոր ի մե-
րում աշխարհիս: Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել
զոք կարացէ ի խուժ հեթանոսացս, և իբրև ոչ ընկալեալ եղև՝
եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմու-
թիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ
առ իւրեաւն, և փոխեաց զամենայն ի լեզու ասորի, որ և սպա

անտի լեզաւ ի յոյն բան:... Յայսմ պատմութենէ առեալ մեր եր-
կորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազգայ մինչև յարձանն
Խոսրովու»:

Խորենացին Արտաշիսի պատմութեան համար ըսած էր սակաւ
մի յառաջ, թէ Ուղիւպ քուրմ Հանույ հանեց Անույ մեհենին զի-
ւաններէն Արտաշիսի պատմութիւնը, «և զայլ բազում գործս զոր
ասել կայ մեզ առաջի»: Միթէ այն բազում գործոց մէջ չկային
նաև Արտաշիսի որդւոց, Տիրանայ և Տիգրանայ, մանաւանդ Արտա-
ւազգայ գործերն, որ այնպէս մօտ յարաբերութիւն ունէին Արտա-
շիսի պատմութեան հետ: Բայց ընդունինք թէ Ուղիւպ հանած
չէր Արտաշիսի և նորա ժամանակին պատմութիւնն ամբողջ, ուս-
տի և հարկ եղաւ ասորւոյն Բարդաճանայ մտնել Անույ զիւան-
ներն և հանել զպատմութիւն Արտաւազգայ և եղբարց նորա:
Միայն կը հարցունենք. Անույ զիւանին պատմութիւններն հարկաւ
էին հայերէն. քանզի կ'ըսէ թէ Բարդաճան փոխեց զայնս յասորի
լեզու, և անկէ թարգմանուեցան յունարէն: Բարդաճան գիտէր
ուրեմն հայերէն: Ընդունինք թէ գիտէր: Ինչ գրով գրուած էին
այն պատմութիւնք, մինչ Հայք չունէին գիր նոյն իսկ ըստ պատ-
մութեան Խորենացոյն, որ կ'ըսէ թէ յառաջ քան զՄեսրոպ չկար
հայերէն գիր: Եթէ ըսուի, թէ Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ կը
գրէին յունարէն կամ պարսկերէն տառերով՝ այս չլուծեր դժուա-
րութիւնը. քանզի եթէ մեհենական պատմութիւնք կրնային գրուիլ
յունարէն՝ կամ պարսկերէն տառերով, ինչ հարկ կար Մեսրոպայ
գիր հնարել: Կը մնայ միայն ըսել, թէ այն պատմութիւնք գրուած
էին պարսիկ լեզուաւ:

Խորենացին կամի հաւատարմացուցանել մեզ թէ Բարդաճան,
թէպէտեւ էր հերձուածող՝ «սակայն զպատմութիւնս ոչ ստեաց», զի
էր այր կորովի բանիւք»: Ընդունինք թէ Բարդաճան էր ճշմարտա-
խօս, բայց չենք կրնար ընդունել թէ էր «պատմագրող»: Պատմու-
թիւնն գիտէ գնա անուանի Կնոստիկեան, որ գրեց զբաշխից և ըզ-
բախտից, այսինքն ճակատագրի վրայ. այսպէս գիտեն գնա Եւսե-
բիոս, Եպիփան, Հերոնիմոս, Եփրեմ և այլք. բայց չիք ուրեք լիշ-
ուած թէ էր նա նաև պատմագրող. և ոչ կը գտնենք բաւական
պատճառ ի հաստատութիւն վկայութեան Խորենացոյն, թէ Բար-
դաճան եկաւ ի Հայս «աշակերտել զոք ի խուժ հեթանոսացս», և
չեղև ընկալեալ. և եթէ չեղև ընկալեալ, ինչպէս գտաւ մուտ ի
զիւանն մեհենին Անույ և ինչ շահ ունէր հանել այն զիւանէն
քանի մը հայ թագաւորաց պատմութիւնը: Այն ևս խնդիր է, թէ
բնաւ կ'ար յԱնի որևիցէ լեզուաւ մեհենական պատմութիւն, այս-

ինքն տարեգիր, զոր կը գրէին քուրմք մեհենին: Խորենացին այսպիսի մեհենական պատմութեան գոյութեան վրայ չտար մեզ ուրիշ վաւերական վկայութիւն՝ բաց իւր երկու կարծեցեալ աղբիւրներէն, զորս որպէս թէ Ուղիւպ ոմն քուրմ, և ապա Բարդաճան ասորի հանեցին այն մեհենին դիւաններէն:

Բայց կայ նաև ուրիշ կարևոր պատճառ, որ չթողուր մեզ հաւատալ, թէ Բարդաճան այն քանի մը գլուխներն, Արտաւազդայ, Տիրանայ, Տիգրանայ, Վաղարշու և Խոսրովայ վրայ, հանեց Անուոյ մեհենական պատմութենէն: Եթէ արդարև կար ճշմարիտ մեհենական պատմութիւն լինի, և Բարդաճան տեսաւ զայն՝ պիտի տեսնէր հոն, յԱրտաւազդայ մինչև Խոսրով, ի նախորդն մեծին Տրդատայ ըստ Խորենացւոյն, այսինքն մինչև 226, ոչ թէ չորս, այլ եօթն թագաւոր, զորս զիտէ արտաքին պատմութիւնն մեծաւ մասամբ ժամանակակից, և որոց պատմութիւնն ունի սերտիւ աղերս ընդ պատմութեան Հռոմայեցւոց (Տրալիանոսի, Ագրիանոսի, Անտոնինոսի Պիոսի, Ղուկիոսի Վերոսի, Կոմոգոսի, Սեպտիմոսի Սևերոսի, Կարակալայի, Մակրինոսի, Ադեքսանդրի Սևերոսի) և Պարթևաց (Վաղարշու Ա., Բակուր, Խոսրովու և Վաղարշու Բ, Գ. և Դ.), զորոց գրեցին նշանաւոր պատմիչք ժամանակակիցք և իբր ժամանակակիցք, Իսոն Կասսիոս, Հերովդիանոս, Եւարոսիոս, Սեքստոս Բուփոս, Սպարտիանոս, Յուլիոս Կապիտոլինոս, Ղուկիանոս:

Խորենացին ԿԱ. գլխոյն վերջը յարելով—«Եւ առնու զթագաւորութիւնն Տիրան եղբայր նորա»՝ կ'սկսի զգլուխն ԿԲ. այսպէս. «Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշիսի յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ, Պարսից արքայի»: Խորենացւոյն Պերոզն է Վաղարշ Գ, յաղթողն Հռոմայեցւոց, ինչպէս յայտնի է ԿԳ. գլխէն—«Պերոզ արքայ Պարսից ի Հռոմայեցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պերոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող, քանզի յառաջ անուանիւր Վադեգեսոս (Վաղարշ) ի Յունաց լեզուն»: Արդ այս Վաղարշ, ըստ ստույգ ժամանակագրութեան Պարթև թագաւորաց՝ է 149—191. ապա Տիրան, ըստ Խորենացւոյն, թագաւորեց 152-ին, այն է երրորդ տարին Վաղարշու: Եթէ, ըստ Խորենացւոյն, Արտաշէս մեռաւ իբր 137-ին, Հրէից պատերազմէն սակաւ մի լետոյ առ Ագրիանոսիւ, ինչպէս տեսանք, և Տիրան (որ է գրեթէ անմիջական յաջորդ նորա, քանզի Արտաւազդ մեռաւ «լետ սակաւ ինչ աւուրց թագաւորելոյն իւրոյ») թագաւորեց Վաղարշու երրորդ տարին՝ ապա թագաւորած է աւելի քան 15 ամօք լետոյ քան զԱրտաշէս, և ոչ իսկ և իսկ զկնի նորա: Չկրնար ըսուիլ, թէ Վաղարշու թուականն է սխալ, քանզի նոյն Խորենացին զՎաղարշ կը դնէ Մարկոս

Սերեղիոսի և Ղուկիոս Վերոսի ժամանակ (161—180). բայց գիտենք արտաքին պատմութենէ, թէ Տիրան (կամ Աշխադար՝ ըստ արտաքին ժամանակակից պատմութեան) թագաւորեց Գոմետիանոսի առաջին կամ երկրորդ տարին (81 կամ 82) մինչև 107 կամ 108, այն է առաջին կամ երկրորդ տարին Պարթևաց թագաւորին Խոսրովու (107—121), որ ընկէց զնա աթոռէ: և գրաւ զիւր եղբորորդին զՊարթամասիր, որոյ պատճառաւ գժտեցաւ ընդ Տրալիանոսի, ինչպէս արդէն տեսանք: Բայց Խորենացւոյն ժամանակագրութեան սխալներն մի առ մի ցուցնել աւելորդ աշխատութիւն է. սաչափ միայն բաւական է ըսել, թէ Խորենացւոյն ոչ միայն ժամանակագրութիւնն, այլ և յաջորդութիւնը, զոր կու տայ հայ թագաւորաց Արտաւազդէ մինչև Խոսրով են կրճատ, խառնակ և բոլորովին տարբեր արտաքին ժամանակակից պատմութենէ: Թող լով զայս ամենայն՝ զանք ի պատմութիւն Տիրանայ և յաջորդաց նորա:

Ըստ Խորենացւոյն՝ Տիրան էր յոյլ, զբօսասէր. — «Սորա ոչինչ պատմին գործք մեծամեծք, այլ միայն թէ մտերմութեամբ ծառայեաց Հռոմայեցւոց. եկաց խաղաղութեամբ, որսոց և զբօսանաց պարապեալ, որպէս ասին: Այս բանք «որպէս ասեն»՝ կը ցուցնեն, թէ աղբիւր Խորենացւոյն էր ոչ թէ մեհենական պատմութենէ հանուած, այլ հասարակաց զրոյցներու կամ երգերու հաւաքածոյ մը պարսիկ կամ ասորի լեզուաւ, զոր ունէր Խորենացին ի ձեռին:

Չարմանալի է, որ Խորենացին աւելի քան քսան տարի թագաւորող Տիրանայ գործերէն ուրիշ բան չգտներ պատմելու արժանի՝ բայց միայն թէ Տիրան ունէր երկու ձի, զարմանալի արագ. — «Ձիոց երկուց լեալ (սորա), թեթև առաւել քան զՊեգասոս, երագութեամբ անբաւ, զորս ոչ երկրակիսս, այլ օդադնացս համարէին, յոր խնդրեալ հեծանել Գատաբէի ուրումն իշխանի Բզնունեաց՝ պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ»: Միւս ևս գործ Տիրանայ լիշեալ ի Խորենացւոյն՝ էր տալ նորա Արշակունեաց բնակելոց ի Հաշտեանս, որոց նեղ կու գար այն գաւառն՝ Աղիովտի և Առբերանոյ գաւառներն. — «Եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց որ էին ի կողմանս Հաշտենից՝ ասեն. Ընդարձակեա մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է, քանզի բազմացաք. և նա հրամայէ ամանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ»:

Տիրանայ յուլութեան և թուլութեան իբրև նշան կը թուի յաւելուլ Խորենացին զառանձնանալն նորա Եկեղեաց գաւառին Չրմէս աւանը, թողլով կառավարութեան հոգն իւր սիրելիներէն Երախնաւու անուն Անձևացի պատանւոյ մը, զոր կը գովէ Խորե-

նացին, իբրև ընտիր և համեստ և ի ցանկութիւնս մարմնոյ օրինաւոր, թողլով նմա զմին ի կանանց, զինչս և զերկրորդութեան պատիւն, զոր ունէր Արտաւազգ, մեռեալն անորդի, և օգնական՝ Գրուասպ ոմն պարսիկ, խնամի նախարարաց Վասպուրականի, որում և պարգևած էր գեղեր և ագարակներ. — «Յաւուրս սորա ասին լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անձևացեաց, սէզ յամենայնի, Երախնաւու անուն կոչեցեալ. որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազգայ զոր ի Յունաց էր ածեալ: Եւ քանզի զաւակ ոչ գայր Արտաւազգայ՝ արքայ թողու յԵրախնաւու զամենայն տունն Արտաւազգայ: Զի ասէին զնա այր ընտիր լինել և համեստ յամենայնի, այլ և ի ցանկութիւն մարմնոյ իբրև զօրինաւոր ոք: Զոր սիրեալ արքայի՝ տայ նմա զգահն երկրորդական զոր ունէրն Արտաւազգ, և զհոգս արևելեան զօրուն ի նա հաւատացեալ՝ առ նմա թողու զԳրուասպ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամացեալ էր ընդ նախարարսն Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տատեօնս հանդերձ ագարակօքն, և զայգին մեծ յոր մտանէր առուն՝ գետ հանեալ ի ծովէն Գայլատուայ: Արդարև մեհենական տարեգիրներէ հանուած պատմութեան համար չնչին դէպք: Ի վախճանի կը գնէ Խորենացին զօրինակ մահուն Տիրանայ, թէ՛ ամուս և ճանապարհի, ձեան հիւսիսոյ կալեալ:»

Զիք տարակոյս, թէ այս ընտանեկան դիպուածք, ուր քաղաքական յարաբերութեանց լիշատակութիւն ամենեկին չկայ՝ առնուած են երգերէ, ինչպէս նաև երգէ առնուած է ԿԳ. գլխոյն պատմութիւնն զՏրդատայ ումեմնէ Բագրատունեայ, զոր կը բերէ Խորենացին, ինչպէս հաւանական է՝ ի շնորհս Բագրատունեաց, որոց այնպէս բարեկամ է, ապա թէ ոչ՝ չունէր քաղաքական պատմութեան մէջ ամենեկին տեղի, որպէս ինքն իսկ Խորենացին կը խոստովանի — «Զայս աւելորդ եղև պատմել մեզ զնահատակութիւն տունն ցանկասիրի». — «Տրդատ ոմն անուն յազգէն Բագրատունեաց, որդի Արմբատուհեայ դստեր քաջին Սմբատայ, այլ սրտեայ և ուժեղ, կարճ հասակաւ և զծուծ տեսեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի դուստր իւր լԵրանեակ. որ տեցեալ զայր իւր զՏրդատ՝ պչրանօք և պուտելեաւ կայր զօրհանապագ, աւաղելով զինքն, իբր թէ չքնաղագեղ ընդ վատակերպոյ, և քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգույ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատ՝ յաւուր միում զանէ զնա սաստկապէս, և կտրեալ զգեղձան հերսն և զվարսիցն փետեալ զխոպոպիս՝ հրամայէ քարշել արտաքս և ընկենուլ ի սենեկէն: Եւ ինքն գնաց ապտամբեալ ի կողմանս ամրութեանն Մարաց. և հասեալ ի Սիւնեաց աշխարհն՝ ժամանէ նմա

համբաւ մահուանն Տիրանայ. զոր յուեալ դադարէ անդ: Եւ եղև յաւուր միում կոչել զնա լընթրիս Բակրոյ նահապետին Սիւնեաց, և յուրախանալն զինուով՝ տեսեալ Տրդատայ զկին մի, զի յովժ գեղեցիկ էր և երգէր ձեռամբ, որում անուն էր նագինիկ՝ արփացաւ, և ասէ ցԲակուր. Տուր ինձ զվարձակս գոյս. և նա ասէ. Ոչ տամ, զի հարձ իմ է: Իսկ Տրդատայ բուռն հարեալ ի կինն՝ լիւրն քարշեաց ի բազմականն. շամշելով վաւաշէր ըստ օրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի: Ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ՝ յարեաւ հանել զնա ի նմանէ: Բայց յոտն կացեալ Տրդատայ, ծագկակալ սկտեղըն իբր զինու վարեցաւ, նաև զբարձակիցսն ի բազմականացն ի բաց պուղեաց: Խորենացին յաւելլով իւր կողմանէ — «Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ոգիսևս զՊենելոյայ գսեղեխն սատակելով, և կամ զՂապիթեայցն և զյուշկապարկացն կրուիւս ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն» — կը ցուցնէ թէ արդարև չէր անհմուտ քերթողահայրն մեր հելլենական զպրութեան բոլոր ճիւղերուն: Յետ կռուին, ասէ Խորենացին, «յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն ի ձի ելեալ հանդերձ հարձիւն՝ ի Սպեր գնաց»: Արովհետև Տրդատ չէր անուն Բագրատունեաց, զորս ծագմամբ հրեայ կը համարէր Խորենացին՝ կը յաւելու. «Բայց գիտես, զի ի թողուլ ազգին Բագրատունեաց զօրէնս հարցն՝ նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն, Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զբրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ բան զուրանալն — Բագագիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուգ, Սափատիա, Վագարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի թէ որ ամբողջ կոչին Բագրատունիք Բագարատ՝ Բագագիա է դա, և Ասուգ՝ Աշոտ. դոյնպէս և Վագարիա՝ Վարագ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ»: Այլ զայսմանէ տես յառաջնում մասին մերում:

ԿԳ. գլխով Խորենացին կ'անցնի ի պատմութիւն Տիգրանայ, իբրև յաջորդի և եղբոր Տիրանայ, և կ'անուանէ զնա վերջին. — «Փոխանորդէ զՏիրան եղբայր նորա Տիգրան վերջին. թագաւորեալ Հայոց ի քսան և չորրորդի ամի Պերոզի արքայի, և երկայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝ մեռանի»: Յայտնի է թէ «երկայնակեաց» ըսուած է ոչ թէ կենաց, այլ թագաւորութեան ժամանակին համար: «Ոչինչ գործ — կը յաւելու Խորենացին — արժանի լիշատակի ցուցեալ, այլ յազրկանէ միջէ ի յունէ ի կալանս ըմբռնեալ ի ժամանակին՝ յորում վախճանեցաւ Տիտոս երկրորդ թագաւոր Հռոմայեցոց որ անուանեցաւ Անտոնինոս Աւգոստոս», ակնարկելով զԱնտոնինոս Պիոս, որ մեռաւ 161-ին: Զնոյն պատմութիւն կը կրկնէ ստորև նոր պարագաներով, այսինքն թէ յարչա-

ւանս Վաղարշու Գ-ի Հռոմայեցւոց վրայ (161), հրամանաւ նորա Տիգրան յարձակելով ի Միջագետս՝ կը բռնուի կնոջէ մը որ այն կողմերուն կ'իշխէր: Բայց Ղուկիոս Վերոս զալով ի Միջագետս՝ կ'ազատէ զՏիգրան, տալով նմա իւր ազգականներէն կին Ռոփի անուն, զոր թողուց նա, կ'ըսէ, երբ դարձաւ ի Հայս. բայց չորս պատանիներն, զորս ունեցաւ ի Ռոփեայ՝ ըրաւ ուրոյն ցեղ Ռոփսեան անուամբ.— «Յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս ի կողմանս Պաղեստինացւոց՝ վասն նորա և հրամանաւ նորին և մերն Տիգրան ի Միջերկրեայս. և ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միոջէ իշխելոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչդեռ Ղուկիանոս կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր. որոյ և անցեալ զօրօք բազմօք ի Միջերկրեայսն. լեա մեռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձակեաց զՏիգրան: Ետ զՌոփի զկոյս զմերձաւոր իւր նմա կնութեան, զոր եկեալ ի Հայս ի բաց թողու, և ի նմանէ լեալ պատանիս չորս՝ ազգ սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոփեայ՝ Ռոփսեան. և զառաջին մանկանցն՝ գլուխ նահապետ կացուցանէ և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս, զի մի անուանեցին Արշակունիք»:

Թողլով այս պատմութեան ժամանակագրութեան անտեղութիւնը— (քանզի եթէ Տիգրան թագաւորեց Վաղարշու քսաներորդ չորրորդ տարին, որ կը հանդիպի 173-ին, ինչպէս կրնար ազատել զնա Ղուկիոս որ մեռած էր 169-ին, իբր չորս տարի առաջ) — զանք պատմական անտեղութեան: Եթէ Տիգրան հրամանաւ Վաղարշու, այսինքն իբրև օգնական նմա, մտաւ ի Միջագետս՝ էր թշնամի Հռոմայեցւոց, և Ղուկիոս չէր արձակեր զնա և հաստատէր լաթոսն, նաև կին ևս տար նմա իւր ազգականներէն: Բոլորովին տարբեր կը պատմէ, ինչպէս արդէն տեսանք՝ արտաքին պատմութիւնն, որ ոչ միայն ժամանակակից է, այլ և բանաւոր: Ի յարձակել Վաղարշու ի Միջագետս (161)՝ կը զրկէ զգօրավար իւր Խոսրով ի Հայս: Սոյեմոս, որ է Տիգրան, ինչպէս յայտնի է պատմութեան պարագաներէն՝ ոչ թէ օգնական է Վաղարշու, այլ կը խնդրէ օգնութիւն Հռոմայեցիներէն, բայց չկրնալով զգէմ ունել Խոսրովու խոյս կու տայ ի Հռոմ, ուր կ'առնու սինկլիտոսութեան պատիւ, թերևս նաև կին կայսերական տոհմէ, և լեա վանելոյ Պարթևաց Հայաստանէ՝ կը հաստատուի լաթոս իւր: Տես մեր Պատմութեան երկրորդ մասին մէջ:

Կայ արգարև հայ թագաւոր բանտարկեալ, որ և, ինչպէս տեսանք մեր պատմական մասին մէջ՝ մեռած է ի բանտի, այն է Վաղարշ, զորոյ պատմութիւնն, ինչպէս կը տեսնուի՝ կը խառնէ

Խորենացին կամ աղբիւր նորա ընդ պատմութեան Տիգրանայ, ինչպէս պիտի տեսնենք ի ստորև:

Խորենացին ի վախճանի ԿԶ. գլխոյն կը լիշէ կարևոր ինչ կէտ, որ վերաբերութիւն ունի Հայոց հին կրօնից: Կան ակնարկութիւններ ի հին պատմագիրս մեր, առ Բուզանդայ, Ագաթանգեղոսի և Խորենացւոյն, թէ Հայոց հնագոյն կրօնքն էր զըրազաշտական, այսինքն պաշտօն կրակի, որ կը վառէր բազիններու վրայ անշէջ: Այս պաշտաման գլխաւոր տեղիք էին ի վաղուց Բագաւան, քաղաք ի Բագրևանդ, յարևելեան մասին Հայոց, և յարևմտեան մասին, ի Կերջան՝ Բագայառիճ, որ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ պարթևական լեզուաւ ունէր զնոյն նշանակութիւն, այսինքն Կիցաւան, ուր և կար «Միհրական մեհեան», նուիրեալ Հեփեստեայ, այսինքն կրակի: Ըստ Խորենացւոյն՝ Արտաւազդ և Տիգրան որդի Արտաշիսի, լեա սպանանելոյ գեղբայր իւրեանց զՄաթան քրմապետ՝ թաղեցին զնա ի Բագաւան, իբրև նուիրական քաղաք Որմզդի, այսինքն Արամազդայ, որոյ պաշտօնեայ էր Մաթան: Զինչ և իցեն հանգամանք անձին և մահուան Մաթանայ՝ հաւանական կը թուի թէ Մաթան ոմն քրմապետ թաղուած էր ի Բագաւան: Յետոյ, ասէ Խորենացին, Տիգրան Բ. իւր եղբօր գերեզմանին վրայ կանգնեց բազին, պատուիրելով որ զոհերէն վայելէին անցաւորք, և օտարք ընդունուէին հիւրընկալութեամբ.— «Վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօր իւրոյ Մաթանայ քրմապետի ի Բագնացն աւանի որ ի Բագրևանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացեն, և ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք»: Ի բանից Խորենացւոյն յայտնի է, թէ ոչ թէ Տիգրան հաստատեց զԲագաւան իբրև տեղի պաշտաման որմզդական հրոյ, այլ կար անդէն ի վաղուց իբրև նուիրական քաղաք: Արտաշիր Սասանեան, ըստ Խորենացւոյն, լեա նուաճելոյ զՀայս՝ «զհուրն որմզդական ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան՝ անշէջ հրամայեաց լուցանել»: Յայտնի է թէ ինչպէս քաղաքն՝ նոյնպէս պաշտօնն վաղուց սովորական էր հոն, և Արտաշիր (կամ այլ ոք ի Սասանեանց, քանզի Արտաշիր մտած չէ ի Հայս) «առաւել ևս յորդորէ»: Նոյնպէս հին էր հոն օտարներ հիւրընկալելու սովորութիւնն ի պատիւ Որմզդի կամ Արամազդայ, որ ըստ Յունաց ևս համարուած էր վանատուր, հիւրընկալ: Խորենացին կը լուրջու, թէ յաջորդն Տիգրանայ, Վաղարշ, կարգեց հոն «տօն աշխարհախումբ ի սկզբան ամին նորոյ, ի մուտն նաւասարդի»: Սակայն հաւանական է, թէ այս աշխարհախումբ տօն ևս կից էր այն պաշտաման և այնչափ հին՝ որչափ պաշտօնն:

Ագաթանգեղոս լիշելով զԲագաւան՝ կը ցուցնէ թէ պաշտօնն էր ի պատիւ Արամազդայ ոչ միայն իբրև հիւրընկալ վանատուր զից, այլև իբրև զից նոր բերոց. տալով Արամազդայ նաև զանունն Ամանոր՝ կու տալ ակնարկել թէ տօնն ևս, իբրև համաշխարհի տօն՝ էր այնպէս հին, ինչպէս պաշտօնն, և Լուսաւորիչ փոխեց զայն ի տօն Յովհաննու Մկրտչի, յորոյ ի լիշատակ կը կատարուէր հոն ամէն տարի աշխարհաժողով տօն.— «Զլիշատակս վկայիցն բերելոց ժամադրեաց տօն մեծ հռչակել, յառաջագոյն կարծեալ սնտեացն պաշտաման՝ ի ժամանակի զիցն Ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից, հիւրընկալ զիցն Վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղոյ պաշտէին՝ յուրախութեան նաւասարգ աւուր» (Ագ. ձձԹ)։ Բուզանդ (Գ. ԺԵ.) առանց լիշելոյ հեթանոսական պաշտօնը՝ կ'իմացունէ թէ Բագաւան էր տեղի աշխարհաժողով տօնի.— «Յայնմ աւուր տօն զիպեցաւ լիշատակի մեծին Յովհաննու, որ ի Գրիգորէ և ի Տրգատայ յաւանին Բագաւանին կարգեալ էր. աշխարհաքնակք մարդկան ժողովեալ էին»։ Ահա հին աշխարհախումբ տօնն քրիստոնէացեալ։ Թէ ուստի առնելով կու տալ մեզ Խորենացին զայն տեղեկութիւն, Բարգաձանէ թէ այլուստ՝ չէ փոյթ. ինչ որ ըսինք՝ է պատմական։

Ըստ Խորենացւոյն (ԿԵ.)՝ Տիգրանայ Բ-ի կը յաջորդէ որդին Վաղարշ.— «Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսուն և երկու ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի»։ Արտաքին ժամանակակից պատմութիւնն ի մէջ Տիգրանայ (Սոյեմոս) և Վաղարշու գիտէ Սանատրուկ արքայ Հայոց որդի Սոյեմայ առ Սեպտիմոս Սևերոսիւ, ապա զՎաղարշ սորին որդի։ Վաղարշու Գ-ի, այն է յաջորդին Պերոզի 32-րորդ տարին ասէ Խորենացին թագաւորեալ զմերն Վաղարշ.— «Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսուն եւ երկու ամի հոմանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի» (Խոր. Բ. ԿԵ.). բայց Վաղարշ Գ. թագաւորած չէ 32 տարի, նա թագաւորեց 191—208։ Մերոյն Վաղարշու թագաւորութեան հաւանական թուականն է 195—217, այսինքն Սեպտիմոս Սևերոսէ մինչև Մակրինոս, կամ Պարթևաց Վաղարշու Գ-ի 4-որդ տարիէն մինչև Վաղարշու Ե-ի 9-երորդ տարին։

Խորենացին կը ցուցնէ զՎաղարշ մեր աշխարհաշէն, շինիչ երկուց քաղաքաց, որ են Վաղարշաւան և Վաղարշապատ, առաջինն իւր ծննդեան տեղը, և երկրորդն՝ անուանեալն Վարդգեսի աւան։ Վաղարշաւան չկայ ուրեք լիշուած՝ բայց միայն առ Խորենացւոյն. իսկ զՎաղարշապատ, որ չիք լիշուած յարտաքին մատենագիրս

(Ինճիճ. Ստոր. հին Հայ. 461)՝ կը լիշեն Բուզանդ (Գ. Ե. և Գ. ԾԵ.) և Ագաթանգեղոս՝ բազում ուրեք, իբրև «արքայական կայան», այսինքն մայրաքաղաք (Ագ. ԺԵ), և իբրև «ձմերոց» (Ագ. ԺԱ)։ Զշինութենէ սորա կը պատմէ Խորենացին այսպէս, լիշելով զգեղեցկագոյնն յերզոց վիպասանաց. «Սա պտտեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգեսի, որ ի վերայ Քասաղ գետոյ. զորմէ յառասպելն ասեն. Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստեալ զՆրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կուել կոփել զգոռուն Երուանդայ արքայի»։ «Այս Երուանդ, կը յաւելու Խորենացին, առաջինն է Սակաւակեացն որ ի Հայկազանց, զորոյ զբայրն կին առեալ Վարդգեսի՝ շինեաց գաւանս զայս և յորում Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճառօք։ Այժմ այս Վաղարշ պտտեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք» (Խոր. Բ. ԿԵ.)։

Խորենացին լետ գնելոյ համառօտ զովեստ զՎաղարշէ, ասելով՝ «Այլք լոկ կեցին, բայց ասեմ զսա և լետ մահուանն կեալ, յաղաքս բարի անուանն քան զթուրագոյնս ի թագաւորաց» — (կամի ասել թէ ուրիշ թագաւորներ, նախորդք նորա, ապրեցան ցորչափ կեցին, սա լետ մահուանն ևս կենդանի է) — կը պատմէ, թէ Հայոց վրայ յարձակող հիւսիային ազգերու զէմ կուելով մեռաւ.— «Վասն զի ի սորա աւուրս միաբանեալ ամբոխութիւն ի հիւսիսականացն, զՊաղրաց ասեմ և զԲասլաց, արտաքս քան զգոռուն ձորայ ելանել, առաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհապ. որք անցեալ վտարին այսր զՎուր գետով։ Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբոխիւ մեծաւ և արամբք մարտիօք՝ ցիր զիաթաւալ կացուցանէ զամբոխն ընդ երեսս դաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ անցանէ ընդ կապանն ձորայ։ Ուր միւսանգամ միաբանեալ թշնամեացն՝ յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց փախստականս առնէին՝ սակայն Վաղարշ մեռանի ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց»։

Հիւսիսային ազգաց յարձակումը, զոր կը գնէ Խորենացին առ Վաղարշիւ՝ եղած է իբրև 60 ամօք յառաջ Պարթևաց Վաղարշու Բ-ի ժամանակ, այսինքն իբր 136-ին առ Ագրիանոսիւ, թելադրութեամբ Վրաց թագաւորին Փարսմանայ, զոր Վաղարշ Բ. ամբաստանեց ի Հոռմ. բայց Հոռմայեցիք ոչ միայն արգարացուցին զՓարսման, այլ և թոյլ տուին՝ նմա ի պատիւ մատուցանել զոհ ի Կապիտոլիոնին։ Ընդ այս զայրացեալ Վաղարշու՝ պատրաստեցաւ յարձակել Հոռմայեցւոց վրայ, բայց արգելուեցաւ։ Յաջորդ նորա Վաղարշ Գ. (Պերոզն Խորենացւոյն), և ապա Վաղարշ Գ. կատարեցին։

Ընդ վերջնուն միաբան էր և մերն Վաղարշ (195). բայց ի դալ Սեւերոսի Սեպտիմոսի լարեելս 197՝ Վաղարշ մեր հաշտեցուց զնա ընծայիւք, տալով ևս պատանդ և գունդ աղեղնաւորաց ի Հայոց, ինչպէս կը պատմէ Հերովդիանոս, մատենագիր Բ. դարու: Բայց յետոյ Կարակալլա, յարշաւանս իւր ի վերայ Պարթևաց, բռնելով բանտարկեց (217) զՎաղարշ, որ և մեռաւ ի բանտի: Խորենացին կամ աղբիւր նորա շփոթած կը թուի Վաղարշու այս պատմութիւնն ընդ պատմութեան Տիգրանայ Բ. (Սոյեմոսի), ինչպէս արդէն լիշեցինք:

Գանք այժմ ի պատմութիւն Խոսրովու, ըստ տոհմային աւանդութեան՝ մեծին Տրդատայ հօր, զոր արտաքին պատմութիւնն կ'անուանէ Տրդատ Բ.:

Խորենացին լետ պատմելոյ զմահն Վաղարշու՝ կը լարէ. «Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյնհետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց՝ անցանէ ընդ լեռնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհօր ազգսն զայնոսիկ՝ մի ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զի լայտ լիցի ընդ հնազանդութեամբ լինել Հռոմայեցոց» (Խոր. Բ. ԿԵ.):

Անցնել զՎովկաս, վանել այն հօրն ազգերն «արով և գեղարդեամբ», և ոչ այսչափ միայն, այլ և պիտանիներէն, — «ի պիտանեացն» առնուլ հարիւրէն մի պատանդ՝ չէր արդարեւ գոյզն քաջութեան գործ: Ինչ օգուտ էր սակայն Խոսրովու այնպիսի հեռաւոր սահմաններ, որպիսի էին այն բարբարոս ազգաց երկիրներն՝ կանգնել արձաններ (կոթող) հելլենացի գրով: Խորենացին կու տ' պատճառ. — վասն զի Խոսրով նուաճեց այն երկիրն մինչև անքան զՎովկաս. ապաքէն զայս կը նշանակէ ասելն՝ «և զիւրոյ տէրութեան նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով»: Հելլենացի գիրն էր երկիւղ տալու համար այն ազգաց՝ թէ զՀռոմայեցիս ունէր իւր պաշտպան: Զարմանալի է մեր պատմութեան հայրը. երբեմն կ'ընէ մեր թագաւորներն ծով, անպիտան, «որսոց և զբօսանաց պարասիւք», «ոչ ինչ գործ արժանի լիշատակի ցուցեալ», և դարձեալ կ'ընէ զնոսա քան զՍ. զեքսանդր մեծ աշխարհակալ: Զիարդ և իցէ՝ Խոսրովու այս արշաւանաց պատմութիւնը կ'առնու Խորենացին որպէս թէ իւր Բարդաճանէն. քանզի կը լուեցու անդէն (ԿԶ.). «Զբուցէ մեզ զայս Բարդաճան որ լնդեսիալ»: Ի վախճանի նոյն ԿԶ. գլխոյն կ'երկրորդէ զնոյն:

«Յայսմ պատմութենէ—իմա Բարդաճանէ—առեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ի թագաւորութենէն Արտաւազդայ մինչև լարձանն Խոսրովու»: Բայց և այնպէս անմիջապէս յաջորդ գլխոյն մէջ աղբիւրը փոխուելով՝ լինի «Աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս»: Եւ արդարեւ Ագաթանգեղոսի պատմութեան համառօտութիւնն է ԿԵ. գլուխն, զոր կ'սկսի այսպէս. «Որպէս ասացաք՝ ի Վաղարշայ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա, հայր սրբոյ մեծին Տրդատայ: Յաղագս սորա և համատեմիցն կարճ ը կարճոյ իմն անցանելով աջող քարտուղարն Տրդատայ Ագաթանգեղոս՝ փոքր ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պարթևաց լԱրտաշէ (ի ձեռն Արտաշէի) որդու Սասանայ, և զնուաճել Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զքինսխնդիր լինել Խոսրովայ, հօր Տրդատայ, և ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և Ասորեստանի: Յետ որոյ ասէ, թէ յղեաց Խոսրով լիւր բնիկ աշխարհն ի կողմանս Քուշանաց, զի իւր տոհմայինքն (այսինքն Պահլաւք) ի թիկունս հասցեն և Արտաշէի ընդդէմ կացցեն: Այլ նորա, ասէ, չլինէին ունկնդիր, զի հաւանեալք և միամտեալք էին ի տէրութիւնն Արտաշէի քան ընդ տէրութիւն ազգատոհմին իւրեանց և եղբայրութեանն, և թէ՛ Խոսրով առանց նոցա վրէժս պահանջէ. և զնովմբ ածեալ ասէ, թէ ամս տասն ստեպ ստեպ զայս օրինակ աւար առեալ զամենայն երկիրն յապահանութիւն դարձուցանէր: Ապա ասէ և զգալն Անակայ նենգութեամբ, հրապուրեալ ի խոստմունս Արտաշէի, որ ասաց՝ եթէ զբուն պատուական զձեր սեպհական Պահլաւն՝ զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից, և զքեզ թագաւ փառաւորեցից: Վասնորոյ յանձն առեալ Անակայ՝ սպանանէ զԽոսրով»:

Բայց Խորենացին այս աղբիւրն ևս, իմա զԱգաթանգեղոս, բաւական չհամարելով՝ ԿԸ. և ԿԹ գլուխներով ինքն կ'սկսի պատմել Պարթևաց ծագումը, և կու տալ Պարթև թագաւորաց ազգահամար մը, ընելով զՊարթևս, ըստ աւանդութեան իրիք Ափղանաց, (Քոնթ աը Քորիպոյ, Պամ. Պարս. հտ. Բ. էջ. 611), սերունդ Աբրահամու ի Քեուուրայ, թէ ժամանակագրութեամբ և թէ անուամբ բոլորովին նոր և տարբեր յոյն և հռոմայեցի ժամանակակից պատմիչներէ, որպիսի են Յուստինոս, Տակիտոս, Յովսեպոս և այլք, զորոց զպատմութիւն կը հաստատեն դահեկանք. — «ՅԱգամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածային պատմութիւնքն ցուցանեն, և ի նմանէ եղեալ ազգը Պարթևաց: Քանզի, ասէ, լետ մեռանելոյն Սաուլի առեալ Աբրահամու կին զՔեուուրայ, յորմէ ծնան Նմրան և եղբարք նորա, զոր Աբրահամ ի

կենդանութեանն իւրում մեկնեաց՝ լիսաստակայ, արձակելով լերկիրն արևելից: Յորոց սերեալ ազգ Պարթևաց. և ի նոցանէ Արշակ քաջ, որ սպասամբեալ ի Մակեդոնացւոց՝ թագաւորեաց լերկիրն Քուշանաց ամս երեսուն և մի, և լետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամս քսան և վեց, ապա Արշակ նորին որդի որ կոչեցաւն մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան, և զՎաղարշակ զեղբայր իւր թագաւոր կացոյց Հայոց: Երկրորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ ի ԲաՏՂ՝ հաստատեաց զթագաւորութիւնն իւր ամս յիսուն և երիս. վասնորոյ զարմք նորա Պահլաւք անուանեցան, որպէս և եղբօրն Վաղարշակայ՝ ի նախնւոյն անուն Արշակունիք: Եւ են թագաւորք Պահլաւիք այսօրիկ: Յետ Արշակայ մեծի առնու զթագաւորութիւն նորա Արշական լերեքտասաներորդի ամի Վաղարշակայ թագաւորին Հայոց՝ ամս երեսուն. ապա Արշանակ՝ ամս երեսուն և մի, լետ որոյ Արշէզ՝ ամս քսան, ապա Արշաւիր՝ ամս քառասուն և վեց: Սորա լինին որդիք երեք և զուստր մի, որպէս լառաջագոյն ասացի, որոց անուանքն՝ անդրանիկանն Արտաշէս կոչիւր, երկրորդին՝ Կարն, երրորդին՝ Սուրէն, և զուստր անուանեալ Կոշմ:

«Արդ լետ հօրն վախճանելոյ, կօմ եղև Արտաշիսի ազգաւ ի վերայ եղբարցն թագաւորել, զոր լանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողորական բանիւք և պատրողօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա: Եւ Աբգարու պայման ուխտի և դաշինս ի միջի հաստատեալ թագաւորել Արտաշիսի ծննդովք իւրովք: Իսկ եթէ հացին զարմք նորա՝ եղբարցն մատչել ի թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեան: Եւ Արտաշիսի զայս ի նոցանէ գտեալ՝ գաւառս պարգևէ, ազգ զնոսա սերելով լանուն իւրաքաչիւր. և ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ, զնախնականն ի վերայ պահելով զանուն ազգին, զի կոչեցին այսպէս. Կարնի Պահլաւ, Սուրեն՝ Պահլաւ և քոյրն՝ Ասպահապետի Պահլաւ, քանզի ի վերայ զօրաց էր այր նորա: Արդ անցուք այսուհետև ընդ թիւ թագաւորաց ցեղին Արտաշիսի՝ մինչև ցբառնալ ի նոցանէ տէրութեանն: Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք՝ թագաւորէ Արտաշէս ամս երեսուն և չորս, Գարեհ՝ ամս երեսուն, Արշակ՝ ամս իննետասն, Արտաշէս՝ ամս քսան, Պերոզ՝ ամս երեսուն և չորս, Վաղարշ՝ ամս յիսուն, Արտաւան՝ ամս երեսուն և մի: Զսա սպանեալ Ստահրացւոյն Արտաշրի, որդու Սասանայ, բառնալով զթագաւորութիւնն Պարթևաց. հանելով ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան»:

Որովհետև Խորենացին ԻՐ. գլխոյն մէջ պատմած էր չորս Պահլաւ տոհմերուն յաջորդութեան պայմանը, որ որպէս թէ եղած էր միջնորդութեամբ Աբգարու՝ հոս նոյն պատմութիւնը կրկնելուն

պատճառը կը ցուցնէ Խորենացին, այն է լիչեցունել ընթերցողաց Լուսաւորչին պարթևական ծագումը. — «Բայց մի աստանօր բամբասեցես զմեզ իբր զաւելագործ ոք, որպէս թէ զմիանգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք. այլ գիտեա, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոյ Լուսաւորչին, քաջահմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն՝ կրկնադրեցաք երկրորդելով»:

Աւելորդ է ըսել, թէ Խորենացւոյն ԿԸ. և ԿԹ. գլուխներն ամենեկին չեն վերաբերիր մեր պատմութեան և չունին կատարեալ պատմական ստուգութիւն, բաց ի թերևս չորս Պահլաւ ցեղերուն պատմութենէն: Խորենացին կը խոստովանի, թէ նաև Յոյներէն շատեր, ինչպէս Պաղեփատոս և Պորփիր և Փիլեմոն և այլք բազումք գրեցին Պարթևաց վրայ. բայց ինքն կ'ընտրէ մտնաւանդ առնուլ Խոռոհրուտ և Բարսուժա անուն աննշան պարսիկ հեղինակներու առասպելախառն գործերէն, զատելով ստուգն և ճշմարիտ. — «Բագում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ի Պարսից և Ղևսորուց այլ և ի Յունաց: Քանզի լիսկզբան թագաւորութեանն Պարթևաց մինչև ցղադարումն՝ ընդ Հռոմայեցւոց կալան գործ, երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս և Պորփիր և Փիլեմոն և այլք բազումք. բայց մեք ասասցուք ի մատենէն զոր եբեր Խոռոհրուտ գԲարսուժայի»:

Թէ ո՞վ էին Խոռոհրուտ և Բարսուժա՝ Խորենացին (գլ. 2.) կ'իմացունէ մեզ սա համոռօտ տեղեկութեամբ. «Այս Խոռոհրուտ զպիր եղեալ Նապհոյ թագաւորին Պարսից, և անկեալ ի ձեռս Յունաց, յորժամ Յուլիանոս զօրու հանդերձ ի Տիգրոն չոգաւ, և ի մեռանելն նորա անդ՝ ընդ Յոբիանու ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն, և մերոյ հաւատոյս դաւանեալ՝ տնուանեցաւ Եղիազար, և լոյն լեզու ուսեալ՝ պատմագրեաց զգործս Նապհոյ և Յուլիանու: Ընդ նմին թարգմանեաց և զառաջին պատմութիւնս մատեան մի, որ գերեկից իւր լեալ Բարսուժայի ուրումն անուամբ, զոր Պարսք Ռատտոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ՝ երկրորդեմք այժմ ի գիրս լայս, թողով զառասպելաց նորա բարբաջմունս»:

Հաւանական է թէ Խորենացին այս աղբերէն, Խոռոհրուտ — Բարսուժայէ, առած է ինչ որ կը պատմէ մինչև ի գլուխն ՀԵ. հաւանական է նոյնպէս, թէ Խորենացին ջանաց առնուլ այն առասպելախառն մատենէն, ինչպէս կ'ըսէ՝ «զստուգն, որ ինչ ճշմարտութեան վայելէ պատմութիւն»:

Բայց թէ ունէր ի ձեռին նաև լոյն պատմիչներ Սասանեանց ժամանակին — Պաղեփատոս, Պորփիր և Փիլեմոն՝ այս չէ ամենեկին հաւանական. նախ՝ վասն զի անտեղի է ընդունել, թէ Խորենացին ունենալով այն լոյն պատմիչներն՝ թո-

զուց զնոսա, և ընտրեց զառասպելախօսն Խոռոհբուս — Բարսուսա . երկրորդ՝ վասն զի այն անուններով յոյն պատմիչներ չենք գտներ ի պատմութեան: Կան արգարև Պաղեփատոս և Պորփիւր անուն պատմիչներ. բայց սոքա չէին կրնար ծառայել Խորենացւոյն իբրև աղբիւր, քանզի էին հին, և յորոց Ստրաբոն և Եւսեբիոս կու տան մեզ հատակոտորներ միայն. իսկ Փիլեմոն անուն պատմիչ ամենեւին լիշուած չէ ի պատմութեան: Աւստի լիրաւի կրնանք ըսել, թէ Խորենացին չունէր այնպիսի յոյն հեղինակներ, և ստիպուեցաւ առնուլ այն աննշան աղբերէն, թէպէտ կային ուրիշ յոյն և լատին պատմիչներ Սասանեանց ժամանակին, ինչպէս Գիոն Կասսիոս և այլք, որոց անգէտ կը թուի Խորենացին:

ՀԱ. գլխէն մինչև ՀԵ. Խորենացին ունի Խոսրովու պատմութիւնն, այսինքն զպատմութիւն պատերազմաց նորա ընդդէմ Արտաշրի, Հռոմայեցւոց օգնականութեամբ և առանձինն, և ի վախճանի՝ զպատմութիւն սպանման նորա լԱնակայ:

Անաչառ խօսելով՝ պատմութիւնն Անակայ իւր սարօքն զրոյց (légende) է մանաւանդ քան պատմութիւն: Թէ զկնի սպանմանն Արտաւանայ Խոսրով լետ տասն ամ նեղելով զԱրտաշիր կ'սպանուի դաւով լԱնակայ, որդի սորա Գրիգոր կը տարուի ի Կեսարիա, Արտաշիր կը մանէ ի Հայս, լերկիւղէ նորա Տրդատ որդի Խոսրովու կը տարուի նոյնպէս փախստական յարևմուտս, Տրդատ և Գրիգոր կը գտնեն զիրար յանձանօթս, Գիողեթիանոս կայսր ի վարձ մեծաճարտութեանն ընդ թագաւորին Գթաց՝ կու տայ Տրդատայ հայրենի թագաւորութիւնը, որ մնացած էր տարիներով պարսպ, վկայաբանական հանգամանք նահատակութեանն Գրիգորի և դարձին Տրդատայ ի բրիստոնէութիւն, այլովքն հանդերձ՝—են մեծաւ մասամբ անտեղի զրոյցք. մինչ ժամանակակից պատմութենէ գիտենք, թէ լետ սպանման Արտաւանայ, Հայք օգնականութեամբ Հռոմայեցւ (Աղեքսանդր Սևերոս) չեն թողուր մտանել ին Հայս Արտաշրի (226—240), և Շապուհ Ա. յաջորդ նորա (240—271), որ մինչև 258 զբաղեալ էր Հռոմայեցւոց դէմ պատերազմներով՝ հազիւ լետ դաշանցն ընդ Փիլիպպոսի (244) իշխեց մտանել Հռոմայեցւոց երկիրներն, եկաւ մինչև լԱնտիոք և բռնեց զՎաղերիանոս գերի (260): Մինչև 259 արտաքին ժամանակակից պատմութիւնն չգիտեր Հայոց թագաւոր սպանեալ դաւով և զՀայս նուաճեալ ի Սասանեանց: Աւստի հաւանական է թէ Տրդատ Բ, ինչպէս ըսինք, ըստ Հայոց Խոսրով որդի Վաղարշու՝ կը թագաւորէր ի Հայս: 259-ին կը զբռնենք թագաւոր Հայոց Արտաւազդ ոմն (թերևս այն Արտաւազդ Մանգակունի, զոր ազգային աւանդութիւնն — Խոր. Բ. ՀԶ. — կը հա-

մարի դայեակ մեծին Տրդատայ) օգնական և բարեկամ Շապուհ, մինչև խրատ տալ նմա արձակել զՎաղերիանոս: Ի յարձակել Ներսէհի (292—302)՝ Հայք (Արտաւազդ կամ մանաւանդ յաջորդ նորա Տրդատ Գ. մեծն) են արդէն բարեկամ Հռոմայեցւոց և ձեռնուու Գողերեայ Ներսէհի դէմ պատերազմին մէջ, որոյ արդիւնք եղաւ քառասնամեայ խաղաղութիւնն, այն է Գողերիոսի պատերազմէն (297) մինչև ի մահն Կոստանդիանոսի և Տրդատայ մեծի (337): Յայսմ քառասնամեայ ժամանակին է Հայոց դարձը, զոր այնպէս հրաշալի զիպօք խճողած են վկայաբանութիւնք, որոց հաւաքումն է Ագաթանգեղոս. Այս հրաշալի պարագաներէն են Անակայ գալուստն և որ ի կարգին: Այս համառօտութենէն կը տեսնուի, թէ Խոսրովայ դաւով սպանութենէն մինչև ի թագաւորելն Տրդատայ օգնութեամբ Հռոմայեցւոց (Գիողեթիանոսի), և անտի այսր մինչև ի մահն Տրդատայ Հայոց դարձին վրայ ինչ որ կը պատմուի յաւանդութեան Հայոց՝ է լոկ զրոյց կամ վկայաբանութիւն (légende): Մենք այս ժամանակին (ի մահուանէն Արտաւանայ մինչև ի մահն Տրդատայ) մեր ազգային աւանդական պատմութիւնն ուղղած ենք լիւրում տեղուջ ժամանակակից պատմութենէ ըստ սկզբանց առողջ քննադատութեան:

Ըստ Խորենացւոյն՝ լետ սպանման Արտաւանայ վերջնոյ թագաւորին Պարթևաց լԱրտաշրէ՝ երկու Պահլաւ ցեղք, Ասպահապետին և Սուրենեան, իրենց ազգականին Արտաւանայ դէմ նախանձուէ՝ կը միաբանին Արտաշրի հետ. Կարնան տունը միայն կ'ընդգիմանայ: Բայց Խոսրով, որ ըստ ոմանց եղբայր էր Արտաւանայ՝ կը փութայ յօգնութիւն նորա. բայց լսելով թէ սպանուած էր նա և թէ բոլոր Պարսից զօրքը և նախարարք, նաև ազգականք նորա, բաց ի Կարնան ցեղէն, միաբանած էին ընդ Արտաշրի՝ կը դառնայ մեծ տրտմութեամբ. — Քանզի լետ սպանանելոյն զԱրտաւան և թագաւորելոյն Արտաշրի որդու Սասանայ՝ երկու ցեղք Պահլաւին, որ Ասպահապետի և Սուրենեան պահլաւն անուանին, նախանձ պահելով ընդ թագաւորեալ ցեղին իւրեանց հարազատութեան ազգին որ է Արտաշրիսին՝ կամաւ յանձն տուն թագաւորել Արտաշրի որդու Սասանայ: Այլ մտերմութիւն պահելով առ եղբայրութիւն ազգականութեանն տան Կարն Պահլաւին՝ ընդգիմացան պատերազմաւ Արտաշրի որդու Սասանայ: Բայց յառաջագոյն իբրև լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով՝ զիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, թէ հնար լիցի տճապարել սպրեցուցանել միայն զԱրտաւանն, և միջամուխ եղեալ լԱսորեստան՝ լսէ զբօթ մահուանն Արտաւանայ և զմիաբանութիւն ամենայն

զօրաց Պարսից և նախարարաց, նաև զիւրոյ ազգին Պարթևաց և Պաշլաւաց, բաց ի ցեղէն Կարնան, առ որ հրեշտակաւ առաքեալ՝ դառնալ յաշխարհս մեծաւ տրամուծեամբ և զկծանօք (Խոր. Բ. ՀԱ.):

Ազաթանգեղոս որ յամենայնի միաբան է ընդ Խորենացւոյն, մանաւանդ թէ աղբիւր նորա՝ չգիտեր Կարնան, Սուրենի և Ասպահապետի՝ Պաշլաւ ցեղեր, այլ առհասարակ բոլոր Պարթևաց համար կ'ըսէ, թէ միաբանեալ էին ընդ Արտաշրի. — «Տոհմքն և ազգապետքն և նախարարքն և նահապետքն Պարթևաց միամտեալ և հաւանեալ և նուաճեալ էին ի տէրութիւնն Արտաշրի, քան ընդ տէրութիւն իւրեանց ազգատոհմին և եղբայրութեանն»:

Ըստ Խորենացւոյն՝ Խոսրով անոյնհետալն փոյթ ընդ փոյթ ազգառնէ Փիլիպպոսի կալսեր Հռոմայեցւոց, օգնականութիւն ի նմանէ խնդրելով: Բայց, կը լաւելու յաջորդ գլխոյն սկիզբը, «Աղմուկ խռովութեան լեալ ի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի՝ ոչ կարաց ի Հռոմայեցւոց գնդաց պարապեցուցանել առ ի զօրավիգն լինել Խոսրովու: Այլ օգնէ նմա ի ձեռն գրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց: Արոց առեալ այսպիսի հրաման՝ հասանեն նմա յօգնականութիւն լեզբիպոսէ և յանապատէն մինչև ի ծովեզերսն Պոնտոսի»: Ազաթանգեղոս չգիտեր նաև այս պարագայն, այն է զխնդրելն Խոսրովու օգնութիւն Փիլիպպոսէ և զչկարել նորա օգնել Հայոց, և այս չէ իսկ ճշմարիտ, քանզի Փիլիպպոս թագաւորեց 244-ին, մինչ Արտաշիր մեռած էր 240-ին:

Խոսրով, ըստ Խորենացւոյն, ընդունելով ըստ հրամանին Փիլիպպոսի կալսեր անթիւ զօրաց բազմութիւն՝ կ'երթալ ի վերայ Արտաշրի, պատերազմելով կը փախցունէ զնա. և զրկելով դարձեալ հրաւէր Պաշլաւ ցեղերուն գալ միանալ ընդ նմա ընդդէմ Արտաշրի, ի չառնուլ նոցա յանձն՝ կը դառնալ տրամուծեամբ. սակայն կը լսէ, թէ իւր ազգականներէն Աեհսաճան, Կարնան Պաշլաւ ցեղէն, կու գար ընտանեօք ի կոչ նորա, կ'ուրախանալ. բայց կ'առնու ընդ հուպ լուր, թէ սպանուած էր նա ընտանեօք յԱրտաշրէ, բաց ի տղայ մանկանէ Պերոզամատն անուն, Կամսարականաց նախնին, զոր փախուցած էին լերկիրն Քուշանաց, այն է ի Բակորիա (Բահլ). — «Գտեալ (Խոսրովու) զայսչափ բազմութիւն (ի Փիլիպպոսէ)՝ խաղայ ի վերայ Արտաշրի և ճակատ տուեալ՝ ի փախուստ դարձուցանէ, թափելով ի նմանէ զԱսորեստան և զայլ արքայանիստ աշխարհս: Գարձեալ լղէ ի ձեռն հրեշտակաց առ իւր տոհմայինսն Պարթև Պաշլաւիկ ազգս և առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց, զի առ նա եկեալ վրէժս յԱրտաշրէ պահանջեցեն, և դարձանաւորն

ի նոցանէ թագաւորեցուցէ, զի մի տէրութիւնն հեռացի լինքեանց: Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջասացեալ ցեղիցն որ Ասպահապետ և Սուրէն անուանին՝ դառնալ Խոսրով յաշխարհս մեր, ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն, որչափ ընդ վերջակացութիւն ազգականացն դժգմեալ: Յայնժամ հասանեն առ նա ոմանք ի հրեշտակաց իւրոց որք ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, ի խորագոյն աշխարհն, ի նոյն ինքն ի ներքս ի Բահլ. բերին նմա համբաւ, թէ ազգական քո Աեհսաճան հանդերձ ցեղիւն իւրով Կարնան Պաշլաւին ոչ հնազանդեաց Արտաշրի, այլ ի կոչդ քո գիմեալ գալ առ քեզ:

«Թէպէտև յոյժ զուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր գալստեան ազգականացն՝ սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն՝ եթէ ինքնին Արտաշիր հանդերձ միաբանութեամբ զօրացն հետահաս եղեալ՝ կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարնան Պաշլաւին, ջնջելով զամենայն արու լերիտասարդաց մինչև ցստնդիայս, բայց ի միոյ տղայոյ, զոր առեալ մտերիմ տան նորա, Բուրգ անուն՝ փախեաւ յաշխարհն Քուշանաց, հասուցանելով յազգայինս նորա. զոր բազում ջանիւ խնդրեալ Արտաշրի զմտնուկն ի ձեռն առնուլ՝ ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոց, մինչև յոչ կամաց երդնուլ՝ անկասկած լինել մանկանն. վասն որոյ բիւր առասպելս յօդեցին Պարսք զնմանէ, անբանից սպասուորել մանկանն: Սա է Պերոզամատն, նախնի մեծի ազգին Կամսարականաց, զոր լիւրում տեղւոջ պատմեսցուք»: (Տես Խոր. Բ. ԱԵ.):

Խոսրով զայլրանալով, ասէ Խորենացին, այս կոտորածին վրայ, և չգտնելով օգնութիւն Հռոմայեցիներէն — քանզի յետ մահուն Փիլիպպոսի շփոթեցաւ Հռոմայեցւոց տէրութիւնն, և յաջորդք Փիլիպպոսի (249—259) Գեկիոս, Գաղղոս Աաղբերանոս չկրցան օգնել նմա՝ իւր զօրօք և հիւսիսային ազգերով յարձակելով Արտաշրի վրայ՝ կը հալածէ զնա մինչև ի Հնդկիս. — «Այլ մեք այժմ ասացուք որ ինչ զկնի կոտորածին ազգին Կարնան Պաշլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ թուլագոյնս ինչ խնդրեաց թագաւորն Հայոց Խոսրով: Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և շփոթեալ թագաւորութեանն Հռոմայեցւոց, մարդ ի մարդոյ առնելով զտէրութիւնն սակաւժամանակեայ, Գեկիոս և Գաղղոս և Աաղբերանոս կալսերք, ոչ օգնեցին նմա՝ սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլ սիրելեօք յարեցելովք ինքն և հիւսիսային ազգօք Արտաշրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն Հնդկաց»:

Այս պատմութիւն Խորենացւոյն, թէպէտ մեծաւ մասամբ համաձայն Ազաթանգեղոսի, որ կու տայ Խոսրովու իբր տասը տարի

լարձակել Պարսից երկիրն, աւերել, քանդել և հալածել զԱրտաշիր՝ բոլորովին տարբեր է արտաքին ժամանակակից պատմութենէ: Ըստ արտաքին ժամանակակից պատմութեան՝ ազգականք Արտաւանայ և ի Պարթևաց ոչ սակաւք կը միաբանին Հայոց հետ, որք օգնականութեամբ Աղեքսանդրի Սևերոսի կայսեր (222—235), և ոչ Փիլիպպոսի, որ աւելի քան քսան ամօք լետոյ է, իբր չորս, և ոչ տասը տարի, կռուելով կը վանեն զԱրտաշիր:

Ըստ Խորենացւոյն, որ դարձեալ միաբան է ընդ Ագաթանգեղոսի, կամ մանաւանդ կ'առնու ի նմանէ, Արտաշիր հալածուելով ալսպէս ստէպ ի Խուրովայ՝ կը խորհի տալ սպանանել զԽուրով գաւով ի ձեռն Անակայ ուրումն, միոյ յազգականաց Խուրովու: Հոս լիջենք միայն հարևանցի, թէ Հայոց դարձին պատմութիւնը կ'սկսի Անակայ գալստեան պատմութեամբ, որոյ համառօտութիւնն է այս. «Փախուցեալ ի Խուրովայ Արտաշիր մինչ ի յաշխարհն Հնդկաց և նեղեալ յոյժ՝ բազում խոստմունս նախարարացն առնէ, թէ որ բուժեսցէ զնա յայնմանէ, թէ հնարիւք դեղոց և թէ գաղտնի խողխողմամբ սրոյ՝ սլէսպէս պարգևս տալ խոստանայր. մանաւանդ Պարթևագանցդ, ասէ, գիւրահնար գողցես ի ձեռն կեղծաւոր սիրոյ զգաւելն: Ազգականութեան անուամբ պատրել՝ ի դոսս վտահանայ. խոստանայր զբուն տունն դարձուցանել ի նոսս, որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ և զամենայն աշխարհն Քուշանաց: Նա և թագաւորութեան ձև և շուք խոստանայր, և զհասարակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր լինել: Յոր հրապուրեալ Անակայ որ էր ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ՝ յանձն առնու սպանանել զԽուրով: Եւ հատուածի պատճառաւ փախստական լինի Արտաշրէ, և զհետ մտանելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ, որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ Ասորեստան՝ հանեն զառեգերբ սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց: Զոր լուեալ մեծին Խուրովայ յԱւտէացւոց գաւառին, իբր զԿարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն՝ գունդ առաքէ յօգնականութիւն Անակայ: Որոց պատահեալ Անակայ՝ ածեն զնա հրամանաւ թագաւորին ի գաւառն որ անուանեալ կոչի Արտագ, ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի առաքելոյն Քաղէի:

Եթէ պարտ է հաւատալ Խորենացւոյն՝ Անակայ օթևանին տեղն ի դաշտին Արտագու՝ գիպեցաւ «մօտ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն», և հոն եղաւ յղութիւն մօր Լուսաւորչին. և այս անտարակոյս վերին իմն խնամով, որպէս զի նա որ Քաղէուի հոգևոր մշակութեան պակասութիւնը պիտի լնոյր՝ «առ հանգստարանաւ նորա առնոյր զլինելութիւն»: Թերևս հնար էր գիտնալ, թէ Անակայ

օթևանին տեղն էր Քաղէուի հանգստարանն. բայց թէ յղութիւնն ևս Լուսաւորչին եղաւ հոն՝ զայս գիտնալ չէր հնար ումեք առանց մանաւոր յայտնութեան: Այսպիսի անհամ բարեպաշտ գիւտերու պիտի հանդիպինք ստէպ մեր այս պատմութեան մէջ: Ահա բանք Խորենացւոյն. «Ի բնակէին Անակայ ի դաշտին Արտագու՝ պատահէ սորա տեղի օթարանին մօտ առ դիրս սրբոյ առաքելոյն, որպէս թէ ի ներքսագոյն սրկապանի խորանին, և անդ ասեն զյղութիւն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին: Վասն որոյ և զնորին առաքելոյ շնորհն ընկալեալ, որ առ հանգստարանաւ նորին զլինելութիւնն էառ՝ զնորին ելից զհոգևոր մշակութեան պակասութիւնն»:

Իբր երկու տարի լետոյ Անակ կ'սպաննէ զԽուրով, և կը ջնջուի ընտանեօք, բաց ի տղայ մանկանէ որ կ'ազատի, իբրև յրրովայնէ սահմանեալ Լուսաւորչի վերին խնամով. — «Եւ լետ անցելոյ երկուց ամաց գալստեանն Անակայ ի Հայս՝ յերրորդումն սպանանէ զԽուրով, որ թագաւորեաց ամս քառասուն և ութ, և մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով խնամոցն Աստուծոյ զսա միայն, որ ակնարկութեամբ Աստուծոյ և շնորհօք առաքելոյն ստեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարգանդի մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ի ձեռն տալով նմա: Իսկ զմնացեալս ի զրուցացս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»:

(Հոս ի դէպ է լաւելու իբրև գիտողութիւն, որ անունն Անակ է յունարէն և կը նշանակէ բռնաւոր կամ սպանող):

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Անակայ տան կոտորածէն փախուցեալ մանկունք են երկու, որոց զմին, Գրիգոր, փախուցանեն ի Յոնս, և զմիւսն ի Պարսս. — «Բայց միայն երկու մանկունս փոքրկունս յորդոցն Պարթևին պրծեալ ամն ապրեցուցանէր ի ձեռն զայեկաց ուրումն. զմին ի կողմանս Պարսից, և զմին ի կողմանս Յունաց առեալ փախչէին» (Ագաթ. Բ.): Առաջնոյն վրայ կը յօդէ Զենոբ Գլակ առասպել մը՝ զոր արժան կը համարինք լիջել: Ըստ Զենոբայ՝ որպէս թէ եղբայր Լուսաւորչին կը կոչուէր Սուրէն, զոր փախուցին ի Պարսս, ուր սնաւ նա առ հօրաքեռ իւրում, կնոջ թագաւորին Լեփթաղաց, և երբ զարգացաւ՝ զնաց ձենաց երկիրն, ուր լետ մնալէ փթաղաց, և երբ զարգացաւ՝ զնաց յերկիրն ձենաց լետ զրի հեփթաղի. որ իբրև զարգացաւ՝ զնաց յերկիրն ձենաց լետ մահուն Խուրովուհեալ (հօրաքեռ իւրոյ), և կացեալ անդ ամս տասն՝ թագաւորեաց անդ ի վերայ երկիրն ձենաց ամս իննետասն: Զոր

գաւորեաց Պոռթոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի՝ բա-
ժանէ գաշխարհս սահմանադրութեամբ փոսս գործելովք:

Այս պատմութեան մէջ, թող ուրիշ պարագաներ՝ ժամանակա-
գրութիւնն միայն բաւական է ցուցնել, թէ աղբիւր Խորենացուն
տգէտ է հռոմէական պատմութեան: Նախ կ'ըսէ, թէ Հայք «յետ
սուսերաջարն լինելոյ Խոսրովու» բերին Յունաց (Հռոմայեցուց) զօր-
քըն ի Փոխեղիայ, կամի ասել Պոնտոսէ, և «ագդեցին» (իմացուցին)
Վաղերիանոսի կայսեր, (պարտի լինել՝ Աղեքսանդրի Սեւրոսի 222—
235). Վաղերիանոս չէր կրնար օգնել Հայոց Արտաշրի դէմ, վասն
զի իբր 30 ամօք յետոյ է նա (253—259), և յերթալն ի վերայ
Պարսից, Շապուհ Ա՝ ինկաւ գերի (259) և մեռաւ ի գերութեան
70-ամեայ: Գարձեալ՝ Փիրմիլիանոսն Խորենացուն Վաղերիանոսի իսկ
և իսկ յաջորդած կը դնէ զԿղաղիոս (268—270) և զԱւերդիանոս
(270—275), մոռնալով իբր տասն ամ թագաւորոյն Գաղիենոս
(259—268). ապա առ սակաւժամանակեան յաջորդօքն նորա Տա-
կիտոսիւ և Փլորիանոսիւ (276), կու տայ Արտաշրի մտանել ի Հայս,
յաղթել Տակիտոսի (275—276), մինչ Արտաշիր մեռած էր 240-ին,
և կը թագաւորէր Շապուհ Ա. (240—271): Աղբիւր Խորենացուն
անգէտ է նաև արշաւանին Գորգիանոսի Գ, որ փախոյց զՇապուհ
(242): Զէ ճիշդ նաև՝ ինչ որ կ'ըսէ Պրորթոսի համար. Պրորթոս (276—
282) արգարև ամբաստան զսահմանս տէրութեանն խրամովք և որ-
մովք, բայց ոչ յարևելս առ Արտաշրիւ, քանզի Վաւալ Բ.-ի (275
—292) դէմ էին արշաւանք նորա, այլ ընդդէմ Գերմանաց, Հուե-
նոսի և Էլլա գետոյն կողմերն, ուր շատ բարբարոս ցեղեր նուաճեց:

Ըստ Խորենացուն՝ ի մտանել Արտաշրի ի Հայս՝ նախարարք
կը գաղթեն, և Արտաւազդ Մանգակունի կը փախցունէ զՏրդատ
մանուկ, որդի Խոսրովու սպանելոյ յԱնակայ, մինչ արտաքին ժա-
մանակակից պատմութիւնն ո՛չ միայն չտար մուտ Արտաշրի
Պարսից ի Հայս, և ոչ իսկ յետ դաշանցն Փիլիպպոսի ընդ Շաւ,
այլ և զիտէ զՀայս ոչ թէ յանիշխանութեան, այսինքն առանց
թագաւորի, այլ ընդ իշխանութեամբ Տրդատայ Բ.-ի (որ է Խոսրովն
Հայոց) մինչև 249, երբ Հռոմայեցիք (Գեկոս, 249—251) յաղթուե-
ցան ի Գթաց որ անցան ընդ Գանուբ, և սպանուեցաւ կայսրն:

Այս թուականէն ետքը սկսաւ խլրտել Շապուհ, և առնուեցան
շատ տեղեր որ էին ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցուց, թերևս և
Հայաստան, ուր արդէն կը տիրէր ըստ արտաքին պատմութեան
Արտաւազդ ոմն, յաջորդ Տրդատայ Բ.-ի, մինչև ստիպուեցաւ Վաղե-
րիանոս գալ Շապուհ վրայ և ինկաւ գերի (260): Այնուհետև Հայք
են ընդ ազգեցութեամբ Շապուհ: Արգարև կը տեսնենք զԱրտա-

ւազդ արքայ Հայոց՝ բարեկամ Շապուհ, զոր կը յորդորէ իսկ նա
թղթով արձակել զՎաղերիանոս. ի կողմն Պարսից են Հայք նաև
ի պատերազմին Աւերդիանոսի ընդդէմ Պալմիրացուց (273), այս-
ինքն առ Վաւալ Ա. (272—275): Սո Պրորթոսիւ (276—282) և
ինքն առ Վաւալ Բ. (275—292) զիտէ աղբիւր Խորենա-
Պարսից դէմ առ Վաւալ Բ. (275—292) զիտէ աղբիւր Խորենա-
ցուն՝ կը թուի թէ Հայք ազատեցան յազգեցութենէ Պարսից, այն-
պէս որ յարշաւանս Գաղերիոսի (296) ընդդէմ Ներսէհի, որ գրա-
ւած էր զՄիջագետս և զՀայաստան՝ կը գտնենք զՀայս օգնական
լած էր զՄիջագետս և զՀայաստան: Յետ յաղթութեանն Գաղերիոսի առ Գիոկ-
նիզակակից Հռոմայեցուց: Յետ յաղթութեանն հռոմէական պետու-
ղետիանոսիւ Հայք եղան միւսանգամ մասն հռոմէական պետու-
թեան, անտարակոյս իբրև թագաւորութիւն, որոյ թագաւորն, թէ-
թեան, անտարակոյս իբրև թագաւորութիւն, որոյ թագաւորն, թէ-
պէտ չլիշուիր յանուանէ յարտաքին պատմութեան՝ եղաւ Տրդատ Գ.
մեծ (297-ին, կամ թերևս յառաջ իսկ, իբր 287-ին), որդի Տրդա-
տայ Բ.-ի, կամ Խոսրովու՝ ըստ ազգային աւանդութեան: Այս թուա-
կանէն, 287 կամ 297, կ'սկսի թագաւորութիւնն Տրդատայ մեծի,
զորմէ բազում ինչ կը պատմէ ազգային աւանդութիւնն, ինչպէս
պատճառաւ մեծաւ մասամբ վկայարանական:

Զէ անդէպ լիշել հոս Վիթթոր Լանկլուայի դատաստանը Փիր-
միլիանու հալածանաց պատմութեան հատակոտորներու վրայ, զոր
կը բերէ Խորենացին. «Մինչև ցարդ ծանօթ էր հերետիկոսաց մկր-
տութեան վրայ Փիրմիլիանոսէ նամակ մը միայն, ուր կը հակա-
ռակի նա կարծեաց եպիսկոպոսին Հռոմայ, և որ կը գտնուի Կիւ-
րիանոսի թղթոց հետ: Մովսէս Խորենացի պահած է մեզ իւր պա-
մութեան մէջ բաւական երկայն հատակոտոր ուրիշ մատենէ, զոր
Փիրմիլիանոս գրեց ի վերայ հալածանաց եկեղեցուց, և որ արժանի
էր աւանդուելու մեզ ամբողջ: Սակայն կ'ըսենք, թէ ի հատակ-
ոտորն որ հասած են մեզ (առ Խորենացուն)՝ պատմութիւնը չունի
ճշգրտութիւն, մանաւանդ ի տեղեկութիւնն՝ զորս Փիրմիլիանոս կու
տայ հռոմայեցի կայսերաց և նոցա պատերազմական արշաւանաց
վրայ»:

Գաղղիացի գիտունն ակնածութեամբ կը թուի յայտնել զիւր
կասկած զստուգութենէ Փիրմիլիանեան հատակոտորոց. բայց մեք
կը համարձակիմք յայտնապէս ըսել, թէպէտ առ այժմ իբրև են-
թագրութիւն, թէ Փիրմիլիանոսի անուանեալ հալածանաց պատ-
մութիւնն, որմէ իբր թէ են հատակոտորք Խորենացուն՝ ոչ այլ
ինչ են, եթէ ոչ վկայարանական (legendaire) գրուած յառաջնում
կիսու Գ. դարու, անմիջապէս զինի մահուն Տրդատայ (337), յորի-

նեալ լուսնէ մը և պիտակարար ընծայեալ Փիրմիլիանու: Այս կեղծ գրուածն է, որ ծառայած է ի պատմութեան դարձին Հայոց իր-
րև աղբիւր ոչ Խորենացւոյն միայն, այլև Ագաթանգեղեան մատե-
նին, գործ միոյ ի թարգմանչաց մերոց և պիտակ, բայց խորհրդ-
գաւոր անուամբ կոչուած Ագաթանգեղոս, այսինքն՝ «Տրեշտակ կամ
աւետաբանիչ բարութեան» (Պատժըրճեան): Փիրմիլիանու ընծայուած
պատմութիւնն կամ մանաւանդ վկայաբանութիւն, որ է առաջին
կամ գլխաւոր աղբիւր պատմութեան դարձին Հայոց՝ կը թուի թէ
չկար կամ չէր տակաւին ծանօթ առ Եւսեբեաւ, որ գիտակ է Փիր-
միլիանու անձին, բայց ոչ այն պատմութեան: Արդարև զարմանա-
լի է, որ Եւսեբիոս (267—338) ժամանակակից Փիրմիլիանու և Հայ-
ոց դարձին, գիտնալով զՀայս լառաջ քան 310 քրիստոնեալ և ջերմ
լաստուածապաշտութեան՝ չգիտեր այնպիսի զարմանալի նշաններով
կատարուած դարձ ի Հայս. պատճառն այս է որ վկայաբանութիւնք,
որոց գլխաւորն, թերևս և վերջինն էր Փիրմիլիանուն, Պ. զարուն
կիսուն մօտ սկսելով տակաւ տուին այն դարձին հրաշալի ձև և
գտան մուտ լաւանդութիւն ազգին, այնպէս որ հազիւ ուրեմն Սո-
զոմենոս, իբր 100 տարի յետոյ, այն է ի սկզբան Ե. զարուն, կը
լիշէ զՏրդատ արքայ Հայոց լանուանէ, «լաստուածեղէն նշանաց
ինչ կատարելոց ի տան նորա լեալ քրիստոնեալ. — ἐκ τινός παραδόξου
θεοσημείας περὶ τὸν αὐτοῦ εἶχον χριστιανὸν γένεσθαι. ἰնչպէս նաև Բուզանդ
ունի ինչ ինչ Փիրմիլիանեան գրույցներէն: Հայոց դարձին վրայ պի-
տի խօսինք յետոյ առանձինն. այժմ գանք դարձեալ ի պատմու-
թիւն Արտաշրի:

Հէ. գլխով կը պատմէ Խորենացին զգործս Արտաշրի լեա
նուածելոյ նորա զՀայս, այսինքն նախ աւերել գերկիրն, և ապա
«գեղեցկապէս լարդարել», նախարարներն իջուցանել իրենց ա-
թիւններէն, պայծառացունել կրակապաշտութիւնը և խով
կռապաշտութիւնը, նորոգել սահմաններն կոթողներով լիւր անուն,
միով բանիւ գրաւել գերկիրն իբրև Պարսից նահանգ պարսիկ գոր-
ծակալներով: Բայց այս պատմութիւն չունի ամենեկին ստուգու-
թիւն, վասն զի Արտաշիր, զոր աղբիւր Խորենացւոյն կը գնէ առ
Պրոքոսիւ, այսինքն 276—282՝ մեռած էր 240-ին, իբր 25 ամօք
լառաջ. ապա չէ հնար թէ գտաւ նա մուտ ի Հայս և ըրաւ այն
բաներն. մանաւանդ որ, ինչպէս արդէն ըսուած է՝ ժամանակակից
պատմութիւնն լայնապէս կ'ըսէ, թէ Արտաշիր հալածուեցաւ միա-
ցեալ զօրութենէն Հայոց և Հռոմայեաց և չգտաւ մուտ ի Հայս
մինչև ի մահ իւր: Ահա պատմութիւն Խորենացւոյն. «Բայց Յու-
նոց թագաւորեաց Պաւրոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Ար-

տաշրի՝ բաժանէ զաշխարհս սահմանադրութեամբ՝ փոսս գործելով»:
Զայսմանէ խօսեցանք վերագոյնն: «Եւ Արտաշրի նուածեալ զազգ
նախարարացն՝ զգաղթեալն անդրէն դարձուցանէ, և զամրականսն
ի վայր իջուցանէ, բայց ի նախարարէ ումեմնէ որոյ անուն Օտայ
կոչիւր, ի տոհմէ Ամատունեաց. որ փետոյն էր ազգին Ազկունեաց
և սնուցանող Խոսրովիդիստոյ, դասեր Խոսրովի. որջացեալ լամուրն
Անի իբր ի կաղաղի հանդարտութեան զօղեալ: Իսկ Արտաշրի գե-
ղեցկապէս լարդարեալ զաշխարհս Հայոց՝ ի կարգ առաջին հաստա-
տէր: Նաև զԱրշակունիսն, զմեկուսացեալն ի թագէն և լԱյրա-
բատն բնակելոյ՝ կարգէ ի նոյն տեղիս մտիւք և սոճիօք որպէս
էինն: Եւ զմեհենիցն պաշտամունսն առաւել ևս յորդորէ, այլև
զհուրն որմզգական ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան՝ անշէջ հրա-
մալէ լուցանել: Բայց զանդրին, զոր արար Վաղարշակ պատկեր
իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ լԱրմաւիր, և
փոխեցաւ ի Բագարան և դարձեալ լԱրտաշատ՝ զայնտսիկ փշրէ Ար-
տաշիր: Եւ գերկիրս զրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ և ամենե-
ւիմբ զիւր անունն հաստատէ:

«Նաև զսահմանս հաստատեալս լԱրտաշիսէ զբարինս լերկրի
կացուցանելով՝ նորոգեաց և լիւր անունն փոխելով արտաշիրակուն
անուանեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի լաշխարհացն
իւրոց, հանդերձ պարսիկ գործակալօք ամս քսան և վեց. և լեա
նորա որդի նորին որ անուանեցաւ Ծապուհ, որ լսի արքայի մա-
նուկ, ցթագաւորելն Տրդատայ ամ մի»:

Սակայն մանաւոր գիտողութեան արժանի է այս պատմութեան
մէջ քոյր Տրդատայ Խոսրովիդուխտ, զոր որպէս թէ Օտայ նախա-
բար Ամատունի, սնուցիչ նորա, պահեց լԱնի. թէպէտ չէ հաւա-
նական թէ Օտայ հանդերձ Խոսրովիդիստով իբր 26 տարի կարաց
գէմ գնել Արտաշրի, որ որպէս թէ բոլոր ամրականներն, այսինքն
ամուր տեղեր ապաւինողներն, իջուց բերդերէն, զՕտայ միայն չկա-
րաց իջեցունել. վկայաբան մեր անտարակոյս չէր կրնար խորհել
այս կէտը: Օտայ մը և Խոսրովիդուխտ մը հարկաւոր էին նմա,
զարձին տեսարանին վրայ մէն մի իբրև կարևոր գեր խաղացող
անձինք. Խոսրովիդուխտ՝ իբրև անմեղ կուսան պիտի ընդունէր
զՎրիգոր բանտէն հանելու պատգամը, և Օտայ՝ պիտի հանէր գնա
ի բանտէն:

«Բայց Արտաշրի լուեալ էր—կ'ըսէ Խորենացին լառաջ տանե-
լով պատմութիւնը,—թէ ոմն ի նախարարացն Հայոց առեալ յոր-
դոցն Խոսրովու՝ փախուցեալ ապրեցոյց: Եւ քննեալ թէ ով ոք նա
իցէ՝ եղև վերահասու թէ նա է Արտաւագդ լազգէն Մանգակու-

նեաց. հրամայեաց զամենայն աղբն ջնջել սատակմամբ: Քանզի ի գաղթելն Հայոց Սրտաշրէ՛ գաղթին և նոքա ընդ ցեղս այլոց նախարարացն. և ի նուաճելն Արտաշրի զայլսն՝ զառնան և նոքա և սատակին սրով ամենեքին: Բայց կոյս մի գեղեցկագիտակ ի քերցն Արտաւազգայ զողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր լեալ յազգէն Աշոցան, փախուցեալ ի Կեսարացոց քաղաքին սպրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն չքնաղագեղ կերպարանին»:

Ինչ որ ըսինք Խոսրովիգիտոյ և Օտայի համար՝ զնոյն պարտ է իմանալ Արտաւազգայ Մանգակունւոյ զայեկորդուն Տրդատայ, և Տաճատայ համար, որ եղած են կարեւոր դեր խաղացող անձինք ի պատմութեան դարձին. Արտաւազգ՝ իբրև վկայ, թէ Տրդատ էր որդի թագաւորին Հայոց, և Տաճատ իբրև քեռայր Արտաւազգայ՝ բնակելով ի Կեսարիա ուր էր Գրիգոր՝ տեղեկանար պատմութեան նորա և որդւոց նորա, և իմացունէր ի ժամանակին Գրիգորի, թէ ուր կը գտնուէր Տրդատ, և Տրդատայ՝ թէ որոյ որդի էր Գրիգոր, և զորդւոց նորա տար տեղեկութիւն:

Խորենացին ՀԹ. գլխոյն մէջ, առնլով զարձեալ Փերմիլիանոսէ՛ կը պատմէ Տրդատայ քաջութիւններն անիշխանութեան ժամանակ, այսինքն յառաջ քան զթագաւորել նորա: Ըստ Խորենացւոյն՝ Տրդատ ուսեալ էր ի մանկութենէ ոչ միայն ձիավարութիւն և զինուորութիւն, այլ և էր երևելի ուժով բազկի, նման անուանի յոյն ըմբիշներու, յորոց զոմանս կը լիշէ յանուանէ, առնլով Եւսեբիոսէ: Կը պատմէ նաև, թէ ինչպէս Տրդատ իւր հսկայական զօրութիւնը ցուցուց՝ հռոմայեցի կայսերաց Կարոսի և Կարինոսի պատերազմներուն մէջ. — «Պատմէ—այսինքն Փերմիլիանոս— զնահատակութեանցն Տրդատայ, նախ ի մանկութեանն լերիվար կամակար աշտանակեալ, և կորովի ձիավարեալ, և զէնս շարժեալ յաջր կաբարս, և այլ պատերազմականս ուսանել արտօժակս. սպա Պեղոպոնեսացոց մեհենական հրամանին Հիփիտեայ ի մրցանապս ազոնին առաւելեալ քան զՎրիտասարատոս հռոգացի, որ զվզէ և եթ կալեալ յաղթէր, և զարձեալ քան զԿերասոս արգիացի. զի նա զկճղակ եղին թափեաց, իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն՝ թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ: Եւ ի ձիրնթացս մեծի կրկիսին կառավարել կամեցեալ՝ ի հմտութենէ հսկառակորդին ոստուցեալ լերկիր անկաւ, և բուռն հարեալ արգել զկառսն, ընդ որ ամենեքին զարմացան: Եւ ի պատերազմելն Պրորոսի ընդ Գութս՝ եղև սով սուտիկ. և յոչ գտելոց շտեմարտնաց՝ յարեան զօրքն ի վերայ և սպանին զնա, նոյնպէս և ի վերայ ամենայն իշխանացն զիմեցին: Իսկ Տրդատ միայն ընդգէմ

կացեալ՝ չեթող զոք մտանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն Տրդատ էր:

«Բայց Կարոս հանդերձ որդւովն Կարինեաւ և Նումերիանոսիւ թագաւորեաց, և զօրաժողով եղեալ՝ ետ ճակատ ընդդէմ Պարսից արքային, և յաղթեալ զարձաւ ի Հռոմ: Վասնորոյ բազում ազգս ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի, թիկունս արարեալ զանապատն Տաճկաստանի՝ զարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռոմայեցոց կրկին, աստի և անտի Եփրատու, յորմէ սպանաւ Կարոս ի Յուլիոսէ: Նոյնպէս և Կառինոս որ ի վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում և Տրդատ, և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնացեալքն ի փախուստ զարձան: Յորում և Տրդատայ վիրաւորեալ երկվարն՝ ոչ աճապարեաց ընդ փախստեայնս, այլ առեալ զգէնս իւր և զկազմած ձիոյն՝ ի լիւղ ընդ յայնատարած խորայտակն անցանէր ընդ Եփրատ ի բուն զօրսն իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր»:

Այս պատմութեան մէջ թո՛ղ որ Խորենացին կը շփոթէ զԿարոս ընդ Կարինոսի՝ Կոռնակն, զոր կը լիշէ իբրև պատմական անձն՝ ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ, ինչպէս կը դիտէ Լանկուա՝ յունարէն բառն Κεράυνος—կայծակն, որմէ սպանուած կարծուած է Կարոս: Սամուէլ Անեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ կը յօդէ ուրիշ առասպել Կոռնակայ վրայ: Ահա Լանկուայի դիտողութիւնը. «Սամուէլ Անեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ կը պատմէ, թէ Կոռնակ, սպարապետ զօրուն մեծին Խոսրովու, հօր Տրդատայ, կը համարուի սպրած հարիւր վաթսուն տարի և պահած մինչև լիւր վերջին ժամն ականջները, մազերն, ակռաներն և երիտասարդութեան զօրութիւնը: Սա սպանեց, կ'ըսէ, զԿարոս հանդերձ որդւովն Կարինոսի ի ճակատ սպանեց, կ'ըսէ, զԿարոս հանդերձ որդւովն Կարինոսի: Այս պատմութիւնն է լոկ կեղծիք: Կոռնակայ առասպելին առիթ տուած է սխալ մեկնութիւնն, զոր տուած են Հայք Կոռնակ բառին, որ ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ թարգմանութիւն Կոռնակէս կամ Կոռնանոս բառին, բառ ազաւաղեալ ի գրչաց փոխանակ քերականոսի, որ է կայծակն: Ըստ պատմութեան՝ Կարոս արդարև մեռաւ կայծակնահար, երբ կը զնէր զիւր բանակն Տիգրիսի մօտ, իսկ Կարինոս սպանաւ ի կրակէ: Այսպէս է գոնէ պատմութիւն հռոմայեցի պատմչաց (Ապլիսկոս, Եւտրոպիոս): Շփոթութիւնն որ կը տեսնուի ի պատմութեան Փերմիլիանու ըստ Խորենացւոյն՝ այսպէս կը մեկնուի զիւրաւ» (Լանկուա, Ժողովածոյք. Հտ. Բ. էջ 120, ծան. 5):

Տրդատայ ուժին վրայ ոչ սակաւ բան կը պատմէ նաև Ագաթանգեղոս: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Լիկիանէս ընդ որում էր Տրդատ, ի զնայն զօրք առ Կիոկլեոտիանոս՝ կը հասնի ի քաղաք մի որոյ

նոց հնախօս սիրաբանից»։ սակայն չըսեր թէ ինչ էին այն «գիւտ-նազիր մատենանք», և ո՞վ «արք իմաստունք և հնախօս սիրաբանք»։
— «Բայց որ ինչ և ի թագաւորութեանն Տրդատայ և լետ նորա՝ ոչ հեղգութեամբ և անզգուշաբար վրիպեալ, և ոչ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի լիշատակաց գիւտնազիր մատենիցն Յուշաց։ Իսկ ըստ նմանեացն ապա որ ինչ ի համբաւուց արանց իմաստնոց և հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ՝ արդարապէս քեզ գրուցեցաք»։

Խորենացին ի վերնագրի Զ. գլխոյն կը լիշէ նոր աղբիւր, այսինքն զթուղթն Արտիթէոսի ուրումն եպիսկոպոսի վասն սննդեան և վարուց Գրիգորի և որդւոց նորա, իբրև պատասխանի հարցման Մարկոսի ուրումն միայնաւորի։ Սակայն չըսեր, թէ ո՞վ էր այն Արտիթէոս։ Ազաթանգեղոս կը լիշէ Արտիթէոս ոմն յորդւոց քրմաց, զորս Լուսաւորիչ կացոյց եպիսկոպոս այլևայլ կողմեր։ Ըստ հեղինակին պատմութեան հալերէն դպրութեան՝ այս Արտիթէոս էր Խորենացւոյն Արտիթէոսն, որ որպէս թէ «Մարկոս անունով միայնակեցի մը խնդրանօք, որ Ազաթան ըսուած կղզին առանձնացած էր՝ Լուսաւորչին վարուց պատմութիւնը շարագրեց նամակի ձևով, և իրմէն առած է Խորենացին՝ ինչ որ նոյն սրբոյն մանկութեան և երիտասարդութեանը վրայ կ'աւանդէ, ինչուան անոր Տրդատայ ծառայութեան քով մտնելը»։ Ահա պատմութիւն Արտիթէոսի. «Այր ոմն ի Պարսից, ոչ ի փոքունց և յաննշանից, որում անուն էր Բուրգար, գնացեալ անտի և եկեալ ի կողմանս Գամրաց՝ պանդխտեցաւ ի Կեսարիա։ Եւ առեալ կին ի հաւատացելոց, որում անուն Սոփի կոչիւր. քոյր ուրումն մեծատան որ Եւթաղիոս յորջորջէր, դարձաւ անդրէն զնալ լերկիրն Պարսից հանդերձ կնաւ իւրով. զորոյ զհետ հասեալ աներոյ նորա Եւթաղեայ՝ համոզեալ արգելոյր։ Արոյ հանդիպեալ ծննդեան մերոյ Լուսաւորչին՝ ըստ պատահման մտանէ ստնտու մանկանն. և ի հասանել աղետին՝ առեալ Եւթաղեայ զքոյր իւր և զայրն նորա հանդերձ մանկամբն՝ ի Կապադովկացւոց աշխարհն դառնայր»։

Պարսիկ ոմն, ոչ աննշան, գալով ի Կեսարիա՝ կ'առնու կին քրիստոնէայ, քոյր մեծատան ուրուք, և կը դառնայ երթալ լերկիր իւր։ Կնոջ եղբայրը կ'առնու յանձն նախ դատուիլ քրոջմէն, և ապա զղջալով կը փութայ դարձունել զնա լետս։ Արդարև զարմանալի դիպուած։ Քան զայս զարմանալի. — կինն լինի «ըստ պատահման» ստնտու Գրիգորի. ապա ունէր ուրիշ տղայ մանուկ ի ստեան։ Նշանաւոր կին մը որ ունի մանուկ կաթնկեր՝ կ'առնու միւս ևս մանուկ կաթնկեր, միթէ Անակայ պէս Պարթև իշխանի կը պակսէր

դայեակ Հայոց մէջ։ Բայց նախանամութեան խորհուրդ կար գործին մէջ. քրիստոնէայ կին մը կեսարացի դայեակ մտնելու էր հետեանս Պահլաւ մանկան, որպէս զի ի դիպել կոտորածին փախցունէր զնա ի Կեսարիա ի մէջ քրիստոնէից, պատրաստել լուսաւորիչ Հայոց։ Յիրաւի ուրեմն Խորենացին հիանալով կը գոչէ. «Այլ զայս ամենայն դործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ, որպէս կամք են իմոյս ասել բանի, յաղագս որ ի մէջ փրկութեան ճանապարհ։ Ապա թէ ոչ, որում յուսոյ ակն ունելոյ զմանուկ Պահլաւիկ ի Հոռմացեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին և Քրիստոսի ընծայէին հաւատով»։ «Բայց յարբուես հասակի հասեալ մանկանն՝ փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Դաւիթ, ի դուստր իւր Մարիամ, որ լետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ՝ ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ի միմեանց զատչին։ Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի վանս կանանց անկեալ կրօնաւորիւր»։ Կային ուրեմն յայնմ դարու կուսանաց վանք, ուր առնականայք ևս կ'ընդունուէին հանդերձ տղայ մանկամբք։ «Յարբուես հասեալ մանկանն՝ զհետ ընթանալ միայնաւորի մի, որում անուն էր Նիկոմարոս, և նա առաքէ յանապատ։ Իսկ անգրանիկն առ դայեկաց մնացեալ, որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ։ Բայց հայրն նոցին Գրիգոր անցեալ զնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբ վարժելով»։

Ազաթանգեղոս երկուն Արթանեսի համար ըսելով համառօտիւ, թէ «յաշխարհակեաց կեանս էր, ապա յաշտիճան պաշտաման եկաց երկրութեան»՝ երկրորդին, Ռստակիսի խտամբերութիւնը կը նկարագրէ երկար և մեծ գովեստիւ. «Ի մանկութենէ, կ'ըսէ, ըստ աստուածագործ ծառայութեան անեալ էր. որ ի մենակեաց, լետանակեաց կրօնս մտեալ էր, և բազում ազգի ազգի վշտակեցութիւն ըստ Աւետարանին կրեալ ամենայն կրթութեամբ, և ամենայն իրաց հոգևորաց զանձն տուեալ — մենաւորութեան, լետանակեցութեան, քաղցի և ծարաւոյ և բանջարածաշակ կենաց, և արգելանաց անլուսից, խարազնազգեստ և զեանատարած անկողնոց, և բոզում անգամ զհեշտական հանգիստն գիշերաց, զհարկ քնոյ յտնաւոր տքնութեան ի թարթափ ական վճարելով, և զայս արարեալ ոչ սակաւ ժամանակս։ Եւ այսպէս ամենայն փորձութեանց ի վերայ հասելոց կամայական քաջութեամբ տարեալ, և նովին լուսաւորեալ և պալծառացեալ, և ծանօթական և հոճոյ եղեալ առաջի Աստուծոյ և ամենայն մարդկան»։

Թագաւորութիւնն՝ կու գայ ի Հայս, յԵկեղեաց գաւառ, ի գիւղն Երիզայ, ուր էր մեհեան Անահայ, և կը հրամայէ Գրիգորի թաւոստերէ պսակներ տանել նուէր Անահայ: Գրիգոր չառնուր յանձն: Տրգատ, որպէս թէ չգիտնալով Գրիգորի քրիստոնէութիւնը՝ կ'ըսէ. «Այսչափ ամբ են զի յամենայն զօրութենէ քուսմէ ծառայեցեր ինձ միամտութեամբ, և ես գոհ էի զվաստակոց քոց. ընդէր ոչ առնես զկամս իմ»: Թէպէտ ըստ նորին իսկ Ագաթանգեղոսի՝ Տրգատ գիտէր Գրիգորի քրիստոնէութիւնը և վասն այսր տանջած ևս էր զնա կանխաւ բանալիք և կապանօք. — «Իբրև տեղեկացաւ (Գրիգոր) ի գալեկէն իւրմէ հայրենի գործոցն որ եղեալն էին՝ ել և զնաց առ Տրգատիս ըստ հեշտ պաշտաման, և թաքուցանէր զանձն և զայն ինչ ի վեր ոչ հանէր թէ ո՛ր, կամ ուստի կամ ո՛րպէս, կամ զիտրդ. զանձն ի ծառայութիւն տուեալ ի հնազանդութեան պաշտէր առաջի նորա: . . Իսկ իբրև զգացեալ Տրգատիս վասն Գրիգորի, թէ քրիստոնէական պաշտամանն հաղորդ է՝ սկսեալ այնուհետև սրտուհասակոծ առնէր զնա, և ազգի ազգի արհաւիրս արկանէր ի վերայ նորա. բազում անգամ ի բանաս և ի կապանս տանջանօք նեղէր զնա՝ թողուլ ի բաց լինել նմա լերկրապաշտութենէն Գրիստոսի, ի հնազանդութիւն գառնալ նմա դիցն սնոտեաց և սղծութեան պաշտաման» (Ագ. Գ.): Զիտրդ և իցէ՝ կը տրուին Գրիգորի անհնարին տանջանք, զորս Քաթրճեան կը համառօտէ այսպէս. «գալլ ի բերան զնել և պնդել ի գելոցս սրկեալս առասանօք (գաւուրս 7). կախել գլխիվայր զմիտ ստանէն և ծեծել զալար բրօք ստէպ (գաւուրս 7). պնդել կոճեղօք զլոքս ոտիցն, մինչև ի ծայրից մատանցն ցայտել արեան. հարկանել բեռու երկաթիս ընդ ներբանսն և այնպէս զձեռանէ առեալ յայսիոյս յայնիոյս շրջեցուցանել. հարկանել զաչսն ուժգին և հանել կռուփս ի գլուխն. եղեալ զգլուխն ի մամուլս՝ ոլորել, և միանգամայն քացախ և աղ և բորակ փչել եղեգամբ ընդ ունգունսն. անցուցեալ պարկ լի մոխրով ընդ գլուխն՝ կապել թուրագոյնս զպարանոցաւ, զի ի տալն և առնուլ շունչ՝ վտանգեցի (գաւուրս 6). կախել գլխիվայր և ջուր եռացեալ ձագարաւ յորովայնն արկանել. քերել զկոզս երկաթի քերչօք. տարածանել ի գետնի տատասկ երկաթի բազում և թաւալել ի վերայ, քարշել, շրջրջել և թաղել ի տատասկի անդ. զնել կապիճս երկաթիս ի ծունկսն և վարել ուռուեն ստուարս, բռնալ ի կախագան (գաւուրս 3), և կապար հայեալ ջերմաջերմ հոսել զմարմնովքն»: Արգարև տանջանք, յորոց սպրել անհնար էր. բայց և այնպէս Գրիգոր կը մնայ կենդանի: Ի վախճանի իմանալով Տրգատ ի Տաճատայ քեռառնէն Արտաւազգայ Մանգակունուոյ սպարապետին իւրոյ, թէ

Գրիգոր որդի էր Անահայ մահապարտի՝ կը նետէ զնա Արտաւառու վիրապը, որ էր գուր մահապարտաց, ուր կը մնայ Գրիգոր իբրև հնգեռատասն ամ օձերու հետ, և կ'ապրի նկանակովն՝ զոր կին մի երկնաւոր տեսլեամբ օր ըստ օրէ բերելով կը նետէ գուրը: Յետ այսորիկ Տրգատ, որպէս թէ մեծ յողթութիւն կատարած էր՝ կը հանէ երկու հրովարտակ, ուր կը հրամայէ իւր իշխաններուն և կուսակալներուն՝ մահուամբ պատժել զքրիստոնէայս, կը պատուիրէ նաև իւր հպատակներուն մահու սպառնալեօք՝ մատնել այնպիսիներն իշխանութեան (Ագ. ժԲ.): «Այսպէս, կ'ըսէ Քաթրճեան, փակի առաջին վարագոյն գարձի Հայոց աշխարհին»:

Բայց յանկարծ հալածանաց մըրիկը կը բերէ ի Հայս Հռոմայեցոց կողմէն խուճը մի կուսանաց, որ գալով գաղտ կը բնակէ «ի հնձանալարկս այգեստանուոյն», ի հիւսիսոյ արևելից Վաղարշապատու: Այս կուսանաց մէջ, որոց գլխաւորին անուան էր Քալիանէ՝ կար կոյս մի գեղեցիկ յուժ, Հռիփսիմէ անուն: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ կը թուի թէ այս կուսանք էին քաջ արուեստագէտ և ունէին գործարան. քանզի մին ի նոցանէ «ունէր արուեստ ապակագործութեան, առնել ուլունս ապակեղէնս», և այսու կը հայթաղ թէին իրենց օրական սլարէնը: Այնչափ բազմութեան կանանց գալուստը մայրաքաղաքին մօտ չկարէր մնալ զանխուլ. ուստի հռչակուեցաւ իսկոյն, մանաւանդ չքնաղ գեղեցիկութիւնն Հռիփսիմեայ, զոր բերել կու տայ թագաւորն «բռնաբար, մերթ վերամբարձ, մերթ ի քարշ, յապարտնս թագաւորին ի սենեակն արքունի»: Հոս չմոռնանք զարմանալի նշան մը, զոր կը պատմէ Ագաթանգեղոս: Պարկեշտագեղ կուսանք տեսնելով այս բռնութիւնը, գիտնալով ևս թագաւորին վաւաշտ նախառիճ՝ կ'սկսին աղօթել ջերմ եռանդեամբ, և լինի որստուսն այնպէս սաստիկ, մինչև, կ'ըսէ հաւատարիմ պատմիչն, «թմբբեալ լինէին մարդիկ յահէ անտի, և բազմաց ընդոստուցեալ անգուշեալ բազում երկվարք հեծելոց յահէ անտի՝ ըզբազումս ընկեցեալ և զբազումս առաթուր հարեալ սառակէին»:

Երկիցս կը փորձէ թագաւորն մերձենալ Հռիփսիմեայ, կուռելով մի անգամ եօթն մամ, և երկրորդին՝ երեք մամ. բայց կոյսն զօրացեալ լուստուածուստ՝ կը յողթէ թագաւորին, և թողլով զմերկ կողոպուտ թագաւորական հանգերձէն և նշաններէն, և բանալով դուր և ճեղքելով ամբօխը՝ կու գայ իւր ընկերներուն. և մինչդեռ կ'աղօթէր՝ կը հասնի գահճապետն գիշերայն բազմութեամբ դահճաց: Նախ լեզուն կը կտրեն, յետոյ սրկելով ցիցերու՝ կը խորովեն մարմինը կանթեղօք, գուրս կը թափեն փորոտին, և մինչ կենդանի էր տակաւին՝ կը փորեն աչուրներն և անգամ անգամ կը

յօշեն: Գրեթէ նոյնօրիակ կտտամահ կ'սպանուի Գայիանէ ուրիշ ընկերներով: Բոլոր խումբն, էր ըստ Ագաթանգեղոսի, աւելի քան եօթանասուն մարդ, յորոց երեսուն և եօթը միայն սղանուեցան. մնացելոց համար վիայաբանն մեր չըսեր թէ ինչ եղան: Երկուց համար միայն, Նունեայ և Մանեայ, այսչափ ինչ գիտենք ի Խորենացւոյն. թէ Նունէ երթալով ի Ախրս՝ եղաւ առաքեալ նոցա, զորոյ հրաշալի պատուութիւնն ունի Խորենացւոյն Բ. գայրութեան ԶԶ գրուին. իսկ Մանէ չկրնալով հասնել իւր ընկերներուն ի փախստեան՝ կը մնայ Գարանաղեաց լեռներուն մէջ յայրի, որ լետոյ կոչուեցաւ, ըստ Խորենացւոյն, լանուն նորա Մանեայ այր, ուր կ'ըսուի թէ առանձնացաւ Լուսաւորիչն մեր մինչև ի մահ իւր: Զայսմանէ խօսուած է այլուր:

Տրդատ տկար աղջկանէ մը յաղթուելու ամօթէն, թերևս նաև, եթէ ճշմարիտ է պատմութիւնն, ի սիրոյն առ Հռիփսիմէ, — «սիրտ հատեալ զհետ՝ կ'ըսէր, անմոռաց ի մտացս չանկանի», — «ընկզմեալ ի խոր տրտմութիւն», մինչ կամէր ելանել յորս՝ յանկարծ կը հասնի պատուհաս Աստուծմէ. թագաւորն փոխուելով ի խոզ՝ կ'երթայ խոտածարակ լինել անտառներու մէջ խոզերու հետ, և բոլոր բնակիչք քաղաքին կ'այսահարին: Խորովիդուխտ, քոյր թագաւորին հնգիցս կը տեսնէ տեսիլ, որ կը պատուիրէր սղանալեօք՝ հանել զԳրիգոր վիրապէն: Գրիգոր վիրապէն հանուելով կը բժշկէ այսահարներն. կու գայ նաև Տրդատ խոզացեալ կերպարանօքն: Թէ Ագաթանգեղոս նկարագրապէս կ'առնու Տրդատայ ի խոզ փոխուելին՝ յայտնի է սանկարագրէն. «էր, ասէ, նա փոխեալ ի կերպարանս աղբւայոյց խոզաց. քանզի թաւացեալ էին առհասարակ ամենայն մարմինքն, և ընդ անգամս ոսկերացն բուսեալ էր խոզանստե իբրև մեծամեծ վարազաց վայրենեաց. և եղնգունք ծայրից մատանցն ոտիցն և ձեռացն կճղակեալք էին իբրև զգետնաբիր արմատակեր կնճթացն: Նա և պատկեր երեսացն գիմացն շրջեալ էր ի պատկեր և ի կնճիթ գոճանացն լեղեզան բնակելոց... մեծաձայն ճչել գնչել, հնչել, բոխոհելով փրփրացեալ, զիզեալ զկնճթակերպ երեսօքն, լեալ ի նմանութիւն չորքոտանուոյ, ընթացեալ լեղեզան բնակերամ գաղանացն ի միջոյ՝ հասանէր յայն տեղին»: Պահոց վաթսուն և վեց օրերը, զորս սահմանած էր Լուսաւորիչ՝ կը մնայ այնպէս թագաւորն, «ձորձապատեալ պտտատեալ ի մէջ բազմամբոխ աշխարհաժողով հրապարակացն»: Ագաթանգեղոս այս նկարագիրը կ'ընէ երիցս: Յետոյ սակաւ աւուրց, այսինքն լետ որոյ շինեցան վիայարանք Հռիփսիմեանց և գետեղեցան մարմինք նոցա յարկեղս՝ աղօթիւք Գրիգորի բժշկուելով թագաւորն՝ կ'առնու մատաղ մանկան մարմին. —

«Երանելին Գրիգոր մեծաւ աղօթիւք և պաղատանօք խնդրէր ուժգին վասն բժշկութեան թագաւորին. յանկարծակի հարեալ զգողման՝ զխորին խոզի արտաքոյ մարմնոյն ի բաց ընկենոյր, ժանդատեսիլ ժանեօքն և կնճթաղէմ երեսօքն հանդերձ. խոզանացեալ մազովն. թաւութեամբ զխորխացեալ կաշին ի բաց ընկենոյր. և դէմք երեսացն դարձան լիւր կերպարանն. և մարմինն փափկացեալ մատաղացեալ լինէր իբրև զաւուրեայ մանկան ծնելոյ. և ողջանդամ մարմնովքն ամենեկն բժշկեցաւ»:

Յետ այսորիկ Գրիգոր աջակցութեամբ Տրդատայ կ'սկսի կործանել ջնջել հեթանոսական պաշտամանց տեղերը, բայց դարձեալ սքանչելեօք, այսինքն խաչին նշանաւ միայն փայտակերտ շինուածք կ'այրին, քարաշէնքն ի հիմանց շարժելով կը տապալին, և որ աւելին է՝ դեք ի նմանութիւն առնեձիոյ մկնգաւոր, սունաւոր, նիզակօք և նշանօք ի գէն և ի զարդ վառեալ՝ մեծագոյ աղաղակաւ կը կռուին, վերուստ ի վայր շինուածներէն քարեր և նետեր տեղալով: Շատ մեհեաններ այսպէս կործանելէն ետքը՝ Տրդատ բազմութեամբ նախարարաց կը զրկէ զԳրիգոր ի Կեսարիա՝ ձեռնադրել հովիւ Հայոց: Ի դարձին կը կործանին ուրիշ մեհեաններ. նշանաւոր է մանաւանդ կործանումն Վահէ՛վահեան մեհեանին յԱշտիշատ: Խաչանիշ փայտէն, զոր Գրիգոր ունէր ի ձեռին՝ ելաւ հողմ սաստիկ և տապալեց շինուածն, ուր նախ շինուեցան եկեղեցի և վիայարանք, մկրտուեցաւ Տրդատ ընտանեօք և ուրիշ անթիւ մարդիկ: Հոս դարձեալ Ագաթանգեղոս կը պատմէ սքանչելիս: Երբ թագաւորն և բազմութիւնք մարդկան իջան լՅփրատ գետ մկրտել՝ «զտեղի առեալ ջուրք գետոյն անդրէն դարձան ընդ կրուկն. և լոյս սաստիկ երևեալ ի նմանութիւն սեան լուսաւորի՝ կայր ի վերայ ջուրց գետոյն, և ի վերայ նորա նմանութիւն տէրունական խաչին. և այնչափ ծագեաց՝ մինչև զճառագայթս արեգականն նուագեցուցանէր: Եւ իւղն օծութեան զոր արկանէր Գրիգորիոս ի վերայ մարդկանն՝ շրջան առեալ ի մէջ գետոյն շուրջ զմարդկան խաղայր»: Եօթն օրուան մէջ, եթէ պարտ է հաւատալ Ագաթանգեղոսի՝ աւելի քան չորս միլիոն մարդ մկրտուեցաւ: Գպրոցներ հաստատուեցան յուսումն գայրութեան, մանաւանդ քրմաց համար, յորոց բազումք կարգեցան հովիւ այլևայլ տեղեր:

Գալով քարոզութեանն՝ Ագաթանգեղոս կարի իմն կ'ընդարձակէ զայս, որպէս թէ յարեմտից յարեւելս, ի հիւսիսոյ ի հարաւ բոլոր Հայաստան ընկալաւ քրիստոնէութիւնը. — «Ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս ձգէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն

մինչև առ աշխարհաւն Կաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչ ի գրունս Ալանաց, մինչև ի սահմանս Կասփից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց, և լՍմգացոց քաղաքէն մինչև առ Մծբին քաղաքաւ քերէր առ սահմանօքն Ասորոց, առ Նոր Շիրական երկրաւն, և առ Կորդօք մինչև յամուր երկիրն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքրտան իշխանին, մինչև լՍտրպատական ձգէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր: Բայց այս ևս է աւելի. հաւանականագոյնն, մանաւանդ թէ ճշմարտագոյնն է այս. դարձն սկսաւ պալատէն. և ապա ըստ Սոզոմենոսի թագաւորն հրամանօք կամ քարոզօք յօժարեցոյց զժողովուրդն ընդունել նոր վարդապետութիւնը, և չիք տարակոյս, թէ ընդունողք ևս, և այն՝ մեծամեծներէն՝ առ երկիւղի կամ ակնածութեան ընկալան: Ազգ մը, որ դարերով ծնեալ և սնեալ ի կուսպաշտութեան, առանց ուսման և դպրութեան, մանաւանդ քրիստոնէական ուսման՝ ըմբռնել անգամ չէր կարող Աւետարանին մաքուր պատուէրներն: Բանք Բուզանդայ, զոր ոմանք առ ատելութեան ըսուած կը համարին՝ շատ ճշմարիտ են. «Վ վաղնջուց, ասէ, յորմէ հետէ առին նոքա զանուն քրիստոնէութեանն՝ լսկ միայն իբրև զկրօնս իմն մարդկութեան յանձինս իւրեանց և ոչ ջերմեւանդն ինչ հաւատովք ընկալան, այլ իբրև զմոլորութիւն իմն մարդկան ի հարկէ: Ոչ եթէ որպէս պարտն էր՝ գիտութեամբ, յուսով և հաւատով, բայց միայն սակաւ ինչ որք զհանգամանս գիտէին հելլէն կամ ասորի դպրութեանց, որք էին հասու ինչ այնմ փոքր ի շատէ: Իսկ որք արտաքոյ քան զգիտութիւն արուեստին (ուսման Ա. դրոց) էին այլ խառնադանճ բազմութիւն մարդկան ժողովրդոց նախարարացն կամ շինականութեանն, եթէ զցայդ և զցերեկ նստեալ վարդապետացն և ըստ նմանութեան ամպոցն իբր զյորդահեղեղ ինչ անձրեաց սաստկութիւն զվարդապետութիւնն ի վերայ հոսէին՝ ոչ որ ի նոցանէն և ոչ մի ոչ, և ոչ մի բան և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն լիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն՝ և ոչ կարէին ունել ինչ ի մտի: Վասն զի միտք իւրեանց ընդ անպիտանս ընդ անօգուտս և եթ զբօսեալ էին. զոր օրինակ մանկունք տղայք ընդ մանկութեանն և ընդ տղայութեանն խաղալիկ խանդարեալք, և զպիտոյիցն և զկարևորացն ոչինչ փոյթ արարեալ, սոյնպէս և զեզերեալ մաշէին յանուղղայ կրթութիւն ընդ չքնտի մտացն ի հնութիւն հեթանոսութեան սովորութեանց, և զիւրեանց երգս առասպելաց զվիպասանութեանն սիրեցեալք, և նմին հաւատացեալք, ի նոյն հանապազորդէին»: Վալով միւսանգամ Աղաթանգեղոսի պատմութեան, զոր իբրև զրոյց միայն բերինք համառօտիւ, թերի

չթողնելու համար մեր գործը՝ կ'ըսենք թէ ըստ ամենայնի իբրև պատմութիւն ընդունել զայն ըստ սկզբան արդի քննադատութեան՝ անհնար է: Զայս կը խոստովանի և Վաթրըճեան.—

«Արդարև, կ'ըսէ, եթէ ըստ սկզբանց եւրոպական բանագատութեան կամիցիմք վարել՝ Ա. Զմարթի զայն մատեան (գլխաթանգեղոս) գրութիւն այնց ժամանակաց համարել յորս գրեալ ասէ զանձնէ ինքն մատեանն, այլ գործ վերջին կիսոյ դարուն չորրորդի (ըստ մեզ՝ առաջնոյ կիսոյ՝ հինգերորդին). Բ. Ըստ նիւթոյն երևի 1. Սակաւ ինչ անտեղեկութիւն ոչ միայն քաղաքային հանգամանաց ժամանակին, զորմէ գրէ մատենագիրն, այլ և եկեղեցական հնախօսութեան. 2. Աւելաբանութիւն (չափազանցութիւն) բազում ուրեք, և 3. Յանկութիւն սաստիկ՝ պատմելոյ նորանշան զարմանալիս, մինչև թուել իմն, թէ ըստ Վանիելի գրոցն ձևեալ իցէ պատմութիւնն, որպիսի ինչ՝ կռիւ զգաստն Հուփսիմեայ ընդ թագաւորին, բանալ զգուռն սենեկին և վազել արտաքս՝ լիշեցուցանեն զպատերազմն Շուշանայ ընդ ծերոցն լիտեաց, և զգուռն պարտիզին և զայլն ամենայն. փոխել թագաւորին Հայոց ի խոզակերպ կերպարանս և անտառական բնակութիւնն՝ ակնարկէ զանասնակերպն լինել թագաւորին Բաբելացոց և զբնակել յանտառս. արկանել Գրիգորի ի վիրապ մահապարտաց, կալ անվնաս, արկանել կնոջ միոյ ազգամար հրեշտակի նկանակ մի օր ըստ օրէ ի վիրապն, ելանել անյուս՝ այս ամենայն լիշեցուցանէ զարկանել Վանիելի ի գուրն առիւծուց, զբերելն Ամբակումայ կերակուր օգնականութեամբ հրեշտակին, զմնալն անարատ և զելանել արտաքս լաղթող»:

«Որչափ և խիստ ևս այն բանագատութիւնն իցէ—կը լաւելու Վաթրըճեան—որ ցայս վայր յանդգնիցի յառաջել՝ սակայն աստի յառաջ չիշխէ խաղալ, այսինքն ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց զէական մասունս պատմութեան դարձին Հայոց ջնջել»: (Վաթրըճ. Տիեզ. պոմ. Հտ. Բ. էջ 476):

Վաթրըճեան չկամի, և չկարէր իսկ, իբրև արդարև երկիւղած եկեղեցական՝ «մանր կրկտել» այն բանագատութեան պատճառը, որ ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ ի վեր քան զբնութիւն հանգամանք պատմութեան դարձին ըստ Աղաթանգեղոսի: Արդարև եւրոպական բանագատութիւնն չջնջեր և չկարէ իսկ ջնջել այն դարձին երկրորդական հանգամանաց հեռէական մասերն, այսինքն ինչ որ իբրև ճշմարիտ պատմական՝ է բնական և ունի զիւր բնական պատճառ: Ապաքէն քան զդարձն Հայոց նշանաւոր, նա գրեթէ անհնարին էր դարձն հռոմէական պետութեան, և քան զնա նշանաւոր՝ մուտն քրիստոնէութեան յաշխարհ. սակայն գիտենք թէ երկուքին ևս եղան

արդիւնք բնական պատճառաց: Լսենք երևելի անձի մը, որ է պատմիչ և փիլիսոփայ միանգամայն: «Ի հասանել հռոմէական պետութեան, ըստ քաղաքային և զինուորական կարգաց, ի ծագ անդր մեծութեան՝ հասեալ էր նա ըստ բարոյից ևս ի ծայր ապականութեան—էր լեալ անհնարին եպիկուրեան: Ձայն իմն ստէպ լեղլեղուին, թէ կեանք պարտին լինել իբրև տօն ուրախութեան, ուր առաքինութիւն չպարտի գտանել մուտ՝ բայց իբրև համեմ իմն հեշտութեան, և ժուժկալութիւն՝ իբրև հնարք լերկարելոյ զկեանս: Սրահք խնջոյից պաղպաղունք լուսկոյ և լականց պատուականաց, ծառայք զարդարեալք ի զարդ մեծաշուք, հրասոյրք կանանց լրկտեաց, բաղանիք շքեղք, տեսիլք թատերաց և կռիւք սուսերամարտից—այսոքիկ էին լայնժամ՝ զորս ազնուականութիւն իմն համարէր հռոմէական սնապարծութիւնն: Յաղթողք աշխարհի ոչ այլում իմիք տանէին պաշտօն՝ բայց բռնութեան: Բռնութիւնն բաւական էր տալ նոցա զամենայն ինչ, զոր շահեալ էր մարդկան ի վաղուց աշխատութեամբ և տուրեւառիւք: Ինչք և արարք զբաւեալ յարքունիս, և հարկք զորս հարկանէին ի նահանգաց նահանգաց՝ էին արգասիք լաջող պատերազմաց, և կայսրն գլխավին էր կենդանի նշանակ բռնութեան: Պայծառութիւնն, որով թուէր փայլել հռոմէական ընկերութիւնն՝ շող իմն էր աղօտ, զոր արձակէր միջերկրական աշխարհն, հատեալ լանհնարին ապականութիւն:

«Ի միում ի նահանգաց պետութեանն յԱսիա, այն է յԱսորիս եկեալ էին ի մի վայր արք ամանք ի խոնարհագոյն կարգէ, որոց կէտ նպատակի էր աստուածայաշտութիւն և ողորմածութիւն: Վարդապետութիւն նոցա էր պատշաճագոյնն և համեմատագոյն ոգւոյ հասարակաց եղբայրութեան, որ ծնանէր ի հաւասարութենէ կենաց ազգաց նուաճելոց: Ձայն վարդապետութիւն ուսեալ էր նոցա ի Յիսուսէ: Հիմն հաւատոյ հրէական ժողովրդեան էր լայնժամ հին ինչ աւանդութիւն ի Փրկիչ օք, որ ծնանելոց էր ի միջի նոցա ի նորոգել զնախնի փառս ազգին: Աշակերտք Յիսուսի հաւատացին, թէ նա էր Փրկիչն այն, օճեալն (Մեսիա), որում ակն ունէր ժողովուրդն ի վաղուց հետէ, մինչ քահանայք զվարդապետութիւն նորա համարեցան հակառակ շահուն իւրեանց, և ամբաստան եղեն զնմանէ լատենի հռոմայեցի զատաւորին, որ վասն շնորհս առնելոյ նոցա՝ մատնեաց զնա ակամայ ի մահ:

«Այլ պատուէրք մարդասիրութեան և եղբայրութեան, զորս ուսուցեալ էր նորա՝ կացին մնացին լեա այնորիկ: Աշակերտք նորա փոխանակ ցրուելոյ՝ եկին կազմեցան ի մի խումբ: Հիմն ընկերութեան նոցա էր հաւասարութիւն, իւրաքանչիւր տալը զինչս և

զշահ իւր ի հասարակաց պէտս: Այլիք և որքք խնամէին, աղքատք և հիւանդք գտանէին զարմանս: Այսպէս ծնաւ ընկերութիւն նոր և հզօր, այն է եկեղեցին. նոր՝ քանզի նման նորա չեղև երբէք ի հնումն. հզօր՝ քանզի առանձին եկեղեցիք, զատուցեալք ի սկզբանն՝ ոչինչ յամեցին զալ մտանել ի դաշն յօգուտ հասարակաց: Այսպէս կազմեալ լերիւրեալ տարաւ քրիստոնէութիւնն ի գլուխ զամենայն զիւր աշխարհական յաղթութիւնն:

«Որպէս ստացաք՝ զինուորական զօրութիւնն Հռոմայ եբեր խաղաղութիւն հասարակաց և ծնաւ ոգի եղբայրութեան յազգս նուաճեալս: Ժամանակն էր լաջող յարագ ծաւալումն նորոց կարգաց քրիստոնէութեան ընդ բովանդակ պետութիւնն: Սկիզբն առեալ լերկրէն Ասորոց՝ տարածէր ուսումնն վաղվաղակի ի Փոքրն Ասիա, ի Կիւրոս, ի Յոյնս, լիտալիա. եգիտ մուտ մինչև ի Քաղզիս և ի մեծն Բրիտանիա: Քարոզք նորոյ վարդապետութեանն, որ սփռեցան միանգամայն ի կողմանս կողմանս՝ փութացուցին զտարածումն: Եւ ոչ մին ի հին փիլիսոփայիցն աղանդոց արկ ի կիր այնպիսի հնարս: Ըստ քաղաքական հանգամանաց ժամանակին՝ սահմանք հռոմէական պետութեանն եղեն սահմանք նորոյ վարդապետութեանն: Հռոմ, ուր ասեն թէ մեռաւ Պետրոս, և ոչ Երուսաղէմ, ուր, առանց հակառակութեան, մեռեալ էր Փրկիչն՝ եղև մայրաքաղաք կրօնիցն: Լաւագոյն էր առ այս կայսերական քաղաքն եօթնբլուրեան քան զբարձունսն Գեթսեմանուոյ և Գողգոթայի, թէպէտ նուիրական էին սոքա լիշատակօք քան զՀռոմ:

«Առաւել քան զարս երիս քրիստոնէութիւնն երևեցոյց զինքն նշանաւոր երիւք այսօքիւք—մեծարել զԱստուած, վարել սրբական վարս, լինել ողորմած առ ընկերն: Յաւուրս անշ տկարութեան իւրոյ ոչ այլ ինչ արար նա՝ բայց առնել եկամուտս (proselyte) բանիւք հաւանութեան. այլ ըստ աճել նորա թուով և զօրութեամբ՝ սկսաւ յայտնել միտութիւն իմն ի քաղաքականութիւն, այն է ցանկալ կազմել տէրութիւն ի տէրութեան, պետութիւն ի պետութեան: Այս էր ի հարկէ իմն արդիւնք զարգացման նորա: Ձմտաւ աճեալ կայսերաց, եթէ այս զնացք հակառակ էին գնացից կայսրութեանն՝ ձեռն արկին ջնջել զքրիստոնէութիւնն, որպէս պահանջէր իսկ ոգին զինուորական վարչութեան, որ ոչ գիտէր այլ հնարս՝ բաց ի բռնութենէ առ ունել զտէրութիւնն հոժ և պնդակազմ:

Ի ձմերան ամին 302, քրիստոնէայ զինուորք լեղէոնաց չառին յանձն խառնել զանձինս ի պաշտօն անդր հեթանոսութեան, կարգեալ ի վաղնջուց ժամանակաց ի պատիւ զիցն: Ապստամբութիւնն տարածեցաւ այնպէս արագ և էր այնպէս ստատիկ՝ մինչև Գիոկղե-

տիանու կայսեր ի խորհուրդ մտանել, զի զիտասցէ թէ զինչ առնել պարտ էր: Գիւլըին է իմանալ զգժուարութիւն իրացն, եթէ արասցուք յուշ՝ թէ կինն և դուստրն Գիոկղետիանոսի էին քրիստոնեայ: Կայսրն էր արգարեւ այր խորհրդական և անհնարին հմուտ քաղաքային իրաց: Գիտաց եթէ հարկ ի վերայ կայր տէրութեանն լինել զիմակալ նորոյ վարդապետութեանն, սակայն ետ պատուէր չհեղուլ բնաւ արիւն: Բայց ո՞ կարող իցէ արդէուլ զկատաղութիւն խառնաղանձ մարդկան: Նիկոմիդիա քանդեցաւ ի հիմանց, այլ փոխանակ ընդ այնր սպարանք կայսեր եղեն հրկէզ, և մին ի հրովարտակաց նորա պատառեցաւ անարգանօք: Քրիստոնեայ սպայք որ էին ի զօրուն՝ ընկեցան ի պատուոյ, կոտորած էր ամենայն ուրեք, և բազումք վկայեցին: Յուլք խոսովութեանն էին այնպէս սաստիկ՝ մինչև կայսեր իսկ չմարթել ունել զառաջս հալածանացն:

«Անդէն յայտնի եղև, եթէ քրիստոնեայք էին մին ի հզօրագոյն մասանց տէրութեանն, և զայրագնեալ ընդ անհնարին անագորունութիւնն որում էին նշաւակ՝ եղեալ էր նոցա ի մտի այլ ոչ ևս ժուժկալել: Յետ հրաժարելոյն Գիոկղետիանոսի լիշխանութենէն (305), Կոստանդիանոս, մին ի նախանձորդաց կայսերական գահուն, տեսեալ զօգուտն որ առաջի կայր նմա ի փոփոխութենէ գնացից առաջնոցն իւրոց՝ անց ի գլուխ քրիստոնեայ կողմանն: Այսուիկ եղիտ նա յամենայն անկիւնս տէրութեանն համամիտս և համակամս իւր, անթիւ բազմութիւն արանց և կանանց ետուն նմա ձեռն մահու չափ: Աժ նա զիւրեւ զարսն բարեկիրս որ էին ի զօրուն: Ի ճակատու ուրեք, զոր ետ նա մօտ ի Միղուեան կամուրջն (312)՝ յաղթութիւնն տարեալ ի գլուխ եցուց, եթէ չէր վրիպեալ կայսրն ի խորհուրդս իւր: Մահն Մաքսիմիանայ (313), և յետ սակաւ միոյ մահն Դիկինիայ (323) հարթեցին տապալեցին առաջի նորա զամենայն խոչ և զխուժ: Նստաւ Կոստանդիանոս մեծն յաթուռն կայսերական միահեծան իբրև առաջին քրիստոնեայ կայսր (324)» (Տրեբեր, Գուպարածք զիտութեան և կրօնից, գլ. Բ.):

Այս համառօտ պատմութենէ քաջ մատենագրին յայտնի է, թէ պատճառն, որ տուաւ քրիստոնէութեան յաղթել՝ եղաւ տակաւ և մեղմով փոփոխումն մտաւոր և բարոյական հանգամանաց հռոմէական աշխարհին, և ոչ լանկարծական ինչ և անպատրաստ զիսլուած և կամ ի վեր քան զբնութիւն զործուած: Ընծայել այսպիսի զիսլուածոց կամ զործուածոց զգարձ հռոմէական, ինչպէս նաև Հայոց աշխարհին ի քրիստոնէութիւն՝ չէ համեմատ փիլիսոփայական հետազօտութեանց, մինչ ի բովանդակութենէ զիտութեան ունինք փաստեր, թէ չկալ ի բնութեան լանկարծ ինչ և ի վեր քան զբնու-

թիւն (գերբնական), այնու զի տիեզերք, ինչպէս ի բնականս, նոյնպէս ի բարոյականս, են մեր առջև հիւսեալ տողեալ իբրև շար իմն պատճառաց և արդեանց, ուր չիք նշմարանք քակելոյ կամ խզելոյ, և ոչ այն, որ կ'ըսուի հրաշից համար, թէ աստուածային տեսչութեան զիտաւորութենէն է կտրել անջատել երբեմն բնական պատճառաց և արդեանց հիւսուածն՝ ունի ի փորձոյ հաստատութիւն: Բայց ինչ հարկ կալ մեզ մանել աստուածաբանական վերացեալ պայքարներու, արդիւնք իրաց են այնպէս յայտնի, որ եթէ լառաջ տանինք մեր քննութիւնն ի վեր կոյս նախ քան զճագումն քրիստոնէութեան՝ կը գտնենք զնոյն բնական ընթացս պատճառի և արդեանց: Անտի լուսնական փիլիսոփայութիւնն կուուելով ընդդէմ ամօթայի բազմաստուածութեան, և աստի հրէական աստուածպաշտութիւնն մարգարէիւք ընդդէմ չոր և ցամաք պաշտամանց մովսիսականութեան՝ քրիստոնէութեամբ տուին իբարու համբոյր: Այսպէս բնական պատճառք պատրաստեցին զհռոմէական աշխարհն լընդունելութիւն քրիստոնէութեան: Չէ պարտ ուրեմն զարմանալ, թէ նոր վարդապետութիւնն, անհամեմատ սուրբ քան զհեթանոսականն, և բարձր քան զհրէականն, տարածեալ ընդ համօրէն հռոմէական պետութիւնն, ի հարաւոյ ի հիւսիս՝ Ափրիկական նահանգներէն և երջանիկ Արաբիոյ անապատէն (Պալմիրա) մինչև ի Բրիտանական կղզիս, և յարևելից յարևմուտս՝ Ասորոց երկրէն մինչև Փաղատական և Սպանիական նահանգներն, առնլով ի մէջ իւր զՄիջագետս և զՀայս իբրև ձեռակերտ (vassal) հռոմէական պետութեան՝—գրեթէ առնու զկալ առ սահմանօք այս վերջին երկուարևելեան աշխարհաց առաջակողման Ասիոյ: Ո՞վ ըսաւ նմա. «Մինչև ցայս վայր եկեացես, և անդր մի անցանիցես», ոչ ապաքէն վասն զի ոչ-հռոմէական մասն աշխարհի չունէր այն պատրաստութիւնը զոր ունէր հռոմէականն: Ո՞չ ապաքէն մասն երկրիս անդր քան զՏիգրիս անմասն է ցարդ քրիստոնէութեան օրհնութիւններէն, վասն զի չպատրաստուեցաւ նա յայն բնական ճանապարհաւ:

Այսչափ բաւական համարելով Հայոց դարձին պատճառներուն վրայ՝ գտնք այժմ բուն պատմութեան հանգամանաց: Ի պատմութեան դարձին Հայոց ստուգագոյն կէտն է ժամանակն, այն է սկիզբն Գ. դարուն, այնպէս որ չունինք ըսելու բան հակառակ այսմ: Եւսեբիոս ժամանակակից, փոխանակ լիշելոյ զդարձն Հայոց՝ զիտէ զՀայս քրիստոնեայ անդէն իսկ ի սկզբան Գ. դարու, և ջերմագոյնս յաստուածապաշտութիւն, մինչև ի ստիպել զնոսա Մաքսիմիանոսի Գալայ (306—313) ի կռապաշտութիւն՝ Հայք պատերազմեցան ընդ նմա և յաղթեցին.—«Պատերազմ ևս ի բռնաւորէ անտի

ընդ Հայոց գրգռեցաւ, ընդ արս՝ որ ի սկզբանէ բարեկամք և նիզակակիցք հռոմէական ժողովրդեանն էին: Բայց քանզի և նոքա քրիստոնեայք էին և ջերմաջերմք ի բարեպաշտութիւնն որ առ Աստուածութիւնն է՝ ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կռոցն և դիւաց, և լայն սակս գրարեկամսն լատելիս, զգաշնաւորսն ի թշնամիս զարձոյց». «և ինքրն—լաւելու պատմագիրն—ի պատերազմի անդ ընդ Հայոց հանդերձ զօրուն իւրով գունակ գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար» (Եւս. Եկ. պտմ. Գպր. Թ. գլ. Ը.): Եթէ ճշմարիտ է այս պատմութիւն (և է իսկ այնպէս առանց երկմտութեան), եթէ Հայք, ըստ արտաքին ժամանակակից պատմութեան իսկ (Իրոն. Կասս., Եւտրոպ., Բուզ.), լետ պարտութեանն Ներսէսի ի Գաղերիոսէ եղան միւսանգամ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցոց, եթէ թագաւորն, որ ապաքէն տրուեցաւ նոցա կամ հաստատուեցաւ (297) ի կողմանէ Հռոմայեցոց (Գիոկղեախանու), էր ըստ տոհմային աւանդութեան (Ագաթ.) Տրդատ՝ ապա պատերազմն այն, որ չկարէ լինել ոչ լառաջ և ոչ լետոյ քան զամն 311՝ եղաւ առ Տրդատաւ և իբր 5 կամ 6 ամօք լետոյ քան զգարձն առ Գրիգորիւ: Թէպէտ այսպէս անագան ուրեմն մտաւ քրիստոնէութիւնն յարքունիս Հայոց հռոմէական ազգեցութեամբ՝ բուն մուտ նորա սակայն կը թուի լեալ հին, ոչ հեռի ժամանակաւ ի սկզբանէ անտի քրիստոնէութեան, ինչպէս կ'ակնարկէ ասորական աւանդութիւնն զարձին Աբգարո: Ուշամայ (Ղապուպնա պէն Էպէտ Ծտտտաի, —Ղերուբնա որդի Ափշադարայ՝ ըստ Խորենացոյն), թէպէտ ոչ վաւերական:

Իսկ միւսանգամ առ Տրդատ: Խնդիր է, թէ որպիսի առթիւ և յումմէ եղաւ թելադրութիւնն ի նպաստ քրիստոնէութեան ի միտս նախընծայ թագաւորին, որ, գէթ ըստ ազգային աւանդութեան (Ագաթ.), անհնարին գոռոզ և արբեալ ոգւով Գիոկղեախանու, Գաղերեայ և Լիկիենայ, ռիսերիմ թշնամեաց քրիստոնէութեան՝ էր ի սկզբան, ինչպէս կարի հաւանական է՝ հալածիչ սաստիկ: Ըստ Խորենացոյն, և չէ մերժելի, թելադրութիւնն այն ծնաւ ի բարեկամութենէն Տրդատայ ընդ Կոստանդիանոսի ի հարսանիս սորա ընդ Մաքսիմիենայ դստեր Գիոկղեախանոսի: —«Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք Մաքսիմիենայ դստեր Գիոկղեախանոսի ի Նիկոմիդայ, փեսայանալով Կոստանդիանոսի Կեսարու, որդւոյ Կոստայ թագաւորին Հռոմայ, որ (Կոստանդիանոս) չէր ի դստերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղենայ պոռնկէ ծնեալ: Այս Կոստանդիանոս բարեկամացեալ ի հարսանիսն ընդ Տրդատայ մեր թագաւորի» (Խոր. Բ. 29.): Այս ակնարկութիւն Խորենացոյն է անգին, միայն սխալ է պատմու-

թիւնն. հարսանիքն որ եղաւ 307, մարտ 31, էր Փաւստայ դրստեր Մաքսիմիանոսի, որ հանդերձ օգոստականութեան պատուով տուաւ նաև զգուսար իւր Փաւստա ի կնութիւն Կոստանդիանոսի, շահելու համար զնա: (Տես Պատմ. տիեզ. Հտ. Բ. էջ 192): Չէ անհաւանական, թէ Տրդատ զնայ առ նոր կայսրն Կոստանդիանոս, և թելադրեցաւ ի նմանէ ընել զքրիստոնէութիւնն տիրող կրօնք երկրին, ինչպէս ինքն ըրած էր կամ ունէր ի մտի ընել: Չէ նաև անդէպ հաւատալ, թէ նահատակութիւնք Գրիգորի և աղիոգորմ մահ Հռիփսիմեանց, զորս ետ սպանանել (305) Տրդատ յանկարծ իմն ցասմամբ, ընդ որ ստրջացաւ լետոյ (Ագաթ.)—պատմութիւնք որ չեն առանց հիման—արդէն պատրաստած էին զՏրդատ մեծ իմն փոփոխութեան (ինչպէս հալածանք անմեղ աշակերտացն Յիսուսի և մահն Ստեփանոսի՝ զառաքեալն հեթանոսաց. Բրնան, Ս. Պօղոս) և լաւելին բարոյական զօրութիւն ի քաղաքականն:

Թելադրութիւնն ի տեսութենէն Տրդատայ ընդ Կոստանդիանոսի, (եթէ ակնարկութիւն մեր է ճշմարիտ), չկարէր գալ յարդիւնս՝ բայց մեղմով և ի ստիպելոյ ժամանակին: «Փոփոխութիւնք ի լաւ անդր որ թուին պայթել յանկարծ՝ պատրաստին ի վաղուց, մինչև լինել արդեամբ կարևոր»: Ղիարդ և իցէ՝ ամն 306, յորում ընտրեցաւ Կոստանդիանոս ի զօրուէն Աւգոստոս՝ ըստ մերձաւորագոյն հաշուոյ եղաւ տարին՝ որ արկ զՀայս ի գոգ անդր քրիստոնէական ընկերութեան: Տրդատ արքունեօքն եղաւ քրիստոնեայ, ոչ ըստ աշխարհի միայն, այլև ըստ հոգւոյ: Պատմութիւն վարուց և գործոց սքանչելի թագաւորին, թէպէտ մեծաւ մասամբ վկայաբանական կամ գրոյց՝ քան զբաւականն լայտնի է ի ցուցանել զհոգևոր հանգամանս այն մեծ փոփոխութեան: Ո՛չ ապաքէն քան զանհեղեղ սքանչելիս անուանեալ տտենադարին Տրդատայ (Ագաթանգեղոս) սքանչելագոյն է և հաւանեցուցիչ պատմութիւն բնական պատճառաց և արդեանց զոր բերինք՝ ի գովեստ փառաց Աւետարանին:

Թող ըստ ոգւոյ իննևտասներորդ դարուն, որ այնպէս դժկամակ է ընդունել սքանչելիս՝ զի վեր քան զբնութիւն պայման պատմութեանն իջեցունենք ի լոկ բնական: Թող Գրիգոր—փոխանակ լինելոյ, իբրև գաղտնի իմն խորհրդով, սրգի Անակայ ուրումն Պարթևի, յղացեալ ի տեղուջ վկայութեան առաքելոյն Թագէի առ առնուլ զոգի նորա (Խոր.), և ապա մտեալ ի սպասաւորութիւն Տրդատայ ի հատուցանել զպարտս սպանութեան հօրն (Անդ, և առ Ագաթ.)—լիցի ի ծնէ Կապադովկացի (ինչպէս կապադովկական տնունն իսկ կը յայտնէ), պաշտօնեայ միոյ ի գլխաւոր եկեղեցեաց

Հայոց ընդ իշխանութեամբ եկեղեցւոյն Աեսարիոյ. տանջանաց թիւը և տեսակներն, որ կուտակուածին իմն են սքանչելեաց՝ իջեցունենք ի լոկ հալածումն. Գրիգորի բազմամեայ բնակութիւնն յօձաբնակ վիրապին՝ ի լոկ բանտարկութիւն. Հռիփսիմեանց, ոչ այնպէս բազմաց, այլ սակաւուց գալուստն ի Հռոմայ՝ իջեցունենք ի փախուստ ի փոքուէն Աոխոյ յերեսաց հալածանաց ուրումն ի բռնաւոր կայսերաց, որ դարանակալ էին անմեղութեան կանանց, և զբարանումն նոցա՝ ոչ այնպէս կտտանօք, այլ յանկարծ ցասմանէ թագաւորին. զաստուածահարուածսն Սոգոմենոսի, զորոց ոչինչ զիտէ Եւսեբիոս, հնագոյն քան զնա և ժամանակակից՝ իջեցունենք ի լոկ հիւանդութիւն, ըստ նամակին Արտաշրի առ Խորենացւոյն (Խոր. Գ. ԾԱ.), ծագեալ ի տարփանաց, ինչպէս կ'ըսէ ինքն իսկ թագաւորն ըստ վկայութեան կարծեցեալ ատենադպրին իւրոյ, ի լիշէն զչքնաղագեղն Հռիփսիմէ, սպանեալ լիւրմէ—«Սիրտ հատեալ զհեռանմուտաց ի մտացս չանկանի», և զբուն պատճառ դարձին, փոխանակ ընծայելոյ խոզակերպն լինելոյ թագաւորին, ինչպէս ակնարկեցինք՝ ընծայենք հռոմէական քաղաքականութեան, որ ստիպուեցաւ ընել զքրիստոնէութիւնն հաւասարապատիւ հեթանոսութեան, մանաւանդ թէ մեծարոյ քան զնա: Այս ամէնն արդարև կը փոխէ պատմութեան ձևն, այլ ոչ իրաց էութիւնը: Ար ի վեր քան զբնականն էր՝ լինի բնական, հանդերձ այնու և բանաւոր:

Չէ իրաւացի՝ անհաւատութեան բիծ դնել փիլիսոփայական հետազօտութեան՝ վասն զի չընդունիր դարձին պատմութիւնը իւր վիպասանական ձևով: Այնու զի կ'ընդունի զգէպսն՝ կը ցուցնէ թէ չէ անհաւատ, և զի կ'ընդունի առանց վիպասանական ձևոյն՝ կը ցուցնէ թէ չէ դիւրահաւան: «Credo quia absurdum» Օգոստինոսի՝ չէ ի պայմանաց գիտութեան: Վասն մեր ճշմարիտ պատմութիւն է՝ թէ քրիստոնէութիւնը գտաւ մուտ ի Հայս, իբրև հզօր ազդեցութիւն, անդէն իսկ յառաջնում դարու, և եղաւ կրօնք ազգին յետ իբր 300 ամաց, իբրև քաղաքական հարկ որ արդիւնք էր այն ազդեցութեան. ըստ ձևոյն՝ չէ փոյթ մեզ, որ իբրև ի չափ հասեալ կը խորհինք, և ոչ իսկ փոյթ է մեզ զնոցունց, որ որթողութեան կերպարանօք կամին տալ մեզ ուտել ընդ պտղոյն և զկեղևն, զգժուարահայն, մանաւանդ թէ զանհայն ստամոքսոց իննևտաներորդ դարու:

Յնր կողմն և դարձունենք զերս հետազօտութեան մերոյ՝ յետ մերկանալոյ գաւանդութիւնն ի վիպասանական ձևոյն, զոր հարկ էր նմա առնուլ ի սկզբան ըստ սգւոյ ժամանակին՝ կայ և մնայ հաւաստի, թէ մեծ իմն փոփոխութիւն եղաւ յազգին առ Գրիգորի:

րիւ: Բայց առ Գրիգորիւ դարձն՝ ունի զիւր նախն: Ըսինք վերագոյնն, թէ մեծամեծ փոփոխութիւնք ի լաւ անդր որ յանկարծ կը թուին գալ յարդիւնս՝ չեն առանց յառաջագոյն երկար պատրաստութեան: Զնոյն պարտ է իմանալ զփոփոխութենէն զորմէ բանքս են, եթէ չվկայէր ևս պատմութիւնն: Սակայն պատմութիւնն, ևս և սոհմայինն, կը մատուցանէ մեզ առ այս առատ նիւթ: Ասորուց երկիրն հանդերձ Պաղեստինաւ էր այնպէս գիրկընդխառն ընդ մերումն՝ որ չէր մարթ այնպիսույ մեծի փոփոխութեան (որպիսի էր քրիստոնէութիւնն և որոյ ասպարէզ եղան անդէն իսկ ի սկզբան այն երկու սեմական աշխարհք, Ասորիք և Պաղեստին), չգործել զիւր ազդեցութիւնն ետ ընդ ետ ի դրացին նոցա, ի մերն:

Յընթեանուլ ուրուք զԱգաթանգեղոս՝ կը թուի կարծել զառաջինն, թէ առ Գրիգորիւ եղաւ այն փոփոխումն. այլ ի մէջ կը մտնէ Բուզանդ իւր անպաճոյճ լեզուաւ: Ոչ միայն իբրև երեքհարկեր ամօք յառաջ կը տանի նա զսկիզբն դարձին, այլև զբուած էր, կ'ըսէ, այնր պատմութիւն յառաջ քան զԳրիգորին.—«Ի քարոզութենէն Թագէտոսի առաքելոյ և ի նորուն լեւից և ի մարտիրոսութենէն մինչև ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի և իւրոյ հանգստեանն... այն ամենայն ի ձեռն այլոց գրեցան» (Բուզ. Գ. Ա.): Ապաքէն գրեցան այնու վիպասանական (զրուցական, légendaire) ձևով որով Գրիգորին, սակայն գրեցան:

Առ Տրդատաւ, նախ քան զհրապարակաւ դարձն հանդերձ արքունեօք ըստ հռոմէական օրինակին՝ կային ապաքէն ի Հայս, մանաւանդ յարեմտեան մասին, քրիստոնեայ եկեղեցիք այնպէս բազում՝ որպէս ի հռոմէական պետութեան առ Կոստանդիանոսիւ, թէպէտ և ընդ հալածանօք: Վերագոյնն լիշեցինք Եւսեբեայ վկայութիւնն զպատերազմէն Հայոց ընդդէմ Մաքսիմինոսի յամին իբր 311, ոչինչ աւելի քան 5 կամ 6 ամօք յետոյ քան զդարձն առ Գրիգորիւ: Պատերազմել Հայոց (որ այն ինչ պարապ առեալ էին ներսէհի պատերազմներէն 297) ընդ Մաքսիմինոսի և վտանգել զգօրս նորա չարաչար՝ չէր գիւրին ինչ և ոչ հնար գոյզն զօրութեամբ: Արչափ և մեծ համարինք զբաջութիւնն և զօրութիւն Տրդատայ՝ հարկ էր նմա գուժարել ի մի վայր զբովոնդակ Հայս ի վերայ հռոմէական լեզէսնաց. հարկ էր ունենալ իւր համամիտ զնախարարսն, կիսով չափ ինքնօրէնս ըստ ներքին քաղաքային հանգամանաց երկրին, և որոց մեծ մասն էր ապաքէն տակաւին մէտ ի հեթանոսութիւն, ուր Եւսեբիոս ջերմագոյնս զիտէ զՀայս ի բարեպաշտութեան որ առ Աստուած: Ազգ մի առանց ուսման և փիլիսոփայութեան, ընկղմեալ ի բազում դարուց հետէ ի թանձ-

բամաճ խաւար կռապաշտութեան, որպիսի էր Հայոցն. զիւրդ ի միջոցի հինգ կամ վեց ամաց հասաւ յայնպիսի նախանձաւորութիւն առ սէր քրիստոնէական հաւատոյ՝ մինչև ինքնակամ խիզախել ի մարտ պատերազմի ընդդէմ հեթանոս թագաւորի, քան զոր ինքն չէր լաւագոյն՝ եթէ չէր ի միջի բաւական մասն մի արդէն քրիստոնեայ, ինչպէս էր ի Հռոմայեցիս առ Կոստանդիանոսիւ։ Երկրքին հրովարտակքն հալածման Տրդատայ (Ա.գաթ. ժ. Բ.), եթէ համարինք զնոսա վաւերականս, բայց մանաւանդ լինելն աշխարհին Հայոց յառաջ իսկ քան զԳրիգոր վիճակ մետրապոլիտին Կեսարիոյ՝ բաւական են ցուցնելու, թէ քրիստոնէութիւնն էր յայնժամ ըստ բաւականին տարածեալ ի Հայս։ Զպատմութիւն քարոզութեանն Քաղէի, զվկայաբանութիւնն Ոսկեանց, որ չէ յառաջ քան զերկրորդ կէս Ե. դարու, ևս նորագոյն՝ զՍուքրիասանցն, որ էին յազգականութենէ Սաթիկան ըստ աւանդութեան և վկայեցին առ Արտաւազդաւ՝ — կրնայինք համարել նշան կանխագոյն տարածման քրիստոնէութեան ի Հայս՝ եթէ կար բաւական պատճառ վաւերական համարելոյ այնպիսի աւանդութիւններ։ «Բաւական էր արդեօք առ ի դոյն — ասէ բարեաց լիշատակաց արժանին Գաթրճեան — վկայութիւն դրացւոյն մերոյ Փիրմիլիանու եպիսկոպոսի Կեսարիայ Գամրաց, զորմէ ասի (Խոր, Բ. ՀԵ.) պատմել ի գիրսն հալածանաց թէ այնչափ յաճախեալ ի Հայս էին քրիստոնեայք՝ մինչև արքայի նոցա յարուցանել հալածանս ի վերայ նոցա և զբազումս սպանանել։ Այլ աւանդ զի այն վկայութիւն չունի ինչ ոչ, այնու զի այն մատեանն, զոր իբրև մատեան Փիրմիլիանեայ ի կիր արկանէ պատմագիրն հայ (Խորենացի)՝ ունի պատմութիւնս հալածանաց մինչև ցամն 311՝ ըստ վկայութեան նորին պատմագրի, ուր վաղ, յամի 269, վախճանեալ էր Փիրմիլիանոս։ Նմին իրի հարկ է մեզ շատանալ վկայութեամբն Տերտուղիանու († 240) որ բազում հաւատացեալս ի Հայս համարի լեար» (Տերտ. ընդգ. Հր.)։

Զիւրդ և իցէ՝ Հայոց դարձն ի ձեռն Գրիգորի չէր առաջինն լեկեղեցական պատմութեան մերում։ Թողլով զգարձ Աբգարուն, ասորական ազբերէ, ձեւեալ ի վերայ պատմութեան դարձին Աղիաբենայ թագաւորին Իգատայ ի հրէութիւն ըստ Յովսեփոսի երբայեցու ժամանակակցի, թողլով, ասեմք, զայս՝ աւնունք իբրև առաւել վաւերական՝ զգարձն Ուռհայեցոց և Հայոց միանգամայն ի ձեռն Քաղէի և Բարթուղիմեայ, երկուց առաքելական ամուրց, որպէս կամի աւանդութիւնն, և կամ, որ աւելի հաւանական է՝ ի ձեռն Ազգէի ուրումն, որ յետոյ փոխուած է ի Քաղէ։ Եթէ գնենք ևս, թէ «գալուստ առաքելոյն Քաղէոսի ի Հայս, և հաւատալ Սա-

նատրկոյ և թողուլ զհաւատն լերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կատարումն առաքելոյն ի գաւառին Կաւարշան, և պատառումն քարին և լիրար գալ և ընդունել զմարմին առաքելոյն, և մարտիրոսանալ թագաւորին դատերն» (Խոր, Բ. ԼԳ.) են ողջոյն իսկ կամ կէս վէպ, և կամ, ընդ հակառակն, եթէ գնենք թէ քարոզողն էր Քաղէոս մին լեօթանասնից, և Սանատրուկ ոմն թագաւոր Հայոց եղև արդարև «առաքելասպան», որպէս կամի Բուզանդ՝ տակաւին ճշմարիտ է, թէ անդէն իսկ յառաջնում դարու քարոզեցաւ Աւետարանն ի Հայս և հաստատուեցաւ արեամբ։

Բաւական համարելով այսչափ Հայոց դարձին վրայ, զոր, որչափ մարթ էր, հանելով վկայաբանական ձևէն բերինք ի պատմական, ուստի և ի բանաւոր և հաւանական ձև՝ գանք Խորենացւոյն ՁԱ. գլխոյն, ուր թողինք զնա։

Խորենացւոյն ՁԱ. գլուխն է Մամիկոնեանց ծագման վրայ, զորմէ իբրև զրոյց կը պատմէ այսպէս. Սասանեան Արտաշրի ժամանակ Մամիկոնեան ցեղին նախնին Մամգուն ձենաց երկրէն, որպէս թէ գժտութեան իրիք պատճառաւ ուրիշ երևելի իշխանի հետ՝ կը գտնուի յանցաւոր, և խոյս տալով ձենաց Արբակ անուն թագաւորէն, որ կը խնդրէր սպանանել զնա՝ կու գայ առ Արտաշիր Սասանեան, որ ի շնորհս Արբակայ, որ կը խնդրէր զՄամգուն, սպառնալով պատերազմ՝ թոյլ կու տայ Մամգունայ գաղթել ի Հայս ի սկզբան թագաւորութեանն Տրդատայ. — «Ս սորա (Արտաշրի) աւուրս եկեալ ի Հայս նախնի ազգին Մամիկոնէից յարևելից հիւսիսականէն, ի քաջատոհմիկ և ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին, ասեմ իսկ զձենացն, որ ունին զրոյց այսպիսի։ Յամս կատարման կենացն Արտաշրի՝ Արբակ ոմն ձենբաւուր, որպէս ասի ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու զայեկորդիք Բղդոխ և Մամգուն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք։ Եւ չարախօսեալ Բղդոխայն զՄամգունայն՝ հրամայեաց թագաւորն ձենաց Արբակ սպանանել զՄամգունն։ Զոր իմացեալ Մամգունայն՝ ոչ գայ ի կոչն արքայի, այլ փախուցեալ աղիւս իւրով անկանի առ Արտաշիր թագաւորն Պարսից։ Եւ Արբակ հրեշտակս առաքէ խնդրել զնա. և ի չլսելն Արտաշրի՝ պատերազմ ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն ձենաց։ Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշրի՝ թագաւորէ Կապուհ։ Արգ թէպէտև ոչ տայ Կապուհ զՄամգուն ի ձեռն տեառն իւրոյ, այլև ոչ Սրեաց երկիրն թողու. բայց ամենայն աղիւս իւրով առաքէ զնա իբրև վտարանդի առ գործակալս իւր որ ի Հայս։ Եւ յղէ առ թագաւորն ձենաց առելով, թէ Սի թուեսցի քեզ դժուար՝ զի ի ձեռս քս ոչ կարացի տալ

զՄամգուն, վասն զի երգուեալ էր նմա հօրն իմոյ ի լոյս արեգա-
կան. ալլ վասն անխռով գրեց առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխար-
հէս իմմէ լեզր երկրի և ի մուտս արևու, որ հաւասար է նմա
մահու. և արդ մի լիցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ: Եւ զի
քան զամենայն բնակեալս ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր
ասեն զազգն ձենաց՝ յանձն առնու առնել զհաշտութիւնս:

Թէ ինչ երկիր էր ձենք, զոր Խորենացին կը դնէ յարևելից
հիւսիսոյ՝ չէ յայտ ստուգիւ, սակայն կը կարծուի թէ էր երկիրն
Սինէացոց կամ Չինաց. և չէ անհաւանական, նայելով երկրին
նկարագրին՝ զոր կ'ընէ Խորենացին. թէպէտ քերթողահայրն մեր,
միանգամայն աշխարհագիր ըստ աւանդութեան՝ պարտէր ասել մա-
նաւանդ «ի ծագաց արևելից», քան «յարևելից հիւսիսոյ»:

«Սբանչելի է—կ'ըսէ Խորենացին, յառաջ տանելով պատմու-
թիւնը—աշխարհն առատութեամբ ամենայն պողոց, և գեղեցիկ
բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարգաշատ և բազմամե-
տաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէշից, և որ էշայծեմունսն
անուանեն, ուր հասարակաց կերակուր ասեն զառ մեզ պատուա-
կան և սակաւուց ճաշակելիս, զփասեան և զպոր, և ալլ այսպի-
սիք: Ալլ զտկանց և զմարգարտաց ոչ ասեն զիտել զհամար մեծա-
մեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց և սակաւուց ազա-
նելիք՝ հասարակաց նոցա է զգեստ: Եւ ալս յաղագս աշխարհին
ձենաց:

«Իսկ Մամգունայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր՝ հանդիպե-
ցաւ զալստեանն Տրդատայ, և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, ալլ
ամենայն աղխիւն իւրով ընդ առաջ դնաց նմա մեծաւ պատարա-
գաւ. և Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց զկնի իւր ի պատերազմ ոչ էառ
զնա լերկիրն Պարսից. ալլ ետ տեղի աղխի (հետը եղողներուն) նո-
րա և ուճիկ ի կերակուր, փոխելով տեղի ի տեղուջէ ցբովանդակ
ամս»:

Թէ Մամիկոնեանք էին հատուած ի ձենաց՝ ալս ծանօթ էր
յազգին, և Բուզանդ կը լիշէ երկիցս: Պապ ի գովելն զգորավար
իւր Մուշեղ՝ կոչէ զնա «Ալլ, ազգաւ պատուական իբրև զմեզ. նախ-
նիքն զորա իբրև զնախնիսն մեր. թողեալ նոցա զթագաւորութիւնն
ձենաց աշխարհին՝ եկեալ առ մեզ, ի նախնեացն մերոց վերայ կե-
ցեալք և մեռեալք են» (Բուզ. Ե. Գ.): Նոյն Բուզանդ Մանուելի
սպարապետին կու տայ ասել ցՎարազդատ. «Մեք չեմք լեալ ձեր
ծառայք, ալլ ընկերք ձեր և ի վերոյ քան զձեզ. զի մեր նախնիքն
լեալ էին թագաւորք աշխարհին ձենաց... և վասն բարւոյ հան-
գստի գտանելոյ եկեալ դադարեալ եմք: Առաջին թագաւորքն Ար-

շակունիք զիտէին զմեզ ո՛վ էաք կամ ուստի էաք» (Բուզ. Ե. ԼԵ.):
Բայց թէ ալս, այսինքն գալուստն Մամիկոնեանց ի Հայս, եղաւ
առ Արտաշրիւ, և Տրդատ եղաւ առաջին, որ տուաւ նոցա նախա-
րարութեան պատիւ լեա նուաճելոյ նախնւոյն նոցա Մամգունայ
զապտամբ իշխանն Սղկունեաց ըստ Խորենացոյն, ինչպէս պիտի
տեսնենք լետոյ՝ ալս չթուիր ճշմարիտ: Բուզանդ զիտէ շատ հին
զՄամիկոնեանս իբրև տոհմ զօրավարաց: Արտաւազդ և Վաչէ ար-
դէն առ Խոսրովաւ որդւով Տրդատայ կը լիշուին իբրև սպարա-
պետք, և սպարապետութիւնն կը կոչուի իբրև հայրենի իշխանու-
թիւն այն ցեղին.— «ՉՎաչէի զօրավարի փոքրիկ մանկիկ մի զնո-
րուն զօրդի ի հայրենի բարձ գահուն մատուցանէին, որում անուն
էր յանուն հօր իւրոյ Արտաւազդ: Առաջի թագաւորին զհօրն պա-
տիւն ի գլուխն դնէին, և զսպարապետութեանն նորուն տեղի. զի
կարի որդի վաստակաւորի էր և ի վաստակաւոր ազգէ» (Բուզ. Գ.
ԺԱ.), և զԱրշակայ, թոռնորդուոյն Տրդատայ ասէ, թէ «ի խնդիր
ելանէր տոհմին զօրավարաց ազգին քաջացն Մամիկոնեանից, մանա-
ւանդ զի իւր դայեակքն և սնուցիչք էին. երթեալ գտանէր զնոսա
յամուրս աշխարհին Տայոց լիւրեանց աշխարհին, և դարձուցանէր
զնոսա լընտանութիւնն, զի պառակտեալք և քակտեալ էին լընդա-
նութենէն և յամենայն գործոց Հայոց ի ժամանակս խօլութեանն
Տիրանայ» (Բուզ. Գ. Բ.): Եւ սակաւ մի խոնարհ ասէ, թէ «սպա-
րապետութիւն զօրավարութեանն Հայոց... էր ի բուն ի նախնեացն
կարգաց ի Մամիկոնեան ազգին» (Բուզ. Գ. Բ.):

Խորենացին, ինչպէս կ'երևի, ի շնորհուկս կարծեցեալ Մեկե-
նասին իւրոյ Սահակայ իշխանին Բագրատունեաց, զոր կը պատմէ
լեալ սպարապետ Հայոց (Խոր. Գ. ԼԵ.): չտար ամենեկն սպարա-
պետի անուն Մամիկոնեանց, ալլ նուաստացունելով զնոսա կը կոչէ
զինակիրս արքայի, այսինքն թագաւորին զէնքը կրող սպասաւոր
(Խոր. Գ. ԻԲ. և ԻԵ.). մեծին Վարդանայ միայն կու տայ ստրա-
տելատ տիազոսը լեա մահուն Սահակայ ասպետի, սպարապետին
Խոսրովու վերջնոյ (Խոր. Գ. ԾԸ.):

Ըստ Բուզանդայ՝ կար նաև ի Պարսկաստան նշանաւոր տոհմ
ազգակից Մամիկոնեանց. «ՉԳեհկան նահապետ, որ տոհմիկ իսկ էր
ազգաւ տոհմին զօրավարացն Հայոց, այսինքն Մամիկոնեանից, առա-
քէր զնա թագաւորն Պարսից Շասուհ լերկիրն Հայոց ի վերայ Ար-
շակայ:... Եւ զօրավարն Վասակ ելանէր ընդ առաջ նոցա եւթա-
նասուն հազարաւ. հարկանէր սատակէր զգօրսն ամենայն Պարսից,
սպանանէր զիւր զազգայինն (ազգական) զԳեհկան նահապետն»
(Բուզ. Գ. ԼԲ.):

Խորենացուին ԶԲ. գլուխն է դարձեալ զՏրդատայ, այսինքն գնահատակութեանց նորա, որպէս ասէ՝ յառաջ քան զհաւատալն: Ըստ Խորենացուին՝ Տրդատ թագաւորելով Գիողղետիանոսի երրորդ տարին, այն է 287-ին, կու գայ ծանր զօրօք ի Կեսարիա, ուր ընդ առաջ լինին նմա բազմութիւնք նախարարաց, և գալով ի Հայս կը գտնէ զՕտայ, որ հանդերձ Խոսրովիդիստով, քերք թագաւորին, ամբացած էր լԱնի լերեսաց Արտաշրի: Խորենացին լետ դնելոյ համառօտ գովեստ մի զՕտայէ և զԽոսրովիդիստոյ՝ կը պատմէ կարգաւ, թէ ինչպէս Տրդատ վարձատրեց իւր հաւատարիմ նախարարներն, կացուցանելով զՕտայ հազարապետ, զԱրտաւազդ Մանգակունի զազատիչն իւր՝ սպարապետ և զքեռայր նորա Տաճատ՝ իշխան գաւառին Աշոցայ:

Խորենացին Տրդատայ գործոց համար ի Յոյնս՝ զրկելով զընթերցողս իւր առ Ագաթանգեղոս — «Իսկ որ ինչ ի նորա (Գիողղետիանոսի) ժամանակսն գործք՝ յալանէ քեզ Ագաթանգեղոս» — կը թուի լուելեայն ընդունել Տրդատայ մենամարտութիւնն ընդ թագաւորին Գթաց, և ի վարձ այն յաղթութեան զառնուլ նորա ի Գիողղետիանոսէ իւր հարց թագաւորութիւնը, և հռոմէական զօրօք գալով ի Հայս՝ վանելն զՊալսիկս, այլովքն հանդերձ:

Զայս կ'ակնարկէ ԶԲ. գլխոյն սկիզբը. «Քանզի ոչ է պատմութիւն ճշմարիտ առանց ժամանակագրութեան՝ վասնորոյ մանրախուզիւ քննեալ գտաք զթագաւորելն Տրդատայ լերրորդ ամի Գիողղետիանոսի, և գալ այսր մեծաւ զօրու:... Իսկ քաջին Տրդատայ երթագալէս և բազում ճակատս տուեալ, նախ ի Հայս և ապա ի Պարսս՝ իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւնն: Որ ի միում նուագի առաւել քան զՆդիանանն զայն ի հնումն, կանգնեաց զնիգակն յօգնական համաթիւ վիրաւորաց: Դարձեալ լերկրորդումն կորովեացն Պարսից զփորձ առեալ զաստիակութեան սկային և կուռ վառուածոցն, բազում վիրօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգութեամբ, որոյ զարկուցեալ լերկիր ընկենոյր զարքայն: Իսկ նորա յարուցեալ և ի հետի յարձակեալ՝ փոխանակ իւր զբազումս ընկենոյր ի թշնամեացն, և զմիոյ ուրումն զձի կալեալ՝ արիաբար աշտանակեալ: Դարձեալ լերկրորդին միւս անգամ կամաւոր լեալ հետի՝ սուսերաւ զերամակս փղացն պուղէր: Եւ այսպիսի նահատակութեամբ յամեալ ի Պարսս և լԱսորեստան՝ անդր ևս քան զՏիգրոն յարձակի»:

Գիտենք արտաքին ժամանակակից պատմութենէ, թէ Կարակալլա ի գալն յարևելս ի վերայ Արտաւանոյ, բռնելով զՎաղարշ արքայ Հայոց՝ բանտարկեց (216): Կարակալլա սպանաւ (217), և

յաջորդ նորա Մակրինոս զրկեց թագ առ Տրդատ Բ. (ըստ Հայոց՝ Խոսրով), որդի Վաղարշու (218), որ մեռած էր ի բանախ: Իբր 8 ամօք լետոյ Արտաշիր Սասանեան սպանանելով զԱրտաւան՝ կը տիրէ Պարսից և կ'սպառնայ Հայոց, բայց միացեալ զօրութենէ Հայոց և Հռոմայեցոց (Աղեքսանդր Սևերոս) կ'արգելուի մտնելէ ի Հայաստան: Այսպէս Հայք կը մնան ազատ: Կայուհ, յաջորդն Արտաշրի, յարձակեցաւ Հռոմայեցոց վրայ ի Միջագետս, յաղթուեցաւ Գորդիանոսէ Գ. (241—243), բայց Փիլիպպոս Արաբացի (244—249) կը հաշտուի ընդ Կայսոյ, որ կը մնայ տէր Միջագետաց և Հայոց: Թէ ինչ եղան յայնժամ Հայք՝ լիշուած չէ, սակայն հաւանական է, թէ Տրդատ Բ. կամ Խոսրով կը թագաւորէր խաղաղութեամբ, նաև բարեկամութեամբ ընդ Կայսոյ, բայց թէ մինչև երբ՝ չէ յայտահաւանականապէս մինչև 259, քանզի այս թուականին, երբ Վաղերիանոս գալով յարևելս կը բռնուի գերի ի Կայսոյ՝ թագաւորն Հայոց Արտաւազդ, յաջորդ Տրդատայ Բ. (Խոսրովու), է բարեկամ և օգնական Կայսոյ: Հայք բարեկամ են Պարսից նաև առ Աւրեղիանոսիւ (270—275): Կարոս (282—283) առ Վառամա Բ. (275—292) կը մերժէ զՊարսիկս ի Միջագետաց, և Հայք են դարձեալ զաշնաւոր Հռոմայեցոց: Կարոս կ'սպանուի, ինչպէս նաև երկուքին որդիք գահակիցք նորա, Նումերիանոս և Կարինոս (282—284), և կը թագաւորէ Գիողղետիանոս (284—305): Առ սովաւ Ներսէս արքայ Պարսից (292—302), նախանձելով փառաց նախնուն իւրոյ Կայսոյ՝ կը գրաւէ միւսանգամ զՄիջագետս և զՀայս. բայց Գաղերիոս զօրավար Գիողղետիանու կը զարնէ (297) չարաչար զՆերսէս, և կը հաստատուի զաշամբ խաղաղութիւնն, որ կը տևէ քառասուն տարի կամ մինչև ի մահն Կոստանդիանոսի: Այս պատերազմէն յառաջ կամ իսկ և իսկ լետոյ է, թէպէտ յանուանէ լիշուած չէ յարտաքին ժամանակակից պատմութեան, Տրդատ Գ. մեծ, իբրև յաջորդ Արտաւազդայ, թերևս որդի նախորդին սորա Տրդատայ Բ., կամ Խոսրովու ըստ Հայոց:

Պատմութիւնս, զոր համառօտեցինք ի Տրդատայ Բ. (Խոսրով) մինչև ի Տրդատ Գ. մեծը՝ չթողուր մեզ ընդունել ո՛չ սպանումն թագաւորի, ո՛չ իբր 60-ամեայ անիշխանութիւն, ո՛չ գրաւել Արտաշրի զՀայս, ոչ փախուստ մանկանն Տրդատայ ի կոտորածէ և կալ մնալ իբր 50-ամեայ ժամանակ ի Յոյնս առ Լիկիանու ուրումն, և ի վախճանի մենամարտել ընդ թագաւորին Գթաց և զօրօք գալ նուաճել զՀայս, տալով բազում ճակատս ընդ Պարսից, մինչև երթալ անդր քան զՏիգրոն, այլովքն հանդերձ:

Յառաջին ամս Տրդատայ, այսինքն մինչև 307, եղան գլխա-

ւոր պատմական դէպք զարձին Հայոց, այն է հալածումն Գրիգորի
 և մարտիրոսութիւնն Հռիփսիմեայ հանդերձ ընկերօք ոմամբք, և
 այս վերջնոյն պատճառաւ թերևս հիւանդութիւն ինչ, որ եկաւ
 Տրդատայ, ըստ թղթոյն Արտաշրի առ Վռամշապուհ ըստ Խորե-
 նացւոյն (եթէ վաւերական համարինք թուղթը, Խոր. Գ. ԾԱ.),
 դէպք՝ որ եղան պատրաստութիւն առ դարձն: Տեսութիւնն Տըր-
 դատայ ընդ Կոստանդիանոսի ի հարսանիսն, և չէ անհաւանական,
 պատկեց դարձը, որ կատարեցաւ գէթ թագաւորին կողմանէ 307—
 310, և որոյ զհետ եկն պատերազմն ընդ Մաքսիմիանոսի:

Ըստ ԶԳ. գլխոյ Խորենացւոյն՝ Տրդատ կ'առնու կին զԱշխէն,
 դուստր Աշխադարայ ուրումն: Տրդատայ ամուսնութեան դէմ չու-
 նիմք ինչ ասել, թէպէտ Խորենացին չըսեր, թէ ո՛վ էր այն Աշխա-
 դար, և ո՞չ՝ թէ ինչ աղբերէ կ'առնու այս պատմութիւնը: Ի սոյն
 կը յարէ Տրդատայ երթալն ի հարսանիսն Կոստանդիանոսի: Ար-
 դարե հարսանիք եղան Կոստանդիանոսի 307-ին, բայց ո՛չ, ինչպէս
 արդէն ըսինք, ընդ Մաքսիմիանայ դստեր Գիոկղետիանոսի, այլ ընդ
 Փաւստայ դստեր Մաքսիմիանոսի: Այս երթն Տրդատայ ի հարսա-
 նիսն և բարեկամանալ նորա ընդ Կոստանդիանոսի, թէպէտ չունի
 կատարեալ ստուգութիւն ժամանակակից աղբերէ՝ չէ սակայն ըստ
 մեզ անհաւանական, և այլուստ կը նպաստէ յոյժ լուծելու Հայոց
 դարձին պատմութեան հանգույցը:

Յետ պատմութեան հարսանեաց, Խորենացին ընելով պատմա-
 կան զարտուղութիւն՝ կը մուծանէ Կոստանդիանոսի դարձին առաս-
 պելական պատմութիւնը, որպէս թէ Կոստանդիանոս, «հրապու-
 րեալ ի կնոջէն իւրմէ Մաքսիմիանայ, ի դստերէն Գիոկղետիանոսի՝
 յարոյց հալածանս եկեղեցւոյ, և զբազումս վկայեալ՝ ինքն եղեփան-
 դական բորոտութեամբ ըստ բոլոր ընկալեալ մարմնոյն ապականե-
 ցաւ վասն յանդգնութեանն: Զոր ոչ կարացին բուժել արիողական
 կախարդքն և մարիսկեան բժիշկքն: Յաղագս որոյ յղեաց առ Տըր-
 դատ առաքել նմա ղիւթս ի Պարսից եւ ի Հնդկաց, սակայն եւ
 այնք ոչ հասին նմա յօգուտ: (Այս մասը կը թուի յաւելուած ի կող-
 մանէ Խորենացւոյն): Զոր և քուրմք ոմանք ի զիւաց խրատուէ
 հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս, և ջերմ ա-
 րեամբ լուանալ և ողջանալ, որոյ լուեալ զլալիւն մանկանցն հան-
 դերձ մարցն կականմամբք՝ գթացեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ
 վարկուցեալ քան զիւրն փրկութիւն: Յաղագս որոյ զփոխարէնն
 յԱստուծոյ ընդունի, յանրջական տեսութիւն Առաքելոցն առեալ
 հրաման՝ սրբել լուացմամբ կենսատու աւազանին ի ձեռն Սեղբես-
 տրոսի եպիսկոպոսին Հռոմայ, որ ի նմանէ հալածանացն թագու-

ցեալ էր ի Սոկրատիոն լեառնն. յորմէ և աշակերտեալ հաւատաց,
 զբռնաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա»: Ի վախ-
 ճանի յարելով, «որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»՝
 կու տայ կարծել, թէ Ագաթանգեղոս է աղբիւր այն պատմութեան:
 Արդարեւ Ագաթանգեղոս, թիւ ձԻԵ. կը դնէ Կոստանդիանոսի դար-
 ձին պատմութիւնը ի առասպելօք, որպէս թէ Կոստանդիանոս թա-
 դաւորելով «յերկրին Սպանիացւոց»՝ կը հաւատայ յԱստուած, և
 կուտելով բազմութիւն զօրաց «առ ափն ովկիանոս ահագին ծովուն՝
 ուխտէր ընդ ամենեսին զի առհասարակ ամենայն ոք ճշմարտու-
 թեանն հաւատասցէ... և յԱստուած խրախուսեալ... կործանէր
 զօրութեամբ քրիստոսեան խաչին» ոչ միայն զՄաքսիմիանոս, զՂու-
 կիանոս և զՄաքսենտիոս, այլ և զԳիոկղետիանոս և զՄարտիանոս
 (ինք կ'ստեղծէ այս վերջինը):... «Եւ այնպէս յաղթող երևեալ զին-
 քրն հաստատէր, մինչև զամենայն աւուրս կենաց իւրոց հրեշտակ
 ի յերկնից երևեալ, զօրհանապագ նմա սպասաւոր կարգեալ՝ ընդ
 առաւօտս առաւօտս զքրիստոսեան նշան թագի նորին առեալ ի
 գլուխն դնէր»: Բայց Ագաթանգեղոսի այս պատմութեան մէջ չկայ
 ոչ Կոստանդիանոսի իւր կնոջէն ի Մաքսիմիանայ, Գիոկղետիանոսի
 դստերէն, հրապուրեալ յարուցանելն հալածանս, և ելեփանդական
 բորոտութեամբ ապականեալ՝ ոչ կախարդներէ, ոչ բժիշկներէ և ոչ
 ի Տրդատայ զրկուած Պարսից և Հնդկաց զիւթերէ զանելը բժշկու-
 թիւն, և ըստ խրատու քրմաց մանր տղայս զենլով յաւազանս՝ ա-
 րեամբ նոցա լուանալն, և որ ի կարգին: Այս բաներուն և ոչ նըշ-
 մարանքը կայ առ Ագաթանգեղոսի: Խորենացին այն պատմութիւնը
 կ'առնու (ինչպէս ցուցուց մօտերս Ա. Գարիէր, ուսուցիչ արևելեան
 լեզուաց և առանձինն հայերէնի ի Բարիզ) «Վարք Սեղբեստրոսի»
 անուանեալ զրուածէ մը, որ ըստ զիտողութեան Ա. Գարիէրի գըր-
 ուած էր լատիներէն, և սպա թարգմանուած լունարէն: Արով-
 հեռե, կ'ըսէ, ըստ հետազօտութեան Մ. Տիւշէնի, Սեղբեստրոսի
 վարուց լատիներէնն կը թուի զրուած դէպ ի վախճան Ե. դարուն
 և ի սկզբան Զ.-ին թարգմանուած ի լոյն՝ կը հետեի թէ Խորենա-
 ցւոյն պատմութեան յօրինումն եղած է՝ ոչ, ինչպէս ընդհանրա-
 պէս կը կարծուի, մօտ ի վախճան Ե. դարուն (460—480), այլ ի
 Զ. դարուն. ըստ մեզ՝ աւելի անագան:

Արդարեւ նայելով Խորենացւոյն պատմութեան լեզուին, որ չէ
 միակերպ, և գլուխներէն ոմանց, որ են եկամուտ, այսինքն յալմէ
 մուծեալ և լատին, որպիսի են հաւանականապէս առաջին եօթն
 գլուխք, և մանուանդ Գ. զպրութեան ԿԱ. գլխոյն վերջին հա-
 տուածն և ԿԲ. գլուխն ողջոյն՝ կրնանք զյօրինումն այն պատմու-

Թեան զնել ոչ ի վեցերորդ, այլ յեօթներորդ դարու իսկ, մանա-
 ւանդ որ Մովսէս Խորենացի անուն զոք չենք գտներ յիշուած ի
 մատենագիրս Ե. դարու, և ոչ Փարպեցին, որ էր ժամանակակից և
 ծանօթ Սահակայ Բագրատունւոյ, ինչպէս ըսուեցաւ այլուր՝ զիտէ
 ի խնդրոյ նորա ի Մովսիսէ ումեքէ Խորենացւոյ գրուած պատմու-
 թիւն Հայոց, զոր հարկ էր նմա զիտել, քանզի Սահակ էր գործա-
 կից Վահանայ, բարեկամին և պաշտպանի Փարպեցւոյն: Ուստի հա-
 ւանականագոյն այս է, թէ պատմութիւն Խորենացւոյն, ըստ արգի
 վիճակին՝ է գործ Ե. դարու. և որպէս զի տարակոյս չմնար թէ
 գործն է Ե. դարու՝ արուած է կարծեցեալ հեղինակին Մեկենաս՝
 Բագրատունին Սահակ մարզպան, գործակից Վահանայ, բայց այսու
 մանաւանդ կը խայտառակի խաբէութիւնն: Այսպիսի խաբէու-
 թիւն մը չէ զարմանալի, քանզի ուրիշ առասպելական գրութեան,
 այն է պատկերին պատմութեան համար ըսուած է, թէ գրեց նոյն
 Մովսէս Խորենացի ի խնդրոյ այլոյ ուրումն Սահակայ Արծրունւոյ:
 Այլուստ, ինչ ինչ առ Խորենացւոյն, մանաւանդ նկարագիր ասպ-
 կանութեան հայ կղերին և արկածից ժամանակին յՈղբսն՝ յայտ-
 նի կը ցուցնեն, թէ գրողը կ'ապրէր Ե. դարուն, ինչպէս արդէն
 ըսուեցաւ:

Խորենացւոյ ԶԳ. գլխոյն վրայ կան գիտելու արժանի ինչ ինչ,
 զորով չէ պարտ լուութեամբ անցնել: Ինչ որ այս գլխոյն մէջ կը
 պատմէ Խորենացին Կոստանդիանոսի դարձին վրայ՝ ինչպէս ըսինք,
 առնուած է Սեղբեստրոսի վարուց առասպելական պատմութեան
 լուծարէն թարգմանութենէն, որոյ հայերէն թարգմանութիւնն ևս
 կայ, գործ Զ. կամ Ե. դարուց, զոր Հայկ. բառարանն կը համարի
 հին թարգմանութիւն ընտիր: Զարգիս յայտնի է սակայն, թէ այս
 թարգմանութիւն, ինչպէս լեզուն ևս կը մատնէ՝ չկարէ լինել հը-
 նագոյն քան զԵ. դար, կամ քան զվախճան Զ.-ին: Թէ հեղինակ
 պատմութեան Խորենացւոյն այս հայերէն թարգմանութենէն կ'առ-
 նու տեղեկութիւնները, զոր կու տայ զԿոստանդիանոսէ՝ է առանց
 հակառակութեան: Արիողական, ինչպէս կը գիտէ Լանկլուս՝ է լա-
 տիներէն բառն hariolus կամ ariolus — զիւթ կամ հմայ, որ բա
 զուս էին առ Հռոմայեցիս. իսկ Մարտիկեանն կ'ակնարկէ զՄարտ-
 ժողովուրդ պատերազմող Խալիոյ, որ համբաւեալ էին իբրև հմայող
 և թովիչ: Ըստ արգի քննչաց՝ չէ ամենեւին ճշմարիտ թէ Հեղինէ
 մայրն Կոստանդիանոսի էր հարձ Կոստանդայ, հօր Կոստանդիանոսի.
 իսկ թէ Կոստանդիանոս հարաւ բորոտութեամբ ի պատիժ հալա-
 ծանաց ինչ, զոր յարոյց ընդդէմ քրիստոնէից, և թէ քուրմք ոմանք
 խրատ տուին նմա մանր տղայոց արեամբ լուանալ, և նա զթալով

ի լալիւն մանկանցն և մտրց նոցա, իբրև վարձ հրաշիւք ընկալաւ
 բժշկութիւն մկրտութեամբ ի ձեռն Սեղբեստրոսի՝ է լոկ առասպել:
 (Տես Լանկլ. Ժողովածու, հտ. Բ. էջ 123, ի ծանօթութիւնն):

Ըստ ԶԳ. գլխոյ Խորենացւոյն՝ Կոստանդ Բ. (309—381) համա-
 բերով զիպող ժամ զերթն Տրդատայ ի Հռոմ առ Կոստանդիանոս՝
 կը գրգռէ հիւսիսային վայրենի ցեղեր յարձակել ի Հայս, և ինքն
 ևս լինի ժամագիր գալ իւրովքն: Ընդ Կոստանդի ի բանի է Սղուկ
 նահապետ ազգին Սղիւնեաց:

Սղիւնեաց տես Ա. մասն, էջ 212, 242: Ըստ Խորենացւոյն՝
 Սղիւնեաց ցեղէն Սղուկ ոմն, իշխան Տարօնոյ, ապստամբելով առ
 Տրդատաւ՝ կը նեղէր զերկիրն, և Մամբուն, Մամիկոնեանց նախնին,
 մատոյց ծառայութիւն մեծ Տրդատայ՝ սպաննելով զՍղուկ դաւով:
 Ահա պատմութիւն Խորենացւոյն.— «Ընդ հանգչելն Կոստանդ արքայի
 Պարսից ի պատերազմացն և ի գնալն Տրդատայ ի Հռոմ առ սուրբն
 Կոստանդիանոս, պարսպ առեալ խորհրդոց Կոստանդի՝ նիւթէ չարիս
 ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թողեալ զհիւսիսայինսն ամենայն ելանել
 ի Հայս՝ ժամ դնէ և իւր գալ Արեօք ի միւս կողմանէն: Ի սորին
 բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին Սղիւնեաց՝ զինքեանն
 սպանանէ զփեսայ, զծերացեալն Օտայ, որ էր ի տոհմէն Ամատու-
 նեաց և սնուցող Խոսրովիդիսոյ քեռ թագաւորին: Եւ այն ինչ
 ընդ հուսկ եկեալ մեծին Տրդատայ յարեմտից, և լուեալ զայս ամե-
 նայն, և զիտացեալ թէ ոչ ի ժամագրութիւնն եկն Կոստանդի խաղայ
 ի վերայ հիւսիսականացն: Իսկ նահապետ ազգին Սղիւնեաց ամրա-
 նայր յամրոցին որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով
 իւրեան զբնակիչս Սիմն կոչեցելոյ լերին. և ընդդիմացեալ թագա-
 ւորին՝ աղմկէր զերկիրն և մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր
 այլում սարապել գործոյ: Ասէ ամենայն նախարարութեանց տանս
 Հայոց՝ արքայ. «Որ ոք ածէ առ իս գնահապեան Սղիւնեաց՝ տաց
 նմա լաւիտենական իշխանութեամբ զգիւղս և զգաստակերտս և
 զամենայն իշխանութիւն ազգին Սղիւնեաց»: Զոր յանձն առնուր
 ճենագեայն Մամբուն: Եւ ի խաղայ թագաւորին զկողմամբք Սղուա-
 նից ի վերայ հիւսիսականացն՝ գնաց Մամբուն ամենայն աղիւն
 իւրով զկողմամբք Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ ի թագա-
 ւորէն, և ի չու անկեալ՝ առաքէ զաղապանաց հեռեակս, զգացու-
 ցանելով նահապետի ազգին Սղիւնեաց զգնալն թագաւորին զկող-
 մամբք Սղուանից. «Վտանգ մեծ է, տսէ, թագաւորին Տրդատայ,
 վասնորոյ գնաց զկողմամբք Սղուանից սրատերազմել ընդ ամենայն
 լեռնոտեայնս. վասն որոյ մեր է ժամանակ ի ճահ խորհել և գոր-
 ծել որ ինչ կամք են. զի խորհեալ եմ գաշնաւոր լինել ընդ քեզ

վասն արհամարհանաց իմոց ի թագաւորէն»։ Ընդ որ ուրախացեալ նահապետ ազգին Սլիւնեաց՝ ընդունի զնա երգամբ ուխտից, բայց յամուրն ոչ թողու, մինչև տեսանել թէ սրպէս պահիցէ զմտերմութիւնն երգմանց և դաշնաւորութեանցն։ Իսկ սասցեալն Մամգուն ամենեկին ջանացեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապստամբին՝ հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարև միամիտ դործակից, մինչև հրամայեաց նմա համարձակ մտանել յամուրն և ելանել։ Եւ լետ բազում վստահութեանն, ի մրում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապետ ազգին Սլիւնեաց ելանել արտաքս յամրոցէն և որսալ երէս. և ի միջամուխ լինել որսոցն՝ զիպեցուցանէ աղեղամբն ընդ մէջ թիկանցն, և կործան լերկիր զարկուցանէ զապստամբն։ Եւ ընթացեալ իւրով արամբքն ի դուռն ամրոցին՝ ունի զբերդն, կապելով զամենայն արսն որ ի ներքս։ Նաև զազգն Սլիւնեաց խորհեցաւ բառնալ, և կոտորեաց զամենեսեան. երկուք ոմանք փախտական անկան յաշխարհն Ծոփաց։ Իսկ Մամգուն վազվազակի զգացուցանէ թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, գրէ հրովարտակ՝ իշխել նմա ամենայնի. և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամգունեան։ Բայց մնացելոցն Սլիւնեաց հրամայէ չմնասել» (Խոր. Բ. 24.)։

Թէ երբէք Սղիւնի իշխան մի ապստամբելով նուաճեցու Մամիկոնեան իշխանէ՝ ինքնին չէ անհաւանական. այլ թէ այս եղաւ առ Տրդատաւ՝ չթուիր ստուգ, նայելով պարագաներուն որ կը լիշուին ի Խորենացւոյն այս և յաջորդ գլխոց մէջ, պարագաներ՝ որ չեն ճշմարիտ. զոր օրինակ Տրդատայ գտնուելն ի Հռոմ առ Կոստանդիանոսի, և Շապհոյ այն առթիւ զրգուելն զՍղուկ յապստամբութիւն, երթալն Տրդատայ ի դարձին հիւսիսականաց դէմ և վտանգելն, և ապա հռոմայեցի զօրօք տարևոր ժամանակաւ արշաւելն ի Պարսս, և շինելն զԵկրատան։ Գիտենք որ Տրդատ չգնաց երբէք ի Հռոմ առ Կոստանդիանոս. ինչպէս կրնար Շապուհ, առթիւ ընելով զայս, զրգուել զՍղուկ յապստամբութիւն։ Եւ ոչ Տրդատայ հիւսիսականաց դէմ արշաւել և վտանգելն, և տարևոր ժամանակաւ հռոմայեցի զօրօք արշաւելն ի Պարսս ունին ստուգութիւն. դարձեալ՝ ինչ Եկրատան է այն՝ զոր Խորենացին կու տայ շինել Տրդատայ։

Թէ ուստի կ'առնու Խորենացին զպատմութիւն այս գլխոյն, ինչպէս նաև յաջորդ գլուխներուն մինչև ի մահն Տրդատայ՝ պիտի լիշենք լետոյ։ Ստուգ է միայն, թէ բերդն Ողտկան որ ի Տարօն՝ էր արդէն առ Պապաւ ժառանգութիւն Մամիկոնեացի (Բուգ. Ե. 9.)։

Սղիւնիք կային առ Վարդանամբք, յորոց կողմանէ կը լիշուի առ Եղիշէի Սլրուկ Սղիւնի։

Ի գլուխն 25. կը պատմէ Խորենացին Տրդատայ նահատակութիւններն Վրուանս, այսինքն ի պատերազմին ընդդէմ հիւսիսականաց, և կու տայ յաղթել Տրդատայ, բայց ոչ առանց մեծ կորստեան։ Թէպէտ ինքնին չէ անհաւանական, թէ Տրդատ կրեց այսպիսի յարձակումն ի հիւսիսականաց՝ սակայն պատմութեան պարագաներն կը ցուցնեն, թէ Խորենացին կը շփոթէ զայս Տրդատ ընդ Տրդատայ կամ Տիրիթայ Տակիտոսի (Արտաշէս Բ. ըստ Խորենացւոյն) առ Ներոնիւ։ Ըստ ժամանակակից պատմութեան՝ այն Տրդատայ ժամանակ եղաւ յարձակումն ի վերայ Հայոց ի հիւսիսականաց, և Յովսեպոս, մին ի պատմչաց այն յարձակման, իբր 500 ամօք յառաջ քան զԽորենացին ըստ աւանդութեան և ժամանակակից՝ կը պատմէ այն Տրդատայ վրայ «քեմիտապատ պարանին» զիպուածն, ինչպէս տեսանք այլուր։ Յայտնի է թէ Խորենացին, որ գիտէ զՅովսեպոս՝ կու տայ այն Տրդատայ վրայ պատմուածն այս Տրդատայ։ Ուստի կը համաձակինք ըսել, թէ հիւսիսականաց այս յարձակումն առ այսու Տրդատայ չունի պատմական հիմն, ինչպէս նաև Տրդատայ լետ պատերազմին արշաւելն ի Պարսս. քանզի լետ Գաղերիոսի դաշանց, որոյ զօրութեամբ տեւեց քառասնամեայ խաղաղութիւն՝ չէ հաւանական թէ եղաւ երբէք պատերազմ Հայոց ընդ Պարսս։ Շապհոյ խլրտելն և նիւթել թշնամութիւն Հայոց դէմ՝ կ'սկսի, ինչպէս ըսուած է այլուր՝ լետ 337-ին, այն է լետ մահուն Կոստանդիանոսի և Տրդատայ, առ Խոսրովու որդւով Տրդատայ։ Ահա 25. գլուխ Խորենացւոյն. — «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանեօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ լերկու ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով։ Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռինն, սրպէս անբաւք ի նմանէ լերկիր անկեալ թաւալչլոր խաղալին. օրինակ իմն ի զեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբ լերկիր թափեալ ցանցոյն, կայտաւէին լերեսս երկրին։ Զոր տեսեալ թագաւորին Բառլաց՝ մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպաղինէն զներգեայ քեմիտապատ պարանն, և կորովութեամբ ձգեալ լետուստ կողմանէ՝ ճարպ զիպեցուցանէ լուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն՝ ածել ումբք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ դժէին նետք։ Եւ քանզի ոչ կարաց շարժեալ ձեռամբ զհսկայն՝ զլանջիւք առ երկվորին, և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերկվորն՝ քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներգեայն աճապարեալ սկայն, և

սաստկուժեամբ ուժոյն զիւրեաւ ցանցեալ՝ ի ճահ զիպեցուցանէր զերկասյրին, և ընդ մէջ կորէր զայլոն և ընդ զոյգ պարանոցին ըզգլուխ երկվարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զգօրաւորն միջակաւոր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային: զորոց զհետ մտեալ Տրդատ՝ վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուածս իւրոց զօրացն եհաս, և բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանգակունի՝ սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրութեան օրինաց պատանդս առեալ դասնայ: Որով պատճառաւ միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր բազում, գումարտակ արարեալ՝ խաղայ յաշխարհն Պարսից, զիմեալ ի վերայ Ծապհոյ սրղույ Արտաշրի, չորս իւրոցն առնելով զօրավարս, զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, փտահացեալ վասն ի Քրիստոս հաւատոցն, և զԲագարատ ասպետ, և զՄանածիհր նահապետ ազգին Ռըշտունեաց և զՎահան նահապետ Ամատունեաց: Բայց յաղաքս հաւատոց Միհրանայ և աշխարհին Վրաց ասել կայ մեզ առաջի: Խորենացին, զոր խոստացաւն՝ կը կատարէ յաջորդ գլխով:

Ձե. գլուխ Խորենացւոյն ունի Վրաց դարձին պատմութիւնն ի ձեռն կնոջ ուրումն Նունեայ, որ որպէս թէ էր լընկերաց Հուփսիմեանց: Պատմութիւնն, ինչպէս յայտնի է ի նշանացն, որովք լի է զրոյց. — «Կին ոմն անուն Նունէ, լընկերաց սրբոց Հուփսիմեանցն ի ցրուելոցն, փախստեամբ հասեալ յաշխարհն Վրաց ի Մծիխիթայ, ի նոցա քաղաքն նախագահ, յով ճգնութեամբ ստացեալ շնորհս բժշկութեան. որով և զբազում ախտաժէտս բժշկեալ, և գլխովին զկին Միհրանայ առաջնորդին Վրաց: Վասնորոյ հարցեալ զնա Միհրանայ, եթէ որով զօրութեամբ առնես զայս սքանչելիս՝ ուսաւ զբարոզութիւն Աւետարանին Քրիստոսի, և ախորժելով լուեալ՝ պատմեաց իւրոց նախարարացն հանդերձ գովեստիւ: Եւ իսկոյն եհաս ի նա լուր սքանչելեացն որ եղեն ի Հայս ի թագաւորն և ի նախարարսն, և զընկերացն երանելոյն Նունեայ. ընդ որ հիացեալ՝ զրուցեաց երանելոյն Նունեայ, որով և ստուգագոյն ևս տեղեկացաւ զամենայն սճով:»

Խորենացին ըսելով վասն Նունեայ, թէ «առաքելուհի եղեալ քարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև ի սահմանս Մասքիթաց» կը լաւելու, «որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»: Սակայն զարմանալի է, որ Ագաթանգեղոս զբարոզութիւնն ի Կղարջաց մինչև ի սահմանս Մասքիթաց, այլովքն հան-

դերձ՝ կու տայ Գրիգորի (Ագաթ. ձե.): Նունեայ, իբրև առաքելուհի Վրաց՝ անունն անգամ չկայ առ Ագաթանգեղոսի:

Ըստ Ձե. գլխոյ Խորենացւոյն՝ Տրդատ թէպէտ կը յաղթէ ի պատերազմին ընդդէմ հիւսիսականաց, բայց որովհետև կորուստ մեծ ունեցաւ՝ կը վախնայ առանձինն կուուել ընդ Ծապհոյ, մինչև կը հասնի զօր հոռմայեցի, որոց օգնութեամբ Տրդատ կը մտնէ յԱսորեստան, և լետ դարձուցանելով զերկիրն յաւեր և յապականութիւն՝ կ'երթայ Պարսից հիւսիսային կողմերն, ուր կու գայ առ նա ազգական նորա Կամսար, Կարնան ցեղէն. — «Բայց Տրդատայ թէպէտև զյաղթութիւն ստացեալ էր, այլ ի հարկանելով զօրուն և ի բազում անկելոց նախարարացն՝ զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարտնչել ընդ Ծապհոյ, մինչև եհաս բազմութիւն զօրուն Հոռմայեցւոց, որք ընդ Ասորեստան յարձակեցան. և ի փախուստ Ծապհոյ՝ դարձան և յաւարի առին զամենայն երկիրն: Քանզի և Տրդատ միահամուռ իւրովքն, և որք ընդ իւրովք էին զօրքն, ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից զիմեաց տարեկան չուաւորութեամբ: Յայնժամ զայ առ նա ազգականն իւր և հարազատ Կամսար»:

Խորենացին շատ բան կը պատմէ զԿամսարականաց, զորս կը դնէ Պահլաւ ցեղէ, ուստի և ազգական Պարթևաց և Արշակունեաց: Թողլով ինչ որ կը պատմէ Խորենացին, առնլով չենք գիտեր ինչ աղբերէ, թերևս ի Խոռոհրատայ, Կամսարայ նախնիներուն վրայ (Խոր. Բ. Իէ, ԻԸ, ՀԳ.), թողլով նաև Կամսար անունն ստուգաբանութիւնն (Խոր. Բ. Ձե.)՝ սա միայն լիշենք իբրև ճշմարիտ, թէ Կամսարականք էին արգարև Պահլաւ, ուստի և ազգականք Արշակունեաց: Ալանայոցան Պահլաւ զօրավար Ծապհոյ (Բուզ. Գ. ԼԸ.)՝ զԱրշակ, որ կ'աղաչէր զնա թողուլ փախչել՝ կը լանդիմանէ այսպէս. «Կու ոչ խնայեցեր յազգայինն մեր Կամսարականս, որ առաւել քան զիս էին քո հարազատագոյնք դենի ձեր մտտամբ և աշխարհաւ համարնակաւ. զի՞նք լինէն ակն ունիցիս ի քեզ խնայել, հեռացեալ դենիւ և բնակութեամբ. և որով օրինակաւ ես ի քոյն յուսալով բարիս, որ անյայտ է թէ առից՝ զգտեալսն լիմմէ թագաւորէն կորուսանիցեմ» (Խոր. Գ. ԼԳ.): Թէպէտ Խորենացին է որ կը դնէ այս լանդիմանութիւնն ի բերան Պահլաւ զօրավարին, և Բուզանդ, որ գիտէ զԱլանայոցան Պահլաւ ի տոհմէ Արշակունեաց, չունի այս պարագայն՝ բաւական է սակայն ցուցնելու, թէ Կամսարականք համարուած էին ազգական Արշակունեաց: Ըստ Բուզանդայ՝ այս ցեղ ոչ թէ առ Տրդատաւ եկաւ ի Հայս, ինչպէս կը պատմէ հոս Խորենացին, այլ կար յառաջագոյն իսկ քան զՏրդատ: Առ Խորեովաւ որդւով Տրդատայ Կամսարականք էին ի համարի հին աւագ նախա-

բարութեանց, և է ի նիվազուց խնամացեալ ընդ աւագ նախարարս, որպիսի էին Սիւնիք և Մամիկոնեանք (Բուզ. Գ. ԺԱ.):

Այս գլխոյն (ՁԷ.) վերջը կը լաւելու Խորենացին. «Բայց Տրդատայ հաստատեալ իւր գեւթնապարսպեանն Եկբատան երկրորդ, և վերակացու լինբենէ թողեալ՝ դառնայ ի Հայս: Քանզի Շապուհ, կը լաւելու, աղաչեաց զՎոստանդիանոս զյաղթողն՝ խնդրել զհատուածիւն, և հաստատել խաղաղութիւն մշտնջենաւոր. զոր արարեալ սրբոյն Վոստանդիանոսի», այլովքն հանդերձ:

Ինչ որ Խորենացին Գ. դարութեան ԶԳ. գլխէն մինչև ի գլուխն ԶԸ. կը պատմէ Տրդատայ պատերազմներուն վրայ ընդ Շապուհոյ՝ են շփոթ և լի պատմական և ժամանակագրական սխալներով, ուստի չունին ամենեկին պատմական ստուգութիւն: Նախ՝ զՇապուհ կը համարի որդի Արտաշրի (Գլ. ԶԶ. և ԶԷ.): Շապուհ որդի Արտաշրի, ըստ ժամանակակից պատմութեան՝ է կրկին. մին՝ Շապուհ Ա. որդի Արտաշրի առաջնոյ (240—271), միւսն՝ Շապուհ Գ. որդի Արտաշրի երկրորդի (385—389). երկուքին ևս չեն յամարիր Տրդատայ ժամանակին, որ է 287 կամ 297—337: Տրդատայ ժամանակակից Շապուհ՝ է Շապուհ Բ. որդի Որգմդի Բ, երկայնակեաց (309—381), որ կը հանդիպի ոչ միայն Վոստանդիանոսի, այլև Վոստանդայ, Յուլիանու, Յովիանու, Վաղեսի և Թէոդոսի մեծի, և մեր թագաւորներէն՝ Տրդատայ մեծի, Խոսրովու Բ, Տիրանայ Բ, Արշակայ, Պապայ և Վարազդատայ, և ունի մեծ դեր ի պատմութեան վերջին ժամանակին Արշակունեաց: Երկրորդ՝ մշտնջենաւոր խաղաղութիւնն, զոր կը լիջէ Խորենացին՝ եղաւ առ Դիոկղետիանոսիւ լետ յաղթութեանն Գաղերիոսի (297) և աւեց Վոստանդիանոսի և Տրդատայ բոլոր ժամանակը:

Այս ժամանակագրութեան նայելով՝ սխալ է նաև այն որ կ'ըսէ Խորենացին, թէ լերթալն Տրդատայ առ Վոստանդիանոս՝ Շապուհ գրգռեց զհիւսիսականս յարձակել ի վերայ Հայոց, ևն. քանզի Տրդատայ ճշմարիտ երթն առ Վոստանդիանոս (եթէ երբէք եղաւ)՝ եղած է 307-ին, մինչդեռ չկար Շապուհ. իսկ երկրորդ երթն ի Հռոմ ըստ Ագաթանգեղոսի՝ չէ ճշմարիտ, ինչպէս պիտի տեսնենք լետոյ: Տեսանք նաև, թէ հիւսիսականաց յարձակումն առ Տրդատաւ՝ շփոթուած է ընդ յարձակմանն հիւսիսականաց, որ եղաւ առ Տրդատաւ Տակիտոսի, այն է առ Արտաշիսիւ Բ. ըստ Խորենացւոյն: Այս պատմական տեսութենէն կը հետևի, և կրնանք ըսել ստուգութեամբ, թէ պատերազմունք, զորս կը համարի եղած Խորենացին առ Տրդատաւ ընդ Պարսս և յորս կը խառնէ զՀռոմայեցիս, այն է զՎոստանդիանոս՝ չունին ամենեկին ստուգութիւն, և հաւանական է թէ

առնուած են ասորի կամ պարսիկ աղբերէ, թերևս ի Խոռոհքտայ, որ էր զպիր Շապուհոյ ըստ Խորենացւոյն, և գերեկցին նորա Բարսուամայի պատմութենէն, զորոց վաւերականութիւնը կասկածելի կ'ընէ ինքն իսկ Խորենացին ասելով, թէ էին առասպելախառն (Խոր. Բ. Է.):

Գալով եօթնապարսպեան Եկբատանայ՝ կ'ըսենք, թէ երկու Եկբատանք կը լիչուին ի պատմութեան, մին ի Մարս, և միւսն ի Պարսս, երկուքին ևս հարիւրաւոր ամօք լառաջ քան զՏրդատ: Ձէ ամենեկին հաւանական, թէ Տրդատ լետ պատերազմին ընդ Շապուհոյ (դնելով այն պատերազմը ճշմարիտ), գնաց «տարեկան չուաւորութեամբ», իւր և հռոմայեցի զօրօք— «միահամուռ իւրովքն և որք ընդ իւրովք էին զօրքն (Հռոմայեցւոց) — ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից», այն է ի կողմանս Բակտրիոյ (Բուշանք ըստ Հայոց), և շինեց նոր իմն եօթնապարսպեան Եկբատան, զոր լանձնելով վերակացուաց՝ դարձաւ ի Հայս: Իբրև գործ Տրդատայ՝ քան զայս ստուգ է շինուածն ի Գառնի. — «Չայսու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշինուած ամրոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթագամ և կապարով մածուցեալ. յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ, ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ. և գրեալ ի նմա զլիշատակ իւր հելլենացի գրով» (Խոր. Գլ. Դ.): Կը մնայ գիտել, թէ ինչ էր շինուածն Տրդատայ: Գիտենք թէ Գառնի էր սմբոց շինեալ ի վաղուց, ուր էին հռոմայեցի պահապան զօրք առ Տիրերիւ, և ուր ամրացաւ Միհրդատ Վիր (Սանատրուկ) լերեսաց եղբորորդւոյն իւրոյ Հռադամիզդայ (Երուանդ), ըստ հռոմէական պատմութեան: Ուստի շինուածն Տրդատայ կը թուի լինել իւր քեռ Խոսրովիդիստոյ համար ամարանոց, և զոր կը լիչեն լետին պատմիչք, Կիրակոս և ընդարձակողն Սամուելի, կոչելով թաղա Տրդատայ:

Ինչպիսի է, թէ ուստի կ'առնու Խորենացին այս պատմութիւնը, մանաւանդ ինչ որ կը պատմէ նոյն գլխոյն մէջ զՎամսարայ: Որովհետև Խորենացին ստէպ կը լիջէ զՎամսարականս իբրև զմին ի Պահլաւ ցեղից, յորոց էին Պարթև թագաւորք Արտաւանայ Գ. է և այսր, ինչպէս նաև մերքն ի Տրդատայ Տակիտոսի (Արտաշէս Բ.) մինչև ի վախճան հարստութեանն Արշակունեաց՝— հաւանական կը թուի, թէ Խորենացին ունէր ի ձեռին Պահլաւ ցեղերուն վրայ գրբուած մը պարսկերէն, զոր կ'ակնարկէ իսկ ի գլուխն ԷԷ. լասելն զՊերոզամատէ. «զսմանէ բիւր առասպելս յօդեցին Պարսք». պարսկերէն սղբիւր կ'ակնարկէ նաև առասպելական պարսիկ անուան Վամսար:

Չէ անհաւանական թէ այս աղբիւր Խորենացւոյն էր Խառնհրատայ մատենան կամ նմին նման գրուած մի կէս վկայաբանական:

ՁԼ. գլուխն է գլխինիսէ (Լիկիանէս), զոր որպէս թէ Կոստանդիանոս կ'ընէ երկրորդ իւր, տալով նմա զքոյր իւր կնութեան: Բայց Լիկիանիոս կը գրթէ իւր խոստման՝ տալոյ ազատութիւն քրիստոնէից, լարուցանելով սաստիկ հալածումն և սպաննել տալով զբազումս, ընդ որս զՄլափիւռոս կոյս և զԲարսեղ եպիսկոպոս Ամասիոյ, որոյ վկայաբանութենէն առած է Խորենացին զիւր պատմութիւնն զԼիկիանիոսէ, ինչպէս կը հաստատէ Ա. Լա Գարիէր (տես «Հանդէս ամսօրեայ» 1893, մայիս): Ըստ Խորենացւոյն՝ Լիկիանիոս կը նիւթէ գաղտ նենգութիւն ընդդէմ Կոստանդիանոսի, բայց մատնուելով ի ձեռս նորա՝ կը զրկուի ի մետաղս ի Քաղղիա.— «Ի բառնալ Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼիկիանոս մեծութիւն լոյժ, և ետ նմա կնութեան զքոյր իւր ոչ համամայր, ծիրանեօք և պսակաւ զարդարեաց զնա, և յերկրորդականս հասուցեալ պատիւս՝ արքայ ամենայն արևելից կացոյց: Բայց զոր աստուածային բանն առ Եբրայեցւոցն անհնարին համարեալ չարութեանն փոփոխումն՝ նոյն և աստանօր պատահի. ընծու անկարելի է զխալտուցսն փոխել և Եթովպացւոյ զթխութիւն, նոյնպէս մտրդսյ ամբարշտի զբարսն: Քանզի նախ առ ի հաւատան զբտանի զրթող, և երկրորդ՝ առ բարեգործն իւր՝ ապստամբ: Յարուց հալածանս եկեղեցւոյ, և նենգութիւն զաղտնի ընդդէմ Կոստանդիանոսի. նաև չարիս բազմազանս ամենեցուն հասուց որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, ցանկասէրս այս և զարշելի ալևոր, ներկուածոյ ունելով զհերս. որ և զկին իւր ի մեծ նեղութիւն արգել սակա արփութեան երանելոյն Մլափիւռայ, վասն որոյ սպան զսուրբն Բասիլիոս Ամասիոյ Պոնտացւոց եպիսկոպոս: Եւ իբրև լայտնեցաւ զաւն, և զիտաց, թէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդիանոս՝ ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ»: Խորենացւոյն կողմանէ լաւելուած է սա մասը. «Եւ ցրտացեալ ի սիրոյն Տրդատայ մեր թագաւորի՝ ակնածէր որպէս արգարև ի թշնամւոյ, քանզի գիտէր եթէ ատելի է արդարոյ ամենայն ամբարիշտ»: «Իսկ իբրև եկն յաղթողն Կոստանդիանոս՝ մատնեաց Աստուած ի ձեռս նորա զԼիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ի ճերտենի և ի քեռայր՝ ետ տանել ի Քաղղիոս հանգերձ երկաթի կապանօք զնել ի մետաղս, զի աղօթեացէ առ Աստուած որում մեղաւն, թերևս երկայնամիտ լիցի առ նա»:

Սակայն գիտենք Հռոմայեցւոց պատմութենէն, թէ Լիկիանիոս կարգեցաւ կայսր ոչ թէ Կոստանդիանոսէ, այլ Քաղերիոսէ (307): Մինչև 314, Սևերոս Մաքսիմիանոս, Քաղերիոս, Մաքսենտիոս,

Մաքսիմինոս, հակառակորդք միմեանց՝ վերցան պատերազմաւ կամ մահուամբ. մնացին Կոստանդիանոս և Լիկիանիոս, որք երկիցս զըրգուեցան ի պատերազմ, 314 և 322. յերկրորդումն Լիկիանիոս լաղթուելով՝ հրաժարեցաւ իշխանութենէ, և ըստ խնդրոյ կնոջ նորա Կոստանդայ, քեռ Կոստանդիանոսի՝ տրուեցաւ նմա բնակութիւն Թեսաղոնիկէ, բայց լետ սակաւուց սպանուեցաւ (324):

Նոյն ՁԼ. գլխոյն վերջը կը պատմէ Խորենացին հարևանցի իմն Կոստանդնուպոլսի շինութիւնը, որ չունի վերաբերութիւն մեզ: Ի գլուխն ՁԹ. նոյնպէս համառօտիւ կը լիշէ զժողովն Նիկիոյ, որոյ կարևորագոյն մասն է վասն մեր՝ Արիստակիսի զրկուելն ի ժողովն: Ազատեցաւ կը պատմէ Արիստակիսի երթն համառօտիւ այսպէս. «Այս լետ այսօրիկ հրաման ետ մեծ կաշարն Օգոստականն Կոստանդիանոս՝ ժողովել ամենայն եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Նիկիացւոց: Յայնժամ մեծ արքայն Տրդատ և սուրբ կաթողիկոսն Քրիզոստոս հանգերձեցին և արձակեցին զՌըստակէս, որ երթեալ հասանէր ի ժողովն մեծ Նիկիայ ընդ եպիսկոպոսսն ամենայն, ուր ամենայն տիեզերացն կարգեցաւ ընդունելութեան աւանդութեան հաւատք». և իսկայն կը լարէ զգարձն Արիստակիսի ի ժողովոյն.— «Իսկ երանելին Ռըստակէս գայր հասանէր պայծառ ծագեալ հաւատովքն և հաստատուն աստուածահաճոյ նիկիական կանոնօքն երևեալ ի Հայաստան երկրին. առաջի զնէր թագաւորին և կաթողիկոսին սրբոյ զբերեալ աւանդութիւնսն. որով սրբոյն Քրիզոստի ի նոյն լուսաւորական կանոնան լաւելեալ՝ առեալ զիւր վիճակն զՀայաստան երկիրն պայծառացուցանէր» (Ազատ. ձԻԵ.): Ըստ Խորենացւոյն՝ որպէս թէ Կոստանդիանոս կը հրաւիրէ զՏրդատ երթալ ի ժողովն հանգերձ Քրիզոստոս. բայց երկուքին ևս կը հրաժարին, Տրդատ՝ քաղաքական պատճառաւ, այսինքն առ երկէւղի ի Տապհոյ, իսկ Քրիզոստոս խոնարհութեան, որպէս զի չպատուէր ի ժողովոյն իբրև խոստովանող: Առտի կը զրկուի Արիստակէս, կբտսեր որդին Քրիզոստի, իբրև փոխանորդ նոցա, այսինքն Տրդատայ և Քրիզոստոսի. (թէպէտ Արիստակէս կ'ընդունուի ի ժողովոյն իբրև եպիսկոպոս մեծին Հայոց ընդ իրաւասութեամբ մետրապոլիտին Կեսարեայ, և ոչ իբրև հրաւիրեալ փոխանորդ): Ահա բանք Խորենացւոյն. «Յայնժամ գայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ, զի զսուրբն Քրիզոստոսեալ ընդ իւր ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ լանձն Տրդատ: Քանզի լուեալ էր զխնամանալն Տապհոյ ընդ Հնդկաց թագաւորին և ընդ արևելեանն Մաքանայ... և ի կապածի եղեալ, զի մի արդեւք պայմանին ստիցէ ըստ սովորութեան հետնաստութեանն՝ վասն այնօրիկ ոչ եթող առանց իւր զաշխարհս»:

Թացեալ աճապարէին... երթալին ի Թագաւորական քաղաքն Հոսմայեցւոց... զոր իբրև լուաւ աստուածակարգ Թագաւորն պատուակալ Թագաւորն Կոստանդիանոս և հալրապեան մեծ արքեպիսկոպոսն աշխարհամուտ դրանն որում անուն կոչէր Սեղբեստրոս, որք մեծաւ սիրով պատիւ արարեալ ընդ առաջ ելանէին... Ապա զարմացեալ աստուածասէր կայսրն Կոստանդիանոս՝ հարցանելով զարքայն Տրդատ, թէ զիւրդ, սրպէս եղեն առ քեզ Աստուծոյ սքանչելիքն: Իսկ նա եկաց պատմեաց առաջի կայսերն զամենայն արարեալն Աստուծոյ առ նա զբարերարութիւնսն: Եւ զայն ի պատուհասին լինել ի կերպարանս անասնոցն ոչ ամօթ համարեցաւ պատմել նմա, և զհամբերութիւն նահատակեալ վկայիցն քաջութեան... և յանդիման ցուցանէր կայսերն զտարեալն ընդ իւր զՔրիզորն, եթէ Այս այն այր է, ասէ, յորոյ ի ձեռն ծանեաք մեք զմարդասիրութիւնն Աստուծոյ, և զնորուն ժուժկալութիւն նշանագործ զարմանալիութեանցն: Վասնորոյ զարմացեալ կայսրն Կոստանդիանոս՝ խոնարհեցուցեալ զանձն անկանէր առաջի Քրիզորի, զի օրհնեսցի ի նմանէն. և բազում վայելուչ մեծարանօք պատիւ արարեալ նմա իբրև խոստովանողի Քրիստոսի ըստ արժանաւորութեան նորա: Սոյնպէս և արքային Տրդատայ իբրև եղբոր սիրելույ սէր ցուցեալ ուրախութեամբ մեծաւ, մանաւանդ վասն աստուածածանօթութեան նորա առաւել՝ դաշինս կռէր ընդ նմա, միջնորդ կալեալ զհաւատոսն որ ի Տէր Քրիստոսն էր. զի անշուշտ մինչ ի բուն զհաւատարիմ սէրն ի մէջ Թագաւորութեանցն պահեսցեն:... Ապա և կայսրն Կոստանդիանոս սկսաւ պատմել նմա վասն անզուգական վարուցն նոցա (Հռիփսիմեանց) զոր լառաջագոյն զիտէր, մինչդեռ անդ էին լիւրեանց աշխարհին, եթէ սրպէս հաճոյ վարուքն էին, կամ սրպէս ազնուականք ի մարմնաւոր կողմանէ տոհմաց իւրեանց. և զգործսն զօրութեան յաղթութեանն Աստուծոյ նմա տուելոյ պատմէր, առ ամենայն թշնամիսն ճշմարտութեան յաղթող երևեալ:... Ապա լետ այսորիկ մեծարեալ լինէին զարմանօք, մեծապատիւ շքեղութեանն կարգօք լարքունեացն և լեկեղեցեացն և ի պատուական իշխանաց քաղաքին, և մեծամեծ պարգևօքն պատուեալ սիրով, հրաժարեալ ի ծիրանափառ օգոստականացն և ի սրբոյ կաթողիկոսէն, ընկալեալ ողջոյն լեկեղեցւոյն և լերևելի իշխանաց քաղաքին, և ամենայն իրօք աջողելովք՝ ելանէին յոսկիսպատ կառս արքունատուրս, և մեծաւ շքաւ և բազում վայելչութեամբ ունէին զճանապարհս արքունականս, և ամենայն քաղաքաց պատահելոց պայծառադոյն լինէին, և մեծամեծս ըստ արժանաղութեանն արքայութեանն մեծամեծ պատուեալ անդստին, մինչև գալին հասանէին լերկիրն Հայ-

ոց Սյրարատ գաւառ ի Վաղարշապատ քաղաք ի հանգստակայս սրբոցն: Եւ բերէին զպարգևս բերեալս անդստին, զոսկին և զարծաթն և զպատուական կարասին, ի նուէրս սպասու Աստուծոյ եկեղեցւոյն և ի տունս նուիրաց սրբոց վկայիցն դնէին. նաև գտուեալ զոսկի սպասս կայսերն ի նոյն հանգիստ սրբոցն դնէին» (Ագաթ. ձիւե, ձիւՁ.):

Պատմութեան պարագաներէն յայտնի է, թէ այս երթն Տրդատայ և Լուսաւորչին ի Հոսմ է լոկ կեղծիք: Քաթըրճեան թէպէտ կը խոստովանի այս պատմութեան պարագաներէն գէթ ոմանց անտեղութիւնը՝ սակայն կը համարի ճանապարհորդութիւնն ըստ էութեան ճշմարիտ, մանաւանդ թէ հարկ իսկ ի կողմանէ Տրդատայ՝ հաստատելու համար ընդ Կոստանդիանոսի հին ուխտը, որ թուլացեալ էր գէթ ըստ մասին Մաքսիմիանոսի հետ եղած պատերազմին պատճառաւ, և Քրիզորի կողմանէ՝ ցուցնելու համար զիւր հարատակութիւնն եկեղեցւոյ գլխոյն, Հոսմայ եպիսկոպոսին գլխաւորութեան՝ համեմատութեամբ լետին վարդապետութիւնը տանելով յառաջ մինչև ի ժամանակս Լուսաւորչին.— «Հարկ էր, կ'ըսէ, Թագաւորին Հայոց դաշնաւորի Հոսմայեցւոցն՝ նորոգել կամ կռել դաշինս ընդ նորոց գլխաւորաց պետութեանն (Կոստանդիանու և Լիւկիանու), մանաւանդ զի յառաջ իսկ քան զսակաւ մի ստիպեալ էր տալ մարտ պատերազմի ընդդէմ հռոմէական զօրուն առաջնորդելոյ ի Մաքսիմիանայ Քայայ... և Թագաւորին առաքելոյն Հայոց տայր ընծայութիւն հպատակութեան յաջորդի գլխոյն առաքելոց»: Ընդունինք թէ հարկ էր Տրդատայ հին դաշնակցութիւն մը որ թուլցած էր՝ նորոգել. բայց միթէ հարկ էր այս պատճառաւ 70,000 զօրօք և գրեթէ բոլոր նախարարաց բազմութեամբ երթալ մինչև ի Հոսմ: Իսկ Քրիզորի համար ուր գտած է Քաթըրճեան, թէ գնաց ի Հոսմ՝ «տալ ընծայութիւն հպատակութեան յաջորդի գլխոյն առաքելոց»: Կռելն դաշինս Տրդատայ ընդ Կոստանդիանոսի արդարև կայ լիշուած առ Ագաթանգեղոսի. բայց չկայ ամենևին լիշուած, թէ Քրիզոր տուաւ «ընծայութիւն հպատակութեան» Սեղբեստրոսի՝ իբրև գլխոյ եկեղեցւոյ, կամ խնդրել ի նմանէ վաւերացունել զեպիսկոպոսութիւն իւր: Քաթըրճեան կը թուի շփոթած զԱգաթանգեղոս ընդ համբաւեալ թղթոյն դաշանց, զորոյ անվաւերութիւնը զիտէ ինքն իսկ Քաթըրճեան (Տիեզ. Պատմ. հտ. Բ. էջ 180, ծան. 1): Խորենացին ևս (Բ. ՉԳ.) կու տայ Տրդատայ «գնալ ի Հոսմ առ սուրբն Կոստանդիանոս», լետ դարձին նորա ի քրիստոնէութիւն, բայց ոչ բազմութեամբ զօրաց և նախարարաց, և ոչ ընդ Քրիզորի իսկ զընծայութենէ հպատակութեան այս վերջնոյն առ Սեղ-

բեստրոս իբրև առ զլուս եկեղեցւոյ՝ չկայ ամենևին լիշատակութիւն առ Խորենացւոյն:

Գաթրըճեան ունի ուրիշ վկայութիւն աղերսի իրիք Հայոց ընդ եպիսկոպոսապետին Հռոմայ անդէն իսկ ի սկզբան դարձին, այն է եպիսկոպոսաց նամակն առ Թէոդոս առ Եղիշէի: Արդարև Հայք, ըստ Եղիշէի և ըստ Փարպեցւոյն, խնդրեցին օգնութիւն Թէոդոսէ Բ.-է նամակաւ. բայց երկու պատմիչք բազմօք կը տարբերին ի միմեանց: Ըստ Եղիշէի՝ կը զրկուի Ատոմ Գնունի հրովարտակաւ, զորոյ պատճէնը կը գնէ Եղիշէ.—«Յայնմ ժամանակի զմի ոմն ի մեծամեծ նախարարացն, ի տոհմէն Գնունեաց Ատոմ, ճեպով առաքեցին լերկիրն արևմտից՝ ցուցանել զայս ամենայն խորհուրդ զչարիմաց թագաւորին արևելից, միանգամայն և պատմել զիւրեանց քաջութիւն արուժեանցն, զոր զործովք կատարեցին, առ ոտն հարկանելով զհրամանն ասեղ, և մեծապէս սատակումն ի վերայ մոգացն հասուցանելով. խնդրել ի նմանէ օգնականութիւն սատարութեան, և եթէ նա կամեսցի՝ նմա իսկ մտանել ի ծառայութիւն: Եւ այս է պատճէն հրովարտակին զոր գրեցին առ Թէոդոս կայսր. «Վասակ մարզպան և Ներշապուհ Ռըմբոսեան հանդերձ սպարապետաւս և ամենայն մեծամեծ նախարարօքս՝ առ մեծանունդ Թէոդոս կայսր. բազմասցի ողջոյն մեր առ քեզ և ամենայն զօրաց քոց, որ խաղաղասէր մարդասիրութեամբ ձերով տիրէք ծովու և ցամաքի, և չիք ոք լերկրաւորացս՝ որ ձերում անարգել տէրութեանդ ընդդէմ դառնայցէ: Որպէս մեք իսկ ունիմք զանսուտ լիշատակարանսն զառաքինի նախնեացն ձերոց. ունելով զՆերուպէ՝ անցին և տիրեցին և Ասիացւոց կողմանցն ի սահմանացն Սէիրայ մինչև ի կողմանս Գաղերովնի, և ոչ ոք գտաւ ստամբակեալ և ելանել ըստ ձեռն նոցա: Եւ յայնչափ մեծ իշխանութեան՝ գոստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէին: Վասնորոյ և նախնին մեր Տրդատիոս լիշելով զառաջին սերն ձեր, որ ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց սպրեալ սնաւ լերկրիդ Յունաց, և ի ձէնջ թագաւորեալ տիրէր հայրենի աշխարհիս, սոյնպէս և զհաւատսն որ ի Քրիստոս՝ ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսապետէն Հռովմայ, որ լուսաւորեաց զխաւարային կողմանս հիւսիսոյ. զոր և այժմ կամին ի մէնջ կորզել հանել խաւարասէր որդիքն արևելից...»:

Ըստ Փարպեցւոյն՝ նախարարք որ զրկուեցան նամակաւ առ Թէոդոս՝ էին Վահան Ամատունի, Հմայեակ եղբայր Վարդանայ և Մերուժան եղբայր Աղանայ Արծրունւոյ. (յայսմ մասին Փարպեցին է ստույգ. տես և Փարպ. 216, 219, 220, 246): Ահա Փարպեցւոյն

պատմութիւնը. «Եւ վաղվաղակի նամականի արարեալ առ կայսրն և առ ամենայն աւագանի դրանն Յունաց և առ այլ իշխանս... կնքէր նախ ինքն իշխանն Սիւնեաց Վասակ իւրով մատանեաւ, և ապա ամենայն տանուտեարքն Հայոց, և պատրաստեալ ճանապարհին Յունաց կազմէին զիշխանն տանն Ամատունեաց Վահան, որպէս զայր մտացի և խորհրդական, և զսուրբ սեպուհն զձմայեակ, զեղբայր երանելի զօրավարին Հայոց Վարդանայ ի Մամիկոնէից տոհմէն, և զերանելին Մերուժան զեղբայր սրբոյն Աղանայ ի տոհմէն Արծրունեաց. յորոց ձեռն տուեալ զնամականին իշխանին Սիւնեաց Վասակայ և ամենայն նախարարաց աշխարհին Հայոց՝ լուղարկէին առ կայսր»: Ինչպէս կը տեսնուի՝ առ Փարպեցւոյն նախարարք որ զրկուեցան առ Թէոդոս՝ են երեք. Ատոմ լիշուած չէ. առ Փարպեցւոյն չկայ նաև պատճէն նամակի: Գարձեալ ըստ Փարպեցւոյն՝ նամակ զրուեցաւ ոչ առ կայսր միայն, այլև առ հայ իշխանս, զորօրինակ առ բղեշխն Աղանեաց և առ իշխանն Անգեղ տան, ի Ծոփս և ի Հաշտեանս և լեկեղեաց, և առ մեծ սպարապետն Անտիոքայ:

Ըստ Եղիշէի՝ Թէոդոս կամեցաւ օգնել Հայոց, բայց մեռաւ. և յաջորդ նորա Մարկիանոս, ըստ խրատուն Անատոլեայ և Եղիսարիոսի ասորւոյ մերժեց Հայոց խնդիրը.—«Եւ իբրև յանդիման եղեն —(ընդէր նշեն. պարտ էր ասել նշել, քանզի ըստ Եղիշէի՝ նամակը տանողն է մի ոք, Ատոմ)— մեծի թագաւորին և ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին և զլիշատակարանսն նախնեացն՝ բազում մատեանք ի մէջ եկեալ ընթերցան, որ զնոյն ուխտ հաստատութեան ի ներքս գտանէին: Եւ մինչդեռ երանելին Թէոդոս հարցանէր զամենայն սինկղիտոսն և հնարս իրացն կամէր զրտանել խաղաղութեամբ, և հոգ տանէր մեծաւ յօժարութեամբ, զի մի եկեղեցիքն արևելից յափշտակեցին յանօրէն հեթանոսաց՝ ի նմին ժամանակի անդէն վաղվաղակի հասանէր վախճան կատարածի կենաց նորա, և կարի չար խափանումն լինէր զործոյն օգնականութեան: Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս կայսր, և ի ձեռն վատթար արանց խրատուացն իւրոց ծառայիցն, Անատոլեայ որ սպարապետն էր և Եղիսարիոս ասորի—երկոքեան անարգք և վատթար արանց, միանգամայն և անաստուածք—ի նոցա բանս ելեալ թագաւորն՝ ոչ կամէր անսալ միաբան ուխտին հաւատոց, որ ամենայն ուժովն իւրեանց ընդդէմ կացեալ էին չարութեանն հեթանոսաց: Իսկ անարիս այս լաւ համարէր պահել զուխտըն հեթանոսաց վասն մարմնական խաղաղութեան, քան պատեբազմակից լինել ուխտին քրիստոնէութեան»:

Գրեթէ նույնպէս կը պատմէ և Փարպեցին, բայց առանց թըշնամանաց ընդդէմ կայսեր և պաշտօնէից նորա, հանդերձ բանաւոր պատճառօք, որոց վասն կայսրը զլացաւ օգնութիւն: Ահա պատմութիւն Փարպեցւոյն. «Պատգամաւորքն երթեալք լանդիման եղեն թագաւորին Թէոդոսի. որոյ լուեալ զպատճառ նոցա երթիցն՝ սիրով լսէր ի նոցանէ և լանձն առնոյր օգնել նոցա գնդիւ. և մինչդեռ պատրաստէր զիրս խոստմունն՝ հասեալ վախճան սրբոյն վճարէր ի կենցաղոյս: Եւ թագաւորէ փոխանակ նորա Մարկիանոս, որոյ և տեղեկացեալ զպէտս խնդրոյն իրացն Հայոց՝ հարցանէր զաւագս գըրանն, թէ որպիսի թուի ձեզ պատասխանի առնել արանցդ եկելոց յաշխարհէն Հայոց: Պատասխանի տուեալ Անատոլեայ, որ ի ժամուն սպարապետ էր Անտիոքայ, և Փլորենտի ուրումն առն ասորի ազգաւ որ էր աւագ գրանն թագաւորին՝ ասեն. Մեզ ոչ թուի հաճոյ արհամարհել զուխտ և զհաստատութիւն, զոր ի բազում ժամանակաց գրեալ և կնքեալ է առաջին թագաւորացն, զրգուել պատերազմաւ իրս մի խաղաղացեալս, և ի բաց հանել զաշխարհ մի ի ծառայութենէ թագաւորին իւրեանց: Այլ և զելս անչալտ իրացդ պարտ է անել զմտաւ, զոր ոչ ոք կարէ գիտել, թէ որպէս, զիւրեան և կամ սաստիկ պղտորմամբ պատերազմդ եղեալ վճարեսցի: Եւ զայս այսպէս ասացեալ՝ կասեցուցին զմիտս թագաւորին, և վնասեցաւ ակընկալութիւնն Հայոց որում ուշ եղեալ մնային, և ոչ պատահեցաւ» (Փարպ. ԽԱ.):

Ըստ Եղիշէի՝ Մարկիանոս ոչ միայն զլացաւ օգնել Հայոց, այլև զրկելով զեսպան առ Յազկերտ զԵղիարիոս ասորի՝ «եմուտ ընդ նմա լուխտ հաստատութեան, ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց (այսինքն հրաժարել չօգնելոյ) զօրու և զինու և ամենայն օգնականութեամբ»: Եղիարիոս անուամբ որ առ Մարկիանոսիւ չկայ լիշուած ի պատմութեան, և ոչ իսկ կայ այնպիսի անուամբ որ. նաև չիք լիշուած թէ Մարկիանոս զրկեց երբէք զեսպան և մտաւ լուխտ ընդ Յազկերտի վասն Հայոց: Յետ զաշանցն որ եղան ի մէջ Թէոդոսի Ա. և Պարսից վասն բաժանման աշխարհին Հայոց (384), ոչ զաշն և ոչ բանագնացութիւն երբէք եղաւ ի մէջ Յունաց և Պարսից Հայոց համար. այն բաժանմամբ եղաւ մի մասն Հայոց նահանգ Յունաց, և միւսն՝ նահանգ Պարսից. իւրաքանչիւր մասն ունէր զիւր օրինաւոր թագաւոր: Զայս կը ցուցնեն բանք Անատոլեայ և Փլորենտի առ Փարպեցւոյն, թէ «Մեզ ոչ թուի հաճոյ արհամարհել զուխտ և զհաստատութիւն, որ ի բազում ժամանակաց գրեալ և կնքեալ է առաջին թագաւորաց (Յովիանու, Կոստանդեայ, Վաղեսի և Թէոդոսի)... և ի բաց հանել զաշխարհ մի ի ծառայութենէ թա-

գաւորին իւրեանց»: Աւստի հաստատութեամբ կրնանք ըսել, թէ զաշինք կամ պատգամաւորութիւն բնաւ եղած չէ ոչ Մարկիանոսէ առ Յազկերտ, և ոչ Յազկերտէ առ Մարկիանոս: Պատմութիւնն այն սղջոյն գիւտ է Եղիշէի: Եւ ըսելն Եղիշէի, թէ Մարկիանոս զեսպան զրկելով իմացուց Յազկերտի, թէ չկամէր օգնել Հայոց՝ Մարկիանոս տառի զուցնելու համար է, ինչպէս կ'ըսէ իսկ, թէ «Անտրիս այս լաւ համարէր պահել զուխտն հեթանոսաց քան պատերազմակից լինել ուխտի քրիստոնէութեան»: Բաթըրճեան վարանելով Եղիշէի այս պատմութեան վրայ՝ զԵղիարիոսն կը համարի զԱրգաբուրիոս ալան, պարսիկ առ Թէոդոսիւ Բ. և առ Մարկիանոսիւ: Եւ որովհետև, ինչպէս ըսինք, չիք լիշուած ի պատմութեան, թէ Մարկիանոս հակառակ Հայոց զեսպան զրկեց առ Յազկերտ և լուխտ մտաւ ընդ նմա չօգնել Հայոց՝ Բաթըրճեան այս զժուարութենէ և սագտակու համար՝ ի պատիւ Եղիշէի կը գտնէ սա հնարը: Եղիշէ կը պատմէ, որպէս թէ լետ բաժանման Վասակայ լուխտէն, երկուքին կողմանք, ուխտապահքն և ուրացեալք, մեծամեծ աւերումներ ըրին, շատ քաղաքներ և գեղեր կործանեցան. Վարդանանք գերի բռնուած պարսիկ մը արձակելով իբրև զուժկան զրկեցին առ Յազկերտ իմացունել նմա, թէ այն ամենայն աւերմանց պատճառ էր Վասակ: Յազկերտ զարհուրելով և կարծելով, թէ կայսր օգնական էր տպստամբ մասին՝ մեղմացուց խոստութիւնը, բայց գաղա զեսպան զրկելով առ Մարկիանոս, երբ ստուգեց թէ Յունք ձեռնտու չէին Հայոց՝ միւսանգամ խոստացուց հալածուծը: Բաթըրճեան այս պատմութիւններն, որ գիւտ են Եղիշէի— (առ Փարպեցւոյն, առ որում շատ պարզ և ճշմարիտ է պատմութիւնն Վարդանանց՝ չկան ամենևին նշմարանք ոչ զեսպանի և ոչ բանագնացութեան երկու տէրութեանց մէջ) — համարելով ճշմարիտ՝ կը փոխէ գիպաց կարգն ըստ հաճոյս. կու տայ նախ Յազկերտի զրկել զեսպան առ Մարկիանոս ստուգելու համար, թէ արգարև օգնական էր նա Հայոց, և ապա Մարկիանոսի կու տայ զրկել զեսպան գասորին Եղիարիոս, կամ, որպէս կամի Բաթըրճեան՝ զԱրգաբուրիոս ալան: Եղիշէի պատմութիւնը գնելով ճշմարիտ՝ հարկ էր Բաթըրճեանի գիմել այսպիսի հայթայթմանց, տալու համար անստույգ պատմութեան մը ստուգութեան կերպարան: Այս պատմական կէտը հարկաւոր համարեցանք լուսաւորել հոս, զարտուղելով մեր պատմութեան կարգէն: Բանք զարձեալ Եղիշէի նամակին:

Նախ չէր ուղիղ ըսել. «Նախնին մեր Տրդատիոս լիշելով զառաջին սէրն ձեր, ի տղայութեան փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ սնաւ լերկրիդ Յունաց», փո-

խանակ ըսելու. «Յիշելով զառաջին սէրն ձեր՝ զնախնին մեր Տրդատիոս փախուցեալ ապրեցուցին», ա. հ.: Տրդատ որ էր յայնժամ կաթնկեր մանուկ ըստ պատմութեան՝ չէր կրնար լիշել Հռոմայեցւոց առաջին սէրը: Հակառակ է նաև աւանդութեան ազգային պատմչաց Ագաթանգեղոսի և Խորենացւոյն՝ զԱնակ, զսպանողն Խորովու կոչել Տրդադայր Տրդատայ: Ագաթանգեղոս գիտէ զԱնակ ագգական Խորովու. իսկ Խորենացին կը համարի զԱնակ Պահլաւաց Սուրենեան տոհմէն, իսկ զԽորով հայր Տրդատայ Կարենեան տոհմէն: Նամակին հեղինակներն եթէ չէին գիտեր տակաւին զԽորենացին՝ անշուշտ գիտէին զԱգաթանգեղոս: Եւս աւելի անտեղի էր ըսել, թէ Տրդատ ընկալաւ զհաւատան եպիսկոպոսապետէն Հռովմայ: Ո՞ր հայր չէր գիտեր յայնժամ, թէ Տրդատ Լուսաւորչէն ուսաւ քրիստոնէութիւնը, Հռովմայ եպիսկոպոսին հետ չունեցաւ ամենեւին գործ: Ուստի լիրաւի կըրնանք ըսել, թէ այն նամակն չէ և չկարէ լինել գործ եպիսկոպոսաց և նախարարաց ժողովի, այլ անուս խաբեբայի մը, եթէ ոչ նորին իսկ Եղիշէի, որոյ պատմութիւնը չէ ազատ բարեպաշտ խաբէութիւններէ:

Անտեղի է նաև ասելն Եղիշէի, թէ «Լրբև ընթերցան զգիր պաղատանաց Հայոց աշխարհին առաջի թագաւորին», ստուգելու համար, թէ կ՛որ արդարև ի վաղուց ուխտ կամ դաշն ի մէջ Հայոց և Հռոմայեցւոց՝ «բազում մատեանք ի մէջ եկեալ ընթերցան»: Դաշնակցութիւնն Հայոց ընդ Հռոմայեցւոց էր հին: Եւսերիոս գիտէ զՀայս ի սկզբանէ, թէ ἀρχαίος, այսինքն Պոմպէի ժամանակէն, բարեկամ, նիզակակից և դաշնաւոր Հռոմայեցւոց. մանաւանդ թէ մասն էին հռոմէական պետութեան Միջագետաց հետ Հայք, որոց պատճառաւ այնչափ պատերազմներ եղած են Հռոմայեցւոց ընդ Պարսից, թէպէտ ուրիշ դաշամբք երկցս թողան Հայք Պարսից, ինչպէս առ Յովիանու, առ Կոստանդաւ և առ Վաղեսիւ, մինչև եղաւ առ մեծաւն Թէոդոսիւ (379—395) բաժանումն Հայաստանի, մեծագոյն մասն ինկաւ Պարսից, փոքրագոյն մասը միայն՝ Հռոմայեցւոց: Այս դաշնաց առաջինը, որ եղաւ առ Յովիանոսիւ և որով թողան Հայք Պարսից՝ կը լիշէ Բուզանդ.— «Լրբև եղև խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Յունաց և ի մէջ թագաւորին Հայոց Շապուհոյ՝ ուխտից նամակ գրեալ և կնքեալ տայր թագաւորն Յունաց թագաւորին Պարսից: Եւ գրեալ էր յուխտից նամակին այսպէս. Ետու քեզ, ասէ, զՆժրին քաղաք որ է յՍրուեստանի, և զՄիջագետս Ասորոց. և մէջաշխարհին Հայոց ձեռնաթափ եմ, ասէ. թէ կարացես յողթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն՝ ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա: Արդ ի նեղ ուրեմն անկեալ թագաւորն Յունաց, և ի նեղին վշտի զայս ձև օրինակի

բանիցն կնքէր մուրհակ և տայր թագաւորին Պարսից, և ապա ճողպրէր ի նմանէ» (Բուզ. Գ. ԽԱ.): Բուզանդ գիտէ նաև վերջին բաժանումն առ մեծաւն Թէոդոսիւ.— «Ապա դեսպանք և հրեշտակք երկուց թագաւորացն, Յունացն և Պարսից, միմեանց առ միմեանս երթևեկէին: Եւ այնուհետև առնեն խորհուրդ միաբանութեան հաւանութեան ընդ միմեանս թագաւորն Յունաց և թագաւորն Պարսից. և լաւ համարեցան զաշխարհն Հայոց ընդ երկու ի մէջ իւրեանց բաժանել» (Բուզ. Զ. Ա.): Ի մեծէն Թէոդոսէ մինչև ի Թէոդոս փոքր անցած էր 13 կամ 14 տարի. ուստի ոչ Թէոդոս և ոչ պաշտօնեայք նորա կարէին անգիտանալ այսորիկ և ոչ Հայք, որոց գիրն էր նամակ, ինչպէս կ'ըսէ Փարպեցին, կամ գիր պաղատանաց, ըստ Եղիշէի, և ոչ պահանջելոյ նիզակակցութիւն զօրութեամբ դաշնաց: Ապա աւելորդ էր մատեաններ մէջ բերել ստուգելու համար Հայոց դաշնակցութիւնը: Ուստի անիրաւ է թշնամանելն Եղիշէի զՄարկիանոս իբրև «անարի», և զպաշտօնեայս նորա կոչել «անարդ և վատթար արանց, միանգամայն և անաստուածք»: Արդարև անհնար էր Մարկիանոսի օգնել Հայոց՝ հակառակ դաշնաց, «առանց երկիւղի մեծի և անսպառ պատերազմի», ինչպէս կ'ըսէ Գաթրոճեան, և այս այնպիսի ժամանակ՝ մինչ «արդարև պետութիւնն Հռոմայեցւոց ի մեծի ճգնութեան էր յերեսաց Հոնացն, որ զԱտտեղաւ գումարեալ էին, և ճշդիւ իսկ ի նմին ժամանակի (450—451) էր Մարկիանոս ի պատգամաւորութեան ընդ ահագինն Ատտիղայ արքայի նոցա»:

Խորենացին լետ պատմելոյ (Գլ. Գ.), թէ Արիստակէս դարձաւ ի Նիկիայ «քսան կանոնեալ գլխովք» ժողովոյն, և Գրիգոր «յաւել սուղ ինչ գլուխս ինքեանէ» ի վախճանի նոյն գլխոյն կը յաւելու.— «Բայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ի նոյն լերինս՝ ոչ ումեք լետ այնր յաւելոյր երևել մինչև ցվախճան»: Թէ ինչ լերինք էին՝ յառաջագոյն լիշուած չէ. յաջորդ Ա. գլխէն կ'ուսանինք, թէ Գարանաղեաց գաւառին «Մանեայ այրք» կոչուած լեռներն էին: Խորենացին կու տայ պատճառը, թէ ընդէր այն լերինք կոչուեցան Մանեայ այրք: Ըստ Խորենացւոյն՝ որպէս թէ Մանեայ անուն կին մի, Հռիփսիմեանց ընկերներէն, չկրնալով հետևել ընկերներուն՝ մնաց ի լերինս Գարանաղեաց ի քարանձաւս կամ յայրս, որք յանուն նորա կոչուեցան Մանեայ այրք.— «Այլ ասացուք թէ էր ազգաւ կոչի նա Մանեայ այրք: Բանգի էր կին ոմն Մանեայ անուն լընկերաց սրբոց Հռիփսիմեանցն, որպէս զՆունէ Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ շութափեաց հետևել նոցա ի գնալն առ մեզ, գիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, ընտկեցաւ ի լերինս յայսմիկ,

յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ
այրք. յոր այր լետոյ բնակեցաւ և սուրբն Գրիգոր»: Բայց ինչպէս
ասրեցաւ Գրիգոր այն ամալի լերանց մէջ, և յառաջ քան զնա
Մանեայ, թերևս ագուաւներ կ'սպասուորէին նոցա, որպէս երբեմն
Նդիալի:

Գրիգորի, թողլով եպիսկոպոսութիւնը երթալ ճգնելն ի լերինս՝
գիտէ նաև Ագաթանգեղոս, բայց Մանեայ անուն կին Հախիմեանց
ընկերներէն՝ չգիտեր ամենեւին: Խորենացւոյն «Մանեայ այրքն» առ
Ագաթանգեղոսի է «Մանայարք», իբրև անուն անապատի: Ըստ Ագա-
թանգեղոսի՝ ոչ Տրդատ և ոչ այլ ոք գիտէր, թէ Լուսաւորիչ ու-
նէր որդիս: Երբ Գրիգոր թողլով գեպիսկոպոսութիւնն սկսաւ եր-
թալ բնակել անապատ տեղեր՝ թագաւորը կ'աղաչէր զնա բնակել
առ իւր. բայց Գրիգոր չառաւ յանձն: Յայնժամ ամանք ի տեղեկաց
իմացուցին Տրդատայ, թէ Գրիգոր ունէր երկու որդի: Իսկոյն Տրդ-
դատ մարդ զրկելով բերել տուաւ զնոսա, և նոքօք հանգերձ ելաւ
ի խնդիր Գրիգորի, զոր գանելով Կարանաղեաց գաւառին Մանայ-
արք կոչուած տեղը՝ տուաւ նմա ձեռնադրել կրտսեր որդին Արիս-
տակէս փոխանորդ իւր: Ահա Ագաթանգեղոսի պատմութիւնն. «Ա-
ռեայ Գրիգորի զոմանս յաշակերտացն լիւրաքանչիւր մենաստանաց՝
երթեալ լեռնակեաց, մենակեաց, սորամուտ, ծակախիթ եղեալ
զաւօրէականն խոտաբուտ ճարակօքն վճարել:... Իսկ թագաւորն
չատ աղաչեաց զԳրիգորն վասն հանապարդ ընդ նմա կարոյ, զի
ընդ ինքեան շրջեցուցէ. որում ոչ հաւանեալ չառնայր քանձն,
այլ յանապատ տեղիս հաճեալ էր բնակել:... Իսկ իբրև կարոյ կա-
րօտեալ թագաւորն աշխարհաւն հանգերձ զնմանէ, զի ի մէջ նոցա
բնակեցէ՝ յայնմ ժամանակի լուան յոմանց ի տեղեկաց, որ գիտակ
արարին զթագաւորն վասն սրբոյն Գրիգորի, զի յառաջ ի մա՛ լու-
թեան տիսն էր ամուսնացեալ և երկու որդիս ստացեալ, որ ա-
ռաջնոյն Արթանէս... և երկրորդին՝ Ռատակէս...: Իբրև լուաւ զայս
ամենայն Տրդատ՝ վաղվաղակի առաքէր երիս աւագս փառաւորս
պատուականս հրովարտակօք հանգերձ, զի զերկուս որդիսն Գրի-
գորի վաղ առ նա հասուցեն: Իբրև եկին հասին նոքա լերկիրն
Հայոց... թագաւորն նոքօք հանգերձ ի խնդիր ելանէր սրբոյն
Գրիգորի... սպա եկեալ գտանէր զնա ի Կարանաղեաց գաւառին,
ի լերինն որ կոչի Մանայարք, յանապատին: Ապա աղաչեաց թա-
գաւորն Տրդատ զսուրբն Գրիգորիսս, զի փոխանակ այնր զի ոչ հա-
ւանեցաւ նա գալ և շրջել ընդ նմա և սիրեաց զմենաւորութեան
կեանս՝ ձեռնադրեցէ տացէ նմա եպիսկոպոս զորդին իւր զՌատա-
կէս, զոր ձեռնադրեաց լեպիսկոպոսութիւն փոխանակ իւր»: Բայց

տակաւին, ըստ Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր կը շրջէր հանգերձ Ռու-
տակիսիւ ուսուցանել բանիւ և գրով մինչև ի վախճան իւր. — «Իսկ
մեծ արքեպիսկոպոսն Գրիգոր սուրբ որդւովն իւրով Ռատակիսաւն
և ամենայն երևելի օգնականօքն զամենայն աշակերտելովքն շրջէր
և հաստատէր զնոսա կալ ի սլատուիրանին ճշմարտութեան»:

Այլ է պատմութիւն Խորենացւոյն և աւելի բանաւոր. այսին-
քըն թէ Գրիգոր «սիրեցեալ զլերինս և զամալութիւն և զհանգաբ-
տութեամբ մտաց լինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ
անգրագրապէս, փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զՌատակէս՝ ինքն
եկաց ի գաւառին Կարանաղեաց ի լերինն Մանեայ այրս... սակայն—
կը լաւելու—ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշ-
խարհս, հաստատէր ի հաւատս զաշակերտեալսն: Բայց իբրև եկն
Ռատակէս որդի նորին ի ժողովոյն Նիկիոյ՝ այնուհետև ոչ ևս երևե-
ցաւ յայտնեալ ումեք... այլ ի Մանեայ այրն կեցեալ աներևութաբար
ամս բազումս՝ փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց. և հովուաց
գտեալ զնա վախճանեալ՝ ի նմին տեղւոյ թաղեցին, ոչ գիտելով թէ
ն ոք նա իցէ: Վայելէր խի նոցա, որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն
եղեն խորհրդածուք՝ լինել և աշակերտի նորա յղարկմանն սպասա-
ւորք: Եւ ծածկեալ ամս բազումս աստուածային իմն գողցես տես-
չութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ի հնումն, զի մի ի պաշտօն առ-
ցի ճշմարտաբան բարբարոսացն ազգաց: Իսկ յորժամ սերտեալ
հիմեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ՝ զկնի լետ բազում ժամա-
նակաց յայտնեցան ճգնաւորի ումեմն Կառնիկ անուն կոչեցելոյ, և
բեւոյն եղան ի գեւղն Թորդան նշխարք սրբոյն Գրիգորի»:

Բուզանդ, որ կ'առնու ինչ ինչ լաւանդութեանց զԳրիգորէ՝ կը
թուի տկնարկել զբնակել նորա յանձաւս, սակայն չգիտեր Մանեայ
այրք կամ Մանայարք, այլ կու տայ տեղւոյն Ոսկիք անուն, և կը
զնէ զայն ոչ ի Կարանաղեաց գաւառին, այլ յանապատի ուրեք
մօտ յակունան Արածանուոյ. — «Գինդս այս ունէր վիճակ բնակու-
թեան զանապատն, ուստի բղիսեալ հոսն ահունք Եփրատայ գե-
տոյն. անդ բնակեալ ընդ ծագս վիմացն ուր յառաջու կայանքն
էին մեծին Գրիգորի առաջնոյ»: Բուզանդ, որ աւելի հին է, ուստի
և աւելի ազատ հեազհետէ տարածուած վկայաբանութեանց ազ-
գեցութենէն, լետ պատմելոյ համառօտիւ զդարձն Տրդատայ ի ձեռն
Գրիգորի (Բուզ. Գ. Բ.)՝ կը լաւելու. «Արս (Գրիգորի) ընդ նմին
կրտսեր որդին Արիստակէս հօրն էր գործակից եպիսկոպոսակից յա-
մենայն ընթացս վարդապետութեանն զամենայն աւուրս կենաց
իւրոց մինչև յօրն քրիստոսակոչ հանգստեանն իւրոյ»: Այս պատ-
մութեան ոճէն զիւրին է տեսնել, թէ Բուզանդ զԳրիգոր և զոր-

զիս նորա ի սկզբանէ և միշտ գիտէ ի միասին: Չիք ի բանս անդ Բուզանդայ ամենեւին ակնարկութիւն, թէ որդիքն Գրիգորի մնացած էին անծանօթ ի Կապադովկիա, և լետոյ ուրեմն յանկարծ ի տեղեկաց ծանուցան և կոչուեցան ի Հայս: Չէ անհաւանական թէ Գրիգոր, ըստ ոգւոյ ժամանակին, համարելով մեծագոյն սրբութիւն լինել լեռնակեաց, մենակեաց՝ կ'առանձնանար երբեմն երբեմն ի մենաստան ուրեք. բայց թէ թողուց ի սպառ իւր հօտը և մեռաւ յանծանօթս, մինչև թաղել ի հովուաց յանդէտս և ապա յայտնել մարմնոյ նորա տեսլեամբ՝ զայս չեն գիտեր ոչ Ագաթանգեղոս և ոչ Բուզանդ. մանաւանդ թէ Բուզանդ անդէն իսկ առ կենդանութեամբ Գրիգորի գիտէ զԹորգան կալուած Գրիգորի, ուր կը բնակէր նա, ուր և թաղուեցաւ. — «Իսկ սոցա (Գրիգորի և որդւոյն) տեղիք բնակութեան և շիրիմք հանգստեան — մեծին Գրիգորի՝ ի Գարնաղեաց գաւառին, ի գեղն որ անուանեալ կոչի Թորգան, և Արիստակեալ որդւոյ նորա՝ յԵկեղեաց գաւառին, ի Թիւն աւանի, ի կալուածս Գրիգորի հօր իւրոյ»: Ի գլուխն ԺԳ. յայտնապէս կ'ըսէ, թէ ինչպէս Յովհաննու և Առաքելոց մատուռներն ի Տարօն՝ նոյնպէս եկեղեցին Թորգանու «վասն զերեզմանացն հայրապետին Գրիգորի՝ կանոնաւ — այսինքն սովորութեամբ, ի վաղուց — ի հայրապետացն և ի թագաւորացն պատուեալք լինէին»: Ապա Բուզանդ չգիտեր ամենեւին, թէ նշխարք Գրիգորի թաղեցան ի հովուաց յանծանօթս, մնացին «ծածկեալ ամս բազումս... և լետ բազում ժամանակաց յայտնեցան» տեսլեամբ, «և բերեալ եղան ի գեղն Թորգան»:

Խորենացւոյն ՂԱ. գլխոյն վերջին մասն ունի Գրիգորի համառօտ ազգաբանութիւնը: «Առ, կ'ըսէ, որպէս ամենեցուն յայտնի է (իմա ի զրուցաց), աշխարհաւ Պարթև, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ թագաւորեալ, զատուցեալ Արշակունի, ի ցեղէ Սուրենեան, ի հօրէ Անակ կոչեցելոյ (Բուզանդ ևս գիտէ զԳրիգոր որդի Անակալ. — Բուզ. Գ. Բ.), յարեւելից կողմանց աշխարհիս մերոյ արեւելք ծագեալ մեզ և իմանալի արեգական հոգևոր ճառագայթ, ի խորին չարութենէ կռապաշտութեան ելք, ճշմարիտ բարի և այսահալած, երանութեան և շինութեան հոգևոր առիթ»: Արդարև Գրիգոր արժանի է ևս մեծամեծ գովեստներու. սակայն պարտ է խոստովանել անաչառութեամբ — թէպէտ չթուի բազմաց հաճոյ — թէ արդի քննադատութիւնն չկարէ ընդունել Գրիգորի այս ազգաբանութիւնն, այսինքն թէ էր նա որդի Անակալ ուրումն Պարթևի, որ հրապուրեալ յԱրտաշէ կու գայ ի Հայս ընտանեօք իբրև ազգական Խոսրովու, կ'սպաննէ զնա յորսի և ինքն ևս կ'սպանուի հանդերձ ընտանեօք. կ'ազատի միայն մանուկ մի ստնդեալ, այն է Գրիգոր, զոր փախըս-

տեամբ կ'ապրեցունեն ի կողմանս Յունաց. նոյնպէս լընտանեաց Խոսրովու կը փախցունեն զՏրդատ մանուկ կաթնկեր ի դուռն կայսեր: Մանկան մը ազատելն ի կոտորածէ յաճախ է ի պատմութեան Խորենացւոյն: Այսպէս Արտաշէս Բ. տղայ կ'ազատի կոտորածէ. կոտորածէ կ'ազատի իբրև տղայ նաև Պերոզամասն, նախնին Կամարականաց: Եթէ չենք սխալիք՝ երևելի մարդիկ այսպէս ի տղայութեան ազատած գնել կոտորածէ՝ նմանութիւն է Քրիստոսի ազատութեանն Բեթղեհեմի մանկանց կոտորածէն: Հեղինակ Անակալ պատմութեանն, որում ամբողջ գլուխ մի (ՀԳ.) նուիրած է Խորենացին՝ է, ինչպէս ինքն ևս կը խոստովանի՝ Ագաթանգեղոս. — «Յետ մահուն Արտաւանայ սկսանէր Խոսրով թագաւորն Հայոց... արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչև ի դրունս Տիգրոնի, աւար առեալ զերկիրն ամենայն՝ յապականութիւն դարձուցանէր զշինանիստ քաղաքացն և աւանացն ցանկալեաց, զչէն երկիրն ամենայն թափուր և աւերակ թողոյր. ջնջել, ի միջոյ ի բաց կորուսանել, խլել քակել, հիմն ի վեր ջանայր առնել, համարէր բառնալ զօրէնս տէրութեանն Պարսից:... Ամս տասն ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար առեալ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն որ ընդ Պարսից թագաւորութեամբ և իշխանութեամբ:...

«Իբրև զայն ամենայն չարիս ետես թագաւորն Պարսից... ի խորհուրդ կոչէր զամենայն նախարարս իւրոյ տէրութեանն... աղաչէր զամենեսեան հնարս ինչ մարթել գտանել... թերևս ոք զվրիժուց հատուցումն խնդրել մարթացէ. լերկորդական գահ իւրոյ տէրութեանն մատուցանել խոստանալը, բայց միայն, ասէ, աթոռովս ես ի վեր եղէց քան զնա:.. Արդ ոմն ի միջոյ խորհրդեանն, զխաւոր նահապետ Պարթևաց, որոյ անուն Անակ էր, յոտն կացեալ ի մէջ անցեալ՝ լիւրմէ ազգէն իբրև ի թշնամույ խոստանալը վրէժ խնդրել: Խօսել սկսաւ ընդ նմա թագաւորն և ասէ. Եթէ միայն զայդ նախանձ խնդրեցես միամտութեամբ՝ զբնակութիւնն պարթևական զձեր սեպհական Պահլաւն ի ձեզ դարձուցից, և քեզ թագ եղեալ փառաւորեցից... և երկրորդ ինձ կոչեցից: Պատասխանի ետ Պարթևն և ասէ. Չմնացորդս ազգի իմոյ կեցուցես դու, այլ ես և եղբայր իմ հարազատ այսօր հրաժարեցուք ի քէն: Յայնմ ժամանակի հանդերձեցաւ կազմեցաւ Պարթևն եղբարքն իւրով, հանդերձ ընտանեօք, կանամբք և որդւովք և ամենայն աղիւիլ իւրեանց:... Եկեալ յանդիման եղև Խոսրովու լուսի գաւառի, ի Սաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցս արքայութեանն Հայոց:... Իբրև ետես թագաւորն զայրն, զի զիմեալ եկեալ էր առ նա ամենայն ընտանեօք հանդերձ՝ միամտութեամբ հաւատաց ի նա... և հանէր նստու-

ցանէր զնա լերկրորդ աթու թագաւորութեանն:... Իբրև եկին Հասին աւուրք ջերտա... գումարտակ առնէր թագաւորն (Խորով) անգրէն արշաւել ի կողմանս Պարսից: Իբրև զայն լսէր Պարթևն՝ գերզուծն ուխտին լիշէր սր ընդ Պարսից արքային ուխտեալ էր. նա և ըզխոստմունսն լիշէր զպորգեացն, և ի բուն աշխարհն փափաքէր սր Պասլաւն կոչէր, և վատ խորհուրդ ի միտ արկանէր. առնոյր զթագաւորն մեկուսի նա և եղբայր իւր հարագատ իբրու ի պատճառս ինչ զբօսանաց, իբրու խորհուրդ ինչ խորհելոյ ընդ նմա. և զսուսերան սրգովտաիկս թերաքամեալս ունէին. լանկարծ լեղակարծումն ժամանակի գէնս վերացուցեալ զթագաւորն գիտեալու կացուցեալ լերկիր կործանէին: Անդուստ ուրեմն իրազգած եղեն իրացն սր եղեն. գոյժ աղագակն ամբօխին թանձրանայր: Մինչ այս մինչ այն՝ նոքա հեծեալ լիւրաքանչիւր երկվարս փախստական լինէին: Իբրև զայն գիտացին նախարարք հայտալոյտ զօրացն՝ զունդ գունդ հատանէին, զկնի լինէին. սմանք ընդ ցամաքն աճապարեալ հասանել ի խելս կամրջացն առ զրունս Արտաշատ քաղաքի: Զի գետն Երասխ յարուցեալ գայր դարիւ և դարիւ... Կէսք անցեալ ընդ կամուրջն Վաղարշապատ քաղաքի զոր և կամուրջ Մեծամօրի կոչեն՝ աճապարէին հասանել լառաջ մի ի խելս կամրջին Արտաշատու: Ի կիրճս ճանապարհացն արգելին զնոսա. ի մէջ արարեալ զնոսա ի Տափերական կամրջացն գետովէժ առնէին զնոսա: Եւ ինքեանք անգրէն դարձեալ վայիւք, ճչովք և ողբովք, և ամենայն երկիրն ժողովեալ զթագաւորն աշխարէին: Եւ մինչդեռ ջերմ ոգիքն ի ծոցոյն չև էին թափեալ և շունչ վախճանին չև էր հասեալ՝ հրաման տայր զազատսմն (Անակալ) ստակել: Յայնժամ սկսան ստակել և կտորել. և ոչ թողին լերիտասարդաց մինչև յայն սր բնաւ զաջ և զձախ ոչ գիտէր. նաև զիգական սոհմն մաշէին ի սուր սուսերի իւրեանց: Բայց միայն երկու մանկունս յորդուցն Պարթևին պրծեալ սմն ապրեցուցանէր ի ձեռն դայեկաց ուրուծն, և ի կողմանս Յունաց առեալ փախչէին:... Իբրև լուաւ զայս թագաւորն Պարսից... զօրսժողով լինէր, խաղայր գնայր, ասպատակ սփռէր զկողմամբք Հայաստան աշխարհին. զխօսուն և զանասուն, զճեր և զտղայ, զերիտասարդ և զմանուկ առ հասարակ խաղացուցանէր ի գերութիւն: Անդ ոմն պրծեալ ապրեցուցանէր ի հինէ անտի յորդուցն Խորովու թագաւորին Հայոց մանկիկ մի փոքրիկ անուն Տրգատ. առեալ դայեկացն փախուցին ի դուռն կայսեր, ի կողմանս Յունաց: Երթեալ սնեալ և ուսեալ Տրգատէս առ կոմսի ումեմն Լիկիանէս անուն կոչեցեալ: Իսկ որդի Պարթևին, սր ի կողմանս Յունաց գաղթեաց՝ սնանէր և ուսանէր ի Կեսարիա Կապադովկացոց քաղաքին.

և մերձաւորեալ զնա սնոց դայեկին երկիւղին Քրիստոսի. և ուսեալ ևս զքրիստոնէական դպրութեան հանգամանս, ընտանի եղեալ գրոց Աստուծոյ և մերձեալ լերկիւղ Տեառն, որոյ անուն ճանաչէր Քրիզորիոս: Իբրև տեղեկացաւ ի դայեկէն իւրմէ հայրենի գործոցն որ եղեալ էին՝ ել և զնաց առ Տրգատիոս ըստ հեշտ պաշտաման: Եւ թագուցանէր զանձն, և զայն ինչ ի վեր ոչ հանէր, թէ սյր կամ ուստի, կամ սրպէս կամ զիւրդ. զանձն ի ծառայութիւն տուեալ ի հնազանդութեան պաշտէր առաջի նորս» (Ագաթ. Բ, Գ.):

Ըսինք թէ արդի քննադատութիւնն չկրնար իբրև վաւերական ընդունել այս պատմութիւնն, և այս վասն այլևայլ պատճառաց: Նախ՝ ըստ ժամանակագրութեան Խորենացոյն՝ Խորովայ սպանումն ի ձեռն Անակալ եղած է ի կայսրութեան Վաղերիանոսի (Խոր. Բ. 29.), այն է լետ 252-ին, մինչ ըստ ժամանակակից պատմութեան: Արտաշիր մեռած էր 240-ին, աւելի քան 12 ամօք լառաջ քան զՎաղերիանոս: Երկրորդ՝ Արտաշիր ամենեւին չմտաւ ի Հայս, ուր կը թագաւորէր ըստ արտաքին ժամանակակից պատմութեան Տրգատ Բ, (ըստ Հայոց՝ Խորով հայր Տրգատայ մեծի) անընդհատ. և յաջորդն Արտաշիր Կոպուհ սկսաւ զբաւել Հռոմայեցոց երկիրներէն յարեւելս, լետ ունելոյ զՎաղերիանոս գերի (260), մինչ թագաւորէր ի Հայս Արտաւազդ ոմն, բարեկամ Կոպուհոյ, մինչև համարձակել տալ նմա խրատ արձակել զճերուսին Վաղերիանոս: Յետ Արտաւազդայ իբր 287-ին, համաձայն հաշուոյ Խորենացոյն (Բ. 2Բ.) կը թագաւորէ Տրգատ Գ. մեծն, ըստ Հայոց՝ որդի Խորովու, այն է Տրգատայ Բ, առ որով (297) եղաւ պատերազմն Վիոկդեաիանոսի, որ ի ձեռն Քաղերեայ առաւ ի Պարսից Հռոմայեցոց երկիրներն յարեւելս, ընդ որս և զՀայաստան, և Տրգատ հաստատուեցաւ մասնաւոր դաշամբ (Խոր. Բ. 2Բ.) իբրև թագաւոր Հայոց, նիգակակից և դաշնաւոր Հռոմայեցոց: Այսպէս սպանման հայ թագաւորի դուռով Արտաշրէ և իբր 50-ամեայ անիշխանութեան ի Հայս՝ չէք և ոչ նշմարանք յարտաքին ժամանակակից պատմութեան: Երրորդ՝ ոչ սակաւ կասկած կու տայ նաև Անակ բառին ստուգաբանութիւնը, որ կը նշանակէ լուծարէն՝ բռնաւոր կամ սպանող, և կը թուի լինել մեր անագ բառն, հրահալելի կակուղ, որ ի հնումն համարուած էր սպանող (Բանասէր ոմն):

Քաջ վիտարանն պատմութեան զարձին Հայոց, որպէս զի միացունէ թագաւորութիւնն ու քահանայութիւնը՝ կը մուծանէ զԱնակ Պասլաւ ցեղէն, որմէ էին Արշակունի թագաւորք Հայոց: Ոչինչ ընդհատ ճարտարութեամբ հիւսուած են կապադովկացոյն Քրիզորի պատմութեան հանգամանք: Սովիա (իմաստութիւն) անուն

կապաղովկացի կին մը ըստ դիւսաց իմն հանդիպելով ծննդեան
 Լուսաւորչին՝ իբրև գայեակ կը սնուցանէ զնա քրիստոնէաբար ի
 Կապաղովկիա. ի հասանել մանկանն ի չափ՝ կ'երթայ մտանել ի
 ծառայութիւն Տրդատայ, որդու ստանելուն ի հօրէն իւրմէ, և
 սպա ի գառնալ այս վերջնունն ի Հայս՝ լինի պատճառ դարձին նօ-
 րա՝ ի քրիստոնէութիւն, այլովքն հանդերձ. պատմութիւն մը՝ որ
 բոլոր պարագաներովն է զրոյց:

Խորենացուն Ղ.Բ. գլուխն, որ է վերջին գլուխ Բ. դպրութեան՝
 ունի, հանդերձ համառօտ գովեստիւ զՏրդատայ՝ նորա մահուան
 շատմութիւնն, որ է արդարև զարմանալի: Ըստ Խորենացուն՝ որ-
 սէս թէ Տրդատ տեսնելով նախարարաց կամակորութիւնը՝ կը թօ-
 զու թագաւորութիւնը, կ'երթայ ճգնել՝ ուր ճգնած էր Գրիգոր:
 Նախաջարք կը կոչեն զնա, և երբ չանսար նա՝ կու տան նմա դեղ
 մահու. — «Սա, կ'ըսէ, լեա հաւատոյն որ ի Քրիստոս, ամենայն առա-
 քինութեամբք բացափայլեալ, ևս քան զևս լաճախէր որ ինչ լա-
 զագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով և հաւանեցուցանելով
 զմեծամեծ նախարարսն, միտնգամայն և զամենայն բազմութիւն
 ուսմիկն՝ լինել արդարև Քրիստոսի. որպէս զի վկայեցեն հաւա-
 տոցն՝ ամենեցուն և գործքն: Այլ զխոտասրտութիւն կամիմ ասել,
 թէ և զամբարհաւածութիւն ազգիս մերոյ լիակզբանցն և այսր. որ-
 սէս անհամբոյր բարու և ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ
 բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկամակորութիւն՝ ընդ-
 զիմանան կամաց թագաւորին լազագս կրօնիցն քրիստոսականաց,
 զհետ երթալով կամաց կանանց և հարձից: Որում ոչ կարացեալ
 ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պսակս՝ զհետ ընթանալը
 երկնաւորին, արագ հասանելով ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստո-
 սի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ: Աստանօր ամաչեմ ասել զճըշ-
 մարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարշտու-
 թիւն ազգիս մերոյ և զմեծի ողբոց և արտասուաց արժանի սոցա
 գործս: Քանզի զհետ առաքեալ կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա,
 և ունել զթագաւորութիւնն: Իսկ ի չհաւանել սրբոյն՝ տան նմա
 արբումն, որպէս անդ ուրեմն ի հինսն Աթենացիքն Սոկրատայ
 զմոլելիսինդն, և կամ թէ զմերն իսկ ասել՝ կատարեալ Եբրայեցիքն
 ըմպելի լեղեալ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ: Եւ զայս արարեալ շի-
 ջուցին լինքեանց զբազմափայլ ճառագայթն աստուածալաշտութեան»:
 Չենք զիտեր ինչ հաւատ կրնայ ընծայուիլ Խորենացուն այս պատ-
 մութեան, որոյ նշմարանք անգամ չկան ոչ առ Բուզանդայ և ոչ
 առ Ագաթանգեղոսի: Խորենացին այս պատմութեան վրայ կարգա-
 լով գառն ողբ ազգին՝ կը կնքէ իւր Բ. դպրութիւնն այսպէս. «Այլ

աստանօր դադարեցէ բանս, որպէս աշխատութիւն կրեալ՝ լականջս
 լինել խօսեցեալ մեռելոց: Այլ պատմութիւնս լազագս սրբոյն Տրդ-
 դատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեղ մահու՝ զրկեցան
 ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս լի-
 սուն և վեց»:

Խորենացին տալով թագաւորութեանն Տրդատայ 56 տարի,
 այն է ըստ իւր հաշուին 287-էն մինչև 343՝ կը խախտէ թագա-
 ւորաց տարիներն: Եթէ ըստ Խորենացուն տանք 56 տարի թագա-
 ւորութեանն Տրդատայ՝ մահ նորա կը հանդիպի 343-ին. և որով-
 շեակ Արշակայ թագաւորութեան տարին լայտնի է, այն է 350,
 այսինքն Մծբնայ վերջին պաշարման տարին ի Շապհոյ, ընդ որում
 գործակից էր լայնժամ Արշակ՝ Տրդատայ մահուանէն (եթէ զնենք
 զայն ըստ Խորենացուն 343-ին) մինչև ի թագաւորութիւնն Ար-
 շակայ կը մնայ 7 տարի, ուստի և զժուարին լինի զետեղել Խո-
 շոփու Կոտակայ և Տիրանայ թագաւորութիւնն այս 7 տարուան
 մէջ, մանաւանդ որ ի սկզբան թագաւորութեանն թէ Խոսրովու թէ
 Տիրանայ անցած են իբր 3 ամք պարսպ: Ապա հաւանական տարի
 մահուանն Տրդատայ է 337, որ կը հանդիպի մահուան Կոստան-
 դիանոսի և վախճանին 40-ամեայ խաղաղութեան. և արդարև, իսկ
 և իսկ լեա 337-ին կ'սկսին սպառնալիք ի կողմանէ Շապհոյ, և մե-
 ծամեծ լուզմունք ի Հայս, մինչև հարկ լինել, ըստ Խորենացուն,
 հռոմէական միջամտութեան զինուք՝ թագաւորեցուցանել զԽոսրով
 գորդին Տրդատայ:

Ի լառաջարանի Ղ.Բ. գլխոյն Խորենացին, լեա զնելոյ զՏրդատ
 հաւասար Գրիգորի, իբրև գործակից և ճգնող՝ նուաճելոյ կողմանէ
 հաւանութեամբ կամ սաստիւ՝ առաւելութիւնը կու տայ թագաւո-
 րին. — «Չսրբոյ և զմեծէ և զերկրորդ նահատակէ և զմերոյ լուսա-
 ւորութեանցն լուսաւոր վերակացուէ ճառելով, զի Քրիստոսէ հա-
 նուրց եղելոց» ճշմարիտ թագաւորէ՝ հրաշափառագունիւ պարտ էր
 անցանել բանիւ, որպէս զգործակիցէ և զհաւատար ճգնողէ մերոյ
 նախաշաւղի և լուսաւորութեանց նահապետի:... Այլ զառաւելու-
 թիւն ասեմ աստ զթագաւորին. քանզի խորհելն լազագս Աստու-
 ծոյ՝ զուր երկոցունց, իսկ նուաճել հաւանեցուցանողականաւ կամ
 բռնաւորականաւ բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ»:

Այս համառօտ տողք Խորենացուն զվաստակոց Տրդատայ ի
 գործ դարձին Հայոց՝ տասնապատիկ աւելի կ'արժեն քան Ագաթան-
 գեղոսի երկայն պատմութիւնն զնիւթական գործակցութենէն Տրդ-
 դատայ, լի անտեղի պարագաներով: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ լեա ելլոցն
 ի վերապէն՝ Գրիգորի առաջին գործն եղաւ ամփոփել Հռիփսիմեանց

մարմիններն, որ որպէս թէ անթաղ մնացած էին ի հնձանին: Գրիգոր խորհուրդ կու տայ Տրդատայ, որ խոզի կերպարանօք—«ի կերպարանս աղբւաւոյց խոզաց»—պատատեալ կը կենար բազմութեան մէջ՝ շինել Հռիփսիմեանց համար վկայարաններ: Ժողովուրդը կը բերէ անուշահոտ իւղեր, խունկեր, պէսպէս կերպասներ և ուրիշ պատուական նիւթեր. իսկ Տրդատ, որոյ ձեռք և ոտք միայն բժշկուած էին՝ կ'առնու բաճ և բրիչ, փորել հանգստարանաց տեղերն. մինչ Աշխէն տիկին և Խոսրովիդուխա կը կրեն հողն իւրեանց հանդերձներով, որպէս թէ պակաս էին գործաւորք: Յետոյ կը շինուին նաև կաթողիկէն, որ ցուցուած էր Գրիգորի ի տեսլեան:

Յետ շինութեան վկայարանացն և կաթողիկէին՝ կ'սկսի Գրիգոր Տրդատաւ հանդերձ շրջել գաւառ գաւառ, կործանել ոչ միայն կռոց արձաններ, այլև մեծամեծ մեհեաններ, և այն՝ սքանչելեօք: Այսպէս կը քանդին մեհեանք Սրտաշատ, ի Թորդան, լԱնի, լԵկեղեաց, ի Կերջան, և լեա գարձին Գրիգորի կաթողիկոսութեամբ՝ Վահեփահեան մեհեանն ի Տարօն, ոչ առանց մեծամեծ նշանաց: Այսպէս ի կործանելն Տիւր դից մեհեանը մօտ Սրտաշատ՝ բազմութիւնք դիւաց իբրև զօրաց գունդեր կը կռուին ճակատ առ ճակատ.— «Երևեալ դիւացն ի նմանութիւն առնեալոյ բազմութեան և կազմութեան գնդի, և հետակազօր մկնդաւորք և սուհաւորք առաջի ընթացեալք ի կերպարանս մարդկան նմանութեան, նիզակօք և նշանօք, ի գէն և ի զարդ վառեալք, մեծաւ գոչելով զաղաղակ հարեալք՝ փախստեալք Վնահատական ի մեհեանն անկանէին, ուստի ընդ հասեալսն կռուէին. նետս անոյժս և քարավէժս թանձրաթափ ի վերուստ ի շինուածոցն ի խոնարհ զմարդկաւն ցնդէին, սակաւ մի զարհուրեցուցեալ զնորահաւատս մարդկանն: Իսկ սուրբն Գրիգոր իբրև տեսանէր զայն՝ նշան տէրուհական առնէր. և դիմեալ ի դուռն մեհեանին՝ ամենայն շինուածք մեհեանին ի հիմանց զղրդեալ տապալեցան, և լուցեալ լանկարծօրէն փայտակերտն հըրգեհեցաւ ի տէրուհական խաչէն զօրութենէ, և ծուխն ծառացեալ մինչև յամպս հասանէր: Եւ ամենայն դեքն ի փախուստ զարձեալ առաջի մարդկանն երևեցան, զօձիս արկեալ և զճակատ հարեալ և զճիչ բարձեալ մեծաձայն գոչելով ասէին, թէ Վայ մեզ, զի յամենայն երկրէ փախստական արար զմեզ Յիսուս որդին Մարիամու դստերն մարդկան. և սատի ևս ի ձեռն մեռելոց և ի ձեռն կապելոց եհաս մեզ փախստական լինել: Արդ ի յ՝ զիմեալ փախիցուք, զի փառքն նորա լցին զտիեզերս: Այլ երթամք մեք ի բնակիչս լերինն Կաւկաս ի կողմանս հիւսիսոյ, թերևս հնար լիցի և ապրեալք լիցուք. զի առանց հանգստեան զօգս կոծեալ, անջատ զմեզ ի բնա-

կութենէ մարդկան, կատարել զցանկութիւն կամաց մերոց նոքօք: Եւ զայս ասացեալ առաջի ամենեցուն. զի մարդիկն որ լուան՝ առաւել ևս ի հաւատս հաստատեցան ամենեքին: Իսկ սևագունդ դիւացն աներևոյթ եղեալ՝ չքոտեալ ի տեղւոյն իբրև զճուխ պակասեցան: Իսկ մարդկան հասելոցն անդէն քանդեալ զհիմունս մնացեալս աւերէին, և զգանձս մթերեալս՝ աղքատաց, տառապելոց և չքաւորաց մասն հանէին: Եւ զդաստակերտն և զսպասաւորսն քըրմովքն հանդերձ և նոցին գետնովքն և սահմանօք ի ծառայութիւն նուիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան» (Ա.գ. ձԼ.):

Նոյն նշանք կը կրկնուին ի կործանման մեհեանին Բարշիմիւնեայ ի Թորդան—«կերպակերպ նմանութեամբք դիւացն փախստական լինելով անկանէին ի կողմանս Խաղտեաց»: Գարձեալ ի կործանման Անահատական մեհեանին լերէզն ի գաւառին Եկեղեաց՝ «ի նմանութիւն վահանաւոր զօրու ժողովեալ դիւացն մարանչէին, և մեծագոչ բարբառով զլերինսն հնչեցուցանէին. փախստական լինէին, և ընդ փախչելն նոցա կործանեալ բարձրաբերձ պարիսպքն հարթեցան»: Աւելի զարմանալին կը պատմէ ստուգապատումն Ագաթանգեղոս ի կործանման Վահեփահեան մեհեանին Տարօնոյ: Գեք կը ծածկեն մեհեանին դուռը. բայց հոգմ սաստիկ փչելով խաչանիշ փայտէն, զոր ունէր Գրիգոր ի ձեռին՝ ոչ միայն կը տապալէ ահագին շինուածն, այլև բոլոր նիւթ աւերակին—քար, փայտ, ոսկի, արծաթ, նաև սպանուած քուրմերուն ոսկրոտին, անհետ լինին, այնպէս որ նշմարանք անգամ չտեսնուիր.— «Երբև զայր ի կողմանց Յունաց՝ բարձեալ բերէր նշխարս ինչ լոսկերացն մեծի մարգարէին երանեալ Մկրտչին Յովհաննու, և զսուրբ վկայն Քրիստոսի զԱթանազիսէսն: Երբև եկին հասին լանդիման մեհեանացն մօտ ի գետն Եփրատ՝ կամէր հանել զնոսս ի բարձրաւանդակ տեղիս մեհեանից՝ կործանել զբազինսն և: շինել զվկայարանս նոցա:... Հրամանս ևս Գրիգոր զօրականին և իշխանացն որ ընդ իւրն էին, զի ելցեն մըր՝ ճօք տապալեսցեն զշինուածս բազնացն: Ելեալ շտտ ջանացան և ոչ կարացին զգուրս բազնացն գտանել՝ զի ի ներքս մտցեն, զի ճածկեցին դեքն ի նոցանէ. և ի կողմանցն արտաքուստ ջանացան, և ոչ գժեաց երկաթ գործւոյն:... Իսկ Գրիգոր առեալ զնշան տէրուհական խաչին՝ ել եկաց ի ձորակէն լանդիման բարձրաբերձ տեղւոյն շինուածոյն և ասէ. Հրեշտակ քո, Տէր, հալածեսցէ զնոսս: Եւ ընդ բանին հոգմ ուժգին բղիտեաց ի խաչանիշ փայտէն, զոր ունէր ի ձեռին իւրում սուրբ եպիսկոպոսն. և երթալը հոգմն լցեալ լերինն հաւասար, և չոգաւ հարթեաց տապալեաց ընկէց զամենայն շինուածն բազնացն, և այնչափ կորոյս, զի լեա այնորիկ ոչինչ

լայնմ տեղւոջ նշմարէր գտանել, ոչ քարի և ոչ փայտի, ոչ ոսկի և ոչ արծաթ. ոչ բնաւ երևէր թէ լեալ ինչ իցէ անդ: Եւ կոտորեցան մարդիկ պաշտաման քրմութեան որ ի տեղւոջ անդ էին, և անհետ եղեն ոսկերք նոցա» (Ագ. ձժԵ.): Թերևս հալեցան կամ լուծան ի շոգի:

Թողլով վայր մի զԱգաթանգեղոս՝ գանք ուրիշ պատմագրի մը, այն է Բուզանդայ: Բուզանդ ևս չէ անտեղեակ երևելի երևելի դիպաց դարձին Հայոց: Թերևս զարմանալի թուի եթէ ըսենք, թէ Բուզանդ, որ բամբասուած է իբրև առասպելախօս՝ պատմական է մանաւանդ քան վկայաբանական: Որչափ պարզ է և պարզութեամբն ճշմարիտ առ Բուզանդայ պատմութիւն առաջին քրիստոնէական շինութեանց ի Տարօն, լի մանր մանր տեղական հանգամանօք, ամենեւին առանց յաւելուածոյ հրաշալեաց: Օրինակ մի միայն բաւական է ցուցնել Բուզանդայ պատմութեան ոճոյն տարբերութիւնն Ագաթանգեղոսի պատմութեան ոճէն: Բուզանդ խօսելով զՊանիելէ՝ «էր սա, ասէ, ազգաւ ասորի, ունէր զաստիճան գլխաւորութեան Տարօնոյ, ի մեծն և առաջին եկեղեցին, ի մայր եկեղեցեացն Հայոց. զի յառաջ նախ անդ շինեալ էր (Գրիգորի) զսուրբ եկեղեցին և ուղղեալ սեղան յանուն Տեառն: Նոյնպէս ի ներքոյ քան զնա Մարգարէանոցն Յովհաննու, նոյնպէս մօտ ի տուն Տեառն Հանգիստ առաքելոցն: Այս տեղիք վասն յառաջակարգութեան, կանոնաւ ի հայրապետացն և ի թագաւորաց պատուեալք լինէին, որպէս ի Գարանաղեաց գաւառին յեկեղեցին Թորգանու պատուին վասն գերեզմանացն հայրապետին Գրիգորի: Սոյնպէս և զիշատակս թագաւորին Տրդատայ որ արժանին լեալ էր նախածանութ ի Քրիստոսն հաւատոց, զի սիրելի էր աշխարհին պատուել զյառաջընծայն Քրիստոսի զթագաւորն իւրեանց Տրդատ. նոյնպէս և զյառաջեպիսկոպոսն զնախապատակն Գրիգորիոս. սոյնպէս և ի գաւառն Այրարատեան զնախապատակն Քրիստոսի, ուր Գայիանէն և Հաիփսիմէն կային իւրեանց հանգերձ գործակցօքն. սոյնպէս առաւել և զնախեկեղեցին (կաթողիկէն):... Այս տեղիքս սմա (Պանիելի) էին յանձն հանգերձ գաւառօքն. և էր սորա ընկալեալ զքօրեպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւն աստիճանի ի ձեռաց մեծին Գրիգորի յաւուրս յորում կործանեաց զբազինսն մեհենիցն Հերակլեայ, այսինքն Վահագնի, որում տեղոյ Աշտիշատն կարգացեալ: Յորժամ յանապատաց ի շէնս իջանէր՝ ի գլխաւոր տեղիսն եկեղեցեացն լինէր: Յաճախ յակն աղբերն ի ներքոյ սարաբարձր մեհենատեղոյն Հերակլեայ, որ կայ գէմ յանդիման լերինն մեծի, որում Յուլն (Տաւրոս) անուանեալ կարգան, ի բազնին տեղւոջէ ի բացագոյն իբրև

քարընկէց մի ի ներքոյ կուսէ, ի գոյզն ծործորակին, ի սակաւ անտառակին, ի հացուտ պուրակին, որում տեղւոյն իսկ Հացեաց զբախան կոչեն: Այս այն աղբերն է, յորում առնէր յայնժամ ևս վաղ մեծն Գրիգոր զմկրտութիւնսն զօրացն բազմաց: Արդարև կ'ակնարկէ, բայց որչափ հարեանցի, թէ «նշանօք ինչ եղելովք կործանեցան բազինք մեհենիցն» (կուռք), բայց չըսեր ամենեւին թէ մեհեններ քանդուեցան, այլ թէ, ինչպէս բնական էր՝ «յանունն աստուածութեանն սրբեցան և եղեն տուն աղօթից և տեղի ուխտից ամենայն ումեք»: Զայս ամենայն գիտէ Բուզանդ. բայց թէ Գրիգոր և Հաիփսիմեանք տանջեցան այնպէս անհնարին, ինչպէս կը պատմէ Ագաթանգեղոս. թէ ի վախճանի Գրիգոր ընկեցաւ ի վիրապն, ուր մնաց նա հնգետասան ամ, կերակրելով օրը նկանակով մի, զոր կը նետէր նմա կին մի այլի. թէ ի վախճանի այն հնգետասան ամաց Տրդատ փոխուեցաւ ի խոզ և զրեթէ բոլոր բնահիւք քաղաքին ալսահարեցան. թէ Գրիգոր հանուեցաւ վիրապէն երկնային տեսլեամբ. թէ ի կործանելն մեհենից գունդք գունդք զիւրակ կ'երևէին ի կերպարանս վահանաւոր զօրաց. թէ ի մկրտել Գրիգորի բիւրաւորներ՝ գետին ջուրերը դարձան լետս, ծագեց լոյս սաստիկ, և օժման իւզն սկսաւ ման առնուլ շուրջ զբազմութեամբըն՝—այս և այլ սոցին նման սքանչելեաց նշմարանքն անգամ չկայ առ Բուզանդայ, թէպէտ ինչպէս տեսանք՝ մկրտութեան տեղն անգամ կը լիշէ Բուզանդ: Արդարև զարմանալի է, որ Բուզանդ, որ չէ ազատ ի պատմելոյ նորանշանս՝ ի դարձին Հայոց Ագաթանգեղոսէ պատմուած հրաշից և ոչ մին կը լիշէ:

Այսչափ բաւական համարելով վասն դարձին Հայոց՝ գանք ևուսաւորչին տեսլեան, զոր կը զնէ Ագաթանգեղոս իբրև մարգարէութիւն, և որ կը ծառայէ մեզ գտնելու Ագաթանգեղոսի գրոց յօրինման թուականը: Ագաթանգեղոսի մատեանն ոչ թէ, ըստ բանց մատենագրին, գրուած է յունարէն կամ հայերէն ի սկզբան գարուն Ագաթանգեղոս անուն քարտուղարէ Տրդատայ նորին իսկ Տրդատայ հրամանաւ—«Հրաման հասեալ առ իս սմն Ագաթանգեղոս, որ ի քաղաքէ ի մեծն Հռոմայ... հասեալ ի գունն իրշուկունույ, յամս քաջի առաքինուոյ ուժեղ և պատերազմոյ Տրդատայ, որում կուսուած և այլ վկայաբանութիւններէ կամ զրօյցներէ (legende) հաւաքուած և գրուած հայերէն ձեռամբ միոյ յաշակերտաց թարգմանչաց Ե. գաւառն կիսուն, այն է իսկ և իսկ զինի պատերազմին Վարդանանց, որոյ պատմութիւնն իբր թէ ի տեսլեան ցուցուած է Գրիգորի, զարձեալ ըստ վկայութեան նորին Ագաթանգեղոսի: Բանիւրն հեղինակն բաւական չհամարելով առնել զԳրիգոր Արշակունի թագա-

ւորաց ազգակից, խոստովանող և ճգնաւոր՝ կ'ընէ զնա նաև տեսա-
 նող և մարգարէ: Թողլով Գրիգորի տեսլեան ուրիշ մասերն՝ առ-
 նունք այն մասը միայն, որ կ'ակնարկէ Վարդանանց ժամանակը:
 Սև ալծերու հօտեր ջուրն անցնելով կը փոխուին սպիտակ
 ոչխարներու, որք կը ծնանին լուսակիզն գառանց բազմութիւն,
 որոց մի մասն լինին գայլ և յարձակելով հօտին վրայ՝ կ'ընեն կոտորած
 մեծ. բայց սպանուածներուն յանկարծ կը բուսնին թևք. և
 վերանալով կը խառնին լուսեղէն զօրաց մէջ, իսկ գայլերը կը տար-
 ուին կրակի հեղեղէ: Ինչպէս յայտնի է՝ սև ալծերու հօտն հեթա-
 նոս Հալք են, որ ջուրէն անցնելով, այն է մկրտութեամբ՝ եղան
 սպիտակ ոչխարներ. որոց սերունդէն ոմանք ջուրէն անդին անցնե-
 լով, այսինքն ուրանալով ի հաւատոց՝ եղան գայլ, և կոտորեցին
 միւս մասը, որ մնաց հաստատուն ի հաւատս. բայց նոքա որ բս-
 պանուեցան գայլերէն, այսինքն ուրացողներէն՝ թռչելով խառնե-
 ցան ի գունդս հրեշտակաց: Ահա բանք Ագաթանգեղոսի. «Սև տեսի
 հօտս անթիւս ալծեաց ի գոյն սևութեան, որք անցեալ ընդ ջուրն
 յօգիս դարձան, և զգոյնս իւրեանց ի կերպարանս սպիտակութեան
 շրջեցին, և լուսակիզն ասրն փայլէր առ հասարակ, մինչև ճառա-
 գայթք հատանէին ի նոցանէն: Սև մինչդեռ նայէի ես՝ յանկար-
 ծակի ծնան հօտքն և բազմացան, և ծնունդքն լցին զվայրս, և
 ծնեալ գառինքն ամենայն լուսակիզն էին: Իսկ յանկարծ ալ
 ծնունդք յաճախեցին բազմացան. և կէսքն անկեալ էին յայնկոյս
 ջրոյն: Սև գառինքն գայլք եղեն թուխք, և յարձակեցան ելին ի
 մէջ հօտիցն, և սկսան կոտորել, և եղեն արեան ճաղպախիք: Սև
 մինչդեռ նայէի՝ և տեսի, և բուսան թևք հօտիցն և եղեն թևա-
 ւորք, և վերացան խառնեցան ի զօրս լուսեղէնս: Սև յարեալ հե-
 ղեղ հրեղէն, և արկեալ տարաւ զգայլսն»: Ահա և մեկնութիւնն,
 որ որպէս թէ կը տրուի Գրիգորի ի տեսլեան. «Հօտք բազմութեան
 ալծեացն սևութեան, որք լիջանել ի ջուրն յօգիս դարձան սպի-
 տակութեան՝ աւազիկ աջն աստուածութեան շնորհացն ի ձեռն
 քահանայապետութեան հասանելոց է, յորոյ ձեռն բղխեցէ աղ-
 բիւրն մկրտութեան, թողութիւն քաւութեան բազում մեղաւորաց:
 Սև լուսակիզն ասր նոցա փայլեալ սլալծառացեալ էր, այսինքն
 մկրտեալք լոյս զգենլոց են և արքայութեանն խոստացելոյ արժա-
 նաւոր լինելոց: Սև զի ծնան հօտքն և բազմացան և լցին զվայրսն՝
 այսինքն է— զբազում ժամանակս աճեցուցանէ քարոզութիւնն, և
 ծնանին նոր ծնունդք նորոգութեան, և բազմացուցանէ մկրտու-
 թիւնն: Սև զի կէսքն անցեալ ելեալ էին ընդ ջուրն ի նոյն կողմն
 ուստի անցեալ էին՝ այսինքն է— ի լեռին ժամանակն անօրինելոց

են, անկեալք ի ճշմարտութենէն, ընկենլոց են լետս զգրոշմ ուխ-
 տին սրբութեան, բազումք թողուն զուխտն սրբութեանն: Սև ի
 գառանցն լինելոց են գայլք, որ կոտորելոց են զսուրբ գառինս.
 այսինքն որ գնան ի ճշմարտութենէ անտի և յուխտէ քահանայիցն՝
 լինելոց են գայլք, և հանեն ճաղճախիս արեան ի գառանցն, այս-
 ինքն ուխտին և քահանայութեանն, և խռովութիւն ժողովրդոցն:
 Իսկ որ համբերէ միամտութեամբ ի գառանցն, ի ժողովրդոցն կամ
 ի քահանայիցն՝ թևս առնուցուն և յարքայութիւնն Քրիստոսի վե-
 րանան. իսկ որ զմիտս գայլոցն կամ զգործս յափշտակութեան նո-
 ցա ունիցին՝ ի հուռն անշէջ մատնեացին» (Ագաթ. ձԲ.):

Ով, անաչառ խորհելով, չտեսներ, թէ անուանեալ քարտուղարն
 Տրգատայ Լուսաւորչին ընծայուած տեսլեան այս մասամբ կ'ակնար-
 կէ, իբր թէ մարգարէաբար՝ Վարդանանց պատմութեան, ուստի և
 կը մատնէ իւր գործոյն յօրինման ժամանակն, այսինքն սակաւ ա-
 մօք զկնի այն կրօնական պատերազմին, ի ձեռն Կորեան կամ միոյ
 յաշակերտակցաց նորա, որ ունէր Կորեան ոճը կամ լեզուն:

ՎԵՐՋ ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ: